

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏ

ƏSƏRLƏRİ

ÜÇ CİLDDƏ

II CİLD

“ŞƏRQ-QƏRB”
BAKİ–2005

*Bu kitab “Mirzə Fətəli Axundov. Əsərləri. Üç cildə. II cild”
(Bakı, Elm, 1988) nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır*

Tərtib edəni

və izahların müəllifi:

Həmid Məmmədzadə

Ön sözün müəllifi:

Yaşar Qarayev

Redaktoru:

Əziz Mirəhmədov

894.3613 – dc 21

AZE

Axundzadə Mirzə Fətəli. Əsərləri. Üç cildə. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 376 səh.

Şərq İslam ölkələrinin bədii-fəlsəfi fikri tarixində yeni mərhələni başlayan Mirzə Fətəli Axundzadə 1860-cı illərdən ömrünün sonuna qədər bir mütəfəkkir kimi tənqid, fəlsəfə və sosiologiya sahəsində çalışmışdır. Bəşəriyyətin elm, fəlsəfə və mədəniyyət tarixini bütöv, vəhdət halında nəzərdən keçirən böyük mütəfəkkir qədim Şərq, Yunanıstan və müsəlman Şərqi arasında bağlılıq, varislik əlaqələrini görmüşdür.

Əsərlərinin təqdim olunan cildi Mirzə Fətəli Axundzadənin fəlsəfi irsini əhatə edir. Cildə məşhur “Kəmalüddövlə məktubları” traktatı, “Həkim-ingilis Yuma cavab”, “Molla Ələkbərlə mübahisə”, “Con Stüart Mill azadlıq haqqında”, “Kritika”, “Yek kəlmə” haqqında” və s. fəlsəfi, ədəbi-tənqidi və tarixi məqalələri toplanmışdır.

ISBN 9952-418-74-1

© “ŞƏRQ-QƏRB”, 2005

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

İLHAM ƏLİYEVİN

“Azərbaycan dilində latın qrafikası

ilə kütləvi nəşrlərin həyata

keçirilməsi haqqında”

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı

ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına

hədiyyə edilir

ÖN SÖZ

Milli ədəbiyyatın taleyinə və tarixinə təsir baxımından məhz bir maarifçi kimi XIX əsrdə Mirzə Fətəli Axundzadənin gördüyü işin həddlərini XII əsrdə Nizami, XVI əsrdə Füzuli dühasının miqyasları ilə müqayisə etmək olar. Lakin onlardan fərqli olaraq və tarixi inkişafın yeni mərhələsinə uyğun olaraq Axundzadə doğma ədəbiyyatın qarşısında duran vəzifələrə böyük bəşəri vəsətlə yanaşı, daha fərdi və milli bir konkretlik də gətirir. M.F.Axundzadədən bir qədər əvvəl, Avropanın başqa bir qütbündə yaşayan digər böyük maarifçi, mütəfəkkir və sənətkar – Fridrix Şiller tarixi bir intizar və narahatlıqla yazmışdı: “Əgər milli teatra qədər yaşasaydıq, onda biz millət olardıq”. Axundzadə sözün məhz müasir, professional mənasında milli teatra qədər yaşayır, milli teatrı və milləti yaradan sənətkarlar sırasına daxil olur!..

XIX əsrin ortalarında Azərbaycanda hələ inkişaf etmiş milli mətbuat yox idi – Axundzadə dövrünün “Molla Nəsrəddin”i “Kəmalüddövlə məktubları” olur. Sonralar Zərdabi və Mirzə Cəlil məhz bu məktublardan doğulur, məhz “Əkinçi” və “Poçt qutusu” bu məktubları evbəev, mənzilbəmənzil “müsəlman qardaşlara” – novrüzətilərə çatdırır.

XIX əsrin müstəmləkə Azərbaycanında hələ sosial ədaləti və milli mənafeyi təmsil edən ayrıca ictimai təşkilat, ziyalı, fəhlə, kəndli cəmiyyəti də yox idi – Axundzadə dövrünün “demokratik fırqəsi” və “Hümmət” təşkilatı da Axundzadə özü, onun epistolyar və fəlsəfi irsi olur. Sonralar M.Ə.Rəsulzadə və N.Nərimanov məhz bu irisdən doğulur.

Axundzadənin yaxından tanıdığı və adını ehtirasla çəkdiyi Lomonosov haqqında Puşkin demişdir: “Lomonosov böyük adam olub. Birinci universiteti o yaradıb. Daha doğrusu, o, özü bizim birinci universitetimiz olub”. Axundzadə o dövrün nəinki universiteti, həm də teatrı və akademiyası, milli ensiklopediyası, ədəbiyyat və fəlsəfi institutu olub. Sonralar bizim materialist elm, fəlsəfi, estetik fikir, hamısı “Təmsilat”dan və “Kəmalüddövlə”dən doğulur.

Milli dilə, ümumxalq ədəbi dilinin formalaşmasına xidmətdə də Nəsimidən və Xətayidən, Füzulidən və Vəqifdən sonra ən böyük işi Axundzadə görür. Nəinki radikal-inqilabi və azadxah-demokratik ideyaları bizim ədəbi fikrə, hətta “inqilab”, “parlaman” sözlərinin özünü də bizim ədəbi dilə Axundzadə gətirir.

Mirzə Fətəli Azərbaycanda ədəbi-bədii fikri hərəkətdə ardıcıl realist istiqamət verir və bu istiqamət müasir mənəvi mədəniyyətimizin də bütün sahələrdə bilavasitə zəmini, ən yaxın ideya-bədii başlanğıcı olaraq qalır.

Bu elə bir dövr idi ki, “Həyatın bir tərəfi sökülür, dağılır, o biri tərəfi başqa, tam başqa və yeni bir biçimdə tikilirdi. Burada Mirzə Fətəli bir mühəndis kimi bu sökülən və tikilən binanın başı yanında durmuş, amansız qələmi ilə bura sökülməlidir, bura isə belə tikilməlidir deyir” (C.Cabbarlı). Bu sözlərdə son iki əsrin milli ədəbi prosesində əksini tapan “Axundzadə işinin” məzmunu və qiyməti dəqiq ifadə edilib.

Şərq islam ölkələrinin bədii-fəlsəfi fikri tarixində yeni mərhələni başlayan M.F.Axundzadə 1850-1855-ci illər arasında özünün altı klassik məzhəkəsini ("Hekayəti-molla İbrahimxəlil kimyagər", "Hekayəti-müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah caduküni-məşhur", "Hekayəti-xırs-quldurbasan", "Sərgüzəşti-vəzir-i-xani-Lənkəran", "Sərgüzəşti-mərdi-xəsis" ("Hacı Qara"), "Mürafə vəkillərinin hekayəti", 1856-cı ildə "Aldanmış kəvakib" povestini yazmış, 1857-ci ildən ərəb əlifbasının əvvəl islahı, sonra dəyişməsi istiqamətində qızgın fəaliyyətə başlamış, altmışıncı illərdən ömrünün sonuna qədər bir mütəfəkkir kimi tənqid, fəlsəfə və sosiologiya sahəsində çalışmış, özünün məşhur "Hindistan şahzadəsi Kəmalüddövlənin öz dostu İran şahzadəsi Cəlalüddövləyə fars dilində yazdığı üç məktubun və Cəlalüddövlənin ona göndərdiyi cavabın türk dilində tərcüməsidir" (1864-1865) ədəbi-fəlsəfi traktatını, həmçinin "Kəmalüddövlə məktubları"nın mülləhəqatı", "Həkim-i ingilis Yuma cavab", "Yek kəlmə haqqında", "Məsəli-həkim Sismondi", "Con Stüart milli azadlıq haqqında", "Nəzm və nəsr haqqında", "Mirzə Ağanın pyesləri haqqında kritika", "Mollayə Rumi və onun təsnifinin babında", "Kritika" və s. məqalələrini yazmışdır.

Mirzə Fətəlinin nəzəri-tənqidi və publisist əsərlərindən ən mühümü "Kəmalüddövlə məktubları" hər cür dini, ruhani təsirdən azad bir elmi, metodoloji əsasda, mövcud risalə və cəridə döqmalarına yad ruhda və dildə, Şərq fəlsəfi fikri üçün qeyri-ənənəvi forma və üslubda yazılmış əsərdir. Feodalizmin və orta əsrin sxolast və normativ ideoloji təsisatlarına qarşı, hər şeydən əvvəl, öz realist janrı ilə və üslubunun metodoloji novatorluğu ilə çevrilmişdir. Daha doğrusu, M.F.Axundzadə bu əsərlə publisistikada, elmi-fəlsəfi düşüncə tərzində çağdaş realizmin əsasını qoymuşdur. İctimai tərəqqi, demokratik quruluş, milli bərabərlik və mənəvi azadlıq, elmi-dünyəvi təfəkkürün təsdiq və təbliği... – "Məktublar"ın müxtəsər problematikası belədir. Müəllif Şərqin siyasi, iqtisadi və dövlət geriliyinin ictimai və mənəvi-əxlaqi səbəblərini sübutlu-dəlilli bir şəkildə aşkara çıxarmaq yolu ilə hər bir şərqlini oyadıb düşündürmək vəzifəsini qarşıya qoyur.

Əsərin bütün ruhunu, fəlsəfi məğzini – xalq (kəndli!) inqilabı yolu ilə mövcud ictimai quruluşu kökündən dəyişmək ideyasını – povestin yeni, novator janr, poetika xüsusiyyətləri də qabarıq ifadə edir. "Kəmalüddövlə məktubları"nın janr müəyyənliliyini aydınlaşdırmaq axtarışlarında onu "fəlsəfi traktat", "satirik pamflet", "publisist povest", "siyasi satira", "povest-pamflet" elan edənlər olmuşdur. Onu bədiiilikdən ayıraraq, tamam elmi-fəlsəfi janra yaxınlaşdırmaq və bu cür təhlil etmək ənənəsi daha geniş yayılmışdır. Onunla ən çox filosoflar məşğul olmuşlar. Lakin bu və ya digər mübahisələrə baxmayaraq, "Kəmalüddövlə məktubları"nın hələ mətbuat şəkli almamış və mətbuatlaşmamış mətbuat janrı – satirik pamflet olması şübhə doğurmamışdır.

Şübhəsiz, bu janrı bədiiilikdən çox elmiliklə publisistlikləyin vəhdəti xarakterizə edir. Bu əsərin bədii metodundan, bir sistem kimi, yaradıcılıq üslubu

kimi realizmindən danışmaq mümkün deyildir. Lakin “Məktublar”ı bədiilik aləmindən, ədibin realizm estetikasından tam ayırmaq da onun həqiqi qiymətini axıra qədər üzə çıxarmaq məqsədinə kömək etmir.

Burada mövzu – xalis ictimai-siyasi, hadisə və obrazlar konkret ünvanlı, tendensiya-konseptual, açıq və publisist, təhlil üsulu – misallar və nümunələr gətirmək üsulu ilə faktlar və sənədlər üzərində mühakimələr, düşüncələrdir. Lakin onların konkret icrası, publisist realizəsi prosesində bir yazıçı kimi Axundzadə sənətkarlığının, xüsusən satirasının bütün əsas əlamətləri meydana çıxır və iştirak edir.

Kütləviliyə və inandırıcılığa, ideya-siyasi kəskinliyə, təsir və nüfuz dərinliyinə o, məhz bədii arsenalın köməyi ilə nail olur. Satirik şərh və ezop üsulu, bədii kəskinləşdirmə və ümumiləşdirmə sənətkarlığı, tarixə müraciət və ekskurslar, doğmaların faktlarla yoxlanması, müqayisəli və tipoloji analogiyalar, Şərq və Qərb paralelləri və bütün bunların dramatik antiqütblər, antiteza və təzadlar şəklində ritmik təkrarı bütünlükdə kompozisiyanın struktur əlaməti səviyyəsində ümumiləşir. Müəllifin filosof, polemist və publisist sənətkarlığına dəlalət edir.

Povestdə maarifçi elmi-fəlsəfi meyarlar və xurafat, sxolastika ifadə edən argumentlər bədii strukturda da, formaca da təkbətək, üzbəüz mübahisə, dialoq modeli kəsb edərək baş-başa gəlir ki, nəticədə bunlardan birincisinin ikincisi üzərində üstünlüyü eyni zamanda həm elmi, həm də satirik-publisist məntiq köməyi ilə axıra qədər meydana çıxarıla bilir.

Qarşılıqlı təzad, qütb, dialoq modelini biz yalnız povestin ümumi ruhunda, ayrı-ayrı bədii-rublisist üsul və vasitələrdə yox, həm də onun tam halda quruluşunda, kompozisiyanın “Məktublar” sxeminə görürük. Şübhəsiz, hər iki şahzadənin dili ilə danışan müəllif özüdür. Məhz dialoq və polemika formasının intensiv təsir effektindən maarifçi ideyaların təbliği xeyrinə istifadə etmək üçün müəllif öz “mən”ini ikiye bölüb üzləşdirir. Və eyni zamanda da tam halda onlardan heç birinə çevrilmir (Bu, artıq özü bədii forma deyilmi?). Bu formanın bədiiliyi və şərtiliyi əlamətlərindən biri də odur ki, həqiqi dialoq burada Kəmalüddövlə ilə Cəlalüddövlə arasında deyildir: bütünlüklə Axundzadə ilə Şərqlin real bu günü, pərişan yaxın keçmişi və möhtəşəm orta əsrləri arasındadır! Şərq və dünya kontekstində düşünən ziyalı ilə xalis ortodoks islam müdərrisləri arasında, ümumiyyətlə, onların fəlsəfi, tarixi, dini-mənəvi missiyası arasındadır.

O da maraqlıdır ki, Şərqdə iki nöqteyi-nəzər burada Şərqə iki müxtəlif mənəvi mədəniyyət aləminin (Avropanın və Şərqlin) nümayəndəsinin gözü ilə salınmır. O, Şərqi Avropanın yox (özündən əvvəlki və sonrakı bir sıra maarifçilər kimi), iki şərqlinin öz müşahidələri, məntiq və mühakimələri ilə tənqid edir. Çünki öz “Şərq idealını” Axundzadə Şərqdən kənarda axtarmır. Maarifçi və maarifsiz despotizmi, şərqli və qərbli despotlar təsnifini “Kəmalüddövlə” maarifçiliyi qəti rədd edir. Ümumiyyətlə, “Məktublar”da müsbət

avropalı obrazı, demək olar ki, yoxdur. Mənfiyə gəldikdə isə, Cəlalüddövlənin aşağıdakı sözləri ilə müəllif Avropaya tənqidi münasibətini aşkar bildirir: “Məgər sivilizasiya tapan ingilis və qəvanın tapan ingilis, Hindistan əhli ilə despotdan yaxşı müamilə eləyir? Onlara nisbətən min mərtəbə genə despota rəhmət”. Avropalaşmaq şəklində mədəniləşmək ideyası Axundzadə maarifçiliyini bu dövrdə tam xarakterizə etmir.

Cəlalüddövlənin cavab məktubu da bədii-publisist və aşkar şerti-satirik səciyyə daşıyır: guya opponentə cavab verir və Şərqi (İrənin) əski qaydalarını müdafiə edir. Əslində isə mühakimələrinin gülüncüüyü və əsassızlığı ilə onları təsdiqləyir və bir az da dərinləşdirir; qədim İran, Hind ayinlərinin, həmçinin, xristianlığın üzərində ibrətli müşahidələrini onlara əlavə edir və əslində dinlərin tənqidini bir qədər də tamamlamış olur. Cəlalüddövlənin cavab monoloqu, həmçinin, onun öz xarakterini, əxlaq və düşüncəsinin özünəməxsusluğunu yaxşı açıq və buradakı qənaətlər yalnız elmi və tarixi yox, həm də fərdi, psixoloji həqiqətlər təsiri bağışlaya bilər. “Aldanmış kəvakib”dəki effektiv bədii təsir silahını, obrazlı müqayisə, epitet və özünüifşanı, ironik sual və satirik sarkazmı burada da hiss etmək çətin deyildir. Cəlalüddövlə lap Şah Abbasın saray “əhli-məclisi”ndəki o “əhli-ariflərdən” biri kimi danışır: “Özgələri ölənləri təzədən dirilən (və göyə uçan) etiqad edirlər. Aya, biz bir dirini ölməyən və qaib olan etiqad etsək, göy kişnəyib, yerə zəlzələ edəcək?”

Cəlalüddövlə “Məktublar”ın əsas ideyası ilə möhkəm bağlı surətdir: axı hadisələr onun vətəninə cərəyan edir (Maraqlıdır ki, sonrakı “səyahətnamələrdə” məhz Cəlalüddövlə əsas qəhrəmana çevrilir və özü də öz vətəninə səyahətə çıxır). Bu məktublar da yalnız Cəlalüddövləyə yox, hər bir oxucuya (iranlıya, şərqliyə) yazılmış məktublardır. Kəmalüddövlə daha çox Axundzadə özündürsə, Cəlalüddövlə həm də oxucunun təmsali və surətidir. Əslində, obyektiv olaraq elə o da Kəmalüddövlə ilə eyni işi görür. Məsələn, Firdövsinin “iç üzünü” açmaqla, əslində onun daxili böyüklüyünü, mənəvi hünər və cəsarətini üzə çıxarmış olur. Buradakı inkar da məhz “bədii inkardır”, tənqid edən-edə təsdiqləmək üsuludur.

Yalnız əsər ətrafında mübahisə doğurmaq niyyəti ilə yox, həm də təbiiyyə və bədii realığa nail olmaq üçün müəllif nəinki Cəlalüddövləni, hətta əsas müsbət qəhrəman Kəmalüddövləni özünəməxsus ziddiyyətləri, məhdudluq və səhvləri ilə birlikdə vermişdir.

Bütün utopik iqtisadi, sosial və hüquqi mədəniyyət proqramı ilə birlikdə Kəmalüddövlə özü də xalis realist bir surətdir. Onda ənənəvi bir oyaq və ayıq Şərq düşüncəsi və müdrikliyi var, həm də Avropa təfəkkürlü və məlumatlı bir ziyalıdır. Onun bütünlükdə Şərqi vaxtı keçmiş mənəvi təsisatlarına qarşı çevrilmiş radikal görüşləri təkcə yerli “tipik şəraitlə” yox, həm də rus və Avropa mühitinə, klassik Şərq mədəniyyət və elminə tanışlığı ilə şərtlənmişdir və buna görə də qeyri-təbii səslənmir.

İdrak və varlıq, bilik, ağıl və xurafat, həqiqət və iksir, o dünya və bu dünya, əbədiyyət və nisbilik, Zaman, Cahan, cəmiyyət, ədalət, azadlıq və hüquq, ölüm və həyat – əslində Kəmalüddövləni də bu Hamlet sualları və problemləri düşündürür. Böyük məzhəkə-nəvis faciə və dram yazmamış, lakin tragik və fəlsəfi qəhrəmanı bədii publisistikada – “Məktublar”da yaratmışdır.

Özü də əbədi, mücərrəd əxlaq və ədalət həqiqətləri haqqında Kəmalüddövlə Faust kimi kabinetdə – təklildə düşünmür, Hamlet kimi sarayda, daxili düşüncələrin səssizliyində tənha qalmır. Yox, o, Odissey kimi səyahətə çıxır. Səyyah Kəmalüddövlə Təbrizin “içi” və çölü ilə, gizli və açıq guşələri, hücrələri, hamamları, meyxanələri ilə hərəkət edir və öz səfərini İranın yaxın və uzaq keçmişinə, tarixinə aparan yollarda başa çatdırır. Onun narahat, ehtiraslı daxili aləmi, ədalət və həqiqət təşnəliyi, mübarizə, ifşa, üsyan stixiyası da yollarda rast gəldiyi konkret adamlar, hadisələr və həqiqətlərə münasibətinə, onlarla açıq polemika və dialoqda meydana çıxır.

Povestin zahiri sxemindəki dialoq modelini bu yollarda Kəmalüddövlə ilə ona qarşı çevrilən hər hansı əks qütb, əks tərəf və cənab arasında da görürük. Kəmalüddövlə bütün bu qütblərə qarşı vahid ideya cənabı, fəlsəfi “tərəfi-müqabil” təşkil edə bilir.

Xarakter, məntiq və ağıl nümayiş etdirməsi üçün dramatik meydanı qəhrəmana məhz polemika – dialoq təmin edir. Adı tarixi məlumat və bioqrafik epizod da bu zaman əks ideya mövqeyinə doğru əqli-məntiqi zərbənin dəqiq hədəfi səviyyəsində kəskinləşir. Tənqid olunan xurafat bu kəskinləşmə məqamında, ən çılpacaq, ifrat məntiqi təzahür kəskinliyi ilə görünə bilər. Yalnız belə bir ifşadan – mülahizənin arxaik, sxolast, doqmatik qoyuluşunun metodoloji mahiyyətinə enəndən, onu bütün saxtılığı, süniliyi, perspektivsizliyi ilə göstərəndən sonra o, rəqibindən əl çəkir. Həm də bu ifşa konkret dəlillər, detallar, təfərrüatlar, bədii lövhələr, misallar, süjetlər və sənədlərlə icra olunur. Bütünlükdə “Məktublar” – faktların təfsiri səciyyəsi daşımır, bəlkə faktlarla söylənilən monoloqlar təsiri bağışlayır.

Özü də bütün bu hallarda dramatism və təzad formadan çox mahiyyətdədir: polemika, dialoq müəllifə hər yerdə və hər şeydən əvvəl zidd fikirlərin toqquşması, gərgin həddə qalxması və həlli forması kimi lazım olur.

Nəhayət, polemik təzadlar qəhrəmanın maraq və biliyinin əhatə və vüsətində də vardır: fransız fəlsəfəsi və ərəb mənbələri, Əla-Zikrihissələm və Volter, Şərq orta əsrləri və Avropa yeni dövrü – Kəmalüddövlədə birləşən və yekparələşən vahidin zidd qütbləri bunlardır.

Eyni zamanda polemik forma “Məktublar”ın dilinə canlı danışmaq, şifahi nitq, tribuna vurğusu və ədası aşılayır, onun kütləvilik və təsir gücünü artırır. Təsədüfi deyil ki, M.F.Axundzadə həтта məqalələrini də bəzən dialoq formasında yazır və bunu başqalarına da məsləhət görür.

Mövhumatın və sxolastikanın əməli, təsirli ifşası üçün Kəmalüddövlə bir qayda olaraq hiperboladan, bədii böyütmə və şişirtmədən çıxış edir. Qədim,

mistik risalələrdən ayrı-ayrı epizodlara Kəmalüddövlənin təfsirləri parodiyalar təsiri bağışlayır. Kəmalüddövlənin (M.F.Axundzadənin) ümumiyyətlə bütün dini sistemlərə verdiyi qiymətdə ifrat məqamlara, məhdud – birtərəfli maarifçi passajlara tarixi yanaşmalı, ona XVIII–XIX əsrlərin Yaxın və Orta Şərqlərin siyasi-iqtisadi vəziyyəti, ictimai quruluş və dövlət geriliyi, Avropa və dünya imperializm sistemindən asılılığı, hər cür tərəqqi və yeniliyə, elmi-texniki müasirliyə qarşı səddə çevrilmiş mövhumatın və xurafatın kontekstində nəzər salmaq lazımdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, obyektiv tarixi şəkildə meydana çıxan və bir şüur forması kimi mövcud olan hər hansı dinin Şərq və bəşər miqyasında tarixi roluna, bu rolun mahiyyətinə və müxtəlif mərhələlərinə elmi qiymət vermək maarifçi M.F.Axundzadənin qarşısında dayanan ideoloji-publisist vəzifələrin sırasına daxil olmamışdır. “Məktublar” bu və ya digər ictimai (dini) şüur formasının maarifçilik cəbhəsindən elmi təhlili yox, xurafatla maarifçilik məfkurəsi arasında yeni dövrdəki (məhz XIX əsrdəki!) üzbəüz, təkbətək ideya mübarizəsinin kəskinliyi ilə qüvvətli görünmüşdür. Müəllifin ən böyük məqsədi – məhz elmin, maarifin, mənəvi tərəqqinin qüvvətlənməsi yolunda ciddi maneə saydığı sxolastika və doqmatizmin, ehkamin və fanatizmin, mövhumat və xurafatın nüfuzunu qırmaq olmuşdur.

Elmlə xurafat arasındakı bu mübarizədə M.F.Axundzadə də böyük avropalı maarifçi sənətkarların inqilabi ifratlarına güzəştə getmişdir. Və sonralar bu taktiki öyrilər, fəlsəfi günahlara da məhz Axundzadənin öz varisləri təsəhhil vermişlər.

Azərbaycanda bədii tərəqqinin Axundzadə mərhələsində kəsb etdiyi yeni keyfiyyət milliliklə və realizmlə yanaşı bir də maarifçi demokratizm idi. Mənəvi və “mali”, milli və ictimai bərabərlik tələblərini Axundzadə dialektik vəhdətdə və qarşılıqlı əlaqədə alır, azadlıq və hüquq, hakimiyyət və maarif problemini həm fərd, şəxsiyyət, həm də cəmiyyət və xalq miqyasında irəli sürürdü. Filosof kimi də, yazıçı kimi də Axundzadənin bütün bədii və fikri islahatları cəmiyyətin ictimai tərkibini vəhdətdə əhatə edirdi: “Elm və maarif bütün xalq arasında, aşağıdan tutmuş yuxarıya qədər, varlıdan tutmuş yoxsula qədər, istisnasız olaraq hamının arasında yayılmalıdır: çoban da, əkinçi də, tacir də, ətər da nazirlərin əlində olan iqtidara malik olmalıdır”. Yaxud: Teatr padşahdan tutmuş ən aşağı təbəqələrə qədər” hamının üzünə açıq olduğu üçün o, drama üstünlük verirdi. Xüsusi qeyd edirdi ki, görək elə yazasan ki, “xas və avamın xoşuna gəlsin”.

İstinasız olaraq həm bədii, həm də fəlsəfi əsərlərində qaldırdığı bütün problemləri Axundzadə ümumxalq mövqeyindən, xüsusən, demokratik təbəqələrin sosial-milli mənafeyi baxımından həll edirdi. Böyük maarifçi Axundzadə feodal şüuruna və əxlaqına, demokratik hüquq və bərabərlik ideallarına münasibətdə həmişə inqilabçı idi: “Sən ədəddə və itaətdə despotdan bəməratib artıqsan. Sənə ancaq yekcəhətlik və yekdillik lazımdır ki, revolyusiya edib üsulüyyətdən nicat tapasan”. Bütün milli və ictimai bələlərin kökünü də

Axundzadə məhz əql və maarif işığına olan böyük ehtiyacda görürdü: “Millət nə üçün o qədər aciz olur ki, hər yerdən baş qavzayan it-qurd onun üstündə ağalıq eləsin?”

Xalqın milli tarixi və sosial taleyi probleminə Axundzadə miqyaslı fəlsəfi baxımdan, vüsətli, global miqyasda nəzər salır, onu düşünülmüş, hərtərəfli, doktrinal bir fikir və fəaliyyət proqramı şəklində, özü də cəmiyyət, ölkə çərçivəsində irəli sürürdü.

Məhz bu böyük məqsədlər yolunda o, öz əməli islahatlarına mane olan hər şeyi görünməmiş cəsarətlə, ifrat inqilabi bir maksimalizmlə rədd edir: xurafatı, mövhumatı kökündən silmək üçün, hətta “külli-ədyanı puç” elan edir, şəirdə təqlidçiliyi, Füzulinin bir neçə əsrlik “tilsimi”ni də aradan götürmək üçün hətta Füzulinin poeziya kultunun özünə asi çıxır (şairi “nəzm ustası” elan edir). Öz bədii və fəlsəfi düşüncələrində nəinki Azərbaycanı, bütünlükdə məhkum və məzlum Şərqi vəhdətdə götürür. Yalnız din yox, sxolastik dil, üslub ənənəsinə qarşı çıxır. Dante və Puşkin işini təkrar edərək, yeni dövrün ümummilli ədəbi dilini yaradır; nəhayət, yenə də ilk dəfə olaraq, əski ərəb əlifbası ənənəsinə qarşı çıxır və “Şərqdə inqilab” olan əlifba hərəkətinin başında durur. Komediyaalarında hər bir problemi Azərbaycanın bir şəhərində həll edir: Təbrizdə və Şekidə, Lənkəranda və Qarabağda. Paris inqilabı haqqında xəbəri səhnədən öz xalqına vaxtında böyük təbiilik və ustalıqla çatdırır.

Getdikcə güclənən ənənəvi antiehkamçı ruh Mirzə Fətəlinin həm bədii, həm də fəlsəfi yaradıcılığının, istinasız, bütün mərhələlərini səciyyəyləndirir və onun yetmişinci illər publisistikasında aşkar inqilabi motivlər səviyyəsinə qalxır. Onun heç bir əsərini “mürəkkəblə inqilab” (F.Şiller) ehtiraslarından, arxaika və xurafat əleyhinə ən qəti radikal, antiehkamçı mübarizənin kontekstindən kənarda təsəvvürə gətirmək olmaz.

Təkrar edirik ki, M.F.Axundzadəyə məxsus “inqilabi maarifçiliyin” təşəkkül və yüksəlişi yoluna tarixi yanaşmaq və onun ayrı-ayrı ifratlarına da obyektiv qiymət vermək lazımdır.

Füzulini “ustadi-nazim” hesab etməsi Axundzadənin zövqünün yox, bütünlükdə maarifçi estetikanın və onun fəlsəfi-sosial məntiqinin “səhvi” idi: eyni məntiqlə Volter də Şekspiri bəyənmirdi.

Bu mənada M.F.Axundzadənin Füzuli konsepsiyasına münasibəti ilə dini sistemlər tarixinə münasibəti arasında da bir ümumilik var.

Epoخانı dərk etmək, xalqa söz demək, dövrə mənəvi, əxlaqi və fəlsəfi dəyər kimi qiymət vermək – ədəbin təkcə publisistikasının yox, ədəbi tənqidinin də əsas ideya-bədii meyarı və məqsədi budur. Klassik rus estetik fikrini məhz Rusiyanın taleyinə münasibətdə Tolstoyun ziddiyyətləri, Dostoyevskinin ideya böhranı, Qoqolun səhvləri narahat edib. Onun öz səhvi, öz ziddiyyəti də məhz bu böyük düşüncələrin özü ilə gətirdiyi narahatlıqdan yaranan səhvlər və ziddiyyətlər olub. Axundzadə estetikasının nailiyyətləri və ziddiyyətləri də, onun Füzuliyə, Sədiyə, Şah Abbasa, dünyəvi və dini-ruhani övliyalara

münasibətindəki ayrı-ayrı məqamlar da məhz belə səciyyə daşıyır, maarifçiliyin və inqilabi yenilikçiliyin öz axtarırları və öz məntiqi ilə şərtlənir.

Mirzə Fətəli Axundzadənin Şərqdə İntibah parıltıları və Avropa İntibahı haqqında fikirləri də onun dinə münasibətdə öhdəyə götürdüyü tarixi vəzifənin, milli missiyanın mahiyyətini (onun ifratlarını yox) axıra qədər anlamağa bil-məyə kömək göstərir. Ədib altıncı əsrin görkəmli din islahatçısı Həsən ibn-Məhəmməd Büzürgü xatırlayaraq yazır: “Afərin sənə, ey Əla-Zikrihissəlam ki, tarixi-hicrinin müddətində bir sənə kimi adı və həkim və zifəzl və sahibi-himmət, sahibi-əzm, padşah milləti-islam arasında peyda olmadı ki, bu millətin sivilizasyonuna bais olaydı və bu milləti həmaqətdən və cəhalətdən və bədbəxtlikdən azad edəydi.

Əgər millət sənə mətalibini anlasaydı, indi təvaifi-ingilis və Yengi Dünya sənə xuşəcin hesabı olurdular. Zira ki, sən elə bir əsrdə protestantizmi icad etdin ki, onlar hələ inkvizisiya divanlarının atəşgahlarında yandırılırdılar. Yəni onlar müddəti-mədid səndən sonra sən icad edən protestantizmi anlayıb revolyusiya etdilər və protestantizm ixtiyar elədilər”.

Beləliklə, Axundzadənin din inanclarının inkarçısı yox, islahatçısı (!) rolunda rəhbər tutduğu qayə, ali məqam, dominant bu mövqedə dəqiq ifadəsini tapır.

Axundzadənin Kəmalüddövləsi bu məqsədlə yalnız islamın yox, panteizmin də fəlsəfə və dünyagörüşü əsaslarına toxunur, maarifçi-materialist bir mövqedən onun təhlilini verir.

Axundzadə maarifçiliyinin tarixi rolunun regional hədudlarından danışarkən maraqlı bir xüsusiyyət də diqqəti cəlb edir. Dramaturq və mütəfəkkir Axundzadənin ən yaxın həmməslək müasirləri arasında da (Mirzə Ağə), görkəmli xələf və davamçıları arasında da (Əbdürrəhim Talibov, Zeynalabdin Marağayi, Şeyx Məhəmməd Xiyabani) Yaxın Şərqi – İran Azərbaycanının sənət və fikir xadimləri xüsusi yer tutur. “Əlifba islahatı” ideyasının da, “Təmsilat”ın da (“Mirzə Ağanın pyesləri), “Kəmalüddövlə məktubları”nın da (“Səyahətnaməyi-İbrahim bəy”, “Səyahətnamə”) təsiri ilə ilk ictimai və ədəbi fəaliyyət orada başlayıb. Maraqlıdır ki, Şimali Azərbaycanda özündən sonrakı yeni dövrə də Axundzadə ən çox özünün cənublu davamçılarının vasitəsilə təsir edib. Məlumdur ki, “Kəmalüddövlə məktubları” ilə C.Məmmədquluzadə tanış olmayıb. Bilavasitə “Kəmalüddövlə məktubları” ənənələri məcrasında yazılmış “Səyahətnaməyi-İbrahim bəy”lə ilə “Molla Nəsrəddin” jurnalının publisistikası arasında ideya-forma əlaqəsi heç bir şübhə doğurmur. Çünki hələ M.F.Axundzadənin öz dövründə “Kəmalüddövlə...” Şərqdə, xüsusən, İranda çox yayılmışdı: “Tehranın arif adamları içərisində “Kəmalüddövlə” təsvirəgəlməz bir həyəcan yaratmışdır. Tehran ariflərinin hamısı onun surətini görmüşlər”.

“Kəmalüddövlə” ilə ondan sonrakı “İran səyahətnamələri” arasında bədii forma-üslub bağlılığı da vardır.

M.F.Axundzadənin iranlı varisləri “Kəmalüddövlə məktubları”nı yalnız ideyaca yox, sənətkarlıqca, hətta zaman və məkanca da davam etdirirlər. Kə-

malüddövlə öz məktublarının üçünü də Təbrizdən Misirə – Cəlalüddövləyə yazmışdı. İndi isə Cəlalüddövlə özü İbrahim bəyin simasında (“Səyahətnə-meyi İbrahim bəy”) Misirdən İrana, İsfahana, Rəştə, Təbrizə gəlir və hind şahzadəsinin yazdıqlarına vətəninə şəxsən şahid olur. Məlikül-Mütəkkəlimin “İran səyyahının bir hindli ilə müsahibəsi”ndə isə artıq hindli İrana yox, iranlı (İran şahzadəsi) Hindistana yola düşür və demək olar ki, hind şahzadəsinin İranda gördükləri eyni şeyləri o da orada görür. Yaxud, Mirzə Əbdürrəhim Talibovun “Məsəlikül-Möhsünün”də iranlı Möhsün səyahəti artıq kənardan Tehrana doğru yox, lap mərkəzdən – Tehrandan Dəməvəndə doğru davam etdirir. Nəhayət, səfərin məkanca təkrarını, fəqət zamanca davamını, irəli aparılmasını Mirzə Ağaxan Kirmaninin “Se məktub” və “Səd xitabə”sində görürük. Hamısı birlikdə bütün bu səfər yolları kəşib-qovuşur, məhz Mirzə Fətəlinin, məhz maarifçi səyyahın sabaha, sonsuza aparan söz və fikir karvanının əbədi hərəkət etdiyi ədəbi marşruta çevrilirlər.

Maraqlıdır ki, ədibin maarifçi ictimai ideali – konstitusiyalı monarxiya quruluşu da ilk dəfə İranda həyata keçmiş, 1905-1911-ci illərin İran məşrutə inqilabı Konstitusiyalı şahlıq üsuli-idarəsinin təsisinə ilə başa çatdırılmışdır.

M.F.Axundzadənin Şərqdəki sələfləri, müasirləri və xələfləri ilə əlaqələri haqqında xüsusi tədqiqatın müəllifinə görə “...Axundzadə yaradıcılığının təsiri yalnız İranla, həm də onun üç görkəmli siması ilə (Mirzə Melkumxan, Mirzə Əbdürrəhim Talibov, Zeynalabdin Marağayi – *Y.Q.*) məhdudlaşmış qalmamışdır. Türkiyə, ərəb ölkələri, Hindistan, Əfqanıstan və s.-də biz bu gözəl və müsbət ideyaların təsiri, davamı və inkişafının şahidi oluruq”. Müəllif məhz bu baxımdan böyük maarifçinin Mirzə Yusif xan Məsəşarüddövlə, Cəlaləddin Mirzə, Mirzə Ağə Təbrizi, Məhəmmədcəfər Qaracadaği, Manikçi Sahib, Münif Əfəndi, Əliqulu Mirzə Etizəüssəltənə, Mirzəxan Kirmani, M.N.Məlikül-Mütəkkəlimin ilə varis-irs münasibətlərini konkret faktlar və sənədlər əsasında nəzərdən keçirir. Məhz bu faktlar və sənədlər bizi dərindən inandırır ki, “M.F.Axundzadə XIX əsrin ikinci yarısında İran maarifçilərinin məfkurəvi atası olmuş, konstitusiyalı monarxiya ilə nəticələnən 1905-1911-ci illər İran məşrutə inqilabının ideoloji zəminini hazırlayanlardan olmuşdur”.

Sonrakı dövrlərdə də Axundzadə Yaxın Şərqdə ən çox yazılmış maarifçi idi. Çünki Şərq (İran) Axundzadənin özünə təsir edən Avropa amillərindən nisbətən kənarda idi və onlar üçün Axundzadə Avropa təsir amillərini də ifadə və icra edən mənbə idi. Digər tərəfdən, Axundzadədən sonrakı Şimali Azərbaycan daha sürətlə dəyişmiş, “Əkinçi”dən “Molla Nəsrəddin”ə yol həm də rus və Avropa inqilabi mətbuatının təsirindən keçib gəlmişdi.

Ömrünün son illərində M.F.Axundzadə maarifçi mübarizənin yeni üsullarını və formalarını axtarır.

O, “Kəmalüddövlə”yə bağladığı ümidləri indi də Əlifbaya bağlayır və öz əlifba idealına “Kəmalüddövlə” səviyyəsində əhəmiyyət verirdi. Bədii yaradıcılıqdan “Kəmalüddövlə”yə və “Kəmalüddövlə”dən əlifba uğrunda müba-

rizəyə! – mədəni intibah uğrunda fərdi-maarifçi mübarizənin formalarını, onun Axundzadəyə məxsus sxemini belə ifadə etmək olur...

M.F.Axundzadənin “Kəmalüddövlə məktubları”na inamı və ümidi xüsusilə qüvvətli idi. Məhz poeziya, dram və nəsr sahəsində müəyyən hazırlıqdan sonra ömrünün son beş ilini ədib bədii publisistikaya həsr etmişdi. O, “Kəmalüddövlə məktubları”nı özü fars və rus dilinə çevirir. Onun əlyazma nüsxələrini bütün böyük islam paytaxtlarına, Asiya və Avropa şəhərlərinə yayır. Peterburq, Paris, Təbriz, Bombey, İstanbul, Brüssel... – hələ çap olunmamış “Kəmalüddövlə məktubları”nın nüsxələrinin yayıldığı şəhərlərin tam olmayan siyahısı belədir. Bu məktublar “Şərqi oyanması” dövründən hələ çox-çox əvvəl Şərqi oyanması haqqında qeyri-adi dərəcədə cəlqin bir ideya, ehtiraslı arzu və təşəbbüs idi, özündə hələ də hər bir şərqlini oyadan, həyəcana gətirən tükənməz bir mənəvi enerji qüvvəsini qoruyub saxlamışdır. Əsər o vaxta qədərki fəlsəfi, elmi nailiyyətləri özündə əks etdirir, realist və maarifçi fikrin Şərqdə çox böyük və təkrarsız bir nümunəsi kimi tarixi əhəmiyyət daşıyır. Kəmalüddövlə ilə bağlı böyük arzularını və onun ideya qiymətini hamıdan əvvəl və hamıdan yaxşı M.F.Axundzadənin özü vermişdir: “...Elə bir böyük siyasi və ya dini məsələ yoxdur ki, Kəmalüddövlə öz əsərində ona toxunmamış olsun... Mən sizi inandırırıram ki, hal-hazırda, yəni fikirlərdə siyasi coşqunluq əmələ gəlmiş bir zamanda Türkiyədə, Hindistanda və Asiyanın hər yerində bu əsər... fanatizmi məhv etmək işində yüz min nəfərlik bir ordudan daha çox iş görə bilər”.

Özü də “Kəmalüddövlə məktubları” yalnız dörd məktubdan ibarət deyil: Axundzadənin bütün publisistikası, bütün məktubları (faktlarla və sənədlərlə söylənən bu ehtiraslı monoloqlar) hər bir vətəndaşa, ziyalıya, şərqliyə, sonrakı nəsllə yazılan narahatlıq məktublarıdır.

“Kəmalüddövlə məktubları” İranda, Türkiyədə, Əfqanıstanda, ərəb ölkələrində mütərəqqi ictimai-siyasi fikirdə böyük əks-səda oyadır. Həmçinin, onun ədəbi-tənqidi əsərləri Azərbaycanda, Yaxın İslam Şərqiində müasir tipli professional ədəbi tənqidin əsasını qoyur.

Azərbaycan xalqının ictimai-tarixi və ədəbi-mədəni həyatında Mirzə Fətəli Axundzadə ayrıca bir mərhələni təşkil edir. Peşəkar milli teatr sənətinin, realist bədii nəsrin, demokratik fəlsəfi və estetik fikrin, ilk əlifba inqilabının, ümumiyyətlə, mənəvi mədəniyyətimizin bütün sahələrində “yeni dövrün” banisi olan Axundzadənin zəngin və çoxcəhətli yaradıcılığı lokal milli çərçivələri aşır, türk, islam xalqları miqyasında ümumşərq və ümumbəşəri bir tarixi mənə və əhəmiyyət kəsb edir.

Yaşar Qarayev
2002

“KƏMALÜDDÖVLƏ MƏKTUBLARI”nın ÜZÜNÜ KÖÇÜRƏN ŞƏXSİN İSLAM XALQLARININ ŞƏRİƏT XADİMLƏRİNDƏN BİRİNƏ GÖNDƏRDİYİ MƏKTUBUN SURƏTİ

(h. 1280-ci ildə)

Bilik və mərifət sahiblərinə aydın və aşkardır ki, heç bir əsrdə və heç bir zaman dünya dinsiz və zındıq adamlardan xali olmamış və olmayacaqdır. Bu adamlara acıqlanıb qəzəblənmək heç bir nəticə verməz. Çünki bu kimi yolunu azmış adamlar bir və ya iki nəfər deyil, həm də ölkənin daxilində yaşamırlar və özləri də müəyyən bir əsrdə baş qaldırmırlar ki, onların öhdəsindən asanlıqla gəlmək mümkün olsun. Onlar saya-hesaba gəlməz dərəcədə çoxdurlar. Biz onların hansının öhdəsindən gələ bilirik?

Halbuki, fransız, rus və başqa Avropa millətlərindən olan müəlliflər babilərin baş qaldırmasının səbəbini də İran səltənətinin qüsurları, onun bünövrəsinin zəifliyi və islam dininin batil bir din olması ilə izah edərək çoxlu kitablar yazıb, dünyanın hər yerində yaymışlar. Onlar bu yolunu azmış babiləri məhv etmək üçün iranlıların göstərdikləri hümməti də cəhalət və nadanlıq əlaməti, yaxşını pisdən ayırmaq qabiliyyətindən məhrum olmaq nişanəsi kimi pisləmiş və istehza və məsxərəyə layiq bilmişlər.

Avropa qitəsində insanların hər bir fərdinə öz fikirlərini, istər yanlış və zərərli olsun, istərsə də doğru və faydalı, azad şəkildə yaymaq icazəsi verilən gündən bəri dünyanın hər bir yerində dinsizlər baş qaldıraraq öz fikirlərini qələmə almaqdadırlar. Ancaq heç kəs onlara mane olmur və onları incitmək fikrinə düşmür.

Mə'lumdur ki, fransız allahsızlarından Volter, Reno və başqaları xristian dininin batilliyi haqqında nə kimi kitablar yazıb, xristianlar arasında yaymışlar. Ancaq dövlət və millət başçıları onları bu işdən çəkəndirmək üçün təzyiqə əl atmağı cəyiz bilməmişlər. Onlar yaxşı başa düşmüşlər ki, bu işin çarəsi və onların yanlış fikirlərinin xalq arasında doğurduğu təsirin qarşısını almağın yolu hədə-qorxuda deyil, ağıl və məntiqəuyğun dəlillərə əsaslanan hikmətli cavablarla rədd et-

məkdədir. Necə ki, aliməqam imam Əli ibn-Əbutalib əleyhissəlam bir dinsizlə bəhs edərkən, əsla acıqlanmayıb, onun tutduğu iradları hikmətli cavablarla rədd etməklə onu susdurmuşdur.

Məhz bu cavablardan sonra o dinsizin etirazları ki onların bəzisi Kəmalüddövlənin etirazlarından daha şiddətli, xalqın gözündə öz təsirini tamamilə itirdi. Bu mübahisənin təfəsilatı şeyx Səid ibn-Mənsur Əhməd Təbərsinin kitabında bu cür yazılmışdır: “Dinsizlərdən bir nəfər Əmirəlmö’mininin yanına gəlib dedi: Əgər Qurandakı ixtilaflar və ziddiyyətlər olmasaydı, mən sizin dininizi qəbul edərdim və i.a.”.

Habelə Əli ibn-Musərriza əleyhissəlam da qüdrətli xəlifələrdən olan Mə’munun məclisində bir neçə nəfər zındıq və dinsizin cavabını əsəbiləşmədən, elm və hikmət əsasında verib, onları məğlub etmişdir. Şeyx Təbərsinin əsərini görüb oxuyanlar bu dini mübahisələrin təfəsilatını bilirlər. Habelə başqa imamlar və din başçıları da müxtəlif əsrlərdə zındıqlar və dinsizlərlə mübahisəyə girişmiş və onları məntiqəuyğun dəlillərlə susdurub, e’tirazlarını xalqın gözündə e’tibardan salmışlar.

İndi ki, Övrəng Zibin naxələf oğlu öz fasid fikirlərini qələmə alıb, islamın dini əqidələrinə xələl yetirmək fikrinə düşmüşdür, şübhəsiz ki, onu da indiyə qədər olmuş və bundan sonra da olacaq zındıqlar və dinsizlərdən biri hesab etmək olar.

Heç şübhə etmək olmaz ki, onun puç fikirləri şəriət sahibinin bətinə qüdrəti sayəsində islam dininə heç bir zərər vura bilməyəcək və onun özü də başqa zındıqlar və dinsizlər kimi unudulmuşlar dənizində itib batacaq, parlaq şəriətin nuru isə dünyaya zinət verən günəşin şüaları kimi aləm durduqca parlayacaq və bütün üfüqlərə nur saçacaqdır. Ancaq bir şərtlə ki, onun zərərli fikirlərinin puç olması barədə kafi cavab yazılsın və beləliklə, həmin fikirlər xalqın gözündə öz təsirini və qiymətini itirsin.

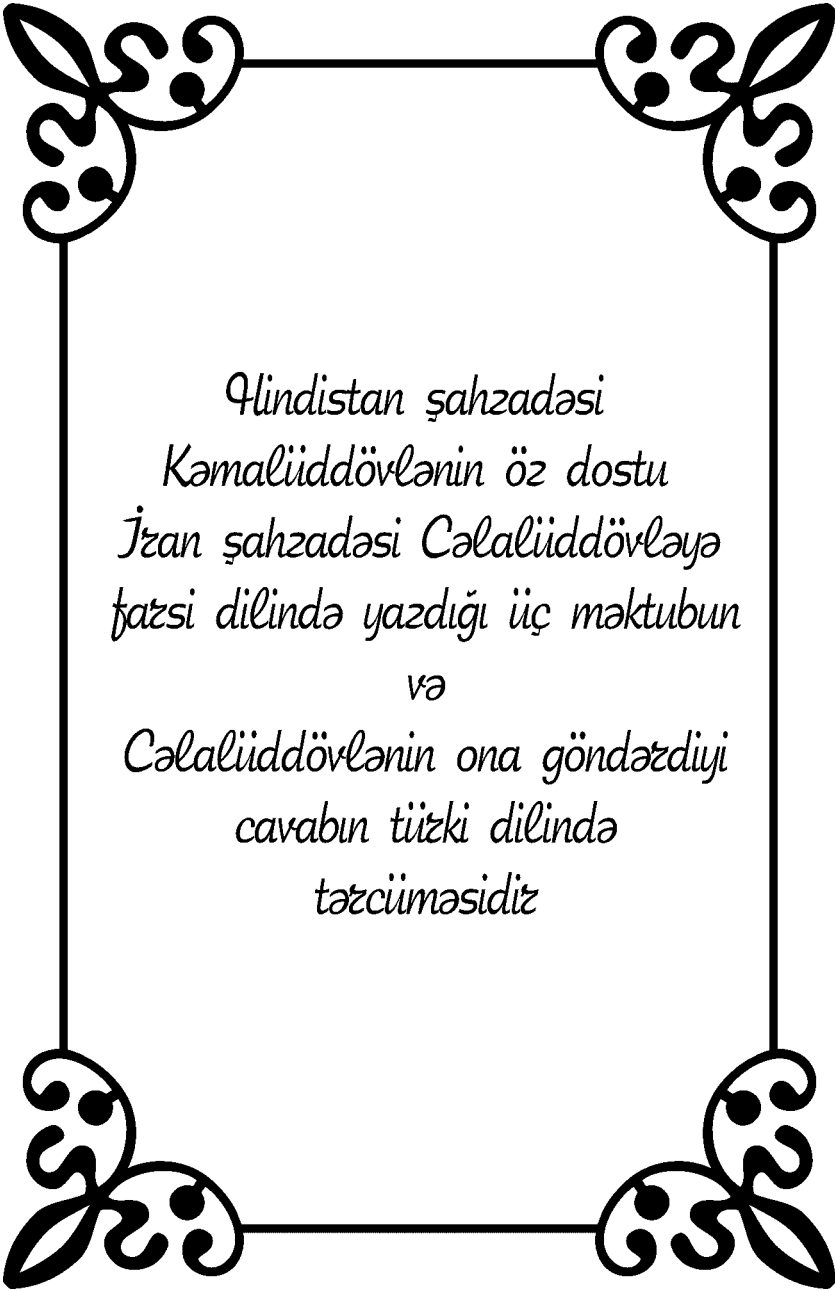
Lakin əgər onun qarşısında sükut edilsə və ya qəzəb və şikayətə əl atılsa, belə bir vəziyyət hər halda din alimləri və xalqın başbilənlərinin acizliyinə dəlil olacaqdır. Bu isə dinsizləri daha artıq cürətləndirəcəkdir.

Tutaq ki, Əmr və ya Zeyd onların fikirlərinə cavab yazmaqdan acizdir; bəs məşhur alimlər içərisindən elə bir adam tapılmayacaqdır-mı ki, bu hədyanlara əql və hikmət əsasında bir cavab yazmaqla onları təsirdən salsın?.. Halbuki, Avropanın hər yerində Volterin və Renonun

əsərlərinə cavablar yazıb, onları təsirdən salaraq, müəlliflərini rüsvay etmişlər, nəticədə xristian dini bu dinsizlərin tənqid və etirazlarından nəinki heç bir ziyan görməmiş, əksinə, getdikcə tərəqqi edərək rəvnəq tapmaqdadır. Məqamı yüksək olan imamlar da həmişə zındıqların və dinsizlərin sözlərini hikmətamiz cavablarla rədd edib, onların iradlarını xalqın gözündə etibardan salmışlar. Bu kimi əsərlərin yayılmasının qarşısını almaq və onların avam kütlələrin əqidəsinə təsir etməsinə yol verməmək üçün yuxarıda qeyd olunmuş tədbirlərdən başqa heç bir çarə olmamış və olmayacaqdır.

“Kəmalüddövlə məktubları”nın nüsxəsi mənim əlimə çatan kimi əvvəlcə elə əsəbiləşdim ki, istədim onu cırıb tikə-tikə edəm və ya oda atıb yandıram. Sonra düşündüm ki, mənim bu cür qızıışmağımdan nə fayda çıxar. Tutaq ki, mən onun bir nüsxəsini cırdım və ya yandırdım, görək bununla başqa nüsxələrinin yayılmasının qarşısını almaq olarmı? Məsələnı dərindən düşündükdən sonra öz niyyətimdən əl çəkdim.

İndi cənabınızın xahişinə görə həmin nüsxəni sizin xidmətinizə göndərirəm. Ancaq bu şərtlə ki, bu əsərdə olan mətləbləri rədd etmək üçün cavab yazmaq fikrində olasınız. Nüsxənin başlanğıcında həmin məktubu da bu məqsədlə yazdım ki, islam dininin qeyrətini çəkmək naminə bu vəzifəni yerinə yetirməkdən qəflət etməyəsiniz. Əgər sizin səyinizin nəticəsində bu hədyanlara kafi cavab yazılıb nəşr edilsə, artıq onların puç əqidələrinin dinə, məzhəbə, rüsuma və ölkəyə hər hansı bir zərər yetirməsi ehtimalı tamamilə aradan qaldırıla bilər. Vəs-səlam¹.

A decorative rectangular border with ornate floral corner pieces at each of the four corners.

Qlindistan şahzadəsi
Kəmalüddövlənin öz dostu
İzən şahzadəsi Cəlalüddövləyə
fars dilində yazdığı üç məktubun
və
Cəlalüddövlənin ona göndərdiyi
cavabın türki dilində
tərcüməsidir

[Bu üç məktubun bütün məsələlərini filosoflar arasında doğruluğu qəbul edilən hüquq bərabərliyi məsələsinə tam asanlıqla tətbiq etmək olar. Lakin doğruluğu filosoflar arasında münaqişəli olan mali bərabərlik məsələsinə onların tətbiqi hələlik mümkün deyildir.

Mali bərabərlik məsələsini anlamaq və dərk etmək, biz müasirlər üçün çox çətinidir. Hərçənd ki, Avropa alimlərindən bəziləri mali bərabərliyi də, bəzi dəlillərə əsasən, bir neçə əsrdən sonra mümkün hesab edirlər, lakin başqa filosoflar onların fikirlərini rədd edən dəlillər gətirirlər.

Zahirdə ağıla gələn budur ki, bu dünya başqa dəyişiklik tapmasa və insan övladı başqa bir təbiət və xilqət əldə etməsə, bu dünyada millətlərin bu vəziyyət və tərkibləri və insanların bu əxlaq və təbiəti ilə mali bərabərlik mümkün deyildir]².

M.F.Axundzadə

زاهد از کوچه^۱ رندان بسلامت بگذر
تا خرابات نکند صحت بدنامی چند^۲

KƏMALÜDDÖVLƏNİN ƏVVƏLİNCİ MƏKTUBU⁺

Rəməzan ayında, sənə 1280-də Təbrizdən

Ey mənim əziz dostum Cəlalüddövlə, axır sənin sözlünə baxdım, ingilis və firəng və *Yengi Dünya⁴ səfərindən sonra İran torpağına səfər etdim. Amma pəşman olmuşam; kaş gəlmiyəydim, kaş bu vilayətin əhlini ki, mənim ilə həmməzhəbdirlər, görmiyəydim və onların əhvalından xəbərdar olmuyaydım. Ciyərim kabab oldu. Ey İran, hanı sənin o şövkətin və səadətin ki, Kəyumərs və Cəmşid və Güştasib və Nuşirəvan və Xosrov-Pərviz ə'sarında var idi?..

Əgərçi o növ şövkət və səadəti Firəngistan və Yengi Dünya əhlinin bu əsrdə olan şövkət və səadəti cənbində çiraq kimi hesab olunur gün müqabilində, lakin İranın bu halətinə nisbət nurdur zülmət müqabilində⁵. Ey İran, o zaman ki, sənin sələtinin Peymani-fərhəngə⁶ əməl edirdilər, neçə min il dünyanın İrəmmisal səfhəsində əzəmət və səadəti ilə kamiran oldular, xalq onların təhti-səltənətində neəmati-ilahiyyədən bəhrəyab olub, izzət və asayışda zindəganlıq etdilər və yoxsulluq bilməzdilər və sailbəkəflik etməzdilər və həm daxili-məmləkətdə azad və həm xarici məmləkətlərdə möhtərəm idilər və İran padişahlarının şöhrət-şövkəti külli-afaqi tutmuşdu. Necə ki, bu xüsusda şəhadət edə yunan millətinin təvarixi, nə islam¹⁰ millətinin əxbaratı, ondan ötrü ki, islam¹¹ millətində İran sələtininin asarı və onların kütübü və qəvə-nini qalmadı.

[Ey İran! Sənin oğulların, nəvələrin nəsihət olsun deyə sənin keçmiş əzəmətinin yazılı abidələrini belə mühafizə etməmişlər; sənin keçmiş

⁺ 7* Kəmalüddövlənin mətalibinin rəddinə əgərçi şahzadə Cəlalüddövlə çox pəsəndidə və zərifanə cavab yazıbdır, amma o cavab mütercim⁸ nəzərində çox şafı və kafi görünmədi. Lihaza cənabi-bərinin tövfiqi ilə və batini-şəriəti-nəbəvi, səlavətül-lahi-əleyhim, tə'yidilə mütercim, məktubati-Kəmalüddövlənin mətalibinin və xəyalati-fəsidəsinin rəddinə dəlaili-qətiyyəyi-əqliyyəyi-nəqliyyə mucibincə cavabi-şafı yazacaqdır, inşaalla-hütəala... Və ancaq cavab yazmaq xatiri üçün bu məktubun tərcüməsinə⁹ iqdam olunubdur^{7*}.

şöhrətini biz başqalarından, sənin əzəmətinin indiyə qədər yeganə şahidi olaraq qalan qədim yunan tarixlərindən öyrənirik, çünki Yunanistan sənin möhtərəm, qocaman tarixini qədim dünyanın başqa xalqlarına nisbətən daha yaxşı öyrənmişdir]¹².

Peymani-Fərhəngin⁺ əhkamına mütabiq səlätini-fürsün əsrində hər şəhərdə mühasiblər olurdu ki, rəayadan xəzinəyə vasil olan mala vəqif olub dəftərlərə qeyd edirdilər və bu mühasiblərin də hər tərəfdə gumaştələri olurdu və padişahların hər şəhərdə vəqayenigarları və kargüzarları və karagahları və daruğələri var idi ki, hər birisinin şüglü müəyyən idi. Məmləkətin və rəyanın əhvalından müstəhzər olub, hər vaxt padişahı xəbərdar edərdilər və padişah dəxi müvafiqi-əhkami-Fərhəng, ümurati-sadire babında əməl edərdi. Bir afəridə bir kəsə cövr və təəddi etməyə qadir deyil idi.

Qoşun saxlamaq üçün dəxi cidaganə rüsum müqərrər idi. Hərgah raisi-ləşgər, öz hökmündə olan sipahilərin məvacibini isal etməkdə qüsur göstərsəydi, muridi-baxxast olurdu və rəiyyət mənafe və məhsulatlarından iyirmidən bir xəzinəyə mal verirdilər. Amma Sasanilərin dövründə rəiyyət ondan bir verməyi öz rızası ilə qəbul etdi.^{13*} Hər vi-layətdə maliyyati-divaniyyə küllən xəzinə ismi ilə müsəmma olan məqamlara aid olub, məxarici-səltənət küllən haman məqamlardan vəz' olunurdu və əsla rəaya öhdəsinə və sair məmərr-i-mədaxilə divan tərəfindən həvaləcat sadir olmazdı^{13*} və heç tərəfdə hükkamdan bir kəs qətli-nüfusa qadir deyil idi¹⁴, əgərçi müstəhəqqi-qətl olsaydı da, gərək idi əvvəl padişaha ixbar etsin, sonra padişah, Fərhəng iqtizasınca nə hökm etsə, əməl olunsun və qətli-nüfusdan bəqədri-imkan ehtiraz edərdilər¹⁵. *Və casuslar yetirdikləri xəbərin həqqiyyətində təftişi-bəliğ əmələ gətirərdilər¹⁶ və sipahilər heç vaxt xeymə və xərgah bəndində olmazdılar və zəhmətə və cəfaya həmişə mö'tad olurdular və bigünah bir kəsi öz şüglündən mə'zul etməzdilər və xidmətə ömr sərf edənlərin *özlərinə və əyallarına¹⁷ ruzi müqərrər edərdilər. Padişah¹⁸ tərəfindən hər yerdə zükür və ünas bimaristanları olurdu *ki, qərrib və bikəs mərizlərə orada müalicə edib pərəstar olurdular və taifeyi-ünasın pərəstarları ünas taifəsindən müqərrər idi¹⁹ və kor və şil və aciz və bikəs adamlar dəxi bimaristani-padişahidə ruzixar idilər və fəqir və gəda heç yerdə olmazdı və padişahın yanında həmişə yaxşı

⁺ B a x: "Dəbistanül-Məzahib" ("Dini görüşlərin məktəbi").

* "İslam milləti" müsəlman xalqları kimi başa düşülməlidir. – H.M.

xasiyyətli və təbiətli və mərifətli nədimlər olurdu ki, daima padişahı yaxşı işə dəlalət edirdilər və padişahın hüsurunda nədimlərdən məsəva böyük mö'bid dəxi olurdu ki, cəmi üləmə xəbərdar idi, xüsusən hekayətdən və təvərixdən və əhkami-Peymani-Fərhəngdən və ümuri-müşkilədə padişaha məsləhət göstərərdi və rəhnümalıq edərdi.

Padişah hər gün bar verərdi, amma hər həftədə məxsusi bir gün bari-dad idi, yə'ni xalqın ərayizinə sima' etmək günü idi ki, o gün hər hacətmənd padişahı görüb dərdini izhar edə bilərdi. Padişah, rəaya ilə bir süfrədə təam yeməyə oturardı. Hər mənzildə padişah tərəfindən atlar və adamlar müəyyən idi, vəqə olan əxbaratı müvəkillərin e'lamı ilə padişaha və padişahdan müvəkillərə yetirərdilər. Peymani-Fərhəngdə hər günahın və səvabın cəzası və əcri müəyyən idi. Əgər bir kimsənə müznib olurdu, padişahın müqərrəblərindən heç birisi qadir deyil idi ki, ona şəfaət etsin və əgər bir kimsənə millətin və məmləkətin nəf'inə bir xidmət göstərərdi, müqərrər olunan əcrə müstəhəqq olurdu və düşməyə zəfər tapandan sonra acizlərə və miskinlərə və müsəfirlərə və ammeyi-səkənəyə və rəiyyətlərə zərər yetirməzdilər.

Həqqi-təala bu padişahları müəyyən etmişdi ki, ərusi-məmləkəti ehsan və insafın zivəri ilə bəzəmişdilər. Tüccar və tüllab və müsəfirən onların dövründə hər tərəfə asudə tərəddüd edib həmişə izzət ilə olurdular və Peymani-Fərhəngin əhkamından hər gün nədimlər padişaha oxurdular və müşkuyi-zərrin üçün, yə'ni hərəmxana üçün dəxi cidağanə qanun var idi. Padişahın bir banuyi-banüvanı olurdu, hər əmələsi və təbəəsi ünas taifəsindən, amma onda fərmanrəvəliq ixtiyarı olmazdı.

Ey Cəlalüddövlə, furslərin səltənət qəvaidi yen ziyadə idi. Hər bir ümur üçün bir qaideyi-müqərrərə var idi. O əsrə nisbət ki, hələ üləmun və sənayein ziyadə tərəqqisi yox idi, fars padişahlarının cümlə qəvaidini zikr etmək tətvilə bais olur. Peymani-Fərhəngin əhkamı çoxdur; cümləsini bu məktubda dərc etmək müşküldür. Peymani-Fərhəngin əhkamının nəticəsindən idi ki, səlatini-fürs ələmdə namdar oldular və milləti-fars bərgüzideyi-miləli-dünya idi²⁰ və cahanyana aşikardır ki, dövrü-qədimdə səlatini-fürsün ərseyi-mülkü nə vüs'ətdə idi: ²¹*Bir ucu Zabilistan, bir ucu Mədain²² ki, ibarət ola²¹* şimalən rudi-Ceyhun və dəryaçeyi-Aral və Babül-əbvabi-Dərbənddən, cənubən Xəlici-Fars və bəhri-Ümmandan, şərqən rudxaneyi-Sütlücdən mabeyni-Sind və Hindistan; qərbən²³ boğazi-İslambul və sahili-bəhri-Əbyəzdən və dəxi Bülucüstan və Əfqanıstan və Kabilistan və Ğur və Sistan və

Lahur və Kişmir və Şikarpur və təməmiyi-Sind və Bəlx və Xivə və Örgənc və Dəşti-Qıpçaq və Şirvanat və Babil-zəmin və Biladi-Hirə və Diyarbəkr və Ərmən-zəmindən və vilayəti-Siri, yə'ni Şam və Həlbədən və təbəələri nə səadətdə idi.

Heyf sənə, ey İran, hanı bu dövlət, hanı bu şövkət, hanı bu səadət? Ac, çıpaq ərəblər səni min iki yüz həştad ildir bədbəxt etdilər. Sənin torpağın xərabədir və əhlin nadandır və sivilizasyonu⁺ – cahandan bixəbərdir və azadiyyətdən məhrumdur və padişahın despotdur⁺⁺ və despot zülmünün tə'siri və üləma fanatizminin⁺⁺⁺ zoru sənin zə'f və natəvanlığına bais olubdur və sənin qabiliyyətini künd edibdir və cövhəri-əqlini paslandırır və səni fütünlüyə və dənitrə'biyə və rəzalətə və zillətə və übudiliyyətə və təməllüqə və riyakarlığa və münafıqlığa və məkrə və xüdə və cübnə və təqiyyəyə xugər edibdir və cəmi xəsaisi-həsənəni: sədaqət və ədalət və vəfadarlıq və cəvanmərdlik və şücaət və ülvitələblik və ali hümmətlik kimi sənin təbiətindən səlb eləyibdir və sənin tinətini bu sifati-mə'dudənin cümləsinin ziddi ilə müxəmmər qılıbdir və yəhtəmal, yüz-yüz illər keçəcəkdir ki, sən röv-nəqə düşməyəcəksən və asayişə və səadətə çatmayacaqsan və sivilizasyonu tapan millətlərə bərabər ola bilməyəcəksən. Sənin xalqın hesabsız Rum və Rus və Əfqanıstan və Hindistan və Türkünistan və Firəngistan məmləkətlərinə zülmədən və fəqrdən pərakəndə olub sərməyəsiz, kəmalizillətdə fə'ləliklə və nökrəçiliklə gün keçirir və hər yerdə başına döyülür və hər yerdə xar və xakisar [cürbəcür əziyyətlərə]²⁴ tutulur* və sənin xalqından iki yüz minə qərib zükürən və ünasın

⁺ Sivilizasyon – ki, ibarətdir hələti-cahiliyyətdən və bərbəriyyətdən qurtarılıb ümuri-məişətdə mə'rifəti-lazimə hasil edib ülmə və sənayedə və təhzi-əxlaqda bəqədri-imkan dərəcəyi-kəmalə çatmaqdan və adabi-təməddündə məharət yetirməkdən.

⁺⁺ Despot – ibarətdir bir padişahdan ki, öz ə'malında heç bir qanuna mütəməssik və müqəyyəd olmaya və xalqın mal və canına bihəddü inhisar təsəllütü ola və həmişə öz həvayi-nəfsilə rəftar edə və xalq onun təhti-səltənətində əbdi-dəni və rəzil olub azadiyyət və bəşəriyyət hüququndan bəlkülliyə məhrum ola. [Despotizm sözü ərəb dilində olan istibdad kəlməsi ilə çox düzgün ifadə oluna bilər. Ərəblərdə hətta belə bir misal da vardır ki: “hər kəs öz rə'yində müstəbid olarsa, mütləq həlak olar”].

⁺⁺⁺ Fanatik – ibarətdir o kimsənədən ki, məzhəbə və dinə bir mərtəbədə müqəyyəd və millətinə bir mərtəbədə mütəəssib ola ki, öz məzhəbinə və əqidəsinə müxalif və millətinə müğayir olan xalqa nisbət ədavəti-şədidəsi və nifrəti olub, hiynifürsətdə onun can və malına qəsd etməkdən müzaiqə etməyə və onun haqqında əsla tərəhhüm rəva görməyə.

əyal və ətfalları ilə türkmanların əlində məşəqqəti-əsirlikdə giriftar olub, həmişə nalə və əfğan ilə ruzigarlarını başa aparırlar və bir kəs onların dadına yetişmir və onları xilas etmək xəyalına düşür²⁵ və sənin padişahın dünyanın proqresindən⁺ qafil və bixəbər oturubdur öz paytəxtində. Belə bilir ki, padişahlıq ibarətdir yaxşı libas geyməkdən, yaxşı xörək yeməkdən, xudrə'y hər kəsin can və malına bihəddü-in-hisar təsəllütü olmaqdan və zirdəstan ona rüku və səcdə etməkdən və əbdi-rəzil kimi ona fərmanbərdar durmaqdan [*və axmaq şairlərin onu uşaq aldatmaları ilə tərifləməsindən. Bu fərd kimi:

“Könlünü taxtda rahat saxlayırsan, ancaq təblinin nə'rəsindən Çində xaqan, şeypurunun səsindən Rumda qeysər qorxudadır”.

Şah bu cür axmaqaldadıcı yaltaqlıqdan şadlanır və yalançıya ən'am da verir və qətiyyəni bilmir ki, nə qeysər, nə xaqan və nə də başqaları heç yerdə onu hesaba almırlar]²⁶.

Dəxi hərgiz müqəyyəd deyil ki, əcnəbi məmləkətlərdə bədnamdır və hər biganə məmləkətin xalqı onun adın eşidəndə, onu xar tutur və onun təbəəsinə və mə'murlarına həqarət ilə baxır və olara nisbət məğruranə rəftar edir. Qeyrətmənd və sahibi-namus şəxs²⁷ belə səltə-nətdən ar edər və belə padişahlıqdan²⁸ bizar olur.

Ey İrani-biçarə, Firdövsî rəhmətullah sən bu gününü səkkiz yüz il bundan irəli ilham ilə bilib, Hürmüzd şahın oğlu Rüstəmin dilindən xəbər verir:

[Rüstəmin öz qardaşına yazdığı məktubdan]²⁹

- 1 چوبخت عرب بر عجم چیره شد
همی بخت ساسانیان تیره شد
- 2 پر آمد زشاهان جهانرا قفیز
نهان شد زرو گشت پیدایشیز
- 3 همان زشت شد خوب شد خوب زشت
شده راه دوزخ بدید از بهشت
- 4 دگر گونه شد چرخ گردون بچهر
ز آزادگان پاک ببرید مهر
- 5 بایرانیان زارو گریان شدم
ز ساسانیان نیز بریان شدم

⁺ Proqres – ibarətdir ondan ki, xalq hər xüsudsa – ülmuda və sənayedə və əqaidə ənən-fəanən talibi-tərəqqi olub cəhəltədən və bərbəriyyətdən nəcat tapmağa səi olalar.

- 6 دریع آن سزؤ تاجو اورنگو تخت
دریغ آن بزرگی و آن فرو بخت
- 7 دریغ آن سزو تاجو اورنگو تخت
که خواهد شدن تخت شاهمی بیاد
- 8 کزین پس شکست آید از تازیان
ستاره نگرده مگر بر زیان
- 9 چو باتخت منبر برابر شود
همه نام بوپکر و عمر شود
- 10 تبه گردد این رنجهای دراز
نشیبی درازست پیش فراز
- 11 نه تخت و نه دیهیم بینی نه شهر
زاختر همه تازیانراست بهر
- 12 زپیمان بگردند وز راستی
گرامی شود کزی و کاستی
- 13 رباید همی این از آن آن ازین
ز نفرین ندانند باز آفرین
- 14 نهانی بتر ز آشکارا شود
دل مردمان سنك خارا شود
- 15 شود بنده بی هنر شهریار
نژادو بزرگی نیاید بکار
- 16 بگیتی نماند کسیرا وفا
روان و زبانها شود پرجفا
- 17 از ایران و از ترك و از تازیان
نژادی پدید آید اندر میان
- 18 نه دهقان همه ترك و تازی بود
سخنها بکردار بازی بود
- 19 نه جشن و نه راهش نه گوهر نه نام
بگوشش زهر گونه سازند دام
- 20 یریزند خون از پی خواسته
شود روزگار بد آراسته
- 21 زیان کسان از پی سود خویش
بجویند و دین اندر آرند پیش
- 22 زپیشی و بیشی ندارند هوش
خورش نان کشکین و یشمینه پوش
- 23 چو بسیار از این داستان بگذرد
کسی سوی آزادگان ننگرد³²

[Bu ærəblər]³⁰

Sonra mərhum Firdövsi, Hürmüz şahın oğlu Rüstəmin dilindən Sə'd-Vəqqasə yazdığı namədə xəbər verir:

- 1 یکی نامہ بر حریر سفید
نوشتند پر بیم و چندی امید
- 2 بعنوان برآز پور هر مرد شاه
جهان پهلووان رستم کینه خواه
- 3 سوی سعد و قاص جوینده جنگ
پر از رای و پردانش و پردرنگ
- 4 بمن باز گوی آنکه شاه تو کیست
چه مردی و آیین و راه تو چیست
- 5 بنزد که جویی همی دستگاه
برهنه سپهد برهنه سپاه
- 6 بنانی تو سیری و هم گرسنه
نه پیل و نه تخت و نه بار و بنه
- 7 ز شیر شتر خوردن و سوسمار
عرب را بجایی رسیدست کار
- 8 که تاج کیانرا کند آرزو
تغو باد بر چرخ گردون تغو
- 9 شما را بدیده درون شرم نیست
ز راه خرد مهر و آزرم نیست
- 10 بدین چهر و این مهر و این راه و خوی
همی تخت و تاج آیدت آرزوی
- 11 جهان گر باندازه جویی همی
سخن بر کزافه نگویی همی
- 12 سخنگوی مردی بر ما فرست
جهان دیده و گرد و دانا فرست
- 13 بدان تابگوید که رای تو چیست
به تخت کیان رهنمای تو کیست

[Qeyd səh.50-də]

³¹ “Ey Cəlalüddövlə! Elm və mərifətdə öz əsrinin yeganəsi olan Məğrib fazili Əbdürrəhman ibn-Xəldun ərəblərin peyğəmbərlərinin xalqın malını qəzet edib yemək məqsədi ilə dini vasitə etməsi haqqında Firdövsinin sözünün doğruluğuna mü'təbər şahiddir. O, öz tarixinin birinci hissəsində ərəblərin təbiəti haqqında deyir:

“Ərəblərə vəkillik, peyğəmbərlik və yaxud dini rəhbərlik edilmədikcə, onların hakimiyyətə çatma bilməməsi barəsində fəsil”.

“Ərəblərin qələbə çaldıqları hər hansı bir məmləkətdə xərabəliyin artması haqqında fəsil”.

Birinci fəsildə: “Ərəblər öz təbiətlərində olan vəhşilik nəticəsində qəretçi olurlar və bacardıqları hər bir şeyi talan edirlər”.

İkinci fəsildə: “Öz vəhşi xasiyyətlərinə görə [ərəblər] rəyasət uğrunda mübarizə aparmaqda göstərilən müqavimət, şiddət və kobudluq nəticəsində bir-birinə tabe olmaqda xalqlar içində ən inadçı tayfadır. Onların fikri bir nöqtədə nadir hallarda birləşir. Elə ki, peyğəmbərlik, vəlilik və din meydana çıxdı, bunları gətirən də özlərindən oldu, təkəbbür və başçılıq üçün vuruşma adəti də aradan qalxdı, onların bir-birinə tabe olmaları və birləşmələri asanlaşır və bunun sayəsində qələbə çalmaq və ölkəyə sahib olmaq mümkün olur”.

^{36*} Ey Cəlalüddövlə, Sə'd-Vəqqas, Müğəyrəni elçi göndərib Rüs-təmin naməsinin cavabında gör nə sözlər yazdı və gör nə xəyalatın və puç əqaidin xatiri üçün İran xalqının səadətini bu rahzənlər bərbad etdilər:

- 1 چو بشنید سعد آن گرانمایه مرد
پذیره شدش با سپاهی چو گرد
- 2 هم آنگاه فیروز نامه بداد
سخنهای رستم بدو کرد یاد
- 3 سخنهایش بشنید چون او بخواند
وز آن نامه' پهلوی خیره ماند
- 4 بتازی یکی نامه پاسخ نوشت
بدید آورد اندرو خوب و رشت
- 5 سرنامه بنوشت نام خدای
محمد رسولش بحق رهنمای
- 6 زجنی سخن گفت وز آدمی
زگفتار پیغمبر هاشمی

Üçüncü fəsildə: “Bu onların ümumi halıdır və təbiətlərində insanların əlin-də olanı qarət etmək [xasiyyəti] var. Onların ruzusu həqiqətdə oxlarının kölgəsində-dir. Onlar insanların malını talayıb-çapmaqda hədd-hüdəd bilməzlər, gözlərinə sata-şan hər bir mal-dövləti qarət etməyə alışmışlar, onlar talançılığı qələbə və təsərrüflə başa çatdırdıqları zaman, insanların öz mallarını hifz etmək siyasəti batil olur və abad-lıqlar xərəbəliyə çevrilir”^{37,33}.

Beləliklə, aydın olur ki, ərəb işsiz, peşəsiz, kinli, vəhşi, şücaətli bir tayfadır ki, onların məişəti əsasən soyğunçuluq və yol kəsməklə təmin olunur. Onların bir-biri ilə birləşməsi çox çətin bir işdir. Məgər ki, bir şəxs peyğəmbərlik ya imamət yolu ilə on-ları öz başına yığa və onlara ömr edə, o zaman aləmi alt-üst edə bilərlər, necə ki, elə-dilər. Ərəblərin təbiətinin iqtizasını anlayaraq onların arasında peyğəmbərlik yolunu özünə şüar edən birinci adam islam peyğəmbəri idi.

Hərçənd onun bu yolda tərəqqilərini gördükdən sonra Əsvədüleyn, Məsəylimə, Səccah, Təlihə ibn Xüveyləd də bu məsələni anlayıb onu təqlid etdilər, onun yolu ilə getdilər və peyğəmbərlik iddiası etdilər, bə'zi qəbilələri özlərinə tabe edərək az-çox hökmran oldular, ancaq onlar nə əql və nə də tədbirdə islam peyğəmbərinin hərfi de-yildirlər. Onların işləri irəliləmədi. İslam tərəfdarları onların tərəfdarlarından say e'-tibarı ilə çox idilər və islam dini əvvəl yarandığına görə qərar tutmuşdu və buna görə müsəlmanlar bu peyğəmbərlik iddiası edənləri aradan qaldırdılar. Elə ki, heç kəsə peyğəmbərlik vasitəsi ilə şöhrət qazanması mümkün olmadı, ərəblər vəlilik və ima-mət dövlətinə başladılar. Bir tərəfdə Abbasilər, başqa bir tərəfdə isə Ələvilər imamlıq bazarına rəvac verdilər. Bu həngamə Çingizilərin zühur edib, ərəblərin səltənətini məhv edərək, dünyanı imamlıq iddiası edənlərin fitnəsindən rahat etdiklərinə qədər davam edirdi. Bundan sonra ərəblər yenə də islam peyğəmbəri gəlmədən əvvəlki və-ziyətə düşdülər.

- 7 ز نوحید و قرآن و وعد و وعید
 ز تهدید و ز رسمهای جدید
- 8 ز قطران و ز آتش ز مهریر
 ز فردوس و جوی می و جوی شیر
- 9 ز کافور و از مشک و ماء معین
 درخت بهشت و می انگبین
- 10 که گر شاه بپذیرد این دین راست
 دو عالم بشادی و شاهی و راست
- 11 همان تاج یابد همان گوشوار
 همه ساله بابوی و رنگ و نگار

İslam dini yalnız onların və altı yüz ildən artıq onların hökmünə məhkum olan tayfaların əqidələrində qaldı.

İbn-Xəldunun işarət etdiyi kimi, ərəblərin vəhşilik əlamətlərindən bə'zisi budur ki, onlar sehrə, caduya, gözdəyməsinə, kahinliyə, divə, pəriyə, ifritə, cinə, şeytana, mələkə və bu kimi mövhum varlıqlara inanırlar. Bu halət Afrika, Amerika və Avstraliya vəhşiləri arasında da görünür. İslam peyğəmbəri onların vəhşiliyini cahiliyyət adlandırmışdır.

Ərəblərin vəhşilik nişanələrindən biri də budur ki, oğlu olan kişilərin adına oğlunun adını da əlavə edirlər. Məsələn: Məhəmmədə – Ya Əbülqasim, Əliyə – Ya Əbülhəsən, Hüseyinə – Ya Əbəbdüllah deyə xitab edirlər. Bu adət bə'zi Afrika, Amerika və Avstraliya vəhşiləri arasında da yayılmışdır. Bunun səbəbi odur ki, vəhşi icmalar arasında mali bərabərlik mövcuddur. Onlarda heç kəsin xüsusi malı ola bilməz. Onların məişəti daima müharibə qənimətindən, çöl və yaxud dəniz ovlarından və yer məhsulatından olur ki, tayfanın qocaları bir yerə yığır və camaat üzvlərindən hər birinə ondan pay verirlər. Oğlu olan kişi, oğlu olmayan kişiye nisbətən qənimətlərdən və məhsulattan artıq pay aparır. Vəhşilər yazmaq bilmədiklərindən övladı olan kişiləri övladsız kişilərdən ayırmaq üçün oğlun adını atanın adına əlavə edirlər. Ərəblər də qədim dövrlərdə tamamilə vəhşi idilər və bu adət vəhşilik zamanından ta bu əsrə qədər onların arasında qalmışdır.

Bizim alimlər bu günə qədər ərəblərin adlarının üzərinə onların oğullarının adlarını qoşmağın nədən irəli gəldiyini anlamamışlar. Ərəblərin vəhşiliyi bu günə qədər belə tamamilə aradan qalxmamışdır”].

* [“Ey Cəlalüddövlə, cənab Əbdürrəhman ibn-Xəldun öz tarixinin birinci hissəsində xilafətin dövlətə çevrilməsi fəslində yazır:

“Ərəblər köhnədən elə bir halda idilər ki, çox vaxt əqrəb və dozanqurdu yeyirdilər və əlhəz yeməklə fəxr edirdilər. Əlhəz dövənin tükü ilə dırnağının qan içində qızardılıb bişirilməsidir. Qureyişin də yeməkləri və mənzilləri buna oxşar idi. Ərəblərin təəssübü Məhəmmədin, ona səlam və səlavət olsun, peyğəmbərliyi ilə din üzərinə toplandığı zaman Fars və Rum qövmələri tərəfinə axın edib məmləkətlərini dağıtdılar, dünyalarını özlərinə mübah etdilər, yanlarında bolluq dənizi dalğalandı, hətta bə'zi vuruşmalarda bir atlıya otuz min qızıl və ya bu kimi pay çatırdı. Bunun nəticəsində hesaba gəlməyən sərvətə malik oldular”³⁴].

⁺⁺ F i r u z – Rüstəmin elçisi idi.

- 12 شفیع از گناہش محمد بود
تنش چون گلاب مصعد بود
- 13 بکاری کہ پاداش یابی بہشت
نیاید بہاغ بلا خار کشت
- 14 تن یزد گرد و جہان فراخ
چنین باغ و میدان ایوان و کاخ
- 15 ہمہ تخت و تاج و ہمہ جشن و سور
نیرزد بدیدار یک موی حور
- 16 دو چشم تو اندر سرای سپنج
چنین خیرہ گشت از پی تاج و گنج
- 17 بس ایمن بدستی برین تخت عاج
بدین گنج و مهر و بدین بخت و تاج
- 18 جہانی کجا شربت اب سرد
نیرزد برو دل چہ داری بدر
- 19 ہر آنکس بہ پیش من آید بجنک
نہ بیند بجز دوزخ و گور تنگ
- 20 بہشتست اگر بگروہ جای اوی
نگر تا چہ آید کنون رای اوی
- 21 ہمیشہ بود آن و این بگنرد
چنین داند آنکس کہ دارد خرد³⁷

Sə'd Vəqqasın təklifi ilə dini – islamı qəbul etdik. Onun qövlünə görə görək iki aləmdə dəxi şadlıqla və şahlıqla olaydıq. Axirət aləmindən hələ ki, xəbərimiz yoxdur; bir sözdür, Sə'd Vəqqas və sairələri deyir. Gələk dünya aləminə^{36*}. Hicrətdən bu zamana qədər İran xalqının başına müsibətlər gəlir ki, dünyanın heç bir səfəhəsində xalq elə müsibətlərə və bəlalara giriftar olmayıbdır. Ərəblərinmi ləşgərkeşliyin və xunrizliyin deyim, ya Dəyalimənin və Səffariyanın və Samaniyanın və Qəznəviyanın və müluki-Təbəristanın və müluki-Mazandəranın və müluki-övladi-Ziyarın və müluki-təbəqeyi-İsmailiyyənin və müluki-Səlcuqiyanın və Atabəkiyanın və Xarəzmşahilərin,

Çingizilərin, Ali-Müzəffərin, Teymurilərin, səlatini-Ğurun, müluki-Rüstəmdarın, müluki-Sərbədarların, müluki-Kərtün, Şeybanilərin, Çobanilərin, Ağqoyunluların, Qaraqoyunluların, Səfəviyyələrin, Əfqaniyyələrin, Əfşariyyələrin, Zəndiyyələrin, Qacariyyələrin, hələ bu-lardan başqa aralıqda və guşə-kənarda o qədər təvəifi-müluk və sahibi-xüruç peyda olubdur ki, hesaba gəlməz.

Sə'd Vəqqasın xəbər verdiyi bəşarətin nəticəsi bu oldu. Yalqız İran əhli deyil, ərəblər özləri nə günə çatdılar? İndi dünyada ərəblərdən gümnəmtər və bədbəxtlər tayfa yoxdur. Bəs niyə dini-islam onların səadətinə bais olmadı? İndi ac və susuz, bielm və bihünər tollanıb qalırlar. Əgər bütpərəstliklə baqi qalsaydılar, yəhtəmil bir günə çıxardılar. Çox ehtimal var ki, islam əqaidinin əfsanələri, o biçarələri dəxi sivilizasyon tapan taifələrdən əqəb saldı.

Ey Cəlalüddövlə, bu sözlərdən sən güman eləmə ki, mən bəlkə başqa din və məzhəbi islama mürəccəh tuturam.^{38*} İş ona qalsa, genə *islam dini³⁹ sair ədyandan bərgüzidə və mənim məqbulumdur^{38*}. Bu qədər var ki, mən külli-ədyanı puç və əfsanə hesab edirəm⁴⁰. [Olar-dan heç birisinə axirətdə qurtuluş ümidi ilə mail deyiləm. Mən o dini tərcih edirəm ki, onun vasitəsi ilə insan bu dünyada xoşbəxt və azadə ola bilsin]⁴¹. İndi sən mənə cavab ver görüm ki, bu min iki yüz həştad ilin müddətində bu qədər silsilənin zühuru, millətin nə faydası üçün lazım idi və millət niyə gərək öylə natəvan olsun ki, hər bir dərədən baş qovzuyan it-qurd onun başına bu növ bəlaları gətirsin?

*Əhli-İranın bu günə bədbəxtliyinə səbəb ərəblər oldu⁴². Dörd yüz ildən ziyadədir ki, aləmdə basmaxana ixtira olunub, elmin intişarına və literaturun⁺ kəsərinə ümdə vasitə olubdur. İran xalqı dünən basmaxana bina edir, onu da səfahətdən daş basmaxanası ki, öz etiqa-dınca onda hüsni-xətt zahirdir. Dəxi o qədər şüuru yoxdur anlasın ki, hüsni-xətt əlzəm şey deyil və daş basmaxanasında kütüb qələt basılır və giranbəha olur və kütüb vüfur bəhəm etməz və hər binəva onun təhsilinə qadir olmaz və literaturu dəxi qaliba şamildir bu mətləbə ki, təharəti belə tut, nəməzi belə qıl⁴³ və fitrə və zəkəti və xümsü belə ver və rəf'i-hacət edəndə ru-bəqiblə oturma və ağırlığını sol ayağının üstünə sal və buların adın əhkami-şər'iyyə qoyubdur və ya şamildir bir para əfsaneyi-biəslin nəqlinə ki, adını mö'cüzat yazıbdır və ya bir para

⁺ Literatur – ibarətdir hər növ təsnifdən, xah nəsr ilə ola, xah nəzm ilə.

iğraqatdan və mübaligatdan və qafiyəpərdazlıqdan⁴⁴ və [ölçüsüz]⁴⁵ təməllüqkarlıqdan məmlu təsnifata ki, adına təvarix deyibdir və hərgiz bilmir ki, poeziya⁺ nə tövr gerek olsun və hər pərpuc nəzmi poeziya hesab edir. Belə zənn eləyir ki, poeziya ibarətdir bir neçə taraqqaturuqlu əlfazı bir vəzni-müəyyəndə nəzmə çəkib axırına qafiyə verməkdən və məhəublari qeyri-vaqe sūfat ilə tərif etməkdən və baharı və xəzanı qeyri-təbii təşbihat ilə vəsf eləməkdən. Necə ki, Tehranın müəxxirin şüərasından Qaani təxəllüsündə bir şairin divanı bu növ cəfəngiyat ilə doludur. Dəxi fəhm edə bilmir ki, poeziyada məzmun gerek ki, bəməratib nəsrde bəyan olunan məzamindən müəssirtər düşə və ya poeziya gerek ya hekayətə, ya şikayətə şamil ola; qayət cövdətdə, müvafiqi-mavaqəə, müvafiqi-övza və halati-fərəh-əfza və ya hüznəngiz, müəssir və dilnişin; necə ki, Firdövs rəhmətullahın kəlamıdır. Əlhəq demək olar ki, milləti-islam arasında poeziya ibarətdir fəqət Firdövsinin əş'arından ki, misli *heç bir bəşərə islam millətindən bu zamana qədər⁴⁶ məqdur olmayıbdır.

Amma əgər xalq həqiqəti-poeziyadan və onun şürutundan xəbərdar olsa, yəhtəmil, Firdövsimanənd şe'r deməyə qüdrət hasil edə bilər. Zira ki, kəlamı-fəsih və şe'ri-məqbul, xəvariği-adat və mümtəniat qəbilindən deyil, bəlkə mümkünat qəbilindəndir.

Yunan millətinin içində əsri-qədimdən bir şair məşhurdur ki, adına Homer deyirlər. Milləti-yunanın əsri-qədimdə vüqaa gələn müharibətini və hadis olan vəqayəini və pəhləvanlarının mübarizəsini və hünərlərini Firdövs kimi nəzmə çəkibdir, belə ki, bu zamana qədər bir afəridə onun əş'arına nəzir deməyə qadir deyil və habelə ingilis millətinin içində bir neçə yüz il bundan irəli bir şair peyda oldu Şekspir adlı ki, səlatini-ingilisin məsaibini nəzm edibdir, bir növ müəssir ki, müstəmə sima' halətində, nə qədər şədiddülqəlb olsa da, bükadan özünü saxlaya bilməz və sair bu misal şüəra külli-miləl arasında mövcuddur.

Nəsrde dəxi gah-gah bu növ müəssir və fəsih və cövdətli kəlam ittifaq düşür; necə ki, Quran ərəb dilində. Bu növ qabiliyyət, təbiəti-bəşəriyyənin vədayeindəndir ki, gah-gah bir para əfradi-bəni-növi-bəşərdən bürüz edir və bu növ vədiyəyə ilham nisbəti verilir.

⁺ Poeziya – ibarətdir o növ inşa dan ki, şamil ola bir şəxsin ya bir tayfanın əhvalatının və əxlaqının kəma hüvə həqqəhü bəyanına və ya bir mətləbin kəma hüvə həqqəhü şərhinə və ya elmi-təbiət övzasının kəma hüvə həqqəhü vəsfinə nəzm ilə fəvqəlpayə cövdət və tə'sirdə.

Əhli-İran həтта səhhaflıq sənətini də bu zamana qədər dərk edə bilməyiblər ki, səhafət etdikləri kitablar iki günün içində *öz dövlətlərinin əhkamı kimi pozulub vərəqələri pərakəndə olur; bəvücudi ki, hər gün görürlər ki, Yevropada səhafət tapan kütüb necə möhkəmdir ki, yüz ildə müstə'məl olunsə, genə də pozulmaz və zəhməti dəxi bunların səhafət əməlinin zəhmətindən əzdir və sair təvəif indi dünyada araba yoluna iktifa etməyib, hər yerdə dəmir yollar qayırlar. Amma⁴⁷ İran millətinin məmləkətində çox yerdə səvarə yolu da müşküldür və millət və rəisi-millət hərgiz dərk edə bilmir ki, məmləkətin əbad olmağı və ticarətin rəvacı və millətin fəqrdən əzad olmağı üçün tə'miri-türuq əlzəm vəsailin birisidir. Yollar xarəb, qəryələr virən, şəhərlər birövnəq, küçələr [dar və]⁴⁸ biəndam, qəbiristanlar küçələrin içində havanın kəsafətinə bəis. Məhz bu xətirə ki, çürümüş sümüklərə tərəddüd edənlər hər gün beş-altı kəlmə ərəb dilində fətihə ismi ilə söz oxusunlar.

*Üyubi-məzkurədən əlavə, bir para məzarlarda məvəddi-heyvaniyyənin təhlilindən bir qaz peyda olur ki, adına qazi-müvəllidül-maikibriti deyirlər və ondan kiçik və zəif şö'lələr nüməyən olur və habelə bir para məzbələlərdə və bataqlıqlarda dəxi palçıq və çamurdan məvəddi-nəbatiyyənin təhlilindən və təəffünündən məzkur qaz təkəvvün tapıb şam tərkibində öz-özünə yanar. Biçarə və bisavad və ülumdan bixəbər İran xalqı qəbristanlarda qazların şö'lələrini həml edərlər buna ki, səhibi-məzar günəhkardır və mələikeyi-əzab ona qəbirdə atəş ilə əzab verirlər və qazın şö'lələrini məzbələlərdə möcüzə sanıb etiqad edərlər ki, onun məhəlli-zühuru imamların, ya evliyəi-dinin birisinin qəbridir və tə'cili-tamam ilə məzbur məhəldə xərc edib böyük əsar və əbniyə bərpa edərlər və haman məzbələni düəların məhəlli-istibəti və mərazlərinin məqami-istişfası bilirlər. Üləmə dəxi onun əvəzinə ki, əvamı bu puç e'tiqaddan mən' edələr və olara deyələr ki, bu qism zadlara xərc etdikləri pullar ilə mərixənalər qayıralar və elmi-tibb və hikmət və şimi və sair ülumi-nəfiə tə'limi üçün mədarisi-əliyə yapıb, millətin zülmətdən nəcat tapıb işıqlığa çıxmağına bəis olalar, oları belə ə'mali-bifəidə və nəpəsəndidəyə dəxi ziyadə tərgib edirlər⁴⁹.

*[Və həm də müsəlmanların çoxu, istər iranlı olsun, istərsə osmanlı, öz yanlarında saat saxlamağa ədət etmişlər. Əgər bir vaxt, lazım olduqda bir tanışdan soruşsanız ki, filankəs, saat nəçədir? O, sənə cavab vermədən əvvəl səndən soruşur ki, gün saat nəçədə batır?

Onun sualı səni cavabdan aciz edir. Günün saat neçədə batması birdən-birə kimin xəyalına gələr? Günəşin batması vaxtı ilin fəsilələrinin mülahizəsi ilə, iqlimlərin vəziyyəti ilə müxtəlifdir. Beləliklə, günəşin batması vaxtını bilmək haqqında hər iki tərəfdən mənasız güman və təxmin başlanılır. Nəhayət, sənəin dostun, günəşin batmasına dörd saat iyirmi yeddi dəqiqə qalmışdır, – deyə aydın olmayan bir cavab verir. Bu cavabdan sonra sual etdiyin vaxtda saat neçə olduğunu özün qiyas etməlisən. Ürəyin parçalansa da, bu qiyası sən özün etməlisən. Aydındır ki, düşünmədən, birdən-birə saatın neçə olduğunu bilməyəcəksən. Darıxmaq əlaməti olan qaşqabaqla, kədərli qəlblə öz dostuna xitab edirsən ki: “Siz nə üçün öz saatınızı yevropalılar qaydası ilə günortadan-günortaya qurmayırsınız?”. Ondan bu təməli cavabı eşidirsən: “Çox qərībdir ki, siz, kafirləri təqlid etməyi bizə təklif edirsiniz”. Sən də onun cavabını belə rədd edirsən: “Bəs nə üçün siz gözlük işlətməkdə kafirləri təqlid edirsiniz? Məgər gözlüyün ixtirası və onun işlədilməsi bu külbaş kafirlərin işi deyilmi? Lakin siz tam könül xoşluğu ilə onların bu ixtirasından faydalanırsınız və gözlük işlətməkdə onları təqlid edirsiniz”. Bu irad müqabilində artıq cavab eşitmirsən. Bir gör millət islam dininin qeydləri altında səfahətin nə dərəcəsinə çatmışdır⁵⁰. Hamamlarının içində xəzinə suyunun üstündə çirk, neft kimi nümayandır və hər yaralı-paralı və mütəəffin hamama girib, tez bir xəzinəyə daxil olub *hey’əti-ğərib ilə suya cumub⁵¹ qüsl edir. E’tiqadlarınca guya pak olurlar. O səbəbə ki, müctəhid deyibdir: “Hamam xəzinəsinin suyu kürdür və mırdar olmaz”. Və nadan xalq dəxi görür ki, mırdardır, yenə məhz müctəhidin sözü ilə qiyas edir ki, pakdır.

Haradasan İstanbulun hamamları ki, hamam xəzinəsindən neçə tərəfdə qurnalar, yəni fəvvarələr asılıbdır, lüzum vaxtında qurnanı açırsan, pakizə su cari olur, altında tərtibi-qüsl edirsən.

Evi yıxılmış iranlılar, hamam maddəsində dəxi ⁵² خذ ما خالف العامة -ni mə’mul ediblər. Bu yana baxırsan görürsən ki, tüccar bimayə, o yana baxırsan görürsən ki, dehqan biistitaət və mədaxili-xəzineyi-şahiyyə kəm və mədaxili-gömrükxana və sair mədaxili-divaniyyə binəzm, mütəməvvillərdən və ərbabi-mədaxil və əmlakdan və külli-nüəcəbadan və üləmadan ki, ərbabi-əmlak və tənxaqdırlar və külli-mövqəfatdan padişah xəzinəsinə bir şey aid olmur, hər yerdə təhmil füğəranın üstündədir. Mühəssillər onları hər güzərgahda təhsili-maliyyat üçün işgəncəyə çəkirlər. ⁵³*Nə təhsili-maliyyat üçün bir qanuni-

müəyyən var və nə sərfimaliyyat üçün bir qaideyi-müqərrərə var. Hər vilayətin maliyyatının təhsili mühəvvəldir hakimi-vilayətin öhdəsinə və sərfi dəxi bərat mücibincə mə'muldur. Əksər övqat çox məmərrlərdən mədaxili-divan təhsil olunmuyur. Əksər övqat bərat mucibincə vücuhi-mətlubə vüsula gəlmir və bu cəhətdən bə'zi məxarici-zəru-riyyə əda olunmuyub, ümuri-əzimənin ixtilalına muris və dövlətin kəsri-şə'ninə bais olur.

Məsələn, bə'zi övqat bərat mucibincə düvəli-xaricədə müqim olan dövlət mə'murlarının vücuhi-vəzaifi vüsula gəlmədikdə, əşxasi-məzkurə məmaliki-əcnəbiyyədə xar, bəlkə rüsvey olurlar.

[Cənab səfirlər, konsullar və başqa xarici mə'murlar, acınızdan öl-səniz də səbr edin!

Yox, heç də belə xəyal etməməli!

Onlar dəxi, Allaha şükür ki, eşşək deyillər⁺. Məgər xarici ölkələrdə İran təbəələri yoxdur? Nə üçün onları maaşı çatıncaya qədər müxtəlif bəhanələrlə soymasınlar?]⁵⁴. Bavücudi ki, bu əsrdə ülumun və təcərübün tərəqqisi səbəbi ilə düvəli-müəzzəmdə bu əmrə bir növ ilə qaidə qurulubdur ki, hərgiz divanın bir fülusu tələf olmaz və hərgiz sahib-vəzifənin bir həbbəsi vəqti-müəyyəndə lavüsal qalmaz. Məsələn, hər yerdə mədaxili-vilayət küllən xəzinə ismi ilə müsəmma olan məqamlara aid olur və sonra məxarici-səltənət, sabiqən vüqua gələn tə'yinata muvafiq, küllən haman məqamlara həvalə olunur. Və haman məqamların heç sərfəsi yoxdur ki, vücuhi-mətlubənin icrasında tə'xirə iqdam etsinlər. Hətta dövləti-Osmaniyyə dəxi indi bu qaydanı mə'mul edir və bu qaydanın vücudu zimmində ki, vəz'i bir əmri-sadə və asandır, nə gunə fəvaidi-latühsa mündəricdir ki, te'dadə gəlməz və ədəmi zimmində bu gunə məfasidi-əzimə sabitdir ki, həsrə sığışmaz^{53*} və xalq dəxi ac və nadan və bisavad; hər güzərgahda saillər hesabsız və hər tərəfdə başı və kəməri yaşıl və abı sarıqlı sadat xalqın qabağın kəsib deyir ki:

“Mən oduna getməyəm, su gətirməyəm, cüt əkməyəm, biçin biçməyəm, müftə yeyərəm, müftə⁵⁵ gəzərəm, mən səni bu günə qoyan və bu zillətə salan babaların övladiyam. Padişaha maliyyat ver, füqəraya fitrə və zəkat ver, qurban kəs, yüz qızıl⁵⁶, ya iki yüz qızıl⁵⁷ xərc elə, get həcc qıl, ac ərəbləri doyur və qazandığının beşdən birisini də mənə ver”.

⁺ Q e y d: Moryerin əsəri olan məşhur dastanda Hacı Babanın sözüdür. [“Hacı Baba İsfahani” əsəri nəzərdə tutulur. – H.M.]

Bundan əlavə, biçarə xalq bir mərtəbədə nadandır ki, bu növ bə-laların vücudunu hərgiz dərk etməyib küçələrdə başına və döşünə döyə-döyə gəzir, şaxsey-vaxsey naləsin ərşə bülənd edir. Soruşursan ki⁵⁸, nə var, axır nə xəbərdir? Cavab verir ki, niyə min iki yüz bir neçə il bundan irəli beş-on ərəbi, beş-on ərəb Kufə səhrasında qırıbdır?

Bu yandan övzai-əyalet bir mərtəbədə məğşuşdur ki, vəsfə gəlməz: nə bir qanun var, nə bir nizam var, nə bir ixtiyari-müəyyən var. Əgər birisi birisinə bir sillə vura, məzlum bilmir ki, hansı ixtiyara rücu' etsin. Birisi müctəhidin yanına yüyürür, birisi şeyxül-islamın ya-nına qaçır, birisi imam cüməyə şaki olur, birisi darugəyə gedir, birisi bəylərbəyiyyə ərz eləyir, birisi şahzadə qapısına rücu' edir. Bir qanuni-müşəxxəs və hər kəsə dəstəviz mövcud deyil, biləsən ki, bir adama bir sillə vurulsa, hansı ixtiyara gərək rücu' etsin və müqəssirin cəzası nədir? Vəqta ki, birisinə bir sillə vuruldu, müqəssiri kimi cərimə edər. kimi çubkarlığa müstəhəqq görər, kimi əfv edər.

Əgər bir kimsənədən bir günah sadir olsa, bir para yerdə hakim onu cərimə edər, bir para yerdə haman günahın cəzasında mücrim həbsə qoyulur və bir para yerdə şüğldən mə'zul olur. ^{60*}Hətta nəql edirlər ki, bir para yerlərdə müqəssirin böyük və sahibi-şə'n əşxasa vabəstəliyi olmaq cəhətindən ittifaq düşür ki, ona bir ən'am, bir xəl'ət də verirlər ki, onun təqsirindən hasil olan şərmsarlığı rəf etsin⁵⁹.

Xülasə, bir kitabı-qanun yoxdur və heç bir günahın cəzası və heç bir savab əcri müəyyən deyil. Hər kəs ağlına hər nə çatar, əmələ gətirər. ^{60*}Vəqta ki, təqvim, yə'ni bu millətin salnaməsini mütalə edir-sən, onun əvəzinə ki, ümdə vəqayein tarixi və məmləkətdə ölənlərin və doğulanların nüfusunun ədədi səbt oluna, ya dövlətin dəxl və xər-cindən ittilə verilə və ya ricali-dövlətin və ərbabi-mənasibin adları yazıla, ya əhval və övzai-məmaliki-xaricə şərh oluna, görürsən ki, təqvimin əvvəlimci səfləsində mə'rifəti-ixtilacatı bəyan ediblər və tə'siri-xələcani-fərc və zəkəri və məq'əd və xosyəni şərh qılıblar^{60*}.

^{61*}[Bundan başqa istibdad səltənətinin tə'sirindən dövlət münəc-cimləri elə bir dərəcədə yaltaq və alçaq təbiətli olmuşlar ki, illik təq-vimin hər səhifəsi başında yazırlar:

“Bu səfər ayında ulduzların vəziyyəti padışahın mübarək məzəcinin (ona ruhumuz fəda olsun) səlamətliyinə dəlalət edir. Və bu rəbiüləv-vəl ayında ulduzların vəziyyəti, Cəmsid rütbəli padışahın böyüklüyü-nün artmasına, çoxalmağına, şadlığına, onun rütbəsinin yüksəlməsinə

(ruhumuz ona qurban olsun) dələlət edir”. Kitab bu kimi şeylərlə sonuna qədər doludur.

Heç kəsin iqtidarı yoxdur onlara desin: Ey səfəhlər, sizin padişahınızın məzəcinin səlamətliyi ilə ulduzların vəziyyətinin nə işi və nə münasibəti var? Nə üçün bu kimi axmaq sözləri yazırsınız *[və nə üçün bu kimi yalanlarla özünüzü və padişahınızı bütün aləmdə rüsvay edib bütün xalqların məsxərə alətinə çevirirsiniz? Bir padişahın ki dünyanın vəziyyətindən, məmləkəti idarə və tərbiyə etmək qaydalarından, ədalət, mürüvvət, rəiyyət-pərvərlik və vətənpərvərlikdən xəbəri olmaya, türkman köçərilərinin və ən alçaq yolkəsənlərin müqabilində əzilib məğlub ola, daha nə kimi cahü cəlal və əzəmət sahibi ola bilər? Onu hansı işinə görə Cəmişidə tay tutmaq olar? Padişahın təbəələri və rəiyyətləri şiddətli zülm və hədsiz yoxsulluq üzündən baş götürüb bütün aləmə dağılırlar, bununla belə o, özünün hər gün verdiyi fərmanlarında, – şahlıq üzüyü mənim qüdrətli əlimə keçəndən bəri, ədalətimin şöhrəti aydan balıqadək bütün dünyanı tutmuşdur, – səc’li möhürünü vurur. Daha anlamır ki, məmləkətin bu başından o başına qədər ədalətdən iz-əsər belə yoxdur. Və bu yalançı səc’dən utanmır. O, qarı arvadlar kimi, bu günədək elə xəyal edir ki, Yer kürəsi öküzün kürəyində və öküz balığın belində dayanıbdir. Daha hansı məziyyət ilə o, şöhrət qazana bilər? O, hansı ədalətdir ki, onun şöhrəti aydan balığa qədər çatıbdır? Onun xəyalına görə, bu haman balıqdır ki, öküzü, yə’ni Yeri daşıyan öküzü öz belində saxlayıbdır. O heç düşünmür ki, möhürün bu səc’ini bütün əcnəbi dövlətlərdə tərcümə edib, ağlının dayazlığına gülürlər. Əgər balığı, öküzü daşıyan balıq deyil, adi balıq fərz etsək, yenə də belə bir mübaligə bu kimi padişaha yaraşmır. Onun belə səc’ə razılıq verməsi yalnız yüngüllük əlamətidir. Bu səc’i yazan şairə mükafat deyil, cəza vermək lazımdır]⁶².

Və öz padişahınızı Cəmişid rütbəli adlandırırırsınız və onun üçün böyük əzəmətlər və’d edirsiniz.

Əgər sizin padişah dünyanın vəziyyətindən xəbərdar olsa, idarə və tərbiyə elmlərindən, ədalət və mürüvvət qaydalarından, rəiyyət-pərvərlik və vətənpərvərlikdən agah olsa, təbə’ləri və rəiyyətləri haqqında zülmü, fəqirliyi, nadanlıqı tamamilə rəf edər və onları çılpalıqdan, aclıqdan qurtarar və öz ölkəsinin sərhədlərini yolkəsən türkmanlardan və ən alçaq səhranişlərin hücumundan mühafizə edər və öz məmləkətinin hər yerində mədrəsələr, xəstəxanalar açar və məmləkətə aid olan işləri ov əyləncələrinə tərcih edər, bir sözlə böyük Pyotr və böyük

Fridrix kimi öz vətəninə hər xüsusda azad və Yevropanın müntəzəm məmləkətlərinin tayı edər. Belə olduqda, onu Cəmşid rütbəli, əzəmət sahibi və uca ada layiq sayə bilərdiniz. Yoxsa ona Cəmşid və Firidunun bərabəri demək olmaz və əzəmət çoxluğu ona müyəssər ola bilməz]^{61*}.

Vəqta ki, ruznameyi-dövlətini açırsan, görürsən ki, hələ dirilərin işinə nəzm verməmiş, ölülərin işinə qoşulubdurlar və əməleyi-mövta üçün qanun və qərarı-cədid yazıblar və bir belə ədna əmrin isnadını da şəxsi-əvvəli-dövlətə veriblər.

Keçmiş həftənin ruznaməsində oxuyursan ki, padişahın ümərə və üləmə evlərinə təşrif aparmağı vaxtında pişkeş və payəndaz mövquf olubdur. Sonra gələcəkdəki həftənin ruznaməsində görürsən ki, ə'lə-həzrəti-padişah filan yerə təşrif aparmışdılar və filan töhfə pişkeşi-hüzur olunmuşdu və mötbui-təb'i-hümayun düşmüşdü.

Tehran ruznaməsinin bir səhifəsində görürsən yazıblar ki, burun, qulaq kəsməyin İran dövlətində hərgiz vüquu yoxdur; bu iftiranı ingilislər ədavət yolundan İran dövlətinə bağlayıb qəzetlərində yazırlar.

Haman ruznamənin başqa səhifəsində Mazəndaran xəbərinin zikrində oxuyursan ki, Mehdiqulu Mirzə bir əttarın qulaqların ibrətən-lil-nazirin kəsibdir. Çünki bir seyyidin yüz tümən pulunu təqəllüb ilə yemiş imiş.

*Fransa və İngilis məmləkətlərində eşşəkləri və atları və öküzləri dəxi vurmaq və incitmək qədəğəndir, amma İran məmləkətində despotun fərmanı ilə, hətta cəlilüşşə'n üməranın ayaqlarını fələqqəyə qoyub çubuq vururlar və bir neçə vaxtdan sonra genə bu rüsvay olunmuş ümərədan vəzirələr və sərdarlar qayırlar və olardan ixlas və iradə təvəqqö' edirlər və bu biçarə üməranın təbiətlərində despotun təhəkkümü təsirindən bir tövr rəzalət və übudıyyə və biqeyrətlik hasil olubdur ki, çubkarlığı özlərinə hərgiz ar bilməzlər və bu növ zillət və rüsvaylıqdan sonra genə bu dünyada zindəganlığa talib olurlar⁶³.

*[Və bir də İran əhli bu günə qədər anlamamış ki, uşaqların tərbiyəsində çubuq və sillə vurmaq, onların əxlaqını pozar, təbiətlərini alçaladar, fitri cövhərlərini boğar, qorxaq və yalançı edər. İranda heç bir məktəb tapmazsan ki, onun səfeh məktəbdarının çubuq və fələqqəsi olmasın. Təəccüblü budur ki, hər bir uşağın anlaqsız atası, öz uşağının tə'lim və tərbiyə üçün məktəbdarın yanına aparıqda, uşağının yanında dediği birinci söz budur: "Molla, oğlumu sənə tapşırıram. Əti sənə, sümüyü mənə. Ona yaxşı tərbiyə ver!"

Nadan molla dəxi cavab verir:

– Əmin ol, çubuq və fələqqə həmişə onun gözünün qabağında olacaqdır”.

Bu cür tərbiyədən sonra, uşaqlardan, böyükdə nə kimi insanlıq, mərifət, yüksək hümmət və nəcib əxlaq ümid etmək olar? Bundan təəccüblüsü vəzəratı-ülumun qəflətidir ki, bu hərəkəti məktəbdarlara qədəğən etmir]⁶⁴.

Tarixi-dövlətini mütaliə edirsən, görürsən ki, bədvdən xətmədək qələt ilə doludur. Əcəbtər budur ki, müəllif kitabın axırında üzr istəyibdir ki, dövləti məşğələlər səbəbindən, kitabın islahına fürsət bulmayıbdır və çox neviştəcatın axırındakı mürasilə rəsmincə şəxsi-əvvəli-dövlətdən, onun padşahının fərmayışı ilə xass üməranın isminə və ya bə’zi həmcivar dövlətlərin [əmirlərinin]⁶⁵, şəxslərinin və camaatlarının ismlərinə mərqum olmuş ola, tarixi-mahü sal və məhəlli-kitabət yazılır. Əgər bir qərndən sonra bir müvərrix istəyə ki, haman neviştəcatın məzmunundan bir para xəbarat tarixə daxil edə, onların vaxtının və məhəlli-vüqularının tə’yinindən acizdir və şəxsi-əvvəlin mənəbi də nə imzasından və nə möhüründən müşəxxəs olmaz. Məhz onun mürasiləsinin məzmunundan qiyas etmək olur ki, o görək şəxsi-əvvəli-dövlət olsun.

Habelə cəmi mürasilətdə ki, xalq bir-birinə yazırlar, ondan qəti-nəzər ki, ayın və ilin tarixi və mürasilətin məhəlli-kitabəti yazılır, mürasilənin içində müxatəbin ismi dəxi mərqum olmayıb, ancaq onun əlqabına iktifa olunur və ismi mürasilənin ləfafəsinin bir üzərində təh-rir tapır. Vəqta ki, müxatəb mürasiləni ələ alır, ləfafəsin cırıb atır, üzünün ismi də haman ləfafə ilə aradan çıxır. Əgər bir müddətdən sonra haman mürasilətin məzmunu bir mətləb xüsusunda sənəd ola, bir kəs bilməyəcəkdir ki, olar kimə və haradan yazılıbdır. Hətta onların rəqimi dəxi müşəxxəs olmaz. Ondən ötrü ki, mürasilənin zöhründə ancaq bir möhür var: Məhəmməd, ya Əli, ya Vəli adına. Aya, bu Məhəmməd və Əli və Vəli kim idilər və nə karə idilər? Mə’lum olmayacaqdır və genə habelə qəbaləcatda və qət’naməcati-şər’iyyədə ki, onların da məhəlli-kitabəti mə’lum deyil, mətnin fəvqündə bu ibarət mərqum olur:

⁶⁷ قد جرى ماجرى فيه لدى

və ya

⁶⁹ قد وقع التراجع بمحضرى

⁶⁶ قد جرت صيغة المبايعة لدى

⁶⁸ قد وقعت المرافعة لدى

Və bir möhür dəxi bu ibarətin təhtində səbt olunur, – Kazım və ya Bağır adına. Əgər bir neçə müddətdən sonra bu növ sənədatın uzaq əmkinədə bir mətləb üçün lüzumu olmuş ola və oranın hakimi talib ola ki, onların qayıрма olmadığı xüsusunda bir dürüst təhqiq əmələ gətirə, hərgiz bilməyəcəkdir ki, sahibi-möhr, qazi imiş, ya şeyxül-islam imiş, ya müctəhid imiş, ya molla-yi-qeyri-mə'ruf imiş və ya filhəqiqət heç vücudu yox imiş və ibarəti-mərqumeyi-qəşəng ki, həzərat, kəmalivəcdə guya özlərinin dərəcətinə e'lan etmək üçün ixtira edibdirlər, hərgiz onların vecinə gəlməyəcəkdir. Bavücudi ki, bu növ sənədatın istəhkamı üçün çox diqqət vacibdir və gerek hakimi-şər'in mənəbi ki, onun ittilai ilə bu sənədat südur tapır, sərahətən qələm ilə rəqəm tapa və gerek hakimani-şər'in məxsusi möhürləri əlayimi-xassə ilə və təşxisi-bələd ilə – ki, məhkəmələri orada bina olubdur, – olmuş ola və hakəza cəmi mürasilatda ki, dostların arasında nigariş tapar və nəfsül-əmrə ibarətdir mütəkəllimin mükəlliməsindən müxatəb ilə bəvasitəyi-namə, mütəkəllim özünü və həm müxatəbi, şəxsi-qaib məqamında zikr edər və əhyənən bir, ya iki şəxs qaibi-həqiqinin dəxi zikri namədə ittifaq düşər və hər tərəfdən qaiblərin zikri və zəməiri bir-birinə məxlut olur və bu cəhətdən kəlam bir mərtəbədə vüzuhdan düşüb sovuq və binəmək görünür ki, özünün mənzur olunan tə'sirini müxatəbin məzəcində fəvt edər.

Nadan iranlılar bu səyaqı şüruti-fəsahtədən sayırlar və bu mə'nadan qəfildirlər ki, həmin səyaq, təkəllüm səyaqına ki, vəz'i, təbiəti-bəşəriyyə müqtəzasınca olub iradi-bəhs və cünü çəradan əmindir, müxalif düşər və zəbt-i-ümur üçün nə şər' məhkəmələrində dəftər var, nə divan məhkəmələrinin əksərində [*və həm də heç yerdə yazıların surətinin saxlandığı yer yoxdur]⁷⁰, əgər bir niza ittifaq düşə, ya böyük ya kiçik, və şər' ya divan məhkəməsində qət ola *beş-on⁷¹ gündən sonra nisyən-mənsidir. Əgər bir qəribə iş ya bir hadisə, yaxşı ya yaman, vaqe ola, bir neçə müddətdən sonra müvərrix üçün onun bəyanı mümkün deyil, məgər bir para külliyyat ki, bə'zi məqamlardan bilərəbt və tərtib dəstgir olar. Şah Sultan Hüseynin İsfahan mühasirəsində əfqanlardan çəkdiyi müsibətləri və nə halətlərə düşdüklərini müfəssələn firənglər yazırlar, göstəririlər, İran əhli bilmir. Nadir xüruddan əqdəm nə imiş və nə qərar ilə dolanarmış və şüglü və peşəsi nə imiş? İran müvərrixləri təfsilən bilmirlər, firəng müvərrixləri bilirlər. Evi yıxılmış Kürkcü oğlu Əsrəf Gəlicayinin əvvəlinci cəngində Mehmandustda

bir günə tərhəndazlıq edibdir və Əşrəfi basmaqda bir günə hünər və fərasət göstəribdir ki, külli-ruyi-zəmində Adəmdən Xatəmədək heç bir sipəhsalardan ir belə hünər zahir olmuyubdur, Napolyon Bonapart-dan başqa. Çifaidə, zalim müvərrix bir belə hünəri ancaq beş-altı kəlmə ilə bəyan edib, ona bəst və təfsil və şərh verməyibdir ki, sipəhsalarani-ayəndeyi-islam⁷² üçün sərməşq ola və olara dəxi bir belə həngamlarda Kürkcü oğlunun tərh-i-cəngi və tədbirəti dəstəvəz görünə. Zalim müvərrix bəyan etmir ki, Nadirin bu cəng vaxtında nə qədər qoşunu var idi, piyadəsi və səvarəsi nə miqdarda idi və topu və zənburəku necə idi və topları hansı qismdən idi və məhəlli-cəngin vəz'i nə qərar ilə idi və səvarə nə qərar ilə düzülmüşdü və piyadə nə qərar ilə ona mühit olmuşdu. Və Nadir özü və sərkərdəgani-mə'ruf harada durmuşdular və hər sərkərdəyə nə qisim buyruq verilmişdi və hini-cəngdə Nadir və halətdə idi və sərkərdələr nə edirdilər və fəthə ümdə bais hansı əməl oldu və hansı sərkərdə buyruğu dürüst bitirdi və cəng neçə saat tul tapdı və əmsali-zalim...

Ancaq yazır ki, Nadir o cəngdə:

«تمامی لشکرفیروز را يك قول قرار داد و تفنگجیان پیاده را باتوپخانه
ساعقه بار محیط آن کرد» معنی این چه چیز است.

Pəs mə'lum [olur] ki, ləşgər fəqət səvarədən ibarət imiş; yek qol yə'ni nədir? Necə yek qol? Məgər bir belə əmri-əzimdə, bir belə kəl-meyi-məchulə kifayət edər?

Bir dəxi Əşrəfin əvvəlimci şikəstindən sonra Kürkcü oğlu onu göz açmağa qoymayıb, dabanbasma onu paytəxtədək tə'qib edibdir. Bu növ tədbir, bir sirri xəfi idi ki, Napolyondan başqa ki, müvərrixlər ona qəzavü qədərini oğlu ləqəb veribdirlər, heç bir sipəhsalar bu sirri anlamamışdı. Ancaq Napolyon bu sirri fəhm edib düşməni, cəngi-səhrada sındırandan sonra ona məcal verməyib, paytəxtədək onu kəməli-sür'ətdə təəqüb edirdi ki, fəthin nəticəsi məhz belə əməldə nümayan olur.

Astarabadlı Mirzə Mehdi hərgiz bu sirrin hikmətini⁷⁴ və Nadirin zehninin və əqlinin şərafətini dərk etməyib, fəqət özünün zəhlə getmiş ləffazlığı ilə xanəndəni məşğul edir. Guya xanəndə gərək onun sənə-tindən xəbərdar olsun, nəinki Nadirin hünərindən. Və ancaq yazır ki:

«زهی خدیوی که در میدان رزم چون سپهبد عزمش بسکون بحر اشارت
نماید موج لنگردار طوفان شود و هنگامیکه بجنبش کوه گران امر فرماید

صخره' صما سبکتر از ریگ روان شود و در شام کین چون منع آتش افروزی
کند برق را قدرت و قوت چقماق زدن نباشد و وقت شبگیر چون بخاموشی
فرمان دهد صبح را جرات نفس کشیدن نه». ⁷⁵

^{76*}Yalançının evi yıxılsın! Ey axmaq müvərrix, sən ki, zəhmət çə-
kirsən, bu qədər sözləri yazırsan, bari, bu zəhməti bir mətləb xüsusun-
da çək ki, ondan bir fayda hasil olsun, nə ki cəfəngiyat xüsusunda. Bir
xəyal elə ki, Kürkcü oğlu kimdir və bəhr və kuh və bərq və sübh
nədir?

*Bir deyən varmı ki, ey cahili-əhkami-ilah,

Bir xəyal eylə ki, kimdir dediyin böhtanı⁷⁷.

Bəhər surət məəhaza^{76*} vilayət içində padişahi-despot tərəfindən
bielm və bixəbər şahzadələr müqimirlər. Xalq übudıyyətin kəmalı-
rəzalətində bulara nisbət rəftar edir. Bular sədri-məclisdə oturublar,
xalq ümərada olsun, ya amidən olsun, onların hüzuruna daxil olanda,
rüku' edərlər, əl-əl üstə durub müntəzirdirlər ki, ağzından nə çıxacaq.
Təköllümə iqdam etdikdə, hər tərəfdən “bəli, bəli” sədasi bülənd olur.

⁷⁸ اگر خود روز را گوید شبست این

Bular deyərlər: ⁷⁹ بلی اینک نمایان ماه و پروین

Və küçələrdə şahzadələr keçəndə, fərraşlar qabağa düşüb, anən-
fəanən xalqa çıxırırlar:

⁸⁰ بروید !.. بروید !..

Əgər bir biçərə qəflətən yoldan kənar olmasa, fərraşların kötəyinə
və dəyəənəyinə düşər və xalq despot zülmünün tə'sirindən və məzhə-
bin puç əqaidinin nəticəsindən hərgiz dərk edə bilmir ki, aya, bu vü-
cudlar bəşəriyyətdə onunla şərik və müsavi və elmü fəzldən onun
kimi məhrum və əxlaq cəhətindən ondan dəxi ədna, niyə gərək⁸¹ bu
növ tərcihə müstəhəqq olsunlar ki, olar gələndə, bu, gərək yoldan
kənar olsun? Bavücudi ki, yolda bunun hüsuru hərgiz onların müru-
runa mane deyil. Aya, məhz o səbəbə ki, olar ittifaqın vəsiləsi ilə, mü-
təşəxxis valideyndən vücudə gəliblər?

Bir xəyal edə bilmir ki, bular niyə gərək bu əfzəliyyəyə səzavar
olsunlar? Bular, bizim can və malımıza himayət edirlərmə? Yox. Bular,

bizim sinurumuzu – bir ucu Zabilistan, bir ucu Mədain – düşməndən saxlayırlarmı? Yox. *Bular bizim əsirimizi Türkməndən siyanət edirlərmı?⁸² Yox. Bular bizim zükur və ünas ətəfalımıza mürəbbi olurlarmı? Yox. Bular bizdən ötrü şəfaxanalar və mədrəsələr açıblarmı? Yox. Bular bizim ticarətimizə və kəsbimizə rəvnəq verirlərmı? Yox. Buların vəsiti ilə biz xarici məmləkətdə ehtiram tapırıqmı? Yox. Buların himayəti ilə biz daxili-məmləkətdə şərərəti-əşrardan əmin oluruqmı? Yox. Buların səbəbi ilə biz fəqrdən nəcat bulmuşuqmı? Yox. Pəs buların vücudu nəyə lazımdır?

Buların vücudu ona lazımdır ki, bizim qazandığımızı və öz mülkümüzdə yer altından tapdığımızı az, ya çox qızıl və gümüşü əlimizdən alsınlar, xudrə'y və biqanun, həvayi-nəfsləri təqzasınca, hər növ müsibət bizim başımıza gətirsinlər və özləri də öz növbətlərində bəlaya giriftar olsunlar. Yə'ni ya despot tərəfindən məğzub olub, dəni vücudlarından dünyanı pak etsinlər və heç asarı-xeyr olardan baqi qalmasın, yəni şübdən və sair fisqdən əmrəzi-şədidəyə mübtəla olub getsinlər. *Bu şahzadələrin birisinin “Xanlar-mirzə” adlı hekayəti Sədri-Yəzdi ilə külli-İranda məşhurdur⁸³. [O şahzadə Sədri-Yəzdinin Qacar sülaləsi şahzadə xanımlarından çox gənc, könüllüdə, gözəl arvadı ilə məhəbbət əlaqəsi saxlayıb eşqbazlıq edirdi.

Bir gün Sədri-Yəzdini, qonaqlıq bəhanəsi ilə öz evinə də'vət edib boğdu. Ondan sonra qadınını aldı. Belə böyük bir günah cəzasız keçdi, çünki zalim qatil hökumət adamları yanında özünü təqsirdən təmiz göstərərək, məzlum Sədri-Yəzdiyə xəyanət ittihamı verdi ki, guya bu sədril-üləma üsyan xəyalında olub, səltənətin eyblərini məclislərdə danışır və adamları fitnəyə və hərəkətə qaldırırdı.

Mə'lumdur ki, dövlətə yaxın olan bə'zi adamlara peşkəş olaraq sərf edilən məbləğ, qatil şahzadənin günahsızlığını və dövlətpərvər olduğunu qüvvətləndirdi.

Sədri-Yəzdinin öldürülməsi və qorxusuz şahzadənin günahı bir dastan mövzuu ola bilər]⁸⁴.

Ey Cəlalüddövlə, əgər sən özün də despotdan məğzub və vətənin-dən mətrud və həmcinslərindən də şaki olmamış olaydın, mən heç vaxtda sənə həmcinslərinin üyubunu sənə yazmazdım və səni mükəddər etməzdim.

Ümərə dəxi şahzadələrə şəbihdirlər; əxlaqi-zəminədə və fisqdə və tamahkarlıqda və təhsili-mədxildə və əbləhanə təşəxxüs-furuşluqda.

Ey əhli-İran, əgər sən nəş'eyi-azadiyyətdən⁺ və hüquqi-insaniyyətdən xəbərdar olsaydın, belə übudsiyyətə, belə rəzalətə mütəhəmmil olmazdın, kəsbi-elmə talib olub fəramuşxanalar açardın, məcmə'lər yapardın, vəsaili-ittifaqı dəryaft edərdin. Sən ədəddə və istitaətdə despotdan bəməratib artıqsan. Sənə ancaq yekcəhətlik və yekdillik lazımdır *ki, revolyusiya edib übudsiyyətdən nəcat tapasan⁸⁶. Əgər bu halət, yə'ni ittifaq sənə müyəssər olsaydı, özünə bir fikir çəkərdin və özünü puç əqaidin qeydindən və despotun zülmündən nəcat verərdin.

Çifayda, bu halət sənə müyəssər olmaz, məgər elmlə və elm hasil olmaz, məgər proqres və proqres surət tapmaz, məgər liberal⁺⁺ olmaq ilə və liberal olmaq olmaz, məgər əqaid qeydindən qurtarmaq ilə.

Sənin əqaidin, sənin məzhəbin liberal olmağına manedir. Aya, İranın heç bir səfəhəsində şarlatan⁺⁺⁺ üləmanın qorxusundan və avamın vəhi-məsindən ağzını açıb deyə bilirsənmi ki, ey biçərə xalq, tə'ziyə saxlayırsan, bəhər surət; şaysey-vaxsey təpirsən, bəhər surət; döşünə-başına döyürsən, bəhər surət; əndamına niyə xəncəl-bıçaq taxırsan? Ölülərini niyə dəxi hər yerdən tabutlar içində atlara, eşşəklərə, qatırlara mindirib Kərbəlaya, ya Nəcəfə daşıyırsan? Ölkəni və yolları və mənzilləri bu mütəəffin cəmdəklərin iyisindən mur-murdar edirsən və yoldan ötən aşına və biganə müsafirləri mütənəffir eləyirsən?

⁺ [Q e y d: Yoxluq pərdəsindən varlıq aləminə qədəm qoyan növi-bəşərin fərdlərindən hər biri sağlam əqlin hökmü ilə tam azadlıq ne'mətindən istifadə etməlidir.

Tam azadlıq iki növ azadlıqdan ibarətdir: biri ruhani azadlıqdır, o biri cismani azadlıqdır.

Bizim ruhani azadlığımızı islam dininin başçıları əlimizdən almış, bizi bütün ruhani işlərdə tamamilə öz əmr və nəhyələrinə tabe və alçaq kölə etmişlər və bizim bu maddəyə heç bir müdaxilə etmək ixtiyarımız yoxdur. Beləliklə, biz ruhani azadlıq maddəsinin din başçılarının qulu olaraq azadlıq ne'mətindən məhrumuq.

Bizim cismani azadlığımızı isə despot hökmdarları əlimizdən almış, bizi bu dünya həyatında tamamilə öz buyruqlarına məhkum edib, bizi öz nəfslərinin istəklərinə görə cürbəcür ağır yüklərin və təkliflərin hammaşı etmişlərdir. Biz bu maddədə dəxi zalimlərin hüquqsuz qulu və zəlil bəndələri olub, azadlıq ne'mətindən məhrumuq. Qeyd edilən bu iki maddə, tam azadlığın üsulu sayılır və bu üsulun hər birinin cürbəcür qolları vardır ki, avropalıların kitablarında geniş şərh edilmişdir; bərabərlik bu iki maddənin varlığından ibarətdir. Şərq xalqları ərəblərin dininin zühur etməsi və onların Asiyada qüdrət tapması vasitəsi ilə tam azadlığı birdəfəlik itirildir; bərabərlik ləzzətindən və bəşər hüququ ne'mətindən tamamilə məhrumdurlar və bu məhrumluğu anlamaqdan belə acizdirlər. Fransız dilində ruhani azadlığa da liberty mora] [liberte moral] və cismani azadlığa da liberty physique [liberte fizik] deyirlər⁸⁵.

⁺⁺ L i b e r a l – ibarətdir o kəsdən ki, xəyalatında bilkülliyyə azad olub hərgiz din və məzhəbin təhdidatına müqəyyəd olmaya və əqlə sığışmayan ümura və qanuni-təbiətin dairəsindən xaric işlərə hərgiz e'tibar etməyə, əgərçi təvaifi-ələm o xüsusda şəhadət ravi ola və övzai-səltənət babında dəxi xəyalati-həkimanə sahibi ola azadə və biləqeyd.

⁺⁺⁺ Ş a r l a t a n – ibarətdir riyakar və əvəmfərib və mınafiq adamdan.

Biçarə liberal, biçarə panzör⁺ nə etsin, vəqta ki,ərbabi-xəyalə vəərbabi-üquli-səliməyə danışmaq üçün bu zalimlər, yə'ni üləma, yol vermirlər və üləmanın zoru, ümuri-üxrəviyyə, yə'ni fanatizm cəhətindən bir mərtəbədədir ki, olar hərgiz özlərini məhkumi-hökmi-səlatin fərz etməzlər, bəlkə bəxilafi-zalığ, özlərini, naibi-imami-qaib və sahibəzzəman bilirlər və onların hər birisi hər diyarda özünü müstəqil və fəridi-əsr hesab edib və özünə isnadi-ictihad verib, ancaq özünün müridlərini və müqəllidlərini çoxlandırmaq fikrindədir; hətta ümuri-üxrəviyyə cəhətindən üləmanın, səlatinə dəxi təfəvvüqləri var və bu maddədə səlatin dəxi olara təbədirilər və səlatinin qururunu sındırmaq üçün oları sərahətən kəlbi-asitani-imam xitab edirlər. Necə ki, şeyx Bəhai təsnifatının birisində Şah Abbası, kəlbi-asitani-Əli ibn-Əbutalib adlandırır və Şah Sultan Hüseyn əhdində Xorasanda məzrüb olan dənənin zərbi kəlbi-asitani-Riza Hüseynidir və səlatin dəxi töv'ən ya kərhen bu əmrə riza veriblər və bu xiffətin məalından hərgiz əndişə etməyibdirlər və anlamayıbdırlar ki, bir kəsin imama nisbət dərəcəyi-kəlbiyyəti ola, naibi-imama nisbət ağalıq dərəcəsi ki, ola bilməz. Vaqəən də naibi-imam necə özünü kəlbi-imama məhkum və tabe bilsin və aya, belə məhkumiyyətin və təbəiyyətin münasibəti və surəti varmı və üləma salatini imama kəlb etməyə iktifa etməyib, olara zalim və amillərinə zələmə ləqəbini dəxi verirlər və səlatin də bu əmrə bi'e'tina və barmaqlarının arasından nazirdirlər. Başqa çarələri də yoxdur. Zira ki, madam, əqaidi-diniyyə millətin xəyalında rasix və sabitdir, bu isnadı rəf etmək səlatinin qüvvəsindən xaricdir. Bu tərəfdən nəzmi-məmləkət üçün mütədavil olan tərzi-siyasət hər aqili təhəyyürə salır.

Vəhşi və bərbəri təvaifin içində mə'mul olunan rüsumi-siyasət bu saat da İranda müşahidə olunur.

Görürsən adam şaqqalanıb dərvazalardan asılıbdır; eşidirsən ki, bu gün beş qol kəsilibdir, beş göz çıxarılıbdır, beş burun-qulaq siyrilibdir.

⁺ Panzer – ibarətdir filosofdan, ya filosofmanənd və kəsirül-fıkr həkimdən və sahibi-xəyaldan ki, əqli-səlim təqazasınca xalqın xeyir və şərrin göstərmək üçün təsnifat yazsa, xah politika umurunda, xah əqaid xüsusunda.

Firəngistanın mütəəxxir filosoflarının əqidəsində panzəri-həqiqi və müstəhəqqi-tə'zim o vücuddan ibarətdir ki, əbnayicinsinin xeyir və şərrin göstərməkdə ona heç bir günə mələmət və ədəvət mane olmasın və öz xəyalatı-hökimanəsini ifşa etməkdə heç bir günə vahimədən ehtiraz etməsin, yə'ni ayeyi-şərifənin məzmunu tibqincə bir vücuddur:

دو فضل يجاهدون في سبيل الله ولا يخافون لومة
لائم ذلك فضل الله يؤتيه من يشاء والله واسع عليم⁸⁷

Nəql edirlər ki, Tehrandə babilərin fəsadında müqəssirlərin siyasəti üçün ənvə və əqsam tərzlər ixtira etmişdilər ki, adam eşidəndə mat qalır. Bəvücudi ki, indi sivilizasyon tapan məmləkətlər içində bu günə siyasətlər bilmərrə mövqufdur və bu növ siyasəti icra edən təvəif vəhşi heyvanat və bərbərilər zümrəsində hesab olunur.

Həzmi-vilayət üçün başqa vəsail var. Əgər ümərayi-İran, politika⁺ elmindən və qanunundan xəbərdar olsaydılar, bilərdilər ki, qətli-nüfus ilə və qət'i-ə'za ilə vilayətə nəzm vermək qəbihdir. Çifayda, ümərayi-İran, bəlkə külli-əhli-İran, hətta despot özü də, heç bir elmin təhsilinə rəğib deyillər. Səlatini-despot nə özləri [idarə və]⁸⁸ politika elmini təhsil edirlər və nə varislərinə politika elmindən tərbiyə verirlər və belə güman edirlər ki, [idarə və]⁸⁹ politika elminin səltənətə əsla lüzumu yoxdur və lüzumu olsa da, olar və onların vüzərası, bu elmi firəngin babasından da yaxşı bilirlər.

Ey Cəlalüddövlə, sən bilirsən ki, [idarə və]⁹⁰ politika elminin təhsili İranda mümkün deyil, vacibdir ki, Firəngistana səfər etmək və orada təhsil ələmək. Aya, bu mümkündürmü? Necə səfər etmək və küffar ilə necə mülaqat və mübaşirət ələmək? Aya, fanatik və şarlatan üləma bu əmrə razı olurmuydu? Aya, bu püç əqaid bu işə fitva verərmidi? Və külli-əhli-İran elə zənn edir ki, olardan danatər ələmdə heç təifə yoxdur. Ondan ötrü ki, olar axirət elmindən guya bəhrəvərdirlər və axirət elmindən başqa ülm, bəfaidə və əbəsdir. Mükərrər Təbriz xalqından eşidirəm ki, deyirlər: firənglər vəqəən ülumi-suriyyədə, yə'ni dünyəviyyədə tərəqqiyi-külli edibdirlər, çifayda ülumi-mə'nəviyyədə, yə'ni diniyyədə qəflətdə və zülmətdədirlər. Biçarələrin bu iştibahlarına səbəb zalim molla və vaizdir.

Dünən məscidi-camedə axund Molla Sadığın və'z məclisində oturmuşdum. Biləsən ki, nə pərpuçat, “Əlif-Leylə”nin əfsanələrindən bədtər təqrir etdi. Biçarə xalq onun təqriratında olan pərpeçatı elm fərz edib, bu səbəbə özünü bəsirətdə güman eyləyir və firəng əhlini qəflətdə bilir. Vallah Firəngistanın on iki⁹¹ yaşında tifli bu növ pərpuçata bəvər etməz.

Məclisi-vəz'i ikinci məktubumda vəsf edəcəyəm. İndi yorulmuşam, xudahafiz. Hacı Fətullahi-Rəştidən sənə bir bəstə Şiraz tənəkisi göndərdim, vüsulundan məni xəbərdar ələ.

Kəmalüddövlə

⁺ Politika – ibarətdir külli-ümurdan və ülmədən ki, səltənətə və məmləkətə təəllüq və şümülu ola və səltənətin və məmləkətin səlahi onda mənzur oluna.

İKİNCİ MƏKTUB

Genə Təbrizdən, rəməzan ayında, sənə 1280-də

Ey ruhi-əzizim Cəlalüddövlə, bu məktubumda axund Molla Sadıqın və'z məclisini sənə vəsf edirəm. Heyrət et, tüklərin biz-biz dursun. Amma çihasil, mənim bu yazdığım mətalibdən ki, onların intişarı mümkün deyil, əhli-İran qalibən bisavaddırlar. Bəlkə despotun ədəmi-təvəccöh və ehtimamından və üləmanın biinsafılığından və bərbəriyyət zamanının hürufunun qüsurundan onların mindən birisi oxumağa qadir deyil. ^{1*}Bərfərz beş-on nəfər mənim mətalibimi oxudu, anladı, aya bununla murad hasil olurmu?

سرشگ از رخم پاک کردن چه حاصل
علاجی بکن کز دلم خون نیاید ^{1*2}

Bir əlac elə ki, İran əhli oxumağa qadir olsun. Bir əlac elə ki, ^{*}bu bərbəriyyət zamanının əlifbasında³ e'rab hüruf ilə müttəsil yazılsın və nüqat küllən saqit olsun və hüruf əşkal ilə biduni-vasiteyi-nüqat, birbirindən təşxis tapıb e'rab ilə müttəsil mərqum olsun⁴, taki, hər kəs ədna müddətdə cüzvi ehtimam ilə, biistitaət olsa da, öz dilini oxuyub yazmağa qüdrət tapsın. Və illa min-min illər keçər ki, ^{5*}bu murad hasil olmaz. Dövləti-İran qədimi qüdrət və qüvvət və əzəmətini mübarə hasil edə bilməyəcəkdir, məgər tərbiyəti-millətlə və tərbiyəti-millət sühulət ilə müyəssər olmayacaqdır, məgər kəsbi-savad ilə; kəsbi-savad ümumi-nas üçün hüsula gəlməyəcəkdir, məgər xətti-hazırın islah və təğyiri ilə və xəttin islahı surət tapmayacaqdır, məgər müəssiranə və həkimanə⁶ tədabir ilə^{7*} və müruri-zaman ilə ki, on⁸ ildən əskik olmaya və həm bu məramın təhsili vəsailindən birisi millətin halətindən təəssübü rəf etməkdir ki, üləma və ruhanilərin vasiyəti ilə müyəssər olur, bu şərt ilə ki, dövlət sabiqən bu mənzur üçün üləma və ruhanilərin tərbiyəsinə şüru' edə və oları mənafei-ittihadın dərkinə və dövləteyn mabeyinində olan müğayirət xəsaratının fəhminə qabil eliyə və öz mənzurunun əncamına müsaidət göstərmək üçün hazır qıla, sonra işə iqdam edə. Ondan ötrü ki, bu növ tədbiri-müqəddəm olmamış Əfşariyyənin bərqi-dirəxşəndəsi bu işə cəsərət etdi, amma səltənətini və başını bu sövdada bada verdi^{7*}.

Xülasə, həkimanə tədabirsiz min illər gedəcəkdir^{5*} ki, İran əhli qəflətdən oyanmaz.

Bu sözdən despot xüрсөnd olmasın ki, İran əhli qəflətdə qalacaq, o da qoyun kimi bu avam xalqın içində bizaval səltənət edəcək. Belə deyil, keçənlərin tarixinə nəzər etsin, görsün ki, hansı despot silsilənin İran səltənətində davamı olubdur? Madam ki, e'tiqadati-puç xalqın xəyalında cagirdir, ya bir zirək Bab çıxar, ya bir huşyar sahibi-məzhəb peyda olur, bu elmsiz və cinnə və şeytana və firistəyə və mö'cizə və kəramətə və külli-xəvariqi-ədatə inanan xalqı bir saatda özünə girəvidə elər və despotu aradan götürər.

Aya, padişaha tapanca atan babilər, nə mə'lumdur ki, dübarə bir belə əməli-qəbihə⁹ iqdam etməyələr?

Pəs səltənətin davamı və silsilənin bəqası mövqufdur elmə və millətin puç əqaidən azad olmağına və bu şəraitdən sonra padişah¹⁰ *gərək fərmauşxanalar açsın və məcmə'lər yapsın¹¹ və millət ilə itti-faq etsin və millət ilə yekdil və yekcəhət olsun. Mülkü yalnız özünün bilməsin, özünü ancaq vəkili-millət hesab eləsin və xalqın müdaxiləsi ilə qəvanin vəz' etsin və parlamentlər⁺ tərtib eləsin və qəvanin iqtizasınca rəftar etsin və xudrə'y heç bir əmələ qadir olmasın, yə'ni proq-res məsləkinə düşsün və sivilizasyon dairəsinə qədəm bassın, *taki, bu səbəb xatirinə, məmləkəti, qüdrəti-kamileyi-sabiqəsin təhsil edənədək bir para həris və pürzur səltənətlərin təərrüzündən əmin qalmaq üçün dövləti-qadireyi-Firəngistanın hövzeyi-zəmanətində olmağa müstəhəqq və səzavar olsun¹² və xalq onu bərgüzidə bilib sevsinlər və onun haqqına bir kimsəni şərikin bilməsinlər və silsiləsinə bir kəsi müddəi olmağa qoymasınlar və onun vücudunu bəisi-əmn və əsayiş və mucibi-ədalət və əsədət bilsinlər və patriot⁺ olsunlar. Yə'ni padişahın ismi ilə vətəndən ötrü can və mallarını müzayiqə etməsinlər. Nəinki indiki kimi, qorxudan ona itaət göstərsinlər. Qorxu cəhətindən göstərilən itaətin e'tibarı və səbatı yoxdur.

*Nadirdən ziyadə məxuf despot olmazdı və ona göstərilən itaətdən ziyadə itaət təəvvürə gəlməzdi. Axır aləmə mə'lumdur ki, nəticəsi nə oldu¹³. İtaət o surətdə binalıdır ki, iradətdən və məhəbbətdən nəşi ola. Bərfərz ki, bu saatda İran xalqı padişaha itaət göstərir, aya,

⁺ Parliament – ibarətdir iki məcmə'dən ki, əvvəlcisində rəaya və ikincisində nüçəbə vükəlası calıdır və külli-qəvanini-səltənət əvvəlinci məcmə'də tərtib tapıb ikinci məcməni mülahizəsinə pişnihad olur və surəti-müvafiqətdə padişahın təsdiqinə çatar və imza tapar. Və padişah əslən qadir deyil ki, bu qəvaninin xilafinə iqdam edə bilsin.

heç bir İran əhli var ki, padişaha məhəbbəti olub onun səltənətinin davamına və silsiləsinin bəqasına xahan olsun?¹⁴. Ondan ötrü ki, padişah millətin mənafeyi üçün səltənət etmir, fəqət öz əğrazi-nəfsaniyyəsi üçün padişahlıq edir və millətə tərbiyə vermək ilə və onun hüsni-halına və hüsni-övrəyə ehtimam göstərmək ilə onu özünə mürid eləmir və onu özündən uzaq salır.

^{15*}Tehranda müsafirlər mükərrər görüblər, padişah dışqarı çıxan vaxtlarda xalqı – ki, onun əyalıdırlar, – fərraşlar çub və çomaq ilə yoldan uzaq edirlər və əgər bir kəs cüzvi ehməl eləsə, başını və qolunu xurud edərlər.

^{16*}Əgər padişah millətin atasıdır və millət onun övladıdır, pəs bu namehribanlıq atadan övlada nisbət nə vəchdəndir ki, onları çub və çomaq zərbi ilə öz kənarından uzaq edir? Xalqı uzaq etmək əgər bu yoldandır ki, əşrar, padişahın vücuduna qəsd etməsinlər, pəs nə üçün Firəngistan padişahları mükərrər hədəfi-küluleyi-tüfəng olublar, amma genə özlərinin təvəkkül və cür'ətlərini itirməyib, həmişə yalnız dışrə çıxıb seyrə gedirlər, ancaq uzaqdan onların müstəhfizləri nazirdirlər və xalq ilə hərgiz rücuları yoxdur.

چوپرده دار بشمشیر میزند همدا
کسی مقیم حریم نخواست ماند¹⁷

Yə'ni ixlas və iradə ümidini heç bir kəsdən tutmaq olmaz^{15*}.

^{18*}Xülasə, ey Cəlalüddövlə, əsasi-səltənət gərək [o qərar ilə qurulsun ki, ingilis səltənəti o əsas üzrə bərqərarıdır, yə'ni səltənəti-konstitusyon bina olunsun]¹⁹, qəvanin üstündə qurulsun. Ancaq bu surətdə səltənət davam tapar və millət padişahın mülkünün ədəmi-zəvalına cannisar olur^{18*}.

Axund Molla Sadıqın adın görüb özünü nəzərində mücəssəm elə və təqirratına qulaq as^{16*}.

Günorta namazının vaxtında bir neçə rüfəqa ilə məscidi-came'ə daxil oldum. Məscid hər sinif xalqdan mala-mal idi. Bir tərəfdə tüccar,

⁺ Patriot – ibarətdir o kimsədən ki, vətən təəssübü üçün və millətin məhəbbəti üçün can və malına müzayiqa etməyə və öz vətəninə və millətinə mənafeəti və azadiyyəti üçün sai və cəfakəş ola. Bu halət və xasiyyət həmişə qeyrətmənd şəxslərdə büruz edər. O cümlədən bizim peyğəmbərdir ki, öz vətəni Ərəbistanın və bilxüsüs Məkkənin ki, öz əşirəsi Qureyş onda sakin idi, səadəti üçün ümuri-əzimiyyə və şaq-qəyə iqdəm etdi.

bir tərəfdə sair kəsəbə, bir tərəfdə nücəba oturmuşdu. Ünas tayfası dəxi bir məhəldə qərar tutmuşdu. Mən dəxi rüfəqa ilə bir guşədə əyləşdim. Axund Molla Sadıq namazdan fəriğ olub minbərə süüd etdi. Əvvəl bir xütbə oxudu ərəb dilində ki, mə'nasını oturanların, demək olar ki, heç biri anlamırdı. Vəqəən pakizə oxudu, ərəb hürufunun məxrəclərini əda etmək ilə mə'lum oldu ki, qəvaidi-təcvidə külli bələdiyyəti var imiş. Heyif ki, xütbəsi xatirimdə qalmadı. Sonra başladı.

Axund Molla Sadıq:

“Bu gün sizə cəhənnəm əhvalını vəsf edəcəyəm ki, qəflətdən oyanasınız və və dünyaya bu mərtəbədə aludə olmayasınız. Axund Molla Məhəmməd Baqir Məclisi rəhmətullah “Həqqül-yəqin” kitabında əhadisi-sərihə mucibincə yazıbdır: Əvvələn e'tiqad etmək gərəksiniz ki, sirat haqqdır, o, cisri-cəhənnəmdir və cəmi xəlaiq məhşər günündə onun üstündən mürur edəcək. Buna pülsirat tə'bir olunur; qıldan nazikdir, qılıncdan kəskindir, atəşdən qızğındır. Olar ki, mö'mini-xalisdirlər, asanlıqla onun üstündən keçərlər, ildırım kimi və olar ki, günahkardırlar, onun üstündə titrərlər, ayaqları sürüşər, cəhənnəmə düşərlər.

Cəhənnəmmənin yeddi təbəqəsi var: əvvəlimci – cəhənnəm, ikimci – səir, üçümcü – səqər, dördümcü – cəhim, beşimci – ləza, altımcı – hətəmə, yeddimci – haviyə və cəhənnəmin şərəbi həmimi-gərm və qətrandır və təamı zəqqumdur.

Həmimi-gərm ibarətdir çirkədən və irindən. Bu həmimi-gərm, belə bir şeydir ki, əgər ondan dünya əhlinin sularına bir qədər məxlut olsa, onun təəffünündən tamam əhli-dünya həlak olar. Və cəhənnəmdə bir dərə var ki, onun içində yetmiş min ev var və hər evin içində yetmiş min hücrə var və hər hücrənin içində yetmiş min qara ilan var və hər ilanın qarnında yetmiş min zəhrdar səbu var. Və cəhənnəm atəşinin istiliyi yetmiş dərəcə dünya atəşinin istiliyindən artıqdır.

Bundan əlavə, cəhənnəmdə qırx zaviyə var və hər zaviyədə bir²⁰ ilan var və hər ilanın qarnında üç yüz otuz əqrəb var və hər əqrəbin dişində üç yüz otuz zəhrdar səbu var. Və cəhənnəmdə bir quyu var ki, onun ağzını açanda cəhənnəm şö'lə çəkir.

Və bir dağ var misdən, adına süüd deyirlər və bir çay ərənmiş misdən ki, o dağın dövrəsində caridir və bu dağın istiliyi və təəffünü və kəsafəti bir mərtəbədədir ki, əhli-cəhənnəm həmişə ondan fəryad çəkər və əhli-cəhənnəmdə ərənmiş misdən köynəklər və cübbələr

var, atəşdən zəncirlər var və hər cəhənnəm əhlinin ayağında atəşdən nal olur ki, şiddəti-hərərətindən məğzi başında qaynar.

Xülasə, ənvau əqşam əzablar müqərrərdir ki, tövsifi ilə təfhimə mümkün deyil.

Cəhənnəmin xazini Malik adlı bir mələkdir ki, heç gülməz və həmişə xışmnakdır. Günahkarlar müttəsil cəhənnəmdə müəzzəbdirlər, həmişə fəryad edirlər ki, “ey Malik, bizim halımıza rəhm et!”

Malik atəşdən bir zərf götürür qan və irinlə dolu, aparır onların qabağına, hərərətindən üzlərinin dərisi və əti tökülür.

Cəhənnəm əhlini ki, qızgın daşların üstündə qərar tutarlar²¹, başlarında dimağları qazan içində su kimi cuşə gələr. Günahkarların dərisi və əti və damarları və sümükləri tamam yanar, tökülər. Genə Allah bu ə'zanı yaradar və atəş genə başlar tə'sir etməyə və cəhənnəmin atəşindən şərərələr qalxar dəvələr böyüklüyündə və hər kəsi ki, o şərərələrin içinə atarlar, onu xurd-xurd edib sürmə kimi narın əzər. Sonra genə həqq-təala onu əvvəlki halına salar. Və günahkarların təamı həmişə zəqqumdandır və həmişə onların başlarına dəmir gürzlər çırpırlar və mələikeyi-ğulaz və şidad oları işkəncəyə çəkərlər və oları zəncirə bağlarlar və hərgiz onların əzabı təxfif tapmaz və olara üzləri üstə atəşin üstündən sürürlər. Olar yalvararlar, qəbul olunmaz və hərgiz onların əzabı təxfif tapmaz və olara hərgiz rəhm olunmaz. Və cəhənnəmin on doqquz xazini var ki, gözləri ildırım kimi bərq vurur. Cəhənnəm əhli fəryad çəkərlər ki: “Ey xazinlər, bir gün bizə əzabdan nəcat verin!” Xazinlər deyərlər ki: “Aya, sizə peyğəmbərlər gəlmədilər?”. Cavab verirlər ki: “Gəldilər, biz oları təkzib etdik”. Pəs xazinlər deyərlər ki: “Sizin istiğasəniz sizə fayda verməz, atəşdə daimi qalacaqsınız, nəcatdan naümid olun!”.

Mərg cəhənnəm əhlinə üz verməz ki, ölüb əzabdan xilas olalar. Cəhənnəm günlərinin birisinin tulu dünya günlərinin min ilinə bərabərdir. Cəhənnəm əhli fəryad və istiğasə və nalə edər ki: “Ey pərvərdigar, bizi cəhənnəmdən çıxar, ta ki, şayistə əməl edək”. Xitab yetişər ki: “Aya, sizə dünyada ömür verməmişdim ki, mütəzəkkir olasınız və aqibətinizi fikir edəsiniz və göndərmədimmi sizin tərəfinizə peyğəmbəri-nəzir, yə'ni qorxudan? İndi çəkin bu əzabı ki, sizə rəhm yoxdur”.

Cəhənnəmin övsafını axund Molla Sadıq dəxi ziyadə təqdir etdi. Mərhum axund Molla Məhəmməd Baqir Məclisi vaqiən insaniyyət

göstərib, cəhənnəm xüsusunda şərhi-kəşşaf yazmış imiş. Amma hamısını yazmağa mənim təvanam yoxdur. Bu qədərə iktifa etdim.

22 مشتی نمونه خروار است

Ey Cəlalüddövlə, bir xəyal elə ki, cəhənnəm əhli kimdir?²³ Yarı əql ilə, yarı şəriət dilincə və dəlilincə səninlə danışacağam. Sırf əqliyyə dələili sonra eşidərsən.

Hələ qülaq as, üsulid-dinin bir əsli ədalətdir, yə'ni müsəlman olan kəs gərək xaliqi adil bilsin. Xaliq məni yaradıbdır.

Ey Cəlalüddövlə, bir para mütəəxxirini-üləmanın bimə'na əqvalını qoy kənara ki, guya mənim qabiliyyətim şəqavəti təqaza edibdir, yə'ni mən əvvəli-xilqətdə özüm təklifi rədd etmişəm və cəhənnəmə səzavar olmağa özüm səbəb olmuşam. Ondan ötrü ki, əvvəli-xilqətdə mənə təklif edəndə, əgər behiştə və cəhənnəmi mənim qabağıma çəkib təklif ediblər və mən rədd etmişəm, onda mən gərək divanə olam və divanəyə bəzaxst etmək aqıl tərəfindən nə şayistədir? Və əgər behiştə və cəhənnəmi mənə göstərməmiş təklif ediblər, pəs mükəllif gərək dünyada dəxi zəhmət çəkib mənə bəşir və nəzir göndərməsin; zira ki, mən əvvəli-xilqətdə bəşarətsiz və nüzzarsız bir yol təklifi rədd etmişəm, dəxi dünyada bəşir və nəzir göndərməyin hasili yoxdur və təklifi qəbul edənlərə dəxi bəşir və nəzir göndərməyin heç lüzumu yoxdur. Ondan ötrü ki, olar onsuz da təklifi qəbul edibdirlər.

Xülasə, ey Cəlalüddövlə, bir belə cəfəng əqidə – əgər dürüst təəqqül edəsən, – heç miləldə tapılmaz; bəhər surət...

Xaliq məni yaradıbdır. Bərfərz dünyada mənə yüz il ömr veribdir. Hamıya mə'lumdur ki, bu yüz il nə qərar ilə keçir. Nə qədər sahibi-dövlət, nə qədər sahibi-qüdrət olsam da, genə alam və əsqamdan və hümmü gümmümdən azad olmayacağam. Bərfərz ki, bu yüz ildə mən hər gün qətli-nəfsə mürtəki olmuşam və hər gün xaliqə şərik qərar vermişəm və bundan başqa ənvavü əqsam zünuba iqdām etmişəm və ölmüşəm. Ədalətin təqazası budur ki, xaliqi-adil məni cürmümün cəzasında müstəhəqqi-üqubət etsin. Mən razıyam ki, yüz ilin əvəzinə sahibi-ədalət xaliq məni yüz il, bəlkə iki yüz il, bəlkə üç yüz il, bəlkə dörd yüz il, bəlkə beş yüz il, bəlkə min il cəhənnəmdə yandırсын. Bundan ziyadə məni yandırmağa xaliqin, ədalət mucibincə, haqqı varmı? Xaliq dünya həyatından nə çox ziyadə nə'mətlər mənə kəramət edibdir

ki, bu növ üqubətə məni giriftar edə və cəhənnəmdə ətım-əndamım çürüyə, tökülə, sümüklerim əzilə, sürməyə dönə, genə mənim yaxamdan əl çəkməyə; təzədən mənə ət və sümük verə, başlaya genə əzab verməyə ilə zəmani-namütənahi. Aya, dünyanın yüz ilinin ləzzəti cəhənnəmin bir gününün əzabına bərabər olurmu? Çünki cəhənnəmin bir günü dünyanın min ilinə müsavidir, bəvücuti ki, bu xaliqi sən görək ərhamərrahimin və mə'dəni-kərəm və mənbəi-rəhmət biləsən; bir belə cəhənnəm sahibi xaliq və bir belə müntəqim xaliq mirğəzəbdən və cəlladdan və qəssabdan və hər qisim züllamdan bədtəkdir. Əgər xaliq mənim ilə belə rəftar edəcəkdi, niyə məni yaratdı? Mən haçan ondan həyat istədim? Əgər aqibətim belə ola, zəhrimar olsun onun yüz il dünya həyatı, hərçənd müttəsil ne'mət və fərəhlə olsa da. Əgər cəhənnəm doğrudur, xaliqi-rəhim və adil, nəzərdə bir vücudi-naməhbub, bir vücudi-məkrüh və zalim görünür və əgər yalandır, bəs ey vazilər və ey alimlər və ey şarlatanlar, niyə biçarə avamı pərvərdigari-aləmin niəmatından məhrum edirsiniz? Niyə onun eyşini təlx eləyirsiniz? Niyə onu cəhənnəm qorxusu ilə qoymursunuz sair miləl ilə mülaqat edə və ülum və sənaye öyrənə? Dünya gör-götür dünyasıdır, siz bu biçarə avamı bu növ pərpuçat ilə qoymursunuz niəmati-ilahidən bərxurdar olmağa.

Nəğəmat çalma, haramdır; nəğəmata qulaq asma, haramdır; nəğəmat öyrənmə, haramdır; teatr, yə'ni tamaşaxana qayıрма, haramdır; teatra getmə, haramdır; rəqs etmə, məkrühdür; rəqsə tamaşa etmə, məkrühdür; saz çalma, haramdır; saza qulaq asma, haramdır; şətrənc oynama, haramdır; nərd oynama, haramdır [rəsm çəkmə, haramdır; evdə heykəl saxlama, haramdır]²⁴. Bəvücuti ki, bu şeylər zahirən əməli-səbük görünür isə də, amma xəbərdar deyilsiniz ki, e'tidal üzrə olduqda, zəhnə cila verir və əqli cövhərləndirir; çünki insanın təbiəti fərəh və hüzn ilə məxluqdur və hər bir cənbənin qüvası var; əgər o qüvalar işlənməsələr, künd olurlar; necə ki, qolu bir il tərپətməyəsən, quruyur. Pəs vəsaili-fərəhü sürurdan kənarəcu olmaq həvassı məəttəl edər və əqli paslandırır və əgər e'tidal üzrə olmasa, yə'ni fərəh və sürurun qüvasını işlətməkdə ifrat olunsa, qüvalar təhlilə gedər. Siz görək elmi-təbiətdən xəbərdar olasınız ki, bu işarənin həqiqətini fəhm edə bilərsiniz. Əgər bu ləzayizin hirmanı dünyada tərəqqiyə bais olsaydı, zahid görək idi ə'qəli-nas olaydı. Bəvücuti ki, kövdəni-nasdır və əbləhi-zəmanədir. Ancaq şərbi-müskiratı mən' edin ki, filvaqe' is-

lamda müskiratın hörməti bimisl qanundur; zira ki, bədən müskiratdan, e'tidaldan təcavüz olunduqda, bişübhə, əmrəzi-müxtəlifəyə mübtəla olur və axırda bilkülliyyə izməhlal tapır⁺. Ancaq qumarı mən' edin ki, dünyada insanın ömrünü biməsrəf və ləzzətini zəhrimara döndərən bir adət, bəlkə bir mərezi-ləəladır.

Bir para kutəhnəzər əşxas e'tiqad edir ki, cəhənnəm qorxusu cəraimin ədəmi-süduruna baisdir. Aya, hansı müsəlmandır ki, yalnız cəhənnəm qorxusundan xalqın malını, əlinə düşəndə yeməyə, tüksüz uşaq əlinə düşəndə dəyməyə? Özgənin qızına və arvadına fürsət tapsa əl vurmaya?

^{26*}Tamam oğrular, quldurlar və qatillər əvamünnasdan və cəhənnəmə inanan kəslərdən zühur edər. Heç ürəfadən oğru, ya quldur, ya qatil görübsənmi? Afriqiyyədə cinsi-bəşərdən ətfali-xurdsali-zükuru tutub, eyni qəsavəti-qəlb ilə xacə edib məmaliki-islamıyyədə heyvanat kimi satanlar və onları iştirə edənlər, tamam cəhənnəmə²⁷ e'tiqad edənlərdirlər və bu ətfali-mə'sumənin²⁸ bədbəxt olmaqlarına səbəb üqəla müsəlmanlardan olan müştərilərdirlər ki, həcc mövsimində və sair məqamlarda onların iştirasına talib olurlar. Əgər iştirə olmasa, baye'lər nə fayda mənzur edəcəklər ki, bir belə əməli-şəniə iqdām etsinlər?

Pəs^{26*} cəraimin ədəmi-süduruna bais cəhənnəm deyil, bəlkə xəvfi-siyasəti-dünyəviyyədir və sərzenişi-əmsal və əqrandır və namus və qeyrət və əql və elmdir və həm təbiəti-bəşəriyyədə vədiə olunan bir qüvvə və bir xasiyyətdir ki, əməli-xeyr ilə əməli-şərrə və əməli-həsən ilə əməli-səyyiə təşxis vermək üçün və əməli-xeyrdən məhzuz və əməli-şərrdən münzəcir olmaq üçün insanı qabil edər. Məsələn, bir tifli-yetimi-bisahibi-miskinə rəhm etməyi hər təbiət anlar ki, əməli-xeyrə həsəndir və həzz aparır və bir tifli-yetimi və bisahibi-miskini vurmağı hər təbiət fəhm edər ki, əməli-şərr və səyyiədir və zəcr tapar və habelə sair cəraim xüsusunda dəxi təbiətin özü də rəhnümadır. Pəs hər qədri ki, elm ilə insanın əqlinin cövhərinə seyqəl verilsə, elm ilə və həm təbiətin köməyi ilə, o qədər məsəidən özünü kənara tutar. Məəhaza qanuni-siyasət də gerek nəzərdə olunsun. Amma nə o qanuni-siyasət ki, zimmində qətli-nüfus və qət'i-ə'za ola, bəlkə o növ

⁺ قید: عروس بس خوشی ای دختر ز
ولی که گه سزاوار طلاقی

qanuni-siyasət ki, dövləli-müəzzəmədə mə'mul olur. Və illa puç e'tiqadət, cəhənnəm qorxusu və behişt ümidi hərgiz cəraimin süduruna mane deyil və cəhənnəm və behiştə pakdamənliyə səbəb bilmək, zənnixətədir. Bəli, zahirən, bir para əşxas belə xəyal edirlər ki, olar filvəqə cəhənnəm qorxusundan və behişt ümidindən pərhişkardırlar. Amma iştibahdadırlar. Əgərçi onların özlərinə belə zahir olur, cəhənnəm qorxusunun və behişt ümidinin zahirdə filcümlə dəxli var isə də, batində başqa barik səbəblər dəxi bu halətə müqəvvidir ki, şəxs özü oları dərk edə bilmir. Əzqəbili-əğrazi-nəfsaniyyə – üləmanın nəzərində möhtərəm olmaq kimi, avamdan izzət və e'tibar mənzur etmək kimi və sair bu misilli zadlar kimi...

Ey üləma, bir dəxi deyirsiniz ki, təşrihi-əmvat etməyin, haramdır; bu səbəbə ki, guya meyyitin ə'zası kəsilsə, həşrə naqis ə'za ilə gələr.

Qoy meyyit naqis ə'za ilə həşrə gəlsin, nə çox ümdə mətləbdir? Amma onun təşrihinin vasitəsi ilə tibb elmində tətəbböati-kəsirə əmələ gələcəkdir və xəlayiqə naməhsur faydalar olacaqdır. İndi Yevropada elmi-tibb dəyişilib; bərahini-qatiə ilə və təşrih səbəbi ilə müşəxxəs ediblər ki, məclisi-mərzə nəsayicdədir, yə'ni qandan xali incə və ağ damarlardadır və bu cəhətdən elmi-tibbdə tərəqqiyati-vafirə zühur edibdir. Amma siz elə Sokrat və Bokrat zəmanəsinin qəvaidini dəstəviz edib təşxisi-əmrəzda hər yerdə səfih rə'yiniz ilə yazırsınız:

اما من سوء مزاج حار فسيبه صفراء. اما من سوء مزاج بارد فسيبه بلغم
 اما من سوء مزاج حاد فسيبه دم. اما من سوء مزاج قلان فسيبه سودا²⁹

Xeyr, heç birisi deyil, siz bilmirsiniz, gedin öyrənin; bigünah əxlatın yaxasından əl çəkin və onların ziddinə əmrəzə müalicə binasını qoymayın və xalqı qırmayın və biləsəbəb bahar fəslində fəsdə təklif etməyin və cövhəri-həyatı biləsəbəb azaltmayın ki, bədəndə heç bir əxlat qanın bərabəri deyil və onun təsfiyəsi fəsdilə xətədir. Və başa dəri papağı təcviz etməyin; ondan ötrü ki, qanın daima bədəndə gərdişi və dövəranı var. Qanın təqazası daima bədəndə isti canibə meyl edib, soyuq canibdən rəm tapmaqdır. Dəri papaq vasitəsi ilə baş daima isti olur və qanı öz tərəfinə ziyadə cəlb edir və bu səbəb ilə ənvai-əmrəz peyda olur; göz ağrısı kimi və onun əmsalı kimi.

Hələ bu mətləbə bəst vermək mövqeyi deyil.

Sabahı gün genə rüfəqa ilə getdim məscidə, axund Molla Sadıqın və'zinə qulaq asmağa. Məscid dünənki kimi cəmiyyət ilə mala-mal

idi. Gərək biləsən ki, məni nə rüfəqa tanıyır ki, kiməm, nə bir başqa əhəd. Guya bir səyyaham, adım da Ağa Kəməldir. Rüfəqa ilə çəkildik bir guşəyə. Axund Molla Sadıq çıxdı minbərə. Bir fəsih xütbədən sonra başladı; hələ bu dursun. Ey Cəlalüddövlə, sən “Əlif-Leylə” kitabını – ki, Mirzə Əbdüllətifi-Təsuci farsı dilində qayətdə pakizə və nəhayət vüzuh və cövdətdə tərcümə edibdir – mükərrər oxurdun və deyirdin: Təəccüb edirəm bu “Əlif-Leylə”nin müsənnifindən ki, bu qədər yalanı haradan tapıbdır? İndi mən sənə deyirəm ki, təəccüb etmə, ərəb tayfası külli-təvaifi-dünyanın içində yalan qayıрмаqda və əfsanə düzəltməkdə binəzirdir və İran tayfası dəxi yalana və əfsanəyə bəvər etməkdə bimisldir³⁰.

ولو كان الاسلام معلقا بالثريا لتناوله اهل فارس 31

İndi axund Molla Sadığın və'zinə qulaq as ki, axund Molla Məhəmməd Baqir Məclisinin “Həqqül-yəqin” kitabından nəql edirdi və gör ki, bir para ərəb, adlarını imami-qaibin süfərası qoyub, xüms və nəzr yığmaq üçün necə əfsanələr tərtib edibdirlər və əhli-İran dəxi onların əfsanələrinə necə inanıblar və bu əfsanələri özləri üçün əqaidi-diniyyə qərar veriblər.

Əvvələn, təvərixdən sərahətən və saniyə, xudi-süfəranın halatından və rəvayətindən və həm sair əşxasın hekayətindən zimmən məfhum olur ki, imam Həsən-Əsgərinin oğlu yox imiş və əgər var imişsə də, ya tufəliyyətdə vəfat edibdir və ya yəhtəmil, imam Həsən-Əsgərinin oğlu yox imiş və əgər var imişsə də, ya ilə qətlə yetibdir. Bəhəral, bir para cüvəllağı, bir para qoyun donunda olan qurdlar və şarlatanlar, özlərinin beş günlük mənfəəti üçün bir böyük milləti illər ilə əqideyi-batilədə müqəyyəd və şərəfəti-əqlədən məhrum və məratibi-insaniyyətin ədnatərin payəsində saxlayıblar.

İndi gələk axund Molla Sadığın və'zinə.

Axund Molla Sadıq:

Əhadisi-sərihə mucibincə xüruci-Mehdini, yə'ni on ikinci imamı, mütəvatir rəvayət edibdirlər və Mehdi zühur edəcəkdir dünyada bir zaman ki, zülmədən və cövrədən məmlu ola⁺ və dolduracaqdır dünyanı əldən və qistdən və cəm'i-kəsir o həzrətin viladətini görüblər və viladət zamanından qeybəti-kübra zamanınadək mülaqat ediblər və şiə, həmişə onun intizari-zühurunu çəkər. Muxaliflərdən çoxusu o həzrətin viladətinin təzyiqinə düşmüşdülər³³. Lihaza həqq-təala o həzrətin

anasının həmlini məstur etdi; necə ki, həzrəti-Musanın anasının həmlini Fir'ondan məstur etmişdi. Amma cəm'i-kəsir o həzrətin viladətindən müttələ' oldular. İmam Əliyyənnəqinin bacısı Həkimə xatun kimi və həmsayəlikdə olan bir mamaça övrət kimi və sairləri kimi. Və viladətindən sonra imam Həsən-Əsgərinin vəfatınadək çox camaat o həzrətin xidmətinə müşərrəf olmuşdular.

İmam Həsən-Əsgəri Əhməd ibn-İshaqa buyurdu ki, pərvərdigari-ələm o gündən ki, adəmi xəlq edibdir, bu zamana qədər dünyanı hüccətdən xali qoymuyubdur və qiyamətədək dəxi xali qoymayacaqdır.

Mən soruşdum ki: "Yəbnə-rəsulullah, kim olacaqdır o hüccət?". Ayağa durdu, evə daxil oldu və dışqarı çıxdı çiyində bir uşaq, on dörd gecəlik ay kimi, üç yaşında və dedi ki: "Ey Əhməd, məndən sora imam və hüccət budur ki, qaib olacaqdır".

Ərz elədim ki: "Aya, bir möcüzə və əlamət zahir olur ki, mənim xatirim mütməin olsun?".

Pəs uşaq təkəllümə gəlib fəsih ərəb lüğəti ilə dedi ki: "Mənəm Allahın bəqiyəsi, dünyada və onun düşmənlərindən intiqam çəkən". Sonra ərz etdim ki: "Yəbnə-rəsulullah, bu uşağın qeybəti tul tapacaqdır?".

Buyurdu ki: "Bəli, ey Əhməd, bu qeybət tul tapacaqdır, ta ki, tamam xəlq dindən rugərdan olalar. Ey Əhməd, bu, Allahın qərribə işlərindəndir və onun sirlərindən bir sirdir və onun qeyblərindən bir qeybdir". Və genə Yə'qubi-Mənuş rəvayət edir ki, bir gün imam Həsən-Əsgərinin hüzuruna müşərrəf oldum. Bir hücrədə oturmuşdu. Sağ tərəfində bir əlahiddə hücrənin qapısı var idi, üstündən bir pərdə asılmışdı. Soruşdum ki: "Ey mənim seyyidim, imamət səndən sora kim ilə olacaqdır?".

İşarə etdi ki, o qapının pərdəsin götür.

Vəqta ki, [pərdəni] götürdüm, bir uşaq çıxdı ki, beş qarış qəddinin uzunluğu idi. Təqribən səkkiz, ya on yaşında nəzərə gəlirdi; açıq qabaq, ağ üz, gözləri işıqlı, əlləri qəvi, sağ yanağında bir xalı və başında bir kakili var idi; gəldi atasının qucağında oturdu. Həzrət buyurdu ki: "Məndən sora imam budur". Pəs uşaq qalxdı. Həzrət buyurdu: "Ey fərzəndi-girami, get vəqti-mə'lumədək ki, sənə müqərrərdir". Pəs uşaq genə hücrəyə daxil oldu.

⁺ [Ey Cəlalüddövlə, cəddindən nə xeyir gördük ki, nəvəsindən də bir xeyir ümidimiz olsun? Bəli, onun cəddinin gəlməsindən dünyada az fitnələr törəmiş və az qanlar tökülmüşdür, nəvəsi də gəlsin, yatmış fitnələri oyatsın və qan tökmələri tamamlasın?]³²

Həzrət buyurdu: “Ey Yə’qub, o hücrəyə gir, bax gör kim var?”

Girdim, o yana, bu yana dolandım, nəzər saldım, heç kəsi görmədim. Bir dəxi Məhəmməd ibn-Müaviyə və Məhəmməd ibn-Əyyub və Məhəmməd ibn-Osman rəvayət edibdirlər ki: bir dəfə imam Həsən-Əsgərinin mənzilində idik; öz oğlu həzrəti-sahibi bizə göstərdi və buyurdu ki: “Budur mənim xəlifəm, məndən sora ona itaət edin. Amma bu gündən başqa onu görməyəcəksiniz”.

Məhəmməd ibn-Osman – ki, süfəranın ikincisidir, – rəvayət edir ki, çün mənim ağam həzrəti-sahib mütəvəllid oldu, imam Həsən-Əsgəri atam Osmanı tələb etdi, buyurdu ki, on min ritl çörək və on min ritl ət apar Bəni-Haşimə təsəddüq elə. Şeyx Məhəmməd ibn-Babveyh və Şeyx Tusi, sənədi-mö’təbər ilə rəvayət edibdirlər, Bəşir ibn-Süleymani-bürdəfüruşdan ki, Əbu-Əyyubi-Ənsarinin övladındandır [Rəvayət ediblər]³⁴ ki, bir gün imam Əliyyənnəqi onu ehzar elədi və buyurdu ki: “Sən bizim dustdarımızsan, get filan yerlə cisir üstündə əsirlərin kəştisi gələndə filan surətdə olan kənizi bərdəfüruş Əmr ibn-Yeziddən xərid elə!”

Getdim, aldım. Axırda mə’lum oldu ki, bu kəniz qeysər padişahın qızı imiş; onu imam Həsən-Əsgəriyə əqd etdi. Həzrəti-sahib ondan təvəllüd tapdı və o kənizin adı Nərgis xatun idi və onda həzrəti-sahibin viladət zamanınadək əsəri-həml mə’lum deyil idi. Ondan ötrü ki, imam Həsən-Əsgəri əmməsi Həkimə xatuna Nərgis xatunun vəz’i-həml zamanında buyurdu ki: “Biz imamların həmlə şikəmdə olmaz, pəhluda³⁵ olur və biz ananın rəhmindən təvəllüd tapmırıq, bəlkə ananın budundan təvəllüd tapırıq. Bu səbəbə ki, biz həqq-təalanın nuru-yuq. Məhəlli-çirk və kəsəfətdən ki, ananın fərcidir, bizə xürc etmək səzavar deyil”⁺.

⁺ [Əzizim Cəlalüddövlə, bu hər cür əfsanədən və hər qism mö’cüzədən də mə’nasızdır. Ancaq bunu on birinci imam Həsən-Əsgəri həya etməyib deyir və səfəvilər əs-rində din rəhbərlərinin ən məşhuru olan axund Molla Məhəmməd Baqir Məclisi də ar etməyib bunu təsdiq edir. Keçmiş alimlərin bir sıra əsərləri ilə ona çatmış müxtəlif xəbərlər əsasında bunu müsəlman vaizləri, utanmadan daima məscidlərin minbərlərindən xalqa e’lan edirlər. Budur, insanı onun vasitəsi ilə bu cür cəfəngiyata inandıran düşüncəsizlik. Əlbəttə, bu Həbənnəqənin axmaqlığından yüksəkdir. Lakin cəsarətin vardır ki, alimlərə və xalqa xatırladasan ki, cənab imam xalis hərzə danışmışdır və onun doğruluğu haqqında şahidlik edən alimlər də xalqı anlamaz sayırlar? O vaxt alimlər dayanmadan sənin qətlinə fitva verəcəklər və xalq da əsirgəmədən və rəhm etmədən o fitvanı həyata keçirməyə başlayacaqlar.

Bir gün, Əhməd ibn-İshaq, Sə'd ibn-Abdullahı özü ilə bərabər imam Həsən-Əsgərinin hüzuruna aparmışdı ki, ondan bir neçə məsələ soruşsun. Sə'd ibn-Abdullah rəvayət edir ki, imam Həsən-Əsgərinin hüzuruna daxil olanda gördük ki, bir tifl o həzrətin qucağında oturubdur, kəməli-hüsni-cəmalda, başında kakıl, həzrətin yanında qızıldan bir alma var idi ki, əkabiri-Bəsrədən birisi ona hədiyyə göndərmişdi və əlində o, bir namə yazırdı. Çün tifl mane olurdu, həzrət qızıl almanı tullayırdı, tifl onun dalısınca gedəndə məşğuli-kitabət olurdu. Çün Sə'd istədi ki, məsailini soruşsun, həzrət buyurdu ki, bu mənim fərzəndimdən soruş ki, mənim vəsiyyəi-canişinimdir³⁷.

Mö'təzid xəlifəyə xəbər vermişdilər ki, imam Həsən-Əsgəridən bir tifl qalıbdır. Xəlifə, Rəşiqi və başqa iki nəfər qulamı göndərdi Samirəyə və buyurdu ki: "İmam Həsən-Əsgərinin evinə daxil olun və hər kimi haman evdə tapsanız, başını mənə gətirin!"

Rəşiq rəvayət edir: "Vəqta ki, Həsən-Əsgərinin evinə yetişdik, evin dəhlizində bir qara qul oturmuşdu, bəndi-zircamə toxuyurdu. Soruşduq ki: "Bu evdə kim var?" Cavab verdi ki: "Sahidi". Dəxi bizə ziyadə mültəfit olmadı. Evə daxil olduq. Müqabildə bir pərdə gördük; çün pərdəni qaldırdıq, bir böyük hücrə nəzərə gəldi və o hücrənin içində bir böyük su, dəryaçə kimi müşahidə olundu və hücrənin intə-

Bir bax ki, alimlər, riyakarlıq vasitəsi ilə İran xalqını ağıllılıq dərəcəsiindən nə qədər alçaltmışlar. Lakin İran xalqı fitrətən təbii əql nə'mətindən, zəkavətdən və zati-qabiliyyətdən məhrum deyildir, nəhayət polad cövhəri pas altında itmişdir, yə'ni ərəblərin mərhəmətindən, heyrət ediləcək batil əqidələr onu bədbəxt etmişdir. Bu keyfiyyət də təəccüblü şeylərdəndir ki, bizim alimlər bütün əsərlərində və möizələrinə xalqa həqiqət, hüquq, əql və insanlıq yolu göstərən bütün filosoflara və mütəfəkkirlərə açıqcasına və rəhmsizcəsinə adbaad söylərlər, lə'nət göndəririlər, onları mülhid və zındıq adlandırırlar və onların əqidələrini kafirlik öyrədən və zəlaləti artıran sayırlar. Xalq da bu kimi insafsızlıq xüsusunda ruhanilərə əsla diqqət etmir. Filosoflar və mütəfəkkirlər təhəmmül ilə və şikayət etmədən onların bu cür cəfasına səbr edirlər. Bir zavallı filosof və yaxud bir mütəfəkkir bə'zən ürək sıxıntısı şiddətindən, bə'zən zərafət yolu ilə oxucuların fərəhlənməsi üçün cəsarət edib öz əsərində ruhanilərə haqqında və boş əqidələr haqqında, bu qeyddə olduğu kimi, yüngül bir məsxərə və ya kiçik bir istehza yazdığı zaman, ruhanilər hər tərəfdən çıxır-bağır qaldırıb deyirlər: "Yaramaz kafirə bax, keşişin ot tayasından bir dəstə qapıb yeyir, əfsanə kitabında yırtıcı canavar zavallı öküzə dediği kimi, mөл'un zındığa bax, yolunu necə azmış ki, ədəb və həya rəsmiini tamamilə unudaraq din müdafiəçisi alimlərə və dini-mübinə məsxərə və istehza edir. Lə'nət ona da, onun əqidəsinə də..."

Xalq da bu barədə alimlərin fikrinə şərik olur. Zavallı filosof və mütəfəkkir onların təcavüz və əziyyətindən kimə pənah aparıb harada qurtuluş tapacağını bilmir³⁶.

hasında suyun üstündə bir həsir döşənmiş gördük. Və haman həsirin üstündə bir nikumənzər şəxs namaza məşğul idi. Heç bizə mültəfit deyil idi. Püfəqadan birisi, Əhməd adlı, ayağın hücrənin içinə uzatdı. Həmin saat suda qərqlənməyə başlayıb iztiraba düşdü. Mən əlimi uzatdım, onu çəkdim çıxartdım. Bihuş oldu. Bir saatdan sonra huşa gəldi. Pəs o birisi rəfiq iradə etdi ki, daxil olsun; onun da halı bu qərar ilə oldu. Mən mütəhəyyir qaldım, üzrxahlıq başladım və dedim ki, ey müqərrəbi-dərgahi-ilahi, vallah, bilmədik ki, kimin yanına gəlirik. Həqiqəti-haldan müttəle deyildik. İndi tövbə edirik. Heç bizə mütəvəccəh olmadı. Bizim üreyimizə əzim heybət düşdü, qayıtdıq, Mö'təzid bizim intizarımızı çəkirdi. Vəqta ki, yetişib qissəni nəql etdik, buyurdu ki: "Əgər bu sirri bir afəridəyə nəql edərsiniz, bişübhə hamınızın boyunu vuraram". Mö'təzid ölənədək bu hekayəti bir kəsə nəql etməyə bizim cür'ətimiz yox idi".

Küleyni rəvayət edir ki, İshaq ibn-Yə'qub həzrəti-sahibin xidmətinə bir ərizə yazıb, ikinci səfir Məhəmməd ibn-Osməna təslim etdi ki, həzrətə yetirsin. İshaq ərizəsində həzrətdən sual etmişdi ki, aya sənin qeybətinin illəti nədir və sənin qeybətində səndən xalqa nə nəf'aiddir?

Ey Cəlalüddövlə, görək həzrət necə mətin cavab verəcəkdir ki, səilə sükut hasil ola.

Və sənin qeybətində səndən xalqa nə nəf'aiddir?

Həzrət cavabında yazdı ki, amma illəti-qeybət, pəs həqq-təala buyurur ki:

يا ايهاالذين آمنوا لاتسئلوا عن اشياء ان تدلکم تسؤلکم

Və amma o ki, sual eləmişdin: xalqın vəchi-intifaından mənim qeybət halımda, pəs bil ki, xalqın intifaı məndən mənim qeybət halımda gündən olan intifa kimidir, bulud altında olan zaman. Bədürüsti ki: mən əməni-əhli-zəminəm Allahın əzabından, necə ki, ulduzlar əməni-əhli asimandadırlar. Pəs bağlayın sual qapısını ki, sizə nəf'i yoxdur və təklif etməyin bir işdə ki, onu bilməyi sizə təklif etməyibdirlər və dua edin ki, həqq-təala sizə tezliklə fərəc kəramət etsin ki, sizin səlahınız bu duadadır. Allahın salamı sənə olsun və hidayətə tabe' olanlara.

Bundan nə çıxdı, ey Cəlalüddövlə, bu fikir o suala cavab oldu? Bəhər surət...

İmami-Cə'fəri-Sadiq buyurubdur ki, həzrəti-qaimin iki qeybəti olacaqdır: birisi qısa ki, adına qeybəti-süğra deyirlər; birisi uzun ki, adına qeybəti-kübra deyirlər.

Əvvəlinci qeybətdə onun yerini bilən olmayacaqdır, məgər xəvassi-şüeyan və ikinci qeybətdə onun məkanın bilən olmaz, məgər övliyalar. Pəs vəqta ki, əhadisi-mütəvatirə həzrəti-qaimin vücuduna dəlalat edər, o həzrəti inkar etmək məhz tuli-həyatının qərabəti səbəbi ilə bəsurətdir. Bavücudi ki, Həzrəti-Xizrin həyatına, Həzrəti-Nuhun ömrünün min il olmağına və Həzrəti-Loğmanın ömrünün üç min il olmağına xalq qaildir⁺. Və sual etmək ki, imami-qaibin vücudunda qeybət halında nə fayda var? Bivəchdir; zira ki, imamın qeybət halında haman fayda var ki, sabiqi peyğəmbərlərin qeybət halında vardır. Məgər bu səvab fayda deyil ki, şüeyan onun imamətinə e'tiqad edib zühuruna müntəzirdirlər?

Ey Cəlalüddövlə, görürsənmi ki, qeybətin faydası sübutunda axund Molla Məhəmməd Baqir Məclisi nə günə bürhani-qate izhar edir? Bəli, bu dəlildən sonra dəxi şübhə etməyə hərgiz imkan yoxdur.

İmami-Cə'fəri-Sadiqdən mənquldur ki, hər kəs həzrəti-qaimin intizarını çəkib vəfat edə, ol kəsin mənziləsindədir ki, o həzrətin xeyməsinin altında o həzrət ilə bir yerdə calis olmuş ola və həzrəti-rəsulun

⁺ Q e y d³⁹: Ey Cəlalüddövlə, mən bilmirəm ki, hansı səfih Həzrəti-Xizrin həyatına və Həzrəti-Nuhun ömrünün min il və Həzrəti-Loğmanın ömrünün üç min il olmağına qaildir ki, bu dəlil imami-qaibin həyatının imkanına misal ola? Üç min il, bəlkə min il bir müddətdir ki, cəmadata dəxi təğyir verər. İnsan nə qədər görəb kövdən ola ki, bu müddəti heyvanat aləmində müəssir bilməyə və zihəyatın binayi-vücudunun ədəmi-inhidamına bu zamanın müdurunda etiqad bağlaya.

Axundi-mərhum bu sözü əgər e'tiqad üzündən deyir, aşkara səfehdir; əgər riyə üzündən deyir, aşkara şarlatandır. Amma nəqli-Xizr bəistilahi-türk, naleyi-qazdır, dirilik suyu harada idi ki, Xizr içəydi, diri qalaydı?

Yunanilərin təvərixində yazıblar ki, İskəndər qaraların məskəni Afrikiyyə tərəfinə yunanilərin allahlarından Yupiter adlı bir məşhur və nikusirətin ziyarətgahına getmişdi ki, ondan kəmərbəstə olub zindəgiyi-cavidi-mə'nəvi tapa, nə suri, yə'ni ruhani, nə cismani. Necə ki, biz dəxi əşxasi-nikuxisalə zindəgiyi-cavidi-mə'nəvi və ruhani, yə'ni xəyali isnadını veririk. Məsələn:

زنده است نام فرخ نوشیروان بخیر
گر چه بسی گذشت که نوشیروان نماید⁴⁰

Yəhtəmil ki, bir həkim dəxi Xizr adlı İskəndərin rıkabında rəvanə olmuş imiş və o dəxi ətvəri-pəsəndidəsi cəhətindən o zamanın xalqının əqidəsində zindəgiyi-cavidi-mə'nəvi və ruhani tapmış imiş. Dəxi ona zindəgiyi-cavidi-suri və cismani isiadını niyə verək və niyə bu dərəcədə əhməq olaq?⁴¹

xidmətində şəhid olmuş ola və həm sabitdir ki, hər il imami-qaib həccə gəlir və xalqı tanır və xalq onu tanımazlar və həzrəti-sahibin qeybəti-süğra əyyamında süfəranın təvəssütü ilə şiələrə tövqiat yetişirdi və imami-qaibdəndir bu hədis ki, mənim qeybət halımda rücu edin biz ali-rəsulun əhadisini rəvayət edənlərə ki, olar bizim hüccətimizdirlər və mən Allahın hüccətiyəm. Bu babda əhadis həddi-hesabdan ziyadədir. Bu dəlail və nüsusdan sonra ki, axundi-mərhum, həzrəti-qaimin qeybətinə iqamə edibdir ziyadə dəlail zikr etməyə ehtiyac yoxdur.

Ey Cəlalüddövlə, səbətəl-mətlub. Həzrəti-qaimin qeybəti-süğra-sında süfəraları var idi ki, xalqın ərəyizini həzrətə yetirərdilər və o həzrətin xətti-şərifı ilə cavab gətirərdilər və xalqdan yetişən xüms və nəzrləri təhvil alıf bəzən həzrətə ərz edərdilər və həzrət dəxi buyurardı ki, sadatə və şiələrin fükərasına yetirsinlər və ənvə kəşfü-kəramat süfəradan zahir olurdu.

Qeybəti-süğranın müddəti yetmiş il çəkdi. Süfəranın əvvəlincisi Osman ibn-Səid-Əsədi idi ki, ədaləti və əmanəti, imami-Həsən-Əsgərinin şəhadəti ilə sabit idi. İkinci Əbu-Cə'fər-Məhəmməd ibn-Osman idi; yə'ni əvvəlinci səfirin oğlu ki, atası hini-vəfatından səfərəti və peşəsini öz oğluna tapşırıd, bu xüsusda Məhəmməd ibn-Osman, imami-qaib tərəfindən dəxi namə izhar etdi ki, atasının bərhəqq cani-şinidir.

Məhəmməd ibn-Osman vəfat edəndə səfərəti Əbülqasim Hüseyn ibn-Ruh-Növbəxtiyə vəsiyyəət etdi və Hüseyn ibn-Ruh, iyirmi bir ildən ziyadə məşquli-səfərət oldu və mərcəi-cəmi-şiə idi. Bir nəhv təqiiyədə mahir idi⁺ ki, sünnilər onu özlərindən bilirdilər. Taki, üç yüz iyirmi altıncı tarixdə riyazi-bexişte irtihal etdi və imami-qayibin əmri ilə səfərəti şeyx Cəlil Əli ibn-Məhəmməd Samiriyə təfviz elədi və şeyx Cəlil üç il əmri-səfərətə məşğul oldu və tarix üç yüz iyirmi doqquzda vəfat etdi.

Qeybəti-kübra başlandı. Şeyx Cəlil Əli ibn-Məhəmməd Samirinin vəfat halətində şiələrdən bir neçəsi onun hüzuruna getdilər. İmami-qaibdən bir fərman çıxdı:

“Bismillahirrəhmanirrəhim. Ey Əli ibn-Məhəmməd Samiri, həqq-təala böyük eləsin sənə qardaşlarının əcrini sənə müsibətində. Sən altı gündən sonra dünyadan müfariqət edəcəksən. Pəs öz işlərini cəm elə və bir kəsi özünə vəsi və qaim-məqam etmə ki, indidən qeybəti-

⁺ Q e y d: yə'ni hiyləgərlik və təqəllüb yollarını pakizə bilirmiş.

kübra və tammə başlandı. Olur ki, bu qeybətın müddəti çox tul tapsın və ürəklər səngin olsun və yer sitəmdən və cövrədən dolsun, amma bu qeybət zamanında hər kəs şiələrdən iddia etsə ki, mənı görübdür, dü-rügu və iftira deyəndir.

42 لا حول ولا قوة الا بالله العلي العظيم

Ey Cəlalüddövlə, pəs mə'lum olur ki, şiələrdən imami-qaibi gör-mək xüsusunda düruğ iddia etmək ehtimalı var imiş. Bu surətdə həmin ehtimal süfəranın öz haqqında dəxi şamil olmazmı? Və onların sadıq-liyi hansı dəlili-əqli ilə sabit olur? Kisanıyyə dəxi Yəməndə qailirlər ki, Məhəmməd Hənəfiyyə qeybət edibdir. Siz deyəcəksiniz ki, olar yalan deyirlər. Xeyr, özünü yalan deyirsiniz. Qeybətın isbatına siz ki, dəlili-əqli gətirmirsiniz, sizin e'tiqadınız bu babda məbnidir bir neçə nəfər əyyar əbləhfiribin rəvayətinə. onların məgər bu cürə əyyarları yox idi? Haradan mə'lum olur ki, sizin əyyarlarınız doğru danışandırlar və onların əyyarları yalançıdırlar? Bəhər surət...

Süfəradan çox mö'cizat zühur edərdi; o cümlədən bir yol Əbu-Əli-Bağdadi nəql edər ki: İbn-Cavşir tərəfindən on şümş tila gətir-dim ki, Bağdadda Hüseyin ibn-Ruha verim. İttifaq [üzündən] yolda bir şümşü itirdim; onun əvəzinə başqa bir şümş bazardan aldım, qoydum. Vəqta ki, Hüseyin ibn-Ruhun hüzuruna yetişdim və şümşləri ərz etdim, işarə elədi ki: filan şümşü götür ki, onu bazardan almısan; zira ki, məf-qud olan şümş bizə vasil olubdur. O saatda əlin uzatdı, yolda məfqud olan şümşü çıxarıb göstərdi.

Bir dəfə dəxi, Bağdadda bir arvad, şiələrdən soruşurdu ki, imami-qaibin vəkili kimdir? Şiələrdən birisi Hüseyin ibn-Ruhu ona nişan verdi. Arvad gəldi Hüseyinin yanına, dedi ki: "Xəbər ver mənə ki, sənə nə gətirmişəm, taki, təslim edim".

Hüseyin dedi: "Hər nə gətiribsən, tulla Dəclənin içinə. Sonra de-yərəm". Arvad gətirdiyini Dəclənin içinə tulladı. Hüseyinə rücu etdi, Hüseyin xadimə dedi ki: "Gətir haman hoqqanı!".

Xadim hoqqanı gətirəndə, arvada dedi ki, "Gətirdiyin bu hoqqa idi. Bunun içində bir cüft tila biləzik var və neçə dürdanə var və neçə əqiq və firuzə əngüştəri var".

Arvad hey-rətindən bihuş oldu.

Bir dəfə də Həsən ibn-Əhməd⁴³ Nasiriddövlənin məclisində imamın qeybətindən söhbət düşmüş imiş, Həsən ibn-Əhməd istehza edirmiş

ki, qeybət, kizbdır. Bu halda onun əmisi Hüseyn daxili-məclis olub deyibdir ki: “Balam, şəkk etmə və istehza eləmə. Mən də əvvəl sənın kimi şəkk edirdim, amma vəqta ki, mənı Quma hakim etdilər, qoşun ilə gedirdim, bir şıkarın dalısına düşüb tənha, dəstələrdən uzaqlaşdım. Çox iraq düşdüm, nagh bir səvar peyda oldu, əşhəb atın üstündə; xəz-dən yaşıl əmmamə başında, qırmızı çəkmə ayağında. Mənə əmir xıtab etməyib dedi ki: “Ey Hüseyn, niyə mənım qeybətımə şəkk edirsən və niyə malın xümsünü mənım əshabıma və nəvvabıma vermirsən?”. Mən xofdan titrədim. Ərz etdim ki: “Sənə fəda olum, necə ki, buyurursan, əməl edərəm”. Buyurdu: “Fılan yoldan qayıt, ləşkərinə çatarsan və əgərçi Qum xalqı xəlifəyə asi olublar, amma sən bizim bərəkətimizdən biduni-qıtal və cidal daxili-şəhr olursan və kamranlıq görürsən və hər nə ki, kəsb edərsən, onun xümsünü mənım naibimə yetir!”

Ərz etdim: “İtaət edərəm!”.

Buyurdu ki: “Get, indi rüşd ilə və səlah ilə!”

Sonra nəzərimdən qaib oldu.

Vəqta ki, mən Qum hökumətindən mə’zul olub, çoxlu mal ilə Bağdada varid oldum, xalq mənı görməyə gəldilər. O cümlədən Məhəmməd ibn-Osman-Əsədi də gəlib oturdu. Hamı gəlib gedirdi; elə Məhəmməd otururdu və heç danışmırdı. Ürəyimdə çox acığım tuturdu ki, görəsən bu niyə durub getmir? Ta inki məclis münqəzi oldu, Məhəmməd mənə yaxın gəlib dedi ki, mənım ilə sənın mabeyinində bir sirr var, eşit!

Dedim: – Söylə.

Dedi ki: – Əşhəb atın sahibi buyurur ki, biz və’dəmizə vəfa etdik, sən də və’dənə vəfa elə.

Dedim: – Canıma minnətdir.

Durdum əlindən tutdum, içəri apardım. Sandıqlarımı açdım, xümsimalımı küllən ona təslim elədim. Bir para malım ki, yadımdan çıxıb, xümsü qalırdı, Məhəmməd mənım yadıma salırdı; onun da xümsün alırdı.

Ey Cəlalüddövlə, mən başa düşmürəm ki, bu süfəranın mö’cüzatı, ya kəramatı niyə elə xüms və hədiyyə və nəzr babətindən bürüz edirdi? Bəhər surət! Ey Cəlalüddövlə, madam ki, sən və sənın həmməzhəblərin, elmi-təbiətdən və elmi-nücumdan xəbərdar deyilsiniz və madam ki, xəvariqi-اداتı və mö’cüzatı mümtəni və qeyri-məqdur bilməyə sənın və həmməzhəblərin əlində bir qaideyi-elmiyyə yoxdur,

sən və onlar həmişə xəvariqi-adatə və mö'cüzatə və caduyə və sehre və mələikəyə və cinnə və şeyatinə və divə və pəriyə və sair bu qəbil mövhumatə inanacaqsınız və həmişə cəhalətdə qalacaqsınız.

Elmi-təbiəti və elmi-nücumu bu məktubda sənə və sairələrə tə'lim etmək mümkün deyil; amma qaideyi-elmiyyəni bir növ ilə təqdir etmək olur, yəhtəmil ki, ondan filcümlə bəsirət hasil edəsiniz⁺.

Əvvələn biz görürük ki, bu aləm mövcuddur. Pəs bu mövcud ya özbaşına mövcuddur, öz qanunu ilə, yə'ni öz vücudunda bir başqa əcnəbi vücuda möhtac deyil. O surətdə biz müttəfiq oluruq vəhdəti-vücuda qail olanların bir güruhu ilə⁴⁵, Əbdürrəhman Cami⁴⁶ kimi və Şeyx Mahmud Şəbüstəri kimi və [Ksenofan]⁴⁷ Petraq, [Monteskiyö] və Volter⁺⁺ firəngi kimi və deyirik ki: külli-kainat *bir qüvveyi-vahidə və kamilədir⁴⁸, yə'ni bir vücudi-vahidi-kamildir, latühsa kəsəratda və müxtəlif əşkalda və ənvada zühur edibdir. Bilaixtiyar öz təhti-qanununda, yə'ni təhti-şurutunda. Məsələn, qanun budur ki, kişi gərək arvad ilə məqaribət etsin; onun nütfəsi arvadın rəhminə qərar tutsun. Doqquz ay tifi ananın rəhminə həyati-nəbatı tapsın, sonra təvəllüd etsin və həyati-heyvani tapsın və hava ilə nəfəs çəksin və süt əmsin və nəşvü nüma etsin, cəvan olsun, qocalsın, sonra müzməhəll olsun ki, biz ona mövt xitab edirik və cəmad aləminə intiqal etsin. Zihəyatda qanun budur, yə'ni şərt budur ki, ağacın həbbəsi gərək torpaq altına sancılsın, ona vaxtında su verilsin və gün və hava ona pərvəriş etsin, bitsin, balaca ağac olsun, sonra yekələnsin, illər ilə yaşasın, yemiş gətirsin, axırda qocalsın, qurusun, çürüsün, yıxılsın, tələf olsun. Nəbatatda dəxi qanun budur, yə'ni şərt budur.

Soruşacaqsan ki, bəs nütfə və həbbə əvvəl haradan peyda olur? Cavab budur ki, bu kainat *bir qüvveyi-vahidə və kamilədir⁴⁹ əvvəli də budur, axırı da budur; nə əvvəl ona sibqət edibdir, nə axır ona xatəmə olacaqdır⁺⁺⁺, zaman da onun mütəziyatındandır, məkan da onun

⁺ [Yevropanın son filosoflarından Bokl adlı ingilis alimi öz əsərində ali mətləblər xüsusunda yazır: "Göyün ən böyük işıqlı cismi cəlal və özəməti ilə insan aqlının qarşısında bərabərlik lafi vura bilməz...".

Buna görə də, ey Cəlalüddövlə, mənim məqsədlərimi anlamaq üçün sən bizim din rəhbərlərinin əqlə tərcih etdikləri nəqli deyil, xalis əqli dəlil və sənəd bilməlisən.

Onlar neçə min ildir ki, nəfəsi qərəzlər üzündən əqli e'timad və şərəfət dərəcə-sindən salıb, daimi həbsdə saxlamışlar⁴⁴.

⁺⁺ [Monteskiyö] və Volter hər ikisi Firəngistanın filosoflarındandır.

⁺⁺⁺ Q e y d: Necə ki, sən ədəmi vücudi-möhuma sibqət edən və xatəmə ola bilmirsən⁵⁰.

təbəyyüfatındandır. Əgər deyəsən ki, vücudun öz-özünə ərseyi-zühura gəlməyi mahaldır, bu kainat gərək bir özgə vücudun iradəsi ilə zühur edə. Pəs haman özgə vücud da, bu dəlil mucibincə bəheysiyyəti ki, vücuddur, gərək bir başqa vücudun iradəsinə mövquf ola və haman başqa vücud da bir qeyri cüvudun xahişinə möhtac ola. Habelə nəhayətsiz; bu, təsəlsülə çəkər, ayağı bir yerdə bənd olmaz.

Əgər deyəsən ki, özgə vücud sahibi-qüdrətdir, pəs sahibi-qüdrət olmaq bir əmrdir mövcud ilə, o qüdrəti bu gördüyün vücudda bil; haman özgə vücud ki, mövhumidir, *sənin əmin oğlu deyil ki⁵¹, bu qüdrəti onda sabit edirsən, bu gördüyün vücudda rəva görmürsən. Pəs sənin çarən yoxdur, məgər inki, ancaq burada dayanasan, qulaq asasan, zira ki, sənin həvassi-pəncganən ilə bundan artıq bilmək olmaz. Bu surətdə, *bu qüvvəyi-vahideyi-kamilənin⁵², bu vücudi-vahidi⁵³-kamilin kəsəratda zühur edən hər cüzvi xah kürati-səməviyyə, xah kureyi-Ərziyyə və hər qism mövcud, vücudi-vahidə nisbət fərdən-fərdən cüzvdür, fərdən-fərdən zərrədir və tamam zərrat bir külldür və haman küll vücudi-vahiddir. Pəs bu vücudi-vahid, xaliq də özüdür, məxluq da özüdür. Pəs hansı zərrə, hansı zərredən xahiş edəcək ki, filan əmri mənim müradımca bitir bəxilafi-qanuni-mə'lum? Və aya, hansı zərrə qadirdir ki, bu zərrənin xahişi mucibincə bu əmri bəxilafi-qanun mə'mul etsin? Dəxi tövzih ilə və misal ilə deyim: məsələn, hansı zərrə, hansı zərrəyə gərək rücu etsin ki, filankəsin başını sahibinin bədəninə müt-təsil elə, dirilt? Və aya, hansı zərrə bu xilafi-qanun təklifi bitirməyə qadirdir və aya, hansı zərrə, hansı zərrəyə gərək rücu etsin ki, mənə min il ömür ver və aya, hansı zərrə qadirdir ki, bu növ xilafi-qanun xahişi əmələ gətirə bilsin?..

Şəmsin və qəmərin ki, – olar dəxi zərrədirlər, – qanunu budur ki, tülü etsinlər, işıq salsınlar, hər birisi müəyyən olan qanun ilə. [Aya] hansı zərrə, hansı zərrəyə gərək rücu etsin ki, şəmsi yox elə və qəməri şəqt et? Aya, hansı zərrə bu xilafi-qanun təklifi mə'mul etməyə qadirdir? Bizim kürəmizdə ki, Ərzdir, qanun budur ki, zihəyatın bir parası hava ilə, bir parası su ilə tənəffüs edir; aya, hansı zərreyi-zihəyati-ərzi və həvai, hansı zərrəyə gərək rücu etsin ki, məni məsafəti-həvadan fövqi-fələki-ə'laya süud etdir ya məni qə'ri-dəryada səyyar et? Və aya, hansı zərrədir ki, bu xilafi-qanun əmrə müqtədir olsun? Aya, hansı zərreyi-zihəyati-ərzi və abi, hansı zərredən gərək təmənnə etsin ki, məni sudan xaric yer üzündə həva içində gəzdir? Aya, hansı zərrə-

nin bu təmənnanı bitirməyə qüdrəti var? Bizim kürəmizdə ki, ərzdır, qanun budur ki, külli-əcsam, gərək mər'i ya məhsus olsun, əgər mələk və cin və şeytan və div və pəri bizim kürəmizin əcsamından dırlar, gərək mər'i və ya məhsus olsunlar, əgər başqa kürələrin əcsamından dırlar, bizim kürəmizə nüzul edə bilməzlər. Ondan ötrü ki, hər kürənin qüvveyi-miqnatisiyyəsi, ya qüvveyi-cazibəsi var ki, öz üstündə olan mövcudata sair kürələrə nüzul və übur etməkdən manedir. Aya, hansı zərrə, hansı zərrədən gərək istid'a etsin ki, filan mələki mənim yanıma göndər və aya, hansı zərrədir ki, bu istid'anı icabət etməyə qadir olsun?

Bu qaideyi-elmiyyə mucibincə külli-xəvariq-adat, yə'ni külli-xilafı-qanun əməl misli-mö'cüzat və kəşfükəramət və cadu və sehr və rəml və cəfr və kimya⁺ mümtəne' olur və külli-mələikə bizim kürə-

⁺ Q e y d⁵⁴: Dəravişi-əyyarpişələrdən bə'zisi naqisül-əql adamları ənvə şö'bədə-bazlıq ilə – ki, bir fənnidir cüdagənə və Firəngistanda fənni-maji ismi ilə məşhurdur, – inandırır ki, kimyanın dünyada vücudu var və iksir mümkünatdan olub filizzati-kəşifəni filizzati-nəfisəyə münqəlib edir və özlərinin kizblərinin isbatında şö'bədə-bazlıqdan əqdəm bu dörd misrai imami-nikuxisal Əli ibn-Əbutalibdən iftira təriqi ilə şahid gətirirlər:

و شئنا بشبه البرقا خذ الفرار والطلقا
ملكت الغرب والشرقا اذا مرجته سحقا

və deyirlər ki, həzrət kimyanı Müaviyəyə öyrətdi və Müaviyə bu elmin vasitəsi ilə çox qızıl cəm etdi və xalqa verdi və mülkü imamın əlindən aldı.

Biçarə xalq vəqta ki, bu dörd misrai və imamın adını eşidir, təqqülsüz, bişüür şıkar kimi bimürüvvət səyyadların firiş toruna düşürlər və kimyanın vücuduna e'tiqad edib və əyyarların şö'bədəbazlığını müşahidə eləyib, ülum və fünunda bimə'rifət olduqları üçün, onların şö'bədələrini elmi-iksinin vücuduna müsbit bilib belə güman edirlər ki, civə vaxtən butədə tilayi-xalisə münqəlib oldu və anlaya bilmirlər, o civə ki, əyyar butəyə töküb atəşin üstünə qoymuşdu, uçdu və o tıla ki, butənin içindən çıxır, tilayi-xalis və həqiqidir ki, əyyar şö'bədə fənninin imdadı ilə onların gözlərinin qabağında butəyə salmışdı və olar görməmişdilər. Bu növ batil e'tiqada görə biçarələr can və mallarını o günə şarlatanların yolunda nisar edib, xanəxərab olub, aqibət kəməli-bədbəxtlikdə kimya deyə-deyə, ənqa axtara-axtara dünyadan gedirlər.

Gələk o dörd misranın üstünə. Əgər bu misralar imamdandır və əgər imam kimyanı bildirdi, niyə Müaviyəyə öyrətdi ki, ona düşmən olub xilafəti əlindən alsın? Müaviyə iyirmi il xilafətdən əqdəm⁵⁶ Şamatda kəməli-istiqlal ilə hökumət etmişdi, pul yığmışdı. Bunun kimyaya nə dəxli var?

Əgər bu elmi bilmək vasitəsi ilə Qərb və Şərqi təməllük mümkün idi, pəs imam niyə hətta Ərəbistanı da malik ola bilmədi? Bavücuti ki, arzusu pəyasət tələbində əvvəldən axırədək eşqə oxşayırdı və niyə, pulu yox idi ki, ə'van və ənsarına verəydi ki, ondan rugərdən olub Müaviyənin yanına üz çevirməyəydilər?

mizdə və külli-əcinə və şeyatin və div və pəri və buların əmsalı, mövcudati-xəyali görünür⁺.

Saniyə, bu bəyan olunan əqidəni qoyuruq kənara, qail oluruq ki, bu aləm mövcuddur vücudi-küllün vasitəsi ilə ki, mənbə'dir və cəmi mövcudat haman küllə nisbət cüzvdür; mövcün nisbəti dəryaya olan kimi, hübabın nisbəti suya olan kimi. Və cəmi cüzv ayrılıbdır haman külldən və vücudi-küll əsldir və vücudi-cüzv fər'dir. Bu fər' genə əslə rücu edəcəkdir, yə'ni dərya təməvvüc edəcək, mövc qalxacaq,

İmam millətin xeyirxahı və mühibbi-bəni-növi-bəşər idi. Necə ki, külli-aləmi-yənə sabitdir. Əgər kimyanın vücudu var idi və imam onu bilirdi və tə'limini caiz görürdü, gerek idi vüzuh və sərahət tövrü ilə bəyan edə idi ki, əfradi-bəşər ondan bəhrəvər olaydılar, nəinki bir neçə müəmmavar əlfaz ilə xalqı یشtibaha salıb inqirazi-aləmədək bəni-növi-bəşərin xanəxarablığına bais olaydı. Məazallah ki, Əli ibn-Əbu-talib bu sifətin sahibi ola.

57 تعالیٰ شأنه عما يقولون الكاذبون

Pəs dəlili-əqli ilə mübərhen olur ki, bu dörd misra imamın qövlü deyil, bir əyyar, bu əlfazı öz müddəasına müvafiq bir-birinə bağlayıb iftira yolundan isnadını imama veribdir və müruri-əyyamda bu nahəq isnad adına şöhrət tapıb, hətta misralar onun divanına daxil olubdur⁵⁸.

⁺ Q e y d⁵⁹. [Mələk bəsit və mücərrəd bir cövhərdir, donuz və it şəkildən başqa hər cür şəkə girə bilər. Cin bəsit və mücərrəd bir cövhərdir, müxtəlif şəkillərə və hətta donuz və it şəklinə girə bilər (AS: Quranda bu sözün qüvvəsində bir ayə var: Cəbrail ona oxşar bəşər şəkildə özünü təmsil etdi).

Bizim məntiq alimlərinin bu sözünün heç bir mə'nası yoxdur, onun tərcüməsi Yer üzü dillərinin heç birində anlaşılmır. Yalnız ərəb dili, bu kimi cəfəngiyyətin ifadəsi üçün şövkətli və təmtəraqlı sözlər tapıb onları nəzərlərdə cəlvələndirməyə qabildir.

Mücərrəd və bəsit cövhər nədir və nə mə'nası vardır?

Tutaq ki, mələk və cin lətif cövhər, yə'ni lətif cislərdir. Bu surətdə vücudlarının varlığı aşkardır və canlı olduqları aydındır. Cansızlara daxil deyildirlər və canlı olduqları üçün həyat tərkibləri olmalıdır. Madam ki, həyat tərkibləri vardır, görünmə-mələri necə mümkündür və ayrı-ayrı şəkillərə necə düşə bilərlər? Başqa şəkə gir-mək nədir? Məgər onlar mum idi ki, bə'zən dəvə şəkli düzəldib və bə'zən də dəvə şəklini pozaraq öküz və ya qoyun şəkli qayırmaq mümkün olsun?

Bizim fikrimizcə, bu kimi hoqqabazlıq, xaliqi kainatın öz qanunundan da xaric-dir. Xaliqi-kainatın özü belə öz qanunu xilafına olaraq, birinci şəkildən bir dəfə po-zulmuş olan həyat tərkibini təkrar əvvəlki şəkə gətirməyə qadir ola bilməz. O halda necə olur ki, mələk və cin bir tərkibdən, dəvə və at həyatı tərkibində şəkillənib öz ar-zıları ilə ikinci tərkibdən əvvəlki tərkibə qayıda bilərlər?

Xülasə, ey Cəlalüddövlə, mən bu sözü anlamıram. Bəlkə sən anlayırsan? Lakin zənn etmirəm ki, sən də anlaya biləsən.

Bəs bizim mö'təbər kitablarımızın çoxunda bizə təsadüf olunan bu söz nədir? Bəs nə üçün bizim alimlər bu sözü hər yerdə yazmışlar?

genə mövc pozulacaq, dəryaya ricu' edəcək su hərəkət edəcək, hübab salacaq, hübab qübbələnəcək, sonra genə pozulacaq, suya vasil olacaq:

سیل بر اوج برده بود خروش
چون بدریا رسید کشت خموش
بود موری ز دانه خوشدل

چون بخرمن رسید کشت خجل

və həqiqətdə küll və cüzv, bir vücudi-vahiddir, zühur edibdir genə bila-ixtiyar⁺ latühsə kəsəratda və müxtəlif ənvada və əşkalda zikr olunan qaidə üzrə öz təhti-qəvanində, yə'ni şürotunda.

⁶⁵*Bu surətdə biz müttəfiq oluruq vəhdəti-vücuda qail olanların başqa güruhu ilə [Brəhmən və]⁶⁶ Şəmsi-Təbrizi kimi, Mollayi-Rumi kimi [və Spinozayi-yəhudi]⁶⁷ və sair ürəfa kimi⁶⁵*. Necə ki, Mollayi-Rumi deyibdir:

بشنو ازنی چون حکایت میکند
وز جداییها شکایت میکند
کز نیستان تا مرا ببریده اند
از نفیرم مرد و زن نالیده اند

Cavabını mən sizə deyim:

Çünki işin başlanğıcı hər növ avamaldatma vasitələri üzərində qurulmuşdur. Bu söz də o vasitələrdən biridir. Bu sözün mə'nası olmadığından bu günə qədər heç kəsin xəbəri olmaması təəccüblüdür⁶⁰. Bizim peyğəmbərin özü də tərbiyə səviyyəsinə əsrinin ərəblərindən biri idi, özü də başqa ərəblər kimi təbiət və fəlsəfə elmlərindən xəbərsizdi və onun özü də mələk, cin və bütün xariqüladə şeylərin varlığına ürəkdan inanıb və belə zənn edirdi ki, bütün dünyada bu cür şeylərə e'tiqad etməyən heç bir tayfa tapılmaz və bu e'tiqad ilə, tam bir xatircəmliliklə Əshabi-kəhf nağılını və Hüd-hüd və Bülqəys nağılını və Çin tayfasının iman gətirməsi və bu kimi əfsanələri Quranda xəbər verir və əsla əqlinə gəlmir ki, qorınələr və əsrlər keçdikdən sonra təbiət və fəlsəfə elmləri dünyada tam bir tərəqqi tapacaq və onların qüdrəti ilə insanlar belə nağılları mə'nasız və uşaqcasına xəbərlər kimi sayacaqlar və onlara güləcəklər. Əgər onların mə'nasızlığı bizə mə'lum olduğu kimi peyğəmbərimiz də mə'lum olsaydı, onları xəbər verməyə heç vaxt cəsarət etməz və onları zikr etməklə bilə-bilə və anlayaraq özünü sonradan gələnlər üçün gülünc hala salmazdı.

Xülasə, bizim peyğəmbərin e'tiqadı bu idi ki, əgər bu xüsusda müxaliflər tərəfindən bir şəkk zahir olsa, bu şəkk mələyin, cinnin və xəvaliq-adatın imkanı haqqında deyil, onun sözünün doğruluğu haqqında zahir olacaqdır.

Bu mə'na ona asan görünür və onun şə'ninin əksilməsinə səbəb olmurdu. Çünki qabaqkı peyğəmbərlər də bu kimi əfsanələri xəbər vermişdilər və onların xəbərlərini özləri üçün sıxılmaq və şə'n əskikliyi səbəbi saymamışdılar. Bu xüsusda bizim peyğəmbərimiz də özündən qabaqkıların ardınca getmişdir].

⁺ Q e y d. Bilaixtiyar olmağını ondan qiyas edə bilərsən ki, cənin ananın rəhmin-də, görürsən gahi gözlərinin qapağı örtülmüş və yapışmış və gahi mövzəi mö'tadı qapanmış və gahi iki baş bir qarında mütəkəvvin olur, yə'ni bir səbəb vəqə olub onun

Pəs bu cüzvlərin külldən zühura gəlməyində genə haman qaidə və qanun və şürot caridir ki, əvvəlki əqidədə zikr olundu və bu zühurda nə küllün ixtiyarı var, nə cüzvün. Pəs küll cüzvə, yə'ni özü-özünə necə deyə bilər ki, mənə tanı: aya, küllün cüzvdən fərqi nədir? Bəqeyr-əzinki o külldür və bu cüzvdür; baş ilə əl kimi? Aya, küllün cüzvə və ya cüzvün küllə nə tərcihi var? Ondən ötrü ki, hər ikisi şey'i-vahiddir, kəmal-i-qüdrətdə, məhz büruzi babında müəyyən olan qüvvənin və şürot dairəsində. Aya, cüzv külldən bir şey təmənnə etsə, küll necə yerinə yetirə bilər? Aya, küll cüzvdən bir şey xahiş etsə, cüzv necə o xahişin əncamını bacarır? Çünki nə külldə ixtiyar var, nə cüzvdə. Aya, küll cüzvə necə təklif edə bilər ki, sən mənə sitayiş elə?

Aya, baş necə ələ deyə bilər ki, sən mənə ibadət elə, yə'ni şey'i-vahid özü-özünə necə təklifi-ibadət edə bilər? Pəs mucid və mövcud oldu vücudi-vahid bir qüvvəyi-qadirə və kamilə⁷⁰ öz təhti-qəvaninin-də bilaxtiyar.

Bu qaidə ilə dəxi xəvariqli-adat və mö'cüzat *və kəşfükəramat⁷¹ və sehr və cadu və rəml və cəfr və kimya və mələikə və əcinnə və şə-yatin və div və pəri və buların əmsalı olan mövhumi vücudlar ki, mü-xalifi-qanun xəyal olunurlar, mümkünatdan deyillər.

Vəhdəti-vücuda qail olanların əksəri bu əqidədədir. Budur o kəl-mənin mə'nası ki, həqq-təala laməkandır, yə'ni şey'i-vahid öz-özünə məkan vəqə ola bilməz⁷², budur o ayənin mə'nası ki:

و نحن اقرب اليه من جبل الوريد⁷³⁺

təkövvününü qanuni-mə'lumdan münhərif edər. Bu surətdə nə cəninə ixtiyar var ki, bu səbəbi rəf edə və nə qüvvəyi-xariceyi-mövhumədə ki, afərinəndə ləqəbi ilə məş-hurdur və habelə həzər günə dəlili-qatə' bu mətləbin isbatına mövcuddur ki, oları irad etmək bu müxtəsərə sığışmaz.

هر آنکس را که مذهب غیر جبرست

نی فرمود کو مانند جبرست⁶²

Cəbr ibarətdir vücudi-küllün bilaxtiyar olmağından öz büruzunda və əgər bir kəs cəbri başqa mə'naya tə'bir etsə, anlamayıbdır.

عارفی کو که کند فهم زبان سوسن

تا بپرسد که چرا رفت و چرا باز آمد⁶³

Hər arifi-həqiqi susənin dilini fəhm edər və bu sualı ondan edib bu cavabı ondan eşidər ki: mənim nə gəlməkdə ixtiyarım var idi, nə getməkdə. Gəlməyimin və getmə-yimin illətini məndən niyə soruşsan, vəqti ki, mən hər iki halda biixtiyar idim⁶⁴.

Budur o hədisin mənası ki:

ما رميت اذ رميت ولكن الله رمى ⁷⁷

^{78*}Budur ⁷⁹ لولاك لولاك hədisinin tövcihi, yə'ni neçə cüzvdən ibarət olan küllün ki, şey'i-vahiddir, bir cüzvü mə'dum olsaydı, o biri cüzvləri dəxi laməhalə mə'dum olurdu və heç vücut olmazdı⁸⁰. Budur Mənsurun qövlünün mə'nası ki, ənəlhəqq⁸¹ dedi, yə'ni bu tə'bir ilə ki: mən və küll ibarətdir bir qüvvə və bir vücuti-vahid və kamil sahibi-qüdrətdən öz nəfsində; yə'ni ki, qüdrət onun öz nəfsində qəvanini-mə'lumə ilə lazım düşübdür, necə ki, hərərət atəşin vücutuna lazımdır və ondan münfəkk ola bilməz:

روا باشد انالحق از درختی
چرا نبود روا از نیک ⁸² بختی ⁸³

Amma nə bu tə'bir ilə ki, küll məndən səva olub, məhə hülul edibdir və ya küll məndən səva olub mənim ilə ittihad qəbul edibdir.

حلول و اتحاد اینجا محال است
که در وحلت دوی عین ضلال ⁸⁴ است ⁷⁸

[Mollayi-Ruminin bu iki beytinin mə'nası budur:

^{85*} چونکه بی رنگی اسیر رنگ شد
موسی با موسی در جنگ شد
چون به بی رنگی رسی کان داشتی
موسی و فرعون کردند آشتی ⁸⁶

دوست نزدیکتر از من بمن است
وین عجبت که من ازوی دورم
چکنم با که توان گفت که او
در کنار من و من مهجورم ⁷⁴
سالها دل طلب جام جم از ما میکرد
آنچه خود داشت ز بیگانه تمنا میکرد
گوهری کز صلف کون و مکان بیرون بود
طلب از گم شدگان لب دریا میکرد
بیدلی در همه احوال خدا با او بود
او نمیدیدش و از دور خدایا ⁷⁵ میکرد ⁷⁶

⁺ [Bu imami-Fəzali, Nizamülmülk müasiri olan imami-Fəzali deyil, bu Lütfəli bəyin "Atəşkədə"də şairlər sırasında səfəviyyə padişahlarının həməsri olaraq qeyd etdiyi imami-Ğəzalidir]⁸⁸.

Yə'ni Musa və Fir'on ikisi də, Məhəmməd və Əbucəhl ikisi də bir varlıq idilər. Elə ki, öz əsllərindən ayrılıb təəyyün aləminə gəldilər, bir-biri ilə vuruşdular. O zaman ki, öz əsllərinə qayıtdılar, genə də əv-vəldə olduqları kimi vahid vücud oldular]⁸⁵.

Budur fənanın mə'nası ki, cüzv vəqta ki, özlüyünü

ختم نبوت چو علم برکشید
 دامن معراج بر اختر کشید
 رفت بجایی که درو جا نبود
 رفتن آن راه بدین پا نبود
 رفتنش آن بود که از خویش رفت
 با قلم بیقلمی پیش رفت
 بلکه کجا بود در او پیش و پس
 ذات خداوند جهان بود و بس
 سر محبت زدو سو جوش کرد
 بلکه زخود گفت و زخود گوش کرد
 عشق دویی را زیان برده بود
 گفته شد آن راز که در پرده بود⁸⁹

^{90*}Bu əqideyi-saniyə və əqideyi-ula hər ikisi, həqiqətdə e'tiqadi-vahiddir, amma ürfənin [və hükəmanın]⁹¹ istilahı oları bir növ il bir-birindən mütəfat göstərir^{90*}.

Salisən, bu əqidəni də qoyarıq kənara, rücu edərək mütəşərrilərin əqidəsinə və deyərək ki: bu aləm mövcuddur və hadisdir; bunun bir mucidi var ki, o, qədimdir və mövcudatdan qeyrdir. O mucid mər'i deyil və qadiri-muxtardır ⁹³ [لاتسقط من ورقة الا يعلمها] bu aləmi öz qüdrəti ilə yoxdan var edibdir, ixtiyarı var genə bu aləmi yox etsin⁺.

Bu surətdə biz bu mucidi-özümüz kimi fərz edərək, bir vücudi-sahibi-qərəz və sahibi-mehr və kin, bir hübbi-caha və şöhrətə talib, bir müntəqim ki, bizi yaratmaqdan qərəzi, özünü şöhrətə vermək imiş.

كنت كنزا مخفيا فاحببت ان اعرف فخلقت الخلق لكي اعرف⁹⁴

Və qərəzi bu imiş ki, biz ona sitayiş edək.

⁺ [Q e y d: "Mən burada qəsdən irad tutmayıb sükut etdim; çünki yoxluq varlıq üçün maddə ola bilməz. Yoxluqdan da heç bir şey vücuda gətirmək olmaz]⁹².

Və bizim sitayişimizdən ləzzət aparacaq. Vəqta ki, biz sitayiş ilə onun ləzzətinə bais olacağıq, bizdən xoşnud olacaq, o da bizə əcr verəcək, bizi behiştə aparacaq⁹⁶ və əgər onun sitayişinə iqdam etməsək və əgər ona şərikin qərar versək, bizə acığı tutacaq, bizdən zəhləsi gedəcək, zurna çaldıracaq, qiyamət bərpa edəcək, həşr qayıracaq, qapan-tərəzi qurduracaq, bizdən hesab çəkəcək, püli-sirat asacaq, bizi rismanbazlığa məcbur edəcək, cəhənnəmə tökəcək və müxəlləd əzabda saxlayacaq, bizdən intiqam çəkəcək, dincələcək.

Sonra?⁹⁷...

Necə sonra?..

Sonra bilmirik nə olacaq. Elə buratan bilirik. Pəs niyə buratan bilirsiniz? Bundan sonranı bilmirsiniz? Pəs bu mə'rəkənin axırı hara müncər olacaq?

Nə bilək hara müncər olacaq, axırı elə bu idi⁹⁸.

Pəs o mucid əgər səndən qeyrdir, gərək hər maddədə səndən qeyr olsun, vəqta ki, sən onu vücudda özündən səva bilirsən, öz vücudun müqtəziyyatında niyə onu özünə müsavi edirsən? Vəqta ki, sən onun zatını öz zatından cüda fərz edirsən, öz sifətin isnadını necə ona verə bilərsən? Hansı dəlili-əqlidən bu xüsusda sənə yəqin hasil olur? Çünki mucid səndən qeyrdir, sən onu hərgiz dərk edə bilməzsən. Pəs sənənin yolun yoxdur ki, özündə olan əğrazın və xəsaissin nisbətini ona verə biləsən və hərgiz sənənin haqqın yoxdur deyəsən ki: o mucid filan və filan sifət ilə mövsufdur; çünki sən ancaq o sifətləri bilirsən ki, öz vücudunda oları görürsən.

كل ما ميزتموه باوھامكم فهو مخلوق مثلكم و مردود اليكم⁹⁹

Bu surətdə deyə bilməzsən ki, o mucid ərəbdən, ya ibranidən, ya siryanidən, ya türkdən, ya firəngdən birisini bərgüzidə edibdir ki, bu bərgüzidə hər necə çalsa, sən elə oynayasan. Ondən ötrü ki, bu növ xahiş sənənin öz vücudundandır. Bu növ xahişi sən nə dəlil ilə mucidə isnad və isbat edə bilərsən? Əgər vəqə'də mücidin zatı, mövcudun zatından qeyrdir və əgər vəqə'də bu əqidə səhihdir, genə sənənin haqqın yoxdur ki, o mucidi özünə tabe edib, hər nə buyursan, o fərmanbərdar olsun. Məsələn, xahiş edəsən ki, qəməri şəqq etsin, edə və xahiş edəsən bilaqanun ölünü diri etsin, edə və xahiş edəsən ki, mənə min il ömr

versin, verə və əgər sən xahiş etməmiş, mucid öz meyli ilə səni bərdaşt edə və bu növ xariqi-adət işləri səndən bürüzə gətirə, bunun faydası o mucidə nədir?

Əgər deyəsən faydası var, pəs o mucid də faydatələb oldu və sahibi-qərəz oldu. Bu sifət genə sənin öz sifətidir.

Bu əqideyi-salisədə sənin heç əlacın yoxdur¹⁰⁰, bəqeyr-əzin ki, təhəyyür və sükut aləmində durub deyəsən ki, bilmirəm. Və cəfəngiyat bəftə etməyə iqdam eləməyəsən və cəfəng iddalar etməyəsən və əgər deyəsən ki, mucidə qərəz isnadını verməyin nə münafatı var. Vəqta ki, mucidi caili-muxtar bildin, aləmin xilqəti aşkara onun qərəzinə dəlalət etməzmi? Deyərəm ki: mucid sahibi-qərəzdir və sahibi-iradədir. Bunun nə eyibi var?

Bu surətdə ədaləti görək muciddən cəlb edək. Aya, mucidin ədalətinə şayistədimi ki, Əmri peyğəmbər etsin, məni ona ümmət və Zeydi imam etsin, məni ona bəndeyi-zəlil və Əmrin və Zeydin xilqətindən əqdəm nə fəziləti var idi ki, mənə mürəccəh olalar?

Aya, mucidin ədalətinə layiqdimi gündə beş-on yol ərinməz-ərinməz Cəbrailini onun-bunun yanına çapdırsın, mənim yanıma heç bir yol da göndərməsin və imamı ananın pəhlusundan doğuzdursun, məni fərcindən – bu kəsif və murdar mənəfdən və birisini qoyun yaratsın, birisini qurd, birisini qırqovul yaratsın, birisini iti cəngallı qızılquş?

[Ondan böyüklük və cəlahət atmalıyıq. Sağlam əql icazə verər ki, şüurlu bir adam aləmi yaradanı bizim peyğəmbərin Quranda vəsf etdiyi qərəzlərə şamil bilsin? Məsələn: “Əbi-Ləhəbin əlləri şil olsun”. Pəh-pəh... Allahımıza bax, “Əbi-Ləhəbin əlləri şil olsun”, bax gör bizim Allah dul arvadlar kimi Əbi-Ləhəbə necə qarqış göndərir, çünki onun əql və huşu var, anlayır ki, qardaşı oğlu avam aldatmaq dəstgahı düzəltmək istəyir və öz nəfsinin bu fani dünyada beş günlük həzzi üçün min-minlərcə adamları ölümə vermək və Asiyanın bəyənilmiş səltənətlərini məhv etmək və şərəfətli nəsiləri korlamaq və Asiya tayfalarını cəhalət və bədbəxtlik dəryasına qorq etmək istəyir.

Az-çox bir düşüncəsi olan adam “Təbbət” surəsinin dəlalət etdiyi belə çirkin və ləyaqətsiz qərəz sahibi Allahı bütün ülvi və süfli aləmlərin yaradıcısı saya bilərmə?

Əgər həqiqətdə biz tək bir xəlqədən və misilsiz bir yaradıcının varlığına qail olsaq, o xəlqədən və yaradıcı şəxsiz və şübhəsiz bizim peyğəmbərin Quranda bizə göstərdiyi Allah deyildir.

Bu surə Məkkədə nazil olmuşdur. Peyğəmbərimiz Məkkədə olduğu vaxt hələ köməkçisi, tərəfdarı və gücü yox idi. O zaman bizim Allah yalnız onun düşmənlərini qarqış etmək ilə kifayətlənmişdir. Peyğəmbərimiz Mədinəyə köçdükdən sonra, başına bir çox tərəfdar və köməkçilər yığıdıqdan sonra və işində irəliləmə görünərək özünü də qüdrət və dövlət sahibi olduqdan sonra vəziyyətini dəyişdi. Ədalət və insafı tamamilə kənara qoydu, qan tökməyə, rəhmsizliyə başladı, “Müşrikləri öldürün!” ayəsini göndərdi. Xəndək davasından sonra öz Cəbraili vasitəsi ilə peyğəmbərə bəni-Qureyşə qəbiləsini mühasirə etməyi əmr etdi. Peyğəmbər onların üzərinə hücum etdi, qalalarını tutdu və mallarına sahib oldu, onların arvad-uşaqlarını əsir etdi. Kişilərin boyunlarını vurdurdu¹⁰¹.

Bu macərə ilə biz kainatın Allahını necə ədalətli sayı bilərik? Onu necə alçaq əxlaq və qərəz sahibi kimi tanımaq? Və ona necə əzəmət, cəlal, mürüvvət və mehribanlıq sahibi, rəhmət və ehsan çeşməsi deyək? Bu necə Allahdır? Bu şiddətlə ölümə verdiyi bəndələr onun məxluqu deyilmi? Xülasə...]¹⁰².

Ey Cəlalüddövlə, gün kimi görürəm, deyirsən ki: hikmətdən sual yoxdur.

Bunun mə'nası bu deyilmi ki, iradın cavabını bilmirsən? Çünki bunu bilmirsən, yaxşı deyilmi, hamısının ədəmi-elminə iqrar edəsən və mahal iddialardan əl çəkəsən və mucidin qanuni-xilqətinə dəxl və təsərrüf etməyəsən və səfihənə və pis e'tiqad ilə deməyəsən ki, mucidə lazımdır bir peyğəmbər göndərsin, məxluqunu hidayətə dələlət etdirdin?

Xeyr, mucidə heç peyğəmbər göndərmək lazım deyil, sən bilmirsən hidayət və zəlalət, haqqpərəstlik və bütperəstlik onun üçün ələssəviyyədir. Müruri-dühur ilə Yengi Dünya suyun o tayında qalmışdı və kürür-kürür xalqı, sənin kimi bəşər növindən meşələrdə vəhşi heyvanlar kimi çıl və çılpaq gəzirdi; heç mucidin gərəyinə deyil idi ki, bunlara bir peyğəmbər göndərsin, axır ki, bu yaxın zamanlarda Xristofor Kolumb getdi, Yengi Dünyanı tapdı və təsərrüf etdi, indi Yengi Dünyanın xalqı ülumda və sənayedə köhnə dünyanın xalqına təfəvvüq yetiriblər. Əgər sən, ey Cəlalüddövlə, aqıl olsan, deyərsən ki, mucid, Əmr və Zeydin xahişi ilə qanuni-xilqətinə təğyir verməz. Göz xalq edir, nütfe rəhmdə mün'əqid olan zamanda, qanuni-xilqət budur; vəqta ki, tifi doğuldu, böyük oldu, onun gözünü hədəqəsindən çıxardılar,

mucid Əmr və Zeydin xahişi ilə haman çıxmış gözü hədəqəsinə nəsb edib, əvvəlki göz halətinə salmaz. Çünki qanuni-xilqətə müxalifdir. Haman göz pozuldu, görək özgə qanunun şərtinin təhtinə daxil olsun, çürümək qanununun və şərtinin təhtinə və sonra torpaq olsun və bir ayrı növ'ə istihalə tapsın və əgər mucid Əmr və Zeydin xahişi ilə bir belə qanuni-xilqətə müxalif əmələ iqdim etsə, onun əzəmət və cəlalına rəxnə yetişər və cəmi qəvanini-xilqətinə təzəlzül çatar və habelə əgər bir şəxsın başı kəsilə, haman kəsik başı mucid Əmr və Zeydin xahişi ilə bədənə müttəsil edib, məqtul olan şəxsi təzədən diri etməz.

Pəs bu surətdə Tehran ruznaməsində yazma və özünü təbl və nəq-qarə ilə külli-miləli-cahan içində rüsvey etmə ki, Hindistanda bir bütpə-rəst arvadın məqtul ərini imam beiznillah diri etdi; çünki imamı fəryadına çağırırdı və şiə məzhəbini qəbul etmişdi və demə ki, mucid Əmrin xahişi ilə onu məsafəti-həvadan fəvqi-əflakə süüd etdirdi. Ondən ötrü ki, ərzin qüvveyi-miqnatisiyyəsi, ya qüvveyi-cazibəsi Əmri həva məsafətindən fəvqi-məqamə çıxmağa qoymaz və Əmr, həva məsafəsindən fəvqi-məqamda tənəffüs edə bilməz; zira ki, xilafi-qanuni-xilqətdir. Əgər mucid öz qüdrəti ilə bir növ xilafi-qanunu rəva görsə, görək ərzin qüvveyi-miqnatisiyyəsinə, ya qüvveyi-cazibəsinə səl bə etsin və Əmrə həvadan fəvq məqamda tənəffüs etməyə qüdrət versin.

Bu surətdə aləm fənaya gedər, qanuni-xilqət bilmərrə pozular, nə bilim ki, nə olar. Pəs demə ki, filan Əmr, filan xariqi-adəti və filan mö'cüzü, yə'ni filan qanuni-xilqətə müxalif əməli mücra etdi; zira ki, mahaldır və əgər indi bir Əmr bu əmrin imkanını peyğəmbərlik, ya imamlıq ismi ilə iddia etsə, bəvər etmə. Əvəmfəriblik və şarlatanlıq pəstahısıdır.

*Bəqeyr-əz-peyğəmbərani-ülüləzm və sahib-kitab rüsül və sahib-qanun rüsül, bizim peyğəmbər kimi və sair peyğəmbərlər kimi ki, əsrin təqazasına görə avamın sükutu və təxvifi və tətmii üçün naçar behişt və cəhənnəm xəyal edib və'də eləyiblər və mö'cüzəti mümkünatdan göstəriblər ki, bunun zimmində xalqın hüsnə-halı üçün bir parə qəvanin qoymağa vəsiləyab olsunlar. İndi əsrin elə təqazası yoxdur. İndi peyğəmbərlərin vücudu lazım deyil¹⁰³.

İndi elm lazımdır və sivilizasyon lazımdır və yəqin bil ki, puç e'tiqadat üstündə bağlanan məzhəb e'tibarlı bir şey deyil.

Ərəblərin qələbəindən sonra İranda məzahibi-müxtəlifə peyda olubdur. İran əhli vaxt bir məzhəbə düşüblər. Aya, olar deyil idi ki,

müddəti-mədid mənə-birdə həzrət Əliyə səbb edərtilər? Aya, olar deyil idi ki, bir müddət hənəfi məzhəb, bir müddət şafei məzhəb, bir müddət ismaili məzhəb oldular? Aya, olar deyil idi ki, şeyx Əhməd Bəhreyninin rəhnumalıği ilə əliallahı məzhəbinə qərib və şirkə şəbih bir məzhəb tutdular? Aya, olar deyil idi ki, bu yaxın zamanda belə ax-naşdılar ki, az qaldı küllən bəbi və tənəsüxi məzhəb olalar və əql və hikmət üzrə bina tutmayan əqidənin nə e'tibarı var və onun səbatına nə e'timad bağlamaq olur?

Dini-islamın davamı o surətdə mümkündür ki, şüur ilə və mə'rifət ilə dinin künhünü anlayıb, sonra millət sair miləldən imtiyaz tapmaq üçün müsəlmanlıqda baqi qalasan və onun ə'mali-xəfiyyəsinə və rüsumi-zahiriyyəsinə və onun həqqünnas xüsusunda olan əhkamına bəqeyrəz qətli-nüfus və qət'i-ə'za və bəqeyrəz bə'zi təzyid və təğyir ki, o əhkamda lazımdır, tabe olub bikkülliyə təkalifi-şəqqəsindən ki, hüququallah adlanır, özünü azad edəsən. Necə ki, İngilis və Yengi Dünya və sair bir para Firəngistan təvaifi protestantdırlar⁺. Yə'ni zahirən məsihi məzhəbdirlər, batinən əqlə tabedirlər və necə ki, Həsən ibn-Məhəmməd Büzürg Ümmid İsmaili ki, Əla-Zikrihissəlam ləqəbi ilə məşhurdur⁺ – vəqta ki, məbadiyi-rüşdə yetişdi, həvəsi-təəllümüilum və əqavili-hükəma edib məsaili-əqli və nəqlidə bir alimi-mütəbəhhir və fazili-səraməd oldu və öz mə'lumatını qələmə gətirib təvəbələrində xatirnişan elədi. [Və İslamda protestantizm məzhəbini icad etdi]¹⁰⁵. Çün atası Məhəmməd Büzürg Ümmid bəğayət ami və bielm idi, oğlunun e'tiqadatından vəhşət edib xalqı cəm elədi və oğlunun əqaidinə inkar elədi.

⁺ Protestantizm – ibarətdir o məzhəbdən ki, ondan küllən hüququallah və təkalifi-ibadətullah xəlqdən saqit olub ancaq hüququnnas baqi qala; bu növ məzhəbin ibtidai-icadi islam millətində vəqə oldu, Əla-Zikrihissəlam İsmailinin ehtimamı ilə.

برداشت غل شرع بتأیید ایردی
مخلوم روزگار علی ذکره السلام

Və əvaxirdə Yevropa millətlərindən dəxi bir neçə bu qaidəyə və bu məzhəbə peyröv oldular.

⁺ Q e y d: Bu ləqəb ilə müləqqəb olmağının vəchi budur ki, Həsən ibn-Məhəmməd Həsən Səbbah ilə həmnəm idi. İsmailiyyə Həsən Səbbahı ki, İranda onların məzhəbinin müəsisidir, özlərinin imamı sayırdılar və sağlığında ona “Mövlana və Səyyidəna!” xitab edirdilər və vəfatından sonra hər vaxt ki, onun adı zikr olurdu, tə'zim yolundan ona salam göndərərtilər¹⁰⁴.

¹⁰⁶*Əla-Zikrihissələmin atasının oğlundan incimək səbəbini belə rəvayət edirlər: Nəcməddin Rudbari İsmailiyyə üləmasından bir fazili-mümtaz və Ələmövtdə sakin olub tədrisə məşğul idi. Bir gün Əla-Zikrihissələm ittifaq yolundan onun dərs məclisinə gəlib gördü ki, bu ayəni təfsir edir:

و اذ تقول للذي انعم الله عليه و انعمت عليه امسك عليك زوجك واتق الله
وتخفى في نفسك ما الله مبديه و تخشى الناس والله احق انه تخشيه فلما
قضى زيد منها طرا زوجنا كهالكيلايكون على المومنين حرج في ازواج
ادعيائهم اذا قضوا منهن وطرا وكان امر الله مفعولا.
قال الصادق عليه السلام: ان رسول الله قصد دار زيد بن حارثة بن شراحيل
الكلبي في امر اراده فرأى امراته تفتسل فقال: سبحان الذي خلقك. فلما عاد زيد
الى منزله اخبرته امراته بمجيئي رسول الله و قوله لها: سبحان الذي خلقك.
فجاء (اي زيد) النبي عليه السلام فقال له النبي صل: امسك زوجك واتق الله
الى اخر الايه ¹⁰⁷

Təfsirin itmamından sonra Nəcməddin öz şagirdlərinə rücu edib dedi ki: bu güzariş dəlalat edir bizim peyğəmbərlərimizin kəmal tə-qərrübünə bari-təalanın hüzurunda və bizə bu səadəti-üzmanın şükrü ki, onun ümmətindən məhsubuq vacibdir.

الحمد لله الذي جعلنا من المسلمين و من المعتقدين لرسالة نبيه و خير
خلقه محمد صلواة الله عليه و امامه اولاده الطيبين الطاهرين عليهم السلام ¹⁰⁸

Əla-Zikrihissələm o məclisdə heç bir söz danışmadı. Sabahı gün bu təfsili bir vərəqəyə yazıb Nəcməddinin yanına göndərdi.

“Mövlana!

Dünən mən sizin dərs məclisinizdə hazır olub, o ayeyi-kərimənin təfsirini ki, edirdiniz, əvvəldən axırınadək sima’ etdim. Bir para şüb-hələr ki, haman ayənin təfsirindən mənə hasil olubdur və bir günə dəğdəğə ki, bu keyfiyyətdən xatirimə gəlibdir, sizə yazıb mə’lum edirəm.

Mənim xəyalımda Allahın cəlal və cəbərutundan çox uzaq görü-nür ki, öz Cəbrailini peyğəmbərinin yanına göndərə və tə’kid edə ki, o, hökmən Zeydin övrətini alsın, məhz dəf’i-şəhvəti-nəfsaniyyədən ötrü. Bavücudi ki, biçarə peyğəmbər bir para mülahizata görə onu al-maqda səlah görmürdü. Necə ki, bu günədək bu güzarişin tə’nəsindən azad olmayıbdır və özü Zeydə deyirdi ki:

امسك زوجك و اتق الله الى آخر الايه ¹⁰⁹

Məgər peyğəmbərin iyirmi iki nəfər övrəti və cariyəsi ona kifayət etmirdi və lazım idi ki, Zeydin övrətindən dəxi təməttö' tapsın? Məgər Allahlıqda başqa işlər yox idi və laməhalə bu günə ləğviyyata dəxi mültəfit olmaq lazım idi? Bərfərz ki, Zeyd qorxudan ya iradətdən və ya mal təməindən öz övrətinə tələq verib onu almağını həzrəti-rəsula təklif etdi. Haradan mə'lumdur ki, övrəti Zeynəb peyğəmbərin zevciyyətinə razı idi? Tələqda övrətin rızası şərt deyil, axir nikahda mənkuhənin rızası şərtidir. Sizin Allahınızın haçan və kimin təvəssütü ilə Zeynəbdən istirza hasil etdi ki, onu göydə peyğəmbərə təzvic edir? Bəlkə Zeynəb ki, cavan övrət idi, razı deyil idi ki, qoca kişiye və iyirmi iki nəfər övrət və cariyə sahibinə mənkuhə olsun? ["Siyərün-nəbi"də aşkar yazılıbdır ki, Zeynəb Zeyddən boşandıqdan sonra həzrəti-rəsula getməyə əvvəl heç vəch ilə razılıq vermirdi. Sonra elə ki, ¹¹⁰زيد منها وطراو زوجها كما¹¹⁰ ayəsi nazil oldu, təslim oldu. Mə'lumdur ki, Zeynəbin təslim olmaqdan başqa çarəsi yox idi]¹¹¹. Biz görürük ki, rütbeyi-nübüvvət rəşk və həsədi övrətlərin təbiətindən rəf edə bilmir. Hər gün Ayişə və peyğəmbərin sair övrətləri bir-birinə rəşk və həsəd etmək səbəbi ilə nə mərarətlər həzrəti-rəsula yetirirdilər; hətta olar bir dəfə peyğəmbərin azarında elə ifrat etdilər ki, həzrəti-rəsul bir ay sərəsər onların hamısını tərk edib, onlarla mülaqat etmədi, yə'ni Mariyeyi-Qibtiyyənin nağılında ki, peyğəmbər Ömərin qızı Həfəsənin şiddəti-qeyzini sındırmaq üçün naçar bu cariyəni özünə haram eləmişdi. Sonra genə Cəbrail ayağı araya gəldi:

يا ايها النبي لم تحرم ما احل الله لك و تبتغي مرضات ازواجك والله
غفور رحيم¹¹²

ayəsini gətirdi və Mariyəni genə peyğəmbərə halal etdi. Xülasə, həzrəti-rəsulun övrətləri müttəsil ifsad edirdilər və nalayiq hərəkətləri ilə peyğəmbərin xatirini sındırırdılar. Məsələn: Ayişə gərdənbəndini itirmək kimi və bu bəhanə ilə bir gecə bir cavan ərəb ilə, Səfvən adlı, səhrada qalmaq kimi və bu misilli zadlar kimi və sizin Allahınızı məcbur edirdilər ki, onların ifsadının islahı üçün mükərrər Cəbrailini Mədinəyə mə'mur etsin və ayat göndərsin. Biçarə Cəbrailin qol-qanadı bu səlitələrin naməqbul hərəkətləri səbəbi ilə nüzul və ürucun kəsərətindən sınıb tökülmüşdü. Zəriflər doğru demişlər: hər kim peyğəmbər

olsa, övrəti laməhalə gerek səlitə, ya asiyə olsun. Necə ki, Adəmin və Nuhun və Lutun və İbrahimin və Musanın övrətləri idilər.

Zeynəb bu macəranın hamısını görürdü və eşidirdi. Bişübhə təbiəti-bəşəriyyətin müqtəzasınca rızası yox idi ki, cavan ərđən uzaq olub qoca kişiye mənkuhə olsun və özünü peyğəmbərin övrətlərinin o gunə acı zindənganlıqlarına mübtəla etsin. Amma sizin Allahınız onun rızasına əsla müqəyyəd olmayıb, göydə onu həzrəti-rəsula təzvic edir və Cəbrailini göndərib peyğəmbəri bu təzvicdən xəbərdar eləyir.

Bəli, bir surətdə ki, biz o qədər kövdənlik ki, hər gunə ləğviyyəti əqlin mizanında çəkməmiş mühəssənətdən sanırıq və təfəkkürsüz olara e'tiqad edirik, sizin Allahınızın həqqi var ki, hər nə könlü istəsə desin və etsin.

Mövlana!

Məgər hələ vaxt olmuyubdur ki, qəflət yuxusundan oyanıb biləsiniz ki, əgər kainatda bir Allah var isə, bişək bu Allah deyil ki, bir nəfər Məhəmməd adlı ərəb üçün oğraşlıq mənəbini qəbul edib ona buyura ki, xalqdan qorxma, al Zeydin övrətini və tap ondan təməttö' mən dəlində durmuşam, hər kəsin öhdəsindən gələrəm və hər kəsin cavabını verərəm. Bu növ əqidə bütperəstlikdən bədtəkdir. Kainatın mucidi bu gunə isnadlardan mübərradır və bu gunə isnadları ona vermək küfriməhəzdir. O Allah ki, siz deyirsiniz, sizin xəyalınızın məsnui və məznuni Allahdır:

تعالى شأنه عما يقول السفها¹¹³

لكيلا يكون على المؤمنين حرج في ازواج ادعيائهم¹¹⁴

məzmunu bu eybi örtmək üçün nə böyük dəlildir. Əgər mö'minan öz oğlxandələrinin övrətlərini almasalar, nə fəsad mütəsəvvirdir? Bəlkə layiq budur ki, almasınlar. Məgər onlardan ötrü başqa övrətlər tapıl-mayacaqdır? Kimdir ki, öz oğlxandəsinin övrətini almağa möhtac olsun? Əgər vəqə'də mənzur bu idi ki, mö'minlər oğlxandələrinin övrətlərini boşanandan sonra ala bilsinlər, bir ayə nazil olurdu, bu icazəni ifadə edirdi. Dəxi nə lazım olmuşdu ki, peyğəmbər bu keyfiyyəti əməli ilə dəxi zühura gətirsin və özünü mələmət oxuna nişanə etsin? Şək yoxdur ki, peyğəmbər şəhvət rəf olandan sonra peşiman dəxi olubdur; çünki bu vəqiədən sonra hər tərəfdən xalq onun tə'nəsinə dil açdılar və müridlərin çoxunun e'tiqadına onun nübüvvəti sidqində

şübhə düşdü və münafıqlar onun inkarında cür'ətli oldular və onu:
¹¹⁵ ما كان محمد ابا احد من رجالكم ayəsini nazil etməyə məcbur elədilər.

Sizin Allahınız ona tə'nə edir ki, niyə xalqdan qorxursan? O, məgər xalqdan qorxurdu? Xalq ki, onu bu əməl səbəbinə öldürmək istəmirdi. O, rüsvalıqdan qorxurdu ki, vaqə' oldu. Sizin Allahınız görək idi onu rüsvalıqdan saxlayaydı. Amma bacarmadı. Münafıqlar hər nə deməli idilər, dedilər və rüsvalıq bu günədək dillərdə və tarixlərdə baqi qalıbdır hasil ¹¹⁶ ما كان محمد ابا احد من رجالكم nə oldu?

Əcəbraq budur ki, ayatı-məzkurə sizin Allahınızı bir tövr xəyalda mücəssəm edir ki, guya peyğəmbərin övrətlərə müqaribət etməyindən onun üçün bir həzz və ləzzət hasildir. Məsələn: Ayişənin¹¹⁷ ifk nağılında peyğəmbər onu atasının evinə göndərir və onun mülaqatından özünü kənar tutur; sizin Allahınız diltəng olur: on iki ayə peydərpey Ayişənin paklığına nazil edir¹¹⁸ ki, peyğəmbər genə onu evinə gətirsin və ona yavıqlıq etsin və ifk deyənlərə əzab və'də edir. Bu biçarələrin nə təqsiri var idi ki, bir cavan övrət bir gecə bir cavan oğlanla səhrada qala, əlbəttə hər kəs bəd gümana düşər. Olar ki, alimül-qeyb deyil idilər! Yalnız sizin Allahınız bu gümanı etmir. Guya öz Cəbrail və Mikailini Ayişəyə və Səfvanə⁺ gözətçi qoymuşdu ki, bir-birlərinə yavıqlıq etməsinlər? Nadürüstlük Ayişənin özündədir, nə üçün qəzayihacətdən ötrü o qədər ləşkərgahdan uzaq gedirdi ki, heç kəs ondan xəbərdar olmasın, nə üçün gərdənbəndini axtarmağa yalnız qayıdırdı və heç kəsə demirdi ki, onun kəcavəsini qayıdanadək əyləsinlər? Bavücudi ki, nıdayi-rəhil verilmişdi və ləşkər köçmək halında idi. Bundan əlavə, Ayişə yalan deyir ki, onun boyunbağı boynundan açılıb düşmüşdü və o bilməmişdi, sonra onu axtarmağa qayıtmışdı.

Heç aləmdə bir övrət tapılar ki, onun bir yekə gərdənbəndi oyaqlıq və huşyarlıq halında boynundan açılıb gözünün bərabərinə düşə və o ehsas eləməyə? Əgər üzük və güşvarə olsaydı, genə bir ehtimal gedərdi. Bu bəhanəni Ayişə güzariş vaqə olandan sonra xəyal edibdir və bir də nə üçün Səfvan yalnız ləşkərin əqəbində qalmışdı ki, onun üstünə çatır və onu dəvəsinə mindirir. Nə məsləhət üçün Səfvan yalnız ləşkərin saqəsinə mə'mur idi¹²⁰.

Bu qərainlərin hamısı aşkara bir qərəzə dəlalət edir. Adam necə bu keyfiyyatdan şübhəyə düşməsin? Və əgər bu vaqiədə müqtəzayi-

⁺ [Tarixi-Təbəridə yazılıbdır ki, Səfvan çox gözəl, könülalan, xoşqamət gənc idi]¹¹⁹.

bəşəriyyət ilə bir əməli-naməşru' Ayişədən baş veribdir, haqqı var, təqsir onun atasındadır ki, cavan qızını qoca kişiyyə və bir ilxı övrət sahibinə vermişdi ki, hər ayda bir dəfədən ziyadə Ayişəyə söhbət növbəti yetişməzdi və bu tərəfdən Ərəbistanın ab-havası dəxi o iqlimin zükur və ünasında şiddətlə həvəsi-cimaa mühəyyicdir.

[Ayişənin bu nalayiq hərəkətindən meydana gələn vəziyyət ona səbəb oldu ki, peyğəmbər ona olan hədsiz məhəbbəti və rəqiblər qarşısında qısqanclığı şiddətindən hicab ayəsini nazil etdi:

“Mö'minlərə söylə ki, gözlərini haram şeylərdən çevirsinlər və tənasül alətlərini saxlasınlar; bu onlar üçün ən yaxşı şeydir; Allah onların gördükləri işdən xəbərdardır.

Və mö'min qadınlara söylə ki, gözlərini haram şeylərə baxmaqdan çevirsinlər və fərclərini saxlasınlar; görünməsi cayiz olan bəzəklərdən başqa, daxili bəzəklərini özgə kişilərə göstərməsinlər. Və geydikləri köynəklərin yaxaları yaxa və sinələrini örtün. Və öz bəzəklərini ancaq ərlərinə, atalarına, qaynalarına, oğlanlarına, qardaşlarına, ögey oğlanlarına, qardaşı oğlanlarına, bacısı oğlanlarına və sayılanların arvadlarına, öz kənisə və qullarına və öz evlərində qulluq edən qoca kişilərə, kişilikdən məhrum olan şəxslərə və həddi-buluğa çatmamış uşaqlara göstərə bilərlər.

Yol gedəndə ayaq bəzəklərinin səsinə özgəsinə eşitdirməmək üçün ayaqlarını yerə bərk vurmasınlar.

Ey mö'minlər, hamınız Allahın qabağında tövbə edin! Bu tövbə ilə nəcat tapmağa ümid bəsləyə bilərsiniz!”. Və bəşər növünün yarısını təşkil edən qadın tayfasını əsrlər uzununu daimi həbsə saldı.

Yalnız Ayişə Səfvan ilə eşqbazlıq etmirdi. Peyğəmbərin başqa az-yaşlı arvadları da, onun qocalığına görə gənc səhabələrə naz satırdılar ki, o öldükdən sonra onlarla evlənməyə həvəskar olsunlar. Buna görə də Təlhə dəfələrlə dilinə gətirərdi ki, bu qoca nə vaxt öləcəkdir ki, biz onun arvadlarını ala, qucaqlayaq və onların xalxallarını öz qarşımızda səsləndirək?!

Çün peyğəmbərin arvadları gənc səhabələrin qabağından keçər-kən, könül ovlamaq məqsədi ilə daima ayaqlarını bir-birinə vurub, öz xalxallarını səsləndirərdilər, bu hərəkət də hicab ayəsindəki bu neçə söz ilə olara qədəğən olundu: “Yol gedəndə xalxallarının səsinə özgəsinə eşitdirməmək üçün, ayaqlarını yerə bərk vurmasınlar”.

Təlhənin ədəbsiz sözləri, peyğəmbərin qulağına çatınca öz ürəyində dedi: “Köpək oğlu, mən bir tədbir edirəm ki, sən qətiyyənlə öz çirkin

arzına çatmayasan”. Əvvəlcə, sizin Allahdan bu ayənin nazil olmasını tələb etdi: “Peyğəmbər mö’mirlərə öz nəfslərindən irəlidir və onun qadınları mö’mirlərin analarıdır”.

Öz arvadlarını mö’mirlərə ana olaraq qələmə verməkdən məqsədi budur ki, vəfatından sonra olar bu anaları ilə evlənmək istəməsinlər. Sonra ərəblər, bu arvadların olara məcazi ana olduğunu anladan bu söz ilə olar evlənməyin haram olduğunu anlamayacaqlarını gördü, sizin Allahınızdan o öləndən sonra arvadları ilə evlənməyi mö’mirlərə aydınasına haram edən başqa ayənin nazil olmasını xahiş etdi.

Hər xüsusda onun əmr və nəhyinə sözsüz və e’tirazsız tabe olan Allahınız bu başqa ayəni nazil etdi: “Allahın peyğəmbərini incitməyə haqqınız olmadığı kimi, özündən sonra da arvadlarını almağa qətiyyəni ixtiyarınız yoxdur, bu iki şey Allahın yanında böyük bir günahdır”.

Bu ayə nazil olandan sonra Təlhə və başqa səhabələrin təmə’ dişləri peyğəmbərdən sonra onun arvadlarının visalından kəsildi.

İş burasında idi ki, peyğəmbər qoca olduğundan azyaşlı arvadları ondan nifrət edirdilər; necə ki, fıqh kitablarında Müstəizə ləqəbi ilə məşhur olan Əsma binti-Ne’mən öz razılığı ilə deyil, qohumlarının arzusu ilə peyğəmbərə nikahlandı və peyğəmbər, zıfaj gecəsi onun yatqanasına qədəm qoyub ona yaxınlıq etmək istədi, qız peyğəmbəri görməkdən o qədər qorxub hürkdü ki, bağırdı: “Səndən Allaha pənah aparıram, ey qoca! Məndən nə istəyirsən? Nə üçün mənim razılığım olmadan məni istədin? Məndən əl çək və məni azad et ki, məndə səni görməyə təqət yoxdur. Və qətiyyəni sənə təslim olmayacağam”.

Peyğəmbər məcburən onun vüsəlindən ümidini kəsdi: “Ey pozğun, öz camaatına tərəf qayıt!” – dedi.

Əsma o saat peyğəmbərin evindən çıxaraq atası evinə getdi və xəbər verdi ki, peyğəmbər özü məni qəbul etməyib, geri göndərdi. Sonra peyğəmbər tələğini verdi.

Peyğəmbərin başqa arvadları Əsmanın xoşbəxtliyinə həsəd aparırdılar. Çünki olar da onun pəncəsindən qurtarmaq arzusunda idilər. Ona görə ki, bunlar öz ixtiyarları ilə peyğəmbərə arvad olmamışdılar, olardan bə’ziləri cariyyə idi, bə’zilərini də peyğəmbər yazıq kafirlərin əlindən, öz ərllərinin yanından qayıb özünə arvad etmişdi. Zeydin arvadını yanından qopardığı kimi, Zeyd də çarəsizlikdən arvadını ona təslim etmişdi. Çünki o bilirdi ki, arvadından əl çəkməsə, Davudun Evriyanın başına gətirdiyi işi peyğəmbər də onun başına gətirəcəkdir.

Peyğəmbərin belə bir vəziyyətdə olan biçarə arvadları Ayişə kimi iffət dairəsində ayaqlarını əyri qoyub, həriflərin qarşısında işvə satıb, öz gələcək günləri üçün özlərinə aşna və sevgili axtarırdılarsa, heç də təəccüblü deyildir.

Peyğəmbər çox vaxt kafirlərin mallarını çalıb-çapmaq üçün müharibələrə gedərdi və onları Mədinədə qoyardı. Kim bilir ki, peyğəmbər olmadıqda, olar toxunulmamış qalırdılar?

Xüsusi ilə peyğəmbər ömrünün sonlarında cimadan o qədər aciz qalmışdı ki, Cəbrail öz acizliyindən şikayət etmişdi. Bunu Nizamül-mülkün müasiri olan İmami-Ğəzali “Əhyaül-ülum” adlı kitabında yazmışdır.

Gələn bə’zi xəbərlərə görə rəsulullah demiş: “Mən Cəbrailə cimaa olan zəifliyimdən şikayət etdim, o mənə halva yeməyi göstərdi”.

Onun cimadan belə aciz qalması nəticəsində, təbiətin tələbi üzrə azyaşlı arvadları gənclərlə görüşməyə talib olurdu.

*Əgər peyğəmbər olardan xatircəm idi, fikri datınıq deyildisə, qadınların işini nə üçün bu dərəcədə bərk tutmuş və ən böyük insanlıq hüququ olan azadlığı olardan tamamilə almışdır¹²¹122...

¹²³*Bir dəxi peyğəmbər Zeydin təklifini qəbul etmir və ona deyir ki,¹²⁴ امسك زوجك Sizin Allahınız xışmnak olub, hökmi-qət’i göndərir ki, o Zeydin övrətini alsın və şiddəti-tə’cil ilə göydə Zeydin övrətini mütəlləqə olandan sonra peyğəmbərə təzvic edir, hətta inqizayi-iddəsinə dəxi ələzzahir səbr etməyibdir.

Bir dəxi Mariyeyi-Qibtiyyəni peyğəmbər özünə həram edir və bir ay onu görmür. Sizin Allahınız səbr edə bilmir, ayeysi-tə’nə peyğəmbərə göndərir.

يا ايها النبي لم تحرم ما احل الله لك وتبتغي مرضات ازواجك والله غفور رحيم¹²⁵

və buyurur ki, Mariyə ilə mülaqat və müqaribət etsin.

Bu qəbil ayat peyğəmbərin zənpərəstliyi xüsusunda və sair bulara bənzər müzəxrəfat onun kitabında hesabsızdır və bu müzəxrəfatı biz gərək ölürlərimizin qəbirlərinin üstündə dəxi oxuyaq, onların ərвахı şad və məsub olsun¹²³.*

Zənpərəstliyi peyğəmbərə nisbət mən hərgiz əməli-məzmun saymıram, bəlkə onun ədəmi məzmunudur. Ondan ötrü ki, insanın afərinışı zənpərəstlik qanunu ilədir və onun nəslinin bəqası cüftün hüb-

bünə mənutdur və əgər bir kəs bu cəzbənin xilafınca rəftar etsə ya na-xoşdur və yainki əmdən qanuni-xilqətdən təxəllüf edibdir. Bu babda hədis: ¹²⁶ لارهبانية في الاسلام kəlamı-binəzirdir. Amma söz bundadır ki, zənpərəstliyi dərəcəyi-ıfrata yetirmək və bunun-onun övrətinə təmə' etmək və bu təməi-nalayıqı təzvir yolundan öz nəfsində gizləmək ¹²⁷ تخفى في نفسك ما لله مبديه və sonra təmə' olunmuş övrətin ələ gətirilməsini mucidi-kainatın fərmanına mərbut etmək peyğəmbərin tərəfindən əməli naşayistə və şə'ni-nübüvvətə münafidir.

[Bununla bərabər o bir çılpaq yad arvadın tamaşasına böyük zövq ilə məşğul olaraq, onun vücudunun lətifliyini də açıqcasına “səni yaradan nə qədər pak və yüksəkdir” sözləri ilə tərif etməkdənsə, bundan sonra bu münasibətsiz hərəkəti bütün müsəlmanlar üçün, onların qadınlarına qarşı uləviyyəti haqqında e'tiqad qərar verməkdənsə, “mö'minlərə de haram şeylərə baxmasınlar” ayəsinin məzmununa əməl etməli idi.

Bütün sünni və şiə fiqh alimlərinin hamısı peyğəmbərin xasiyyətləri haqqında yazır ki: “Əgər onun gözü bir arvada düşsə və ona rəğbət etsə, ona arvad olmaq üçün əri onu boşamalıdır”.

Bunun nə mə'nası var? Biabırçılıq bu dərəcədə? Dost və düşməndən bir adam bu fitvanı oxusa, sizin Allah və peyğəmbərləriniz haqqında nə deyər^{128?}]¹²⁹.

Başqa millətlərin Allahı məşğuldur böyük işlərə, amma sizin Allahınız mültəfitdir bu günə ləğviyyata.

Mövlana!

Mənim təəccübüm ondan deyil ki, əvamünnas bu günə ləğviyyata inanıb mucidi-kainatın hüsurunda peyğəmbərin şəhvətpərəstliyini onun təqərrübünə dəlil sanırlar və bu nüktəyə mültəfit deyillər ki, o şəhvət qeydinə giriftar olmasaydı, nə üçün biganə övrətə qüsl halında cəhrən deyirdi ki, afərin sənin hüsnü camalına və münəzzəhdir o Allah ki, səni bu lətafətdə yaradıbdır; mənim təəccübüm ondandır ki, sizin kimi bimisl fəzil bu güzərişi mayeyi-iftixar sanıb, öz e'tiqadınız ilə onu səadəti-üzma güman edirsiniz və bu səadəti-mövhumənin şük-rünü hər kəsə vacib bilirsiniz. Əgər həqiqətdə siz belə isnadı e'tiqad üzündən, nə riya yolundan, xalığı-ərz və səmayə verirsiniz, mən sizinlə müvafiqət etmirəm. Və belə Allaha mö'təqid deyiləm və elə peyğəmbərlərə iman gətirmirəm.

Təvəqqe edirəm ki, bu iradın cavabını hikmət və dəlaili-əqliyyə üzündən yazıb mənə göndərsiniz və məni sakit edəsiniz. Və illa, biçarə avama və sadələvh xalqa firib verməkdən əl çəkib, onları şərəfəti-bəşəriyyətdən məhrum etməyəsınız”⁺.

Nəcməddin bu təfsil yetişəndən sonra çox müəğəyyir oldu. Ayağa durdu, getdi Məhəmməd Büzürg Ümmidin yanına, icazəti-bar hasil edib Əla-Zikrihissələmin əqideyi-fasidəsini bəyan elədi və şikayət etdi və dedi ki: “Bu bidin və mülhid oğlunun vücudi ilə – ki, onun vəliəhdidir, – tezliklə səltənət onun dudmanından çıxacaqdır”.

Məhəmməd Büzürg Ümmid bir adam idi sadələvh və şəriətə və məzhəbə canü dildən mö’təqid. Çox pərişanhal və müəğəyyir olub, oğlunun əqidəsindən vəhşət etdi və xalqı cəm edib minbər üstünə çıxdı və əla-rusul-əşhad oğlunun e’tiqadatına inkari-bəliğ elədi. Necə ki, zikr olundu^{106*}.

Naçar Əla-Zikrihissələm, atasının xofundan tərki-irşad edib təqiyə üzündən başladı atasının rəvişinin isbatına risalələr yazmağa. Ta inki atası Məhəmməd Büzürg Ümmidin qəlbindən vəhşət rəf’ oldu və özünün vəliəhdlik mənəsbini Əla-Zikrihissələmə təfviz elədi.

Elə ki, Məhəmməd Büzürg Ümmid fəvt oldu, Əla-Zikrihissələm məsnədi-səltənətə oturub, iddiayi-imamət edib beş yüz əlli doqquzda özünün əşraf və əyanını Ələmövət qalasında cəm edib buyurdu ki, onun eydgahında qiblə tərəfinə bir minbər nəsb etdilər və dörd böyük ələm – birisi qırmızı, birisi yaşıl, birisi sarı və birisi ağ, minbərin dörd tərəfinə qoydular. Rəməzanın on yeddisində minbərə çıxdı. Əvvəl bir xüt-beyi-bəliğə oxudu, sonra xitab etdi: Ey camaat, mən imami-zəmanəm və sizin xeyr və şərrinizi və səadət və zəlalətinizi göstərməyə əqli-şərif təqazasınca mükəlləfəm. Bilin və agah olun ki, ələm qədimdir və zaman namütənahidir. *Yə’ni necə ki, məkanın bidayət və nihayəti yoxdur, zaman dəxi bi-ibtida və intihadır¹³¹.

Bə behişt və duzəx bir əmri-xəyali və mövhumidir və hər adamın qiyaməti onun mərgidir. Hər aqilə lazımdır ki, batində bəşəriyyətin və əqli-şərifin müqtəzasınca səlimünnəfs və nikukar olsun ki, bir belə şəxsə mərdi-rahi-həqq xitab olunur və zahirdə hər günə rəviş ki, özünün maaşına və ümuri-dünyasına müfid görünür, o rəvişi özünə şüar

⁺ [Çap edənin əlavə etdiyi qeyd: peyğəmbərin hərəmxanasının vəziyyətini bildirən bu təfsilatın xüsusi əhəmiyyəti vardır. Çünki bu təfsilatdan qadınlar haqqındakı hicab ayəsinin nazil olmasının səbəbi aydınlıqla meydana çıxır]¹³⁰.

etsin. İndi mən təkalifi-şər'iyyəni hüququllah xüsusunda küllən sizdən saqit etdim. Bundan belə azadsınız və əvəmir və nəvahidən hüququllah xüsusunda bilmərrə fariqbalsınız. Elm təhsil edin, nikukar olun və niəmati-dünyəviyyədən beş gün həyatınızda bəhrə tapın. Sərvət və miknət hasil edin. Xəyaləti-fasidəyə və əqaidi-əbləhanəyə özünüzü salihə və fəzl və hünər ilə miləli-aləm içində bərgüzidə və mürəccəh olmağa sə'y və tələş edin.

[Və yenə buyurdu: Ey camaat, qadın tayfasını həbsdə və pərdədə saxlamağın, bəşəriyyətin yarısı haqqında böyük zülm olmaqdan başqa, kişi tayfası üçün də saysız-hesabsız zərəri vardır. Bu gündən e'tibarən qadın tayfasını həbsdə və pərdədə saxlamayın və onları tərbiyəsiz qoymayın. Onların haqqında zülm və cəfani layiq görməyin. Bir nəfərdən artıq arvad almayın. Necə ki, mənim birdən artıq arvadım yoxdur. Bundan sonra hər kəs öz kiçik qızını, öz oğlu kimi oxumaq və yazmaqla məşqul etməzsə və hər kəs böyük və kiçik, varlı və yoxsul, kim olur olsun, birdən artıq arvad alarsa, mənim cəzama və şiddətimə müstəhəqq olacaqdır]¹³².

Sonra minbərdən aşağı endi, iftar etdi.

Xələyiq hər il o günü eyd edib əsbabi-fərəh və sürurun tərtibinə mübaliğə etdilər. Şüərayi-İsmailiyyə Əla-Zikrihissələmin mədhində qəsaidi-ğərra inşa elədilər.

O cümlədən bu [beş] beytdir:

[برداشت غل شرع بتایید ایردی
مخلوم روز کار علی ذکره السلام
منسوخ کرد آیه ستر و حجاب را
مقبول داور آمد و مملوح خاص وعام
فرمود کای گروه بهر مرد يك نفر
همسر بس است زین عدد افراط شد حرام
تا آفتاب نور فشانست در جهان
تا ماه زیور است برین چرخ نیل فام
این پادشاه پاک شیم را بخیر یاد
خواهد نمود نوع بشر بامداد و شام]¹³³

[İranda protestantizm məzhəbi meydana çıxdığı günün sabahı Əla-Zikrihissələm günortaya iki saat qalmış Dəyalimə padişahlarının nəslindən olan böyük xanımı Dürrətüttacın əlindən tutaraq, hərəmxanadan bayıra çıxdı və böyük xanım da öz həkim və açıq fikirli əri ilə

Ələmövtnün gəzinti yerlərini üzüaçıq gəzib hərəmxanaya qayıtdı. Hava xoş və müvafiq olan günlərdə Əla-Zikrihissəlam böyük xanımla bu cür gəzintini təkrar edirdi.

Ələmövtnün ə'yan və əşrafı, bütün əhalisi qadın tayfasının azadlığında onu təqlid etdi. Bunlar da öz üzüaçıq arvadları ilə gəzinti üçün çölə çıxırdılar və onun hökmü altında olan hər yerdə bu adət yayıldı.

Rəvayət edildiyinə görə ətrafdakı müxtəlif müsəlman tayfalarından Əla-Zikrihissəlama dinsizlik və kafirlik isnad verirdilərsə də, lakin onlardan heç birinin ona fisqü fücür isnad verməyə və onu zalim və əziyyət verən saymağa haqqı yox idi, çünki Əla-Zikrihissəlam çox pak adam idi. Əsla şərab içməzdi, zina etməzdi və heç kəsin haqqında zülm və təcavüzü rəva görməzdi və qətiyyənlər insanları öldürməyə və adamlara əziyyət və əzab etməyə əmr verməzdi və işi daima xalqın rahatlıq və asayişinə sərf olunurdu. Məclisləri həkimlər, alimlər və fəzil adamlardan ibarət olardı. Elmlərin rəvacına, adamların tərbiyəsinə mümkün qədər çalışardı. Bütün xalqa aydınlaşdırardı ki, elm və tərbiyə günahlardan təmiz və tərbiyə günahlardan təmiz olmaqla nəticələnir, nadanlıq və dindarlıq isə fisqü fücürün səbəbi, tamah və hərisliyi doğuran, zülm və təcavüz və təcavüz törədəndir. Bu kimi gözəl əxlaqın vəsiti ilə özünü zamanın imamı və xalis adamlar dəstəsinin başçısı adlandırmağa haqqı var idi, necə də ki, adlandırdı...]¹³⁴.

Afərin sənə ey Əla-Zikrihissəlam ki, tarixi-hicrinin müddətində bir sən kimi ə'qəl və həkim və zifəzl və sahibi-himmət, sahibi-əzm padşah milləti-islam arasında peyda olmadı ki, bu millətin sivilizasyonuna bəis olaydı və bu milləti həmaqətdən və cəhalətdən və bədbəxtlikdən azad edəydi.

Əgər millət sən mətəlibini anlasaydı, indi təvaifi-İngilis və Yəngi Dünya sənə xuşəcin hesab olurdular. Zira ki, [sən elə bir əsrdə protestantizmi icad etdin ki, olar hələ inkvizisiya divanlarının atəşgahlarında yandırılırdılar. Yə'ni]¹³⁵ olar müddəti-mədid səndən sonra sən icad edən protestantizmi anlayıb revolyusiya⁺ etdilər və protestantizmi ixtiyar elədilər.

⁺ Revolyusiya – ibarətdir ondan ki, xalq padşahi-despotun və zalimin bəqanın rəftarından tənqə gəlib şərişə ittifaq edib onu dəf edələr və özlərinin asayışı və səadəti üçün qanun vəz' eliyələr və ya məzhəb əqaidinin puc olmağını fəhm edib üləmanın xilafına icma və şəriş eliyələr və özlərinə filosofların təcvizilə müvafiq bir məzhəbi-cədid bərgüzidə edələr.

[Əla-Zikrihissələmin həkimanə padişahlığından neçə il keçdi, Deyləm ölkəsinin bütün yerlərində protestantizm yayılaraq qəbul edildi. Onun təbəələri haqlarında olan yaxşı nəticələri gün-gündən hiss edirdilər]¹³⁶.

Çifaidə nadan Səlcuqiyyələrin, ya Ali-Büveyhlərin təhriki ilə Əla-Zikrihissələmi zövcəsinin qardaşı Həsən-Hamvər bir xəncər zərbəsi ilə məqtul etdi və milləti-islamın və bəxüsusihi milləti-İranın ətir-əğrın keçirdi⁺.

Əla-Zikrihissələmin vəfatından sonra oğlu Məhəmməd dəxi atasının rəvişində rəftar edib bəqədri-məqdur atasının əqaidi-həkimanəsinin rəvacında sə'yi-bəliğ edərdi və o dəxi fəvət olandan sonra oğlu Cəla-ləddin Həsən¹³⁸ gördü ki, millətdə müvafiqət yoxdur və hər tərəfdən nadan düşmənlər çoxlandı, xüləfayi-Bəni-Abbəs və səlätini-digər kimi və taifeyi-İsmailiyyəyə mülahidə və zənadiqə isnadını verdilər və hər yerdən onların ədavətinə iqdām etdilər, naçar və labüddən genə məzhəbi-qədimə övd edib tazadan özünü və Rudbar və Qəhistan xalqını cahi-zülmətə saldı.

Heyf, Əla-Zikrihissələmin təsnifatından ki, filhəqiqət yaqut və zümürüdi-küllü-literatur hesab olunurdu; heç bir yerdə müşahidə olunmayı. Əgər tapılsa, vəqəən qapılırlar. [Çarvaklar e'tiqad edirlər ki, mın əqidəsinə və məzhəbinə hər xüsusda mütabiqdir hindulərin Çarvak tayfasının əqidəsi və məzhəbi. Hərçənd ki, onlar dini əqidələrdən hədsiz-hüduzsuz təxəyyülatə qapılırlar]⁺⁺. Çarvaklar e'tiqad edirlər ki, sənə və mucid yoxdur və ə'lə və ədnə olmaq aləmi-təbiətdəndir və sənəin vücuduna bir dəlili-qatə' və bürhani-vəzəh dəstəviz deyil. Pəs niyə gərək əmri-məzmuma və mövhuma, bəl mə'duma bəndəlik etmək və niyə gərək məabiddə və səvame'də ibadət xətiri üçün cəbhəsa olmaq və fəristələrə ki, şühud fəziləti olara yoxdur, qail olmaq və cənnətin ümidi və rahətin nəvidi ilə hirs-əbləhanə mucibincə dünyanın ne'mətlərindən və rahətlərindən əl çəkmək və nəqdi biəslə nəsibəyə dəyişmək və cahdust süfəhanın¹⁴⁰ kazibənə əqvalı ilə ki, əvami firib toruna salmağı arzularına çatmaq üçün vəsilə biliblər; firiftə olmaq və dənaəti-təb'dən belə əşxasə fəritən olub, onları ağa və övliya bilmək

⁺ Q e y d: [Həsən-Namvər çox fanatik idi. Qədim adət üzrə o, razı ola bilmirdi ki, bacısı camaatın qarşısında üzüaçıq dolansın. Bu cəhətdən Əla-Zikrihissələmə qarşı ədavət və kin bəsləyirdi və həmin kinin şiddətindən onu öldürdü]¹³⁷.

⁺⁺ B a x: "Dəbistanül-məzahib" kitabına¹³⁹.

və olara bəndeyi-rəzil olmaq və pərəstiş etmək hər şeyi ki, zahir deyil, bəvər etməyə şayistə deyil. Tərkibi-məvalid, ənasirdəndir. Təbiətin müqtəzasınca bir neçə gün ənasir bir-biri ilə tə'lif tapıblar. Madam ki, səbatı-tərkibi-cəsəd və səlaməti-hey'ət baqidir hər zadə ki, mərəğubi-təb'dir və ondan zərəri-heyvani mütəsəvvir deyil, gərək təvəssül ax-tarmaq. Vəqta ki, tərkibi-cəsəd mütəlaşi oldu, məadi-ünsür genə ün-sürdür və bədən kaxı təxrib tapandan sonra balatər vətənə və nazü-nəimə üruc və nar və cəhimə nüzul yoxdur. Pəs gərək e'tiqad etmək ki, hüququllah sayılan ə'malda günahkar olanlar müəqib olmazlar və zahid¹⁴¹ olanlar rahət və ne'mətə çatmazlar; bəlkə vaqe'də bər'əksdir. Ondən ötrü ki, günahkar, orucun və nəmazın və taatın və ibadətın əza-bından fariğ olubdur və zahid¹⁴² ibadətın məşəqqətinə – ki, əzabdır, giriftardır¹⁴³, pəs aqıl gərək cəmi ləzzati-dünyəviyyədən bəhrə apar-sın və heç müştəhiyatdan e'tiraz etməsin; zira ki, çün torpaqa getdin geri gəlmək yoxdur.

باز آمدنت نیست چو رفتی رفتی¹⁴⁴

*Əlhəq bu çarvəklərin əqidəsi pakizə və pəsəndidə məzahibin bi-risidir. Kaş, İran əhlinin çarvəklərcə əqli olaydı, bu pəsəndidə məz-həbi ixtiyar edəydi. Necə ki, Əla-Zikrihissəlam göstərmişdi¹⁴⁵.

Hüququllahın bifaide olmağını Əbu-Əli-Sinə dəxi işarə edibdir:

بو علی در فن حکمت اوستاد
رمضانرا رمضان نام نهاد¹⁴⁶

Və filhəqiqə hüququllahdan bir mənəfəət aid deyil, bəqeyrəz zərər. Məgər vüzu' və qüsl və təharət və xütnə ki, qəvanini-tibbə görə fəvaidi-kəsirə bu ə'malın zimnində mündəricdir, hər iki şəbanəruzdə köynək-tumanı dəyişmək ilə məən. Amma sair ə'malın zərəri vazeh-dir: məsələn, gecə və gündüzdə beş vəqt nəmaz səni işdən və kəsbdən qoyur, oruc sənin canına zərər edir¹⁴⁷ və həcc sənin həlakına bais olur. Əgər Ərəbistanın havasından sağ qalsan da belə, Ərəbistan ki, Əbdürrəhman Cami həccdən qayıdıb bu fərd ilə ondan əlhəzər edir:

و ادیست پر رنج و تعب
دوزخ صفت، ذات اللهب
در خاک او هلیاغ و ذب
هستند چون ماهی تیان¹⁴⁸

Əgər Ərəbistanın havasından sağ qalsan da, məbaliği-küllü sərf edirsən və zimmində əsla bir faidə yoxdur. Bir para şəxslər iddia edirlər ki, həccin icmaından milləti-islam üçün mənafei-kəsirə hasildir. Zira ki, birisi Xətandan gəlir, birisi Hindistandan, birisi Afrikiyyədən gəlir, biri Firəngistandan və bir-biri ilə mülaqat edirlər və bir-birinin dərindən müttələ' olurlar.

Soruşursan ki, bu mənafein bircəsini zikr edin; cavabdan aciz qalırlar. Doğrudur, külli-icmanın millətə az, ya çox mənfəəti olur. Əgər icma vətən içində və bir milləti-vahidənin məbəynində vəqə' ola və əgər haman icmaa bir murad və bir mənzur sibqət edə və icma haman muradın xatiri üçün vüqaa gələ. Məsələn, icmadan əqdəm vətəndə bir milləti-vahidənin məbəynində güftgu ola ki, bizim filan ehtiyacımız gerek rəf olsun; fərz edirik ki, qəryənin kətxudası ölübdür, gerek bir təzə kətxuda intixab edək ki, bizim həvaicimizin rəf'inə bais ola. Pəs taza kətxuda intixab etmək bir müraddır və bir mənzurdur ki, icmaa sibqət edibdir. Bu surətdə icmanın mənfəəti var. Ondan ötrü ki, haman mürad icmadan hasil olur. Aya, həccin icmaına nə murad və nə mənzur millətin mənfəəti üçün sibqət edibdir? Birisi Xətadan gəlir. Aya, o gələndə mənzur etmişdi ki, Hindistandan gələnin dərindən ondan bir fayda hasil olacaq?

Birisi Xətadan gəlir, birisi Hindistandan, bir-birini görürlər, nə bu onu tanıyır, nə o bunu tanıyır; on gün bir yerdə hər gün görüşürlər, hər kəs öz ə'malının itmamına məşğuldur. On gündən sonra ayrılırlar; birisi ala dağa gedir, birisi qara dağa. Ona bənzər ki, bir qərib adam, bir əzim və biganə şəhərə varid ola, heç kəsi tanımaya, on gün gəzə, sonra vətəninə qayıda; ancaq nəql edə ki, getdim filan şəhərə, əzim cəmiyyət gördüm. Bunun zimmində onun vətəninə və milləti-vahidəsinə nə fayda hasildir?

Aya, həccin icmaından min iki yüz həştad ilin müddətində islam millətinə aid olan mənfəət nədir? Amma xəsarəti-kəsirənin isbatına hər kəs cavab verməyə qadirdir. Məsələn, nə qədər pul istitaət sahibi əşxasdan xarici vətəndə sərf olur və nə qədər can yolda tələf olur və həcc mövsimində yüz mindən ziyadə qoyun zibh tapır və onların qanından və ətindən günün şiddəti-hərərətində hava təəffün bəhəm edir, əvvəl orada vəba peyda olur, sonra külli-ələmə yayılır, nə qədər can qırılır, nə qədər oğul və qız vətəndə atasız qalır və nə qədər arvad dul və əhli-Ərəbistan dəxi sədəqəyə göz dikmək ilə və ümidvar olmaq ilə

kəsb-i-məişətdə və tələbi-tərəqqidə biehtimam olub kəmalı-biqeyrətliyə mö'tad olur və günnam təvaifin cümləsində güzəran edir.

*Filosofların birisinin qövlüdür ki, dünyada heç bir əməl xalqın sail-bəkəf və əmri-məişətdə biehtimam və biqeyrət olmağına ziyadə bais deyil, məgər sədəqə vermək, əgər müstəhəqqani-sədəqə bisahib yetimlər və biməynət korlar və şillər və dullar və qocalar olmasalar¹⁴⁹. [Dünyanın sonuna qədər onların bədbəxt olmasına başqa bir səbəb də odur ki, bizim peyğəmbər xarici millətlərin onların torpağına gəlib-getməsinə qadağan etmişdir. Bütün aləm bilir ki, Yevropa əhli, sənaye elmlərində, fənlərdə və bütün hünərlərdə Yer üzündə olan tayfaların ən qabaqcılıdır. Lakin onların dinləri islam dinindən başqadır. Olar öldürülmək qorxusundan nə ticarət, nə də səyahət məqsədi ilə Məkkəyə, Mədinəyə və bu şəhərlərin yaxın yerlərinə ayaq basa bilmirlər. Bu surətdə, bu yerlərin əhli hansı tayfadan mərifət, elm və insaniyyət qazana bilər? Belə olduqda labüdd və naçar cəhalət və korluqda qalmalıdırlar. Hicrətdən bu günə qədər onların halında qətiyyəni dəyişikliyi üz vermədiyi kimi, daima zəillik, fəqirlik, dilənçilik və yol kəsməklikdə yaşayırlar. Həcc mövsimində onların vətənlərinin torpağına məzhəbdəşlərindən başqa kimsə ayaq basa bilməz. Bu məzhəbdəşləri də anlamazlıqda, elmsizlikdə və hünərsizlikdə onların tayıdırlar. Fərrəngistan əhalisinin Məkkə və Mədinəyə gəlib-getmək icazəsi olsaydı, o vaxt onlar o yerlərə ticarət və səyahət məqsədi ilə gedərdilər. Ərəbləri dünyanın vəziyyəti və halından xəbərdar edərdilər. Nə fayda ki, peyğəmbərin gələcəyi düşünməməsi nəticəsində tayfa üçün o yerlərə gedib-gəlmək yolu bağlıdır. İslamiyyətdə protestantizm məzhəbi icad olunmayınca və bu dinin bə'zi münasibətsiz əhkamları rədd edilib tərk edilməyincə ərəblər labüdd və naçar dünyanın sonuna qədər cəhalət, korluq, zillət və alçaqlıqda qalacaqdırlar.

Bütün islam ümmətinin bədbəxtliyinin başqa bir səbəbi də budur ki, bizim peyğəmbər islamda fiqh elminin binasını yalnız özünə isnad edir və özünü əvvəl və axırın ən ağıllısı, keçmişlərin və gələcəklərin ən fəzilətli sayaraq fiqh elmində dəyişiklik, təbəddülət və əlavəyə qətiyyəni yol vermir. Hal-hazırda islam milləti arasında mövcud olan fiqh və fəraiz elmləri peyğəmbərin bö'sətindən qabaq bütün ərəblərin arasında, xüsusi ilə Yəməndə var idi. Və ərəblər bö'sətdən qabaq həmişə öz mürəfiə və ixtilaf işlərini o fiqh elminə əsasən qət edərdilər. Və peyğəmbərin sağlığında Mədinədə mühacir və ənsarın içində

fəqih səhabələr var idi. Peyğəmbər ərəblərin fiqhində yalnız təsərrüf və ictimad göstərmişdir. Öz mənəfəti üçün o elmdə bə'zi dəyişiklik və təbəddülat əmələ gətirmişdir. Yoxsa özü fiqh elminin icad və ixtirae-dicisi deyildir, bəlkə də o ərəblərin qədim fiqh elminin müctəhidi və kəsb edənidir; necə ki, öz təzə və quru⁺ dinin, başqa qanun və əhkamlarını Tövrət və İncildən və məcusların əqidələrindən alaraq öz rə'yinə görə olarda, bə'zi dəyişiklik və təbəddülat əmələ gətirmişdir, yə'ni olarda ictimad və təsərrüf etmişdir. Fiqh elminin əmələ gəlməsi, cəmlənməsi əsrlər keçmədən və camaat arasında hədsiz və cürbəcür hadisələr törəmədən və onun tə'sis edilməsində bir çox ağillərin iştirakı olmadan mümkün deyil, bu elm tək bir əsrin məhsulu və tək bir fərdin xəyalı nəticəsi ola bilməz. Bununla bərabər bu günə qədər dünya millətlərinin heç birində bu elm təkmil dərəcəsinə çatmamışdır. O, elmdə anbəan dəyişiklik, təbəddülat, yeniləşmə və əlavə zamanın halına zəruri olan tələblərdəndir. Belə olduqda bu elmdə dəyişiklik, yenilik və əlavə etmək yolunu bağlayan peyğəmbərin, öz millətini dünya işlərində hər cür tərəqqilərdən aciz və məhrum etdiyi aşkardır]¹⁵⁰.

O üç vəchdən başqa ki, mən mucidi-kainat haqqında zikr etdim, aya, vəchi-rabə' dəxi mütəsəvvirdirmi?¹⁵¹.

Bari, sənin vücudunda xəlq olunan alat və əsbab bundan ziyadə bilməyə qadir deyil, necə ki, Firdövsı buyurubdur:

بدین آلت و رای و جان و توان
ستود آفریننده را کی توان¹⁵²

⁺ [Q e y d: İsəvilər dinində görünənlərin əksinə olaraq, onun dininin əsasları qə-tiyyən bəzəklərə, cəlal və müxtəlif təşəkkülata malik deyildir.

Onun dininin əsasları quru, kəsalətli və əziyyətli rükulardan, səcdələrdən və təkrarlı dualardan ibarətdir ki, onların icrası nə ibadət edənə vəcdə gətirir və heyrətə salır, nə də baxanı, xüsusən təkrarlı kəsalətlə dolu duaları ibadət edən ərəb dilində zikr etmək məcburiyyətində olduğu üçün, onların mə'nasını anlamaq çox vaxt mümkün deyildir.

Məsələn: özünü əvvəl və axırın ən ağillısı adlandıran bizim peyğəmbər, bu və-sitə ilə fiqh məsələlərini, mülki və milli qanunları dəyişdirmə, yeniləşdirmə və əlavə etmə sahəsində əql sahiblərinin xəyal yolunu bağlamışdır. Aydınır ki, bütün Asiyada və dünyanın bir çox yerlərində insan növünü cəhalətə və daimi zillətə düşərək, hər cür tərəqqini islam milləti arasında mən' etmişdir. Halbuki özünün iyirmi üç il davam edən peyğəmbərliyi müddətində özü Quranın bir çox hökmlərini və ayələrini zamanın və törənmiş olan işlərin tələbinə görə heç edib, onları vaxt və ehtiyaca uyğun olan başqa hökm və ayələrlə əvəz etmişdir.

Səndə ancaq beş həvass var¹⁵³. Yəhtəmil ki, əqideyi-ula və saniyə surətində müruri-dühurda vücudi-küll, bir növi-digər ilə ciltvə edə, yə'ni dərya bir növi-digər ilə təlatümə gələ və kainatda bir perevo-roti⁺-əzim peyda ola və sənin əvəzinə bir vücudi-axər zühur edə ki, beş həvassın yerinə on həvass sahibi ola; bəlkə o həvassi-əşərə sahibi-vücud səndən artıq bir zad bilə və o vücud anlaya ki, mücid nədir və ruh nədir?

İndi sən həvassi-pəngəcanə elə ruhun həqiqətini və mahiyyətini bilməyə qadir deyilsən. Necə ki, bilmirsən işıq nədir. Gün çıxanda fil-fövr bir işıq aləmə şayə olur. Çırağ yananda filfövr divara işıq düşür; aya, bu işıq nədir? Bilmirsən. Və necə ki, bilmirsən hərərət nədir və qüvvəyi-miqnatisiyyə nədir və sair bu qəbil zadlar nədir. Ancaq bacarırsan biləsən ki, ruh bir keyfiyyətdir, əcsami-mürəkkəbeyi-zihəyatda ki, bə'dəz tərkibi-əcsam, müvafiqi-rəvanin və şüruti-xılqət peyda olur. Məsələn, bir cismi-tərkibdə – ki, mürəkkəbdir, ənvə və əqsam alətdən və ə'zayi-sülbədən və əczayi-sayalədən, yəni əxlatdan – bu keyfiyyət¹⁵⁵ zühur edir. Məsəl tutaq tiflin tərkibini bə'dəz təvəllüd. Bu tərkibi-cisminin itmamında ona bir keyfiyyət hasil olur ki, biz ona ruhi-heyvani deyirik⁺⁺ ki, onun zımnında həyat və onun külli-müqtə-zıyyatı müşahidə olunur.

Madam ki, cism tərkibi baqidir, bu keyfiyyət, yə'ni ruh onda zahirdir. Vəqta ki, bu cism tərkibi paşidə və mütəlaşi oldu, yə'ni pozul-

Pəs necə olur ki, hicrətdən min iki yüz il keçdiyi halda onun bə'zi hökm və qanunları iş və zamanın tələbatı ilə dəyişdirmə və təbəddülata möhtac olmasın? Təəccüblü budur ki, bizim peyğəmbər bö'sətdən əvvəlki dövrü cahiliyyət dövrü adlandırır. Xəbəri yoxdur ki, öz bö'sətdən sonra millətinin əl-qolunu bağlayaraq, onu daha şiddətli cahiliyyət dənizinin dibinə atmışdır. Bö'sətdən əvvəlki cahiliyyətdən xilas olmaq asan idi, bö'sətdən sonra isə cahiliyyətdən xilas olmaq, gördüyümüz kimi çətindir.

Pəs islam xalqlarının ağıl və fikir sahiblərinə fiqh elmindən hər cür dəyişmə, yeniləşdirmə və artırma yolu bağlı olduqca, bu xalqlar əbədi olaraq geridə qalacaqar, dünya xalqlarının ən bədbəxti olub, heç vaxt tərəqqi yoluna qədəm qoya bilməyəcəklər].

⁺Şanjman¹⁵⁴, yaxud perevorot – bir təğyiri-əzimdən ibarətdir ki, ya kainatda zühur edə, məsələn, qiyamət kimi, ya küreyi-Ərzin üstündə vəqə ola, məsələn: tufani-Nuh kimi, ya səltənətlərin övzainda və bəni-növi-bəşərin içində hadisə ola; rumilərin səltənəti pozulmaq kimi və Çingizin fitnəsi kimi.

⁺⁺[Q e y d: İmam Əbu Həmid Məhəmməd Gəzəli özünün “Məznuniyyə” adlı kitabında demişdir ki, həqiqətdə insanın ruhu ana rəhmində, nütfə vücuda gəldiyi zaman törəyir¹⁵⁷. Yə'ni ruh və həyat bir keyfiyyətdir ki, öz nəfsində qaim ola bilməz, yəni möhtacdır necə ki, əql, işıq, istilik, miqnatis qüvvəsi və bu kimi şeylər öz nəfsi ilə qaim olmayıb, bəlkə başqası ilə qaimdirlər]¹⁵⁶.

du, haman keyfiyyət ki, biz onun adına ruh demişik, zail və məhv olacaqdır. Bu dəxi haman vücudi-vahid və kamil və sahibi-qüdrətin qəvaninindən və müqtəziyyatından bir şeydir və əsrarından bir sirdir. Misalı budur ki, bir neçə əczayi-mə'dəniyyəni sən bir yerə cəm edirsən və müvafiqi-qanuni-elm oları bir-biri ilə məmzuc və mürəkkəb eləyirsən, ondan bir keyfiyyət hasil olur ki, qüvveyi-teleqrafiyyə, yə'ni ruhi-teleqrafi deyirik. Vəqta ki, əczayi-mə'dəniyyəni biri-birindən ayırdın, yə'ni haman tərkibi ki, o əczalara vermişdin, bərhəm etdin, qüvveyi-teleqrafiyyə, yə'ni ruhi-teleqrafi zail və məhv olur. Amma bu qüvveyi-teleqrafiyyənin və ruhi-teleqrafinin mahiyyəti nədir, bilmirsən! Bu dəxi vücudi-vahid və kamil və sahibi-qüdrətin əsrarından bir sirdir.

[Pəs mə'lum oldu ki, ruh hər nə olsa öz-özünə qaim ola bilməz. Necə ki, əql və xəyal öz-özünə qaim deyildir. Və heç olmasa qab və qalıbları olmalıdır. Buna görə də ruhların bədənərdən ayrıldıqdan sonra xüsusi yerlərdə təkrar qabsız, qalıbsız müəyyən vücud olması xüsusunda bizim alimlərin e'tiqadının təsəvvür və təəqqülü kritika qarşısında dura bilməz. Və necə ki, ruhlar üçün bədənərdən ayrıldıqdan sonra misali və lətif qalib xəyal etmək. Şeyx Əhməd-Bəhreyninin əqli və təbii dəlili olmadan düşündüyü mə'nasızdır]¹⁵⁸.

Bu mətləbi dürüst fəhm etmək üçün sənə elektricəstvanı⁺ və onun qanununu və müqtəziyyatını bilmək lazımdır. Çifaidə, sən və sənənin millətin nə elektricəstvanı bilirsiniz və nə onun qanununu. Siz ancaq cəhənnəmi yaxşı vəsf edə bilərsiniz və cinni və şeytanı yaxşı tanıyırsınız. Çünki onların vücudu xəyali və mövhumidir və elektricəstva ki, bir əmri-zahirdir və gözünüzün qabağındadır və tamam aləm ondan xəbərdardır, siz onu bilməyə iqdəm etməzsınız. Ondan ötrü ki, nə məsrəfi var? Elektricəstva ki, sizi behiştə aparmayacaq, ya cəhənnəmdən qurtarmayacaq. Sizə lazım olan ancaq axirət əmridir ki, bəlkə bir tövr ilə özünüzü behiştə salıb bu qunut duasının müstəcab olmağını ki,¹⁵⁹ *و زوجنا من حور العين* dir, gözünüz ilə görəsiniz, arzuza çatasınız *və kami-dil hasil edəsiniz¹⁶⁰.

Dəxi bəsdir, haçanatan bifaidə və bihudə xəyalatın dalısınca düşəcəksiniz ¹⁶¹*Ey zalimlər, bari bu hədisin məzmunundan mütənəbbih olun:

⁺ Электричества – ibarətdir bir qüvveyi-bərqiyyəyi-hərərətiyyədən ki, hər zatda məsturdur.

¹⁶¹*Dəxi vaxtdır ki, beş həvassınızı dünya həyatında təəyyüş etməyə və dünya ümurunda fəzilət tapmağa sərf edəsiniz. Dünya həyatında sizə elm və elmdən sonra azadiyyət və azadiyyətdən sonra istitaət lazımdır ki, beş gün ömrünüzdə asudə təəyyüş edəsiniz və özü-nüzü Əmr və Zeydə, xah peyğəmbər ola, xah imam ola, xah despot ola – əbdi-rəzil bilməyəsınız və sivilizasyon tapan millətlərin nəzərində xar və zəlil və əhməq və nadan görünməyəsınız¹⁶³ ¹⁶⁴*və mö'cüzata və kəşfü-kəramata və xəvariqi-a'data inanmıyasınız. Ondan ötrü ki, mərifəti-mahiyyət və xasiyyəti-ənasir və cəmədat və nəbatat ki, Firəngistan istilahında ona elmi-fizika tə'bir olunur, yə'ni elmi-hikmət və mərifəti-mahiyyət və xasiyyəti-heyvanat ki, ona elmi-yestestva tə'bir olunur, yə'ni elmi-təbiyyat bu əsrdə Firəngistan filosoflarının tətəbbüat və təhqiqatları mucibincə bir növ ilə təkmil bəhəm edibdir ki, mö'cüzatın və kəşfü-kəramatın və xəvariqi-a'datın ədəmi-imkanı, bu ülumun vasitəsi ilə bizim nəzərimizdə əzhərü-minəşşəms olubdur. Əgər bu əsrdə, bir kəs bilaşüür özünə mö'cüzə isnadını verə, biz onu divanə hesab edib, qüvveyi-əqliyyəsində vaqe' olan xələl cəhətindən onun halətinə mütəəssif olacaqıq və əgər şüür ilə özünə mö'cüzə isnadını verə, biz ondan bilaixtiyar nifrət edəcəyik; zira bir belə kəs ki, sahibi-şüurdur və özü bilir ki, mö'cüzat mümkünat qəbilindən deyil, amma sadəlövhləri dami-firibə salıb, onların arasında fərmanrəva olmaq üçün kizbi-məhz və təzviri-xalisi vəsilə edir; bizim nəzərimizdə aşkara kəzzab və müzəvvir görünür. ¹⁶⁵*Lakin əsri-qədimdə vəz'i-aləm başqa idi; ülumi-məzkurənin tərəqqisi yox idi. Əxlaqi-həmidə sahibi filosoflar xalqın xeyrli şərin göstərmək üçün bərahini-əqliyyə ilə olara isbatı-müddəə edə bilmirdilər. Naçar xalqın təqazayi-təbiətlərinə görə özlərini peyğəmbərlik ismi ilə bərgüzideyi-sane göstərib özlərinə mö'cüzə isnadını veriblər və bu vasitə ilə xalqı özlərinin əmrü nəhyinə tabe edib müddəalarını olara bildiriblər¹⁶⁵*. Əgər biçarə xalq yalnız bu günə sahibi-şüür və mərifət peyğəmbərlərə girəvidə olsaydılar, genə səhl idi. Olar bir para divanəvar müddəiyani-mö'cüzata dəxi girəvidə olub, haman məcnunsifətlərin bilaşüür xəyalatlarından naşı olan nəvidati-biəslə və təxvifati-bimə'niyə bəvər edib özlərinə dünya həyatının niəmatını və ləzaizini hərəm öz özlərini mənzurati-batilə xatiri üçün ə'mali-şəqqəyə giriftar eləyiblər. *Necə

ki, bütperəstlər¹⁶⁶ və atəşperəstlər belə halətdə müşahidə olunurlar. İndi proqresin vücudu ilə aya, aqıl və pak-nihad kimsənə, heç fitva və-rəmi ki, bəni-növi-bəşər halət və cəhaləti-qədiməsində cəmad-asa bilahərəket baqi qalsın və tərəqqi etməyə və zülmətdən nuraniyyətə çıxmağa əsla qədəm götürməsin^{164*}.

Bəsdir, yoruldu, sabah rəməzanın bist-yekkümüdür, gedəcəyəm Molla Cabbar mərsiyəxanın mərsiyəsinə qulaq asmağa. Ondan eşitdiyim hekayəti də üçüncü məktubda yazacağam, göndərəcəyəm. Xahişim var ki, Təbrizdən Rəştə səfər edəm və oradan dəxi Mazəndərana – divlərin və pərilərin məkanına gedim, seyr eləyim.

^{167*}Misirdə nə yaxşı durbinlər satırdılar! Heyf ki, fəramuş etdim. İndi durbinə ehtiyac yetirmişəm. Təbrizdə nə qədər axtardım yaxşısını tapa bilmədim. Qahiryyədə Rza paşanın odasının dalısında bir firəng mağazini var, orada, osmanlı istilahınca, pək ə'la durbinlər satırlar. Əgər oraya güzərin düşsə, mənim üçün bir durbin al, göndər Rəştə Hacı Əbdüllah mirvarifuruşi-Bəğdadinin adına ki, o mənə yetirər. Xudahafiz^{167*}.

Kəmalüddövlə

KƏMALÜDDÖVLƏNİN ÜÇÜNCÜ MƏKTUBU

Genə Təbrizdən, rəməzan ayında, sənə 1280-də

Ey bəradəri-mehribanım Cəlalüddövlə, bu gün rüfəqa ilə məscidi-cameə gedib, Molla Cabbar mərsiyəxanın mərsiyə məclisində oturdum. Məscid mala-mal idi. Molla Cabbardan əvvəl bir başqası minbəre çıxdı. Həzrəti-Əli ibn-Əbutalibin vəfatın oxudu; sonra Molla Cabbar çıxdı. Əvvəl bir neçə əhadis əimmənin fəzilətindən və tə'ziyədarlığın səvabından nəql elədi, sonra mətləbə şüru etdi.

Ey Cəlalüddövlə, hər millətin övliyasının başına az, ya çox bəla gəlibdir, amma şiə millətinin övliyasının müsibəti vaeqən ziyadədir. Bunun səbəbi budur ki, Ələvilərdən Bəni-Üməyyə xilafəti qəsb etdi; Ələvilər də tab gətirməyib tələbi-mafatdə ciddü-cəhdə düşdülər. Bəni-Üməyyələr və sonra Bəni-Abbasilər zorlu çıxdılar. Bu müddəyi-xilafətləri aralıqdan göturdülər, beş gün bunlar sarıdan qulağı dinc səltənət etdilər. Sonra olara da başqa bəlalər üz verdi; olar da müsibətə düşüb aradan çıxdılar və nəsyən mənsiyyən oldular. Belədir bu dünyanın övzai:

یکی را بسر بر نهد تاج بخت
یکی را ب خاک اندر آرد ز تخت¹

Bəni-Üməyyənin silsiləsini, – necə ki, mə'lumdur, – Bəni-Abbas münqəriz etdi və Bəni-Abbasın silsiləsini də Çingizilər Yer üzündən yox elədi. Təvarixi-küllimiləl bu növ həvadisədən doludur. Amma Ələvilər səltənəti-suridən məhrum qaldıqları zaman, səltənəti-mənə-viyyəyə təlaş etdilər və zöhd-təqvanı özlərinə şüar edib bu vəsilə ilə özlərinə batində şiələr və müridlər hasil elədilər və onların mədəkarlığı ilə beş gün ömürlərində ehtiyac məşəqqətindən kəmə biş azad oldular. Və həmişə şiələrinə və müridlərinə özlərinin fəzilətindən və Bəni-Üməyyənin və Bəni-Abbasın zəmmində sözlər deyirdilər və filhəqiqə haqları da var idi. Ta inki dövrənlərin sürdülər, getdilər. Nə Bəni-Üməyyədən və Bəni-Abbasdan bir əsər qaldı, nə bulardan.

همان منزلست این بیابان دور²
که کم شد در آن لشکر سلم و تور³

Əvvəl binayi-tə'ziyədarlığı səlatini-Dəyalimə qoydular ki, şiə-məzhəb idilər, sonra səlatini-Səfəviyyə ki, sadati-Ələviyyədən sayı-lırdılar, xüruç etdilər və öz politikalarının xətiri üçün tə'ziyədarlığa rəvac verdilər. İndi haman səbəb ki, Səfəviyyə onun xətiri üçün tə'ziyədarlığa rəvac vermişdilər, bilkülliyyə rəf' olubdur. Amma İranda tə'ziyədarlıq, Səfəviyyə zamanından da ziyadə rəvac tapıbdir. Yalnız məhərrəmin əşərəyi-ulasında tə'ziyədarlığa məşğul olsalar, genə səhldir, hər yerə gedirsən, tə'ziyədir. Hər məsciddə həftədə ləəqəl bir gün tə'ziyə məclisidir. *Hətta nəql edirlər ki, Tehranda hər gün tək-yələrin birində tə'ziyə məclisi var. Əlhəq, bu ifrata yetişdi. Nə xə-bərdir? Məgər insanın özünün az müsibəti və az dərdi var ki, min illik güzərişin nəqli ilə övqatını daima təlx etsin⁴ və bilafayda əməl səbəbi ilə işdən və kəsbdən müəttəl olsun və cüvəllağılar bu əmri özlərinə vəsileyi-ruzi edib, ənvə və əqşam kizblər toxuyub, minbərlərdə biçarə avamı fəriflə etmək üçün zikr etsinlər? Mən ki, özüm də şiə-məzhə-bəm, necə ki, sən də bilirən, mənim ki, nəuzbillah əimmeyi-ətharə büğzüm yoxdur və mükərrər sən özün əimmənin əxlaqi-cəmilə və ətvəri-həmidələri babında məndən mədhlər eşidibsen, amma mənim muradım budur ki:

دست بکاری بزن کدغصه سرآید⁵

Bu tə'ziyədarlıqdan əsla nə sənə bir fayda var və nə imama. Vax-tını böyük işlərə sərf et. Gör xəlqi-ələm nə tərəqqiyat edirlər. Axır sən də bir hərəkət elə, bir progressə ayaq qoy, bir sivilizasasyona talib ol. Nə çağatan qəflət yuxusunda yatacaqsan?

Molla Cabbarın bükə məclisin yazmıyacağam. Amma bükadan əqdəm, bir para cəfəngiyat ki, öz əqidəsinə oları hədis təsmiyə edirdi, zikr edəcəyəm, ətin tökülsün. Gör ki, İran xalqı nə mərtəbədə əqli-tüfəliyyətdə baqıdirlər ki, bu növ cəfəngiyata qulaq asmaqdan mütənafr olurlar.

Baxırsan ki, bir tərəfdə birisi oturubdur, əynində mahut cübbə, be-lində tirmə şal, başında buxara papaq, saqqal uzun, hənalı və rəngli. Surətdə görürsən ki, adamdır; soruşursan ki, bu kimdir? Deyirlər ki, filan hacıdır; əbus və qəmgin müntəzirdir görsün ki, minbərdə səfiş və şarlatan nə pərpuçat nəql edəcək.

Bir tərəfdə görürsən ki, bir mütəşəxxis əyləşibdir, barmağında yaqut üzük, soruşursan ki, bu kimdir? Deyirlər: bu da filan ağadır.

Yaxın durursan, söhbət başlayırsan, soruşursan ki: kütubi-farsiyyə və ərəbiyyədən nə oxuyubsan? Cavab verir ki: mən oxumamışam və həmd edirəm Allahıma ki, mənə oxumaq nəsib etməyibdir; çünki oxuyanların əksəri bəd e'tiqad olur və zəlalətə düşür. Di gəl cavab ver. Di gəl bu kövdəndən soruş ki: ey kövdən, sən nə dəlil ilə bu qövlünü sübutə yetirirsən? Di gəl bunu başa sal ki, ey əhməq, səhv edirsən!

Başqa tərəfə rücu edirsən, görürsən ki, birisi təsbih çevirir, birisi də onun tərəfinə uzanıb soruşur ki: filankəs, bu gecənin ə'malı nədir? Bu gecə neçə rük'ət görək nəmaz qılmaq?

O cavab vermir. Taki, zikrin tamam edir, sonra sailə mültəfit olub deyir ki: nə tələsiyirsən?

Molla Cabbardan sonra Axund Cə'fər minbərə çıxacaqdır. Bu gecənin ə'malını "Zadül-məad" kitabından zikr edəcək. Pərvərdigara, qərribə halətdir, külli-aləm dəyişilib, külli-aləmin ətfaı hədd-bülüğa çatıbdır, *əhli-İran⁶ hələ yengicə iməkləmək başlayır.

Axund Molla Cabbar minbərə çıxdı, başladı⁺:

*Ey Cəlalüddövlə, "Məsəibül-əbrar" bunların ümdə literaturlarından birisidir". Seyyidüşşühədanın viladət gecəsində həqq-təala behişt hurilərindən birisinə ki, adı Lə'ya idi, vəhy etdi ki, dari-dünyaya nüzul et və həzrəti-Bətulə mamaçalıq elə! Müsənnifi-kitabi-"Məsəibül-əbrar", hədisi-sərih mucibincə rəvayət edir.

⁺ Q e y d⁷: Əgər əhli-İran sahibi-qeyrət və təəssüb olsaydılar, görək idi Sasaniyanın dövlətinin zavalına və Mehbadiyanın qəvaninin ifnasına və vətənlərinin xarablığına və millətlərinin zillətinə və korluğuna tə'ziyədar olaydılar, nəinki kəmalibiqeyrətlikdən və binamusluqdan bir qövmün müsibətinə əzadar olublar ki, bular ilə nə həmvətəndirlər və nə həmzəban və nə həmcinsdirlər və nə həmməşrəb. Bəlkə hər cəhətdən bulara biganə və cəmi sifətdə bulara müğayir və qiyamətədək buların tirəbəxtliklərinə bəisdirilər⁸.

⁹ [Ərəblərin özləri aradan çıxmış olsalar da, İran milləti bu qövmün imamlarına qarşı bəslədikləri məhəbbət və onların düşmənlərinə bəslədikləri kin sayəsində həmişə bəlalara düşürdülər. Bu cəhətdən nə qədər ailələr viran olmuş və yenə də olur. Bu yolda nə qədər nəsillər kor qalmış və indi də qalır. Məsələn, türkmənlərin iranlılara qarşı olan daimi düşmənciliyi bu səbəbdən deyildirmi? Nə üçün fars nəsillərini ərəblərin məhəbbəti üstündə, bu günə qədər belə, türkmən çöllərinə əsir aparırlar? Bu yad qövmün özlərinin məhəbbətinin hasili İran xalqı üçün bədbaxlıqdan başqa nədir? Bu yad qövmün böyükləri sağ olduqları müddətə özləri, İranı viran etdilər, indi ölüb torpaq olmuşlar. İran əhli onlara olan iradəti sayəsində cürbəcür müsibətlərə düşürdülər. Bu dərddən çarəsi dini dəyişdirməkdə deyildir, bu dərddən çarəsi millətin bütün yoxsul, zəngin, böyük, kiçik, şəhərli və kəndli təbəqələri arasında təbiyyat və fəlsəfə elmlərinin yayılmasıdır. Hər halda...]¹⁰.

Ey Cəlalüddövlə, *guya ki, Mədinədə dəxi bir arvad tapılmırdı ki, mamaçalıq etsin¹². ^{13*}Lə'ya huri tayfası belə ömründə [kişiyə yaxınlığı]¹⁴ yox, doğduğu yox, doğuzdurduğu yox; o mamaçalığı nə biləcək idi? Bəhər surət^{13*}...

Lə'ya nüzul etdi və rüsumi-mamaçalığı mə'mul edib Seyyidüşşühədanın göbəyin kəsdi, həzrəti-Bətulə mübarəkbad dedi, genə bəhiş-tə rücu' elədi.

Ey Cəlalüddövlə, mən müxtəsər yazıram, elə bilmə ki, bu gunə cəfəng beş-altı kəlmədə tamam olur. Qərəzim budur ki, sən biləsən, əhli-İran nə dərəcəyi-kəmaldadırlar ki, mamaçalıq qeydini dəxi mucidi-kainatın öhdəsinə həvalə edirlər. ^{15*}Bu surətdə Molla Rəməzani səfih¹⁶ Həzar-Cəriblini gerek sərzəniş etməyə ki, əimmeyi-ət-hara nisbət fərti-ixlasından bir səc'i-möhr bir misrədə həzrəti-barinin ismi üçün inşa edib, Mazəndəranın nüktəsəncanlarına mə'ruz eləyib, onların tə'nəsinə müstəhəq olmuşdu. Budur biçarə Molla Rəməzanın misrəi-səc'i:

بنده آل محمد خلا 17* 15

Genə Molla Cabbar zikr etdi:

Seyyidüşşühədanın gəhvarədə yatdığı övqat, həzrəti-Bətul bir süğl üçün evdən kənar oldu. Seyyüdüşşühəda gəhvarədə ağlamaq başladı. Onun ağlamaq səsi ərşi-ə'lada zati-kibriyanın səm'inə yetişib Cəbrailə əmr etdi ki: Ya Cəbrail, yetir özünü sibti-rəsulun üstünə; onun gəhvarəsini tərpet və lay-lay çal!

Cəbrail filfövr Mədinəyə nüzul edib oturdu həzrətin gəhvarəsinin yanında; başladı onu yüyürməyə və lay-lay çalmağa, bu beyti oxuya-oxuya:

ان في الجنة نهرا من لبن
لعلى و حسين و حسن¹⁸

Genə Molla Cabbar dedi:

Həqq-təalanın bir mələki var idi ki, adına Fətrəs deyirdilər, ərşi-ilahinin hamillərindən və müqərrəb mələikədən idi. Bir gün xudavəndi-aləm Fətrəsə bir iş rücu etdi; Fətrəs haman işi bir az gec bitirdi. Lihaza həqq-təalanın ona qəzəbi tutdu, onun balü-pərin sındırdı. Dərya cəzirələrinin birisinə saldı. Yeddi yüz il o cəzirədə qaldı. Sonra həqq-təala onu dünya əzabı ilə axirət əzabının arasında müxəyyər elədi.

Fətrəs dünya əzabını ixtiyar etdi. Pəs həzrəti-bari onu gözüünün kirpiklərindən haman cəzirədə müəlləq elədi. Vəqta ki, Seyyüdüşşühəda təvəllüd tapdı. Cəbrail ərşdən həzrəti-rəsulun mübarəkbadlığına mə'mur oldu. Güzəri haman cəzirəyə düşüb Fətrəsi gördü. Fətrəs ona yalvardı ki, məni də özünlə apar!

Cəbrail onu özü ilə bərabər götürdü. Onun əhvalını həzrəti-rəsula nəql etdi. Həzrəti-rəsulun tə'limi ilə Fətrəs üzünü mövludi-mübarəkə sürtdü. Fətrəsin əvvəlki kimi balü-pəri düzəldi; genə ərş tərəfinə pərvaz elədi.

*Ey Cəlalüddövlə, əgər cənabi-əqdəsi-ilahi, nəuzbillah mərsiyə-xanların qövlüncə belə despot imiş ki, bir möhtərəm və müqərrəb firiştəsini bir buyuruq bitirməkdə cüzvi tə'xir etmək üçün balü pərin sındırıb yeddi yüz il cəzirədə dustaq edib, axırda kirpiklərindən asmaq ilə onu müəzzəb edibdir; onun despotluğundan da əlhəzər¹⁹...

Molla Cabbar bu əxbarı zikr edəndən sonra təqrir elədi ki: bu növ əhadis bihəddü-həsrdir. Xah Seyyidüşşühədanın şərəfətində, xah onun tə'ziyədarlığının və ona ağlamağın və ziyarətinə getməyin və xah o mədfun olan torpaqda dəfn olunmağın və bu qəbil zadların səvabında. Və şüru etdi bir məclisi-büka oxumağa. Molla Cabbar tamam edəndən sonra Axund Cə'fər minbərə çıxdı “Zadül-məad” kitabı əlində. Kitabı açdı, başladı ki, bu gecənin ə'malı budur ki, qüruba yaxın gərək qüsl edəsiniz, bu gecə əhya saxlayasınız və yüz rikət namaz qılasınız. Hər rikətdə həmdəndən sonra on mərtəbə qülhüvallah oxumaq ilə və bu yüz rikətdən başqa nafilə namazını da gərək qılasınız və covşəni-kəbir duasını da gərək oxuyasınız.

Məclis dağıldı. Mən yolda rüfəqaya dedim ki: mənim üçün məclisi-və'zdə də, məclisi-mərsiyədə də biixtiyar kəsalət hasil oldu.

Filfövr rüfəqadan birisi dedi ki: onun səbəbi vazehdir. Sən hər gün bu qışri və bimə'rifət mollaların və'zinə gəlirsən. Bular üsulidirlər, bular əhli-zahirdirlər, buların əqvalı çoxdan köhnəlib əldən düşübdür. Bulardan nə ləzzət aparacaqsan? Sabah gəl, gedək filan məscidə, axund Molla Rəhimin və'zinə ki, şeyxidir²⁰. Mətalib eşit ki²¹, ruhun ləzzət aparsın. Təbrizin yarısı indi şeyxi məzhəbdir, külli-əhli-kəmal, külli-sahibi-fətanət tamam şeyxi məzhəbdirlər; ancaq baqqal-çaqqal üsuli məzhəbində baqi qalıblar.

Mən dedim ki, çox xoşhalam. Sabah da gedək axund Molla Rəhimin və'zinə.

Sabah getdik, oturduq. Axund Molla Rəhim çıxdı minbərə, əvvəl bu ayəni oxudu:

ماخلقت الجن و الانس الا ليعبدون²²

Hər aqilə pür vazəhdir ki, ibadət mə'rifətsiz olmaz. Pəs²³ ليعبدون -dan murad²⁴ ليعرفون -dur. Görək biləsiniz ki, mə'rifət nə ilə hasil olur? Mə'rifət ancaq şeyxi-mərhumun mətalibini bilmək ilə və əim-meyi-ətharın məratibini tanımaqla hasil olur.

Xəyal edirsiniz ki, köhnə məzhəbdə və köhnə əqaidə mə'rifət mümkün olurdu? Əslən və qət'ən! Cənabi-əqdəsi-ilahi firqeyi-isna əş-riyyənin səadəti üçün Şeyx Əhmədi-mərhum Bəhreynini mülhəm elədi, bu mətalibi ixfadan izharə çıxartdı və bu milləti cəhalətdən qurtardı.

Sonra axund Molla Rəhim başladı və'z verməyə.

Pərvədigari-aləm külli-kainatı hər vücudun qabiliyyəti müqtəza-sınca icad etdi.

Ey Cəlalüddövlə, fəramuş eləmə ki, bu surətdə qabiliyyəti-xilqət vücudə müqəddəm düşür. Yə'ni əvvəl həqq-təala külli-mövcudatı və məxluqatı xəlq elədi aləmi-zərrdə, kəmalı-şüurda və ixtiyarda. O halətdə ki, heç birisi küfr və iman hökmünə məhkum olmamışdılar. Necə ki, həqq-təala xəbər veribdir.

كان الناس امته واحدة ناختلفوا²⁵

Yə'ni xalq cümləsi bir nəşəq ilə idilər və heç əmrə məhkum olmamışdılar, pəs müxtəlif oldular, təklif səbəbi ilə və irsali-rüsul və inzali-kütüb ilə. Həqq-təala aləmi-zərrdə ki, bu aləmdən *yetmiş min mərtəbə²⁶ övsə'dir, təklif etdi:

الست بربكم و محمد نبيكم و على و ليكم و امامكم و الائمة من ولد
اولياكم وائمتكم.²⁷

Ey Cəlalüddövlə, hələ aləmi-zərrdə ki, bular özləri də hesab ilə görək təzə xəlq olmuş olaydılar, görəsən bir belə tərcihə səbəb nədir?

Pəs *xalq neçə firqə oldu²⁸. Bə'zisi iman və ıxlas və mə'rifət və bəsirət üzündən dedilər ki, bəli, iman gətirdik və təsdiq etdik o zadı ki, bizə göndəribsən, əvəmdən və nəvəhidən.

*Ey Cəlalüddövlə, bişək bular Təbriz əhli imiş²⁹.

Bə'zisi mə'rifət və bəsirət üzündən inad və nifaq pişə etdilər və dedilər ki, nəəm³⁰ نعم yə'ni sən bizim pərvədigaramız deyilsən və

Məhəmməd bizim peyğəmbərimiz deyil və Əli bizim imam və xəlifə və sahibi-ixtiyar və hakimimiz deyil və habelə onun övladı da.

*Ey Cəlalüddövlə, kaş deyəydilər ki, bulardan başqaları da bizim peyğəmbərlərimiz və imamlarımız və vəlimiz deyillər ki, elə bir yoluq hamısının yolu bağlanaydı³¹. Və bə'zisi – əvvəlkilər tabe' oldular imanda və təsdiqdə və iqrarda və lakin əvvəlkilər ki, sabiqundurlar və həqq-təala onların haqqında buyurubdur ki:

السَّابِقُونَ السَّابِقُونَ أُولَئِكَ الْمُقَرَّبُونَ فِي حَنَاتِ النَّعِيمِ³²

iqrar edibdirlər bil-əsalə və axırkılar ki, əshabiyəmındirlər və həqq-təala onların haqqında buyurubdur:

و اصحاب اليمين ما اصحاب اليمين في سدر مخضود و طلع منضود و ظل مملود و ماء مسكوب³³

iqrar etdilər bittəbəiyyət. Pəs olar əvvəlkilərin şiəsidirlər. Və bə'zisi ikimcilərə tabe' oldular inkarda və inadda, fəhm və bəsirət üzündən. Olar əshabi-şimaldır ki, həqq-təala onların şə'nində buyurubdur:

و اصحاب الشمال ما اصحاب الشمال في سموم و حميم و ظل من يحوم
لاباردو لأكريم³⁴

Və xalqın bə'zisi iqrar etdilər, yə'ni “bəli” dedilər ki,
³⁵ لَأَعْنُ بَصِيرَةٌ بَلْ عَنْ جَهْلٍ olar anlamadılar və bilmədilər işi ki, kimə tabe'dirlər və kimə mətbudurlar; haqq kimdir və batil kimdir?

Pəs həqq-təala əvvəlkiləri xəlp etdi əla illiyn və əsl cənnət tinətindən və onların tabe'lərini xəlp etdi tinəti-məxzunə və məknunədən, əvvəlki tinətdən ənzəl. Məsələn: əvvəlkilərin tinətini cirmişəmsdən və tabe'lərin tinətini nuri-şəmsdən xəlp etdi. Pəs tabe'lər şiədirlər və cənnətə daxil olacaqlar və münkirlərin tinətini xəlp etdi siccin və əsfəlüs-safilindən. Pəs olar xəlp olundular zülmətdən və cəhalətdən və şeytənətdən və hümqdən və səfahətdən və külli-xəbasətdən, necə ki, həqq-təala buyurubdur:

خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةً³⁶

və özgə yerdə buyurubdur:

لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا وَلَهُمْ أَذَانٌ لَا تَسْمَعُونَ بِهَا وَلَهُمْ أَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ
بِهَا أُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ³⁷

Amma cahillər, pəs onların əmri müəvvəqdir, olara küfrdən və imandan bir hökm olunmayıbdır. Taki, dünyaya gəlsinlər və qəbuli-təklif etsinlər, ya etməsinlər. Dünyada da cahil olsalar, qiyamətdə olara təklif olacaq. Pəs xələiqə ələmi-şəhadətdə ki, bu dünyadır, təklifi təcdid etdilər.

Hər şey mürəkkəbdır iki şeydən, birisinə qabil, birisinə məqlub dedilər. Qabildən mürad hey'ət və supətdir; məqlubdan mürad hey'ətin maddəsidir. Misal siracdır ki, onun maddəsi nardır və şö'ləsi hey'ətdir, əsəri nurdur və zülmətdir. Siracda nur və zülməti ehdas etməyə müəssir nardır və siracdaki şö'lə onun felidir ki, onunla nur və zülməti ehdas edibdir. Pəs siracın, yə'ni şö'lənin təzəvvüü və təhəqqüqü olmaz, məgər bəfe'li-atəş və nur və zülmətin, yə'ni əşi'ənin təhəqqüqü olmaz, məgər şö'lənin vasitəsi ilə. Pəs əşi'ə istimdadı bu şö'lədən edəcəkdir. Zira ki, atəş, əşi'ənin cəmi mayəhtacını şö'lənin yanında qoyubdur və ona əmr edibdir ki, bəqədri-mə'lum əşi'ənin hər birisinə əta etsin. Pəs şö'lə atəşin vəchi və babı tə'bir olunur ki, əşi'ə onun vasitəsi ilə atəşə təvəccöh edər və ondan mədəd alar. Əgər şö'lə olmasaydı əşi'ənin heç birisinə vücud olmazdı. Yə'ni əgər şö'lə olmasaydı, əşi'ə hərgiz məxluq olmazdı. Əşi'ənin xilqəti, yə'ni nur və zülmətin xilqəti vabəstədir şö'ləyə və şö'lədə dəxi müəssir nardır. Pəs nar bir xəzinə idi, gizlin, çün istədi ki, şünaxtə olsun və dost tutdu ki, zahir olsun, öz fe'lini zahir etdi qabiliyyəti-döhdə. Pəs siraci-vəhhac mövcud oldu. Pəs ona əmr elədi iqbal etsin əşi'ə tərəfinə və ehdas etsin onu. Sirac əşi'əni ehdas edəndən sonra əmr etdi əşi'ədən idbar etməyə və öz tərəfinə iqbal eləməyə və əşi'əni əmr etdi öz tövhidinə və şö'lənin risalətinə və buyurdu əşi'əyə ki: Siz hərgiz mənə vasil ola bilməzsiniz, məgər bu babdan ki, şö'lədən ibarətdir. Pəs cəmi əşi'əyə narin əsamisi deyilir və narin ismi-ə'zəmi şö'lədir ki, babi-feyzdir və heç mədəd nardən əşi'əyə yetişməz, məgər şö'lə ilə. Pəs hər vəqt ki, əşi'ə nari şö'lə vasitəsi ilə çağırar, müstəcab olur. Pəs şö'lə narin bəndəsidir, onu girami tutubdur. Şö'lə narə təqəddüm edə bilməz heç bir əmrə və illa həlak olur. Zira ki, şö'lənin təzəvvüü yoxdur, məgər nar ilə və nurə və zillə imdad yetirməz, məgər nar ilə. Çünki bunu bildin, pəs fəhm et ki, siracda olan nar misaldır məşiiyyətullahdan və döhn misaldır qabiliyyəti-peyğəmbərdən səlləllahü əleyhi. Necə ki, həqq-təala xəbər veribdir:

يَكاد زيتها يضئى و لولم تمسه نار³⁸

Yə'ni yaxındır ki, qabiliyyəti-Məhəmmədi zahir və mövcud ola, əgərçi ona atəşi-məşiiyyət yetişməmişdir. Bu işarətdir şiddəti-nuraniiyyətə və səfayi-qabiliyyətə.

Məhəmməd səlləlləhü əleyhin əqli və on dörd nəfər mə'sumun əqli onun övladından, əqli-vahiddir ki, müntəqil olubdur hər birisinə, bər səbili-tənavül və buna lisani-şər'də ruhülqüds və mələki-müəyyəd və mələki-müsəddəd və əmud-əznur də deyərlər. Pəs əvvəl şey' – ki, qədəm daireyi-vücuda qoydu – nuri-Məhəmməd əleyhüssəlamdır və onun əhli-beyti-tahirlərinin nurudur. Budur peyğəmbərin qövlünün mə'nası ki:

اول ما خلق الله نوري اول ما خلق الله عقلي اول ما خلق الله روحى

Pəs mə'lum etdin ki, əşi'ənin heç birisinin qivamı və vücudu və təhəqqüqü olmaz, məgər sirac ilə və əzlalın dəxi təhəqqüqü və səbatı olmaz, məgər sirac ilə. Pəs əşi'ənin və zilalın bəqası olmaz biduni-mədədi-sirac ilə. Pəs əşi'ədən ibarət o kəslərdir ki, aləmi-zərrdə öz xahişləri ilə iman gətiriblər və əzlaldan ibarət o kəslərdir ki, aləmi-zərrdə ixtiyarları ilə küfrü qəbul ediblər.

Pəs külli-kainat ibarətdir əşi'ədən və əzlaldan və külli-əşi'ə və əzlal mövcud və məxluqdur sirac ilə və sirac ibarətdir əimmeyi-mə'sumindən və siracın əsəri nardəndir ki, ibarətdir məşiiyyətullahdan. Zinhar, zinhar belə təvəhhüm etməyəsən ki, əimmə vücudlarında müstəqildirlər, bəlkə olar möhtacdırlar və olar həqq-sübhanəhu və təalaya əbddirlər və həqq-sübhanəhu və təala mə'buddur.

*Və'z tamam oldu və axund Molla Rəhim minbərdən aşağı endi⁴⁰.

Ey Cəlalüddövlə, axund Molla Rəhimin təqirəti əgərçi istilahi-qərİbdir və qərİb bəzəhn deyil, amma masədəqi-kəlamından məfhum olur ki, Şeyx Əhməd Bəhreyni də vəhdəti-vücuda qaildir. Fəqət zati-bari ilə əimmə arasında necə ki, İsmailiyyə-məzhəb Ələvilər ki, bir müddət Misirdə xilafət etdilər, bu əqidədə idilər, cümlədən Əlhakim billah-Ələvi ki, özünə mucid və xaliq mühyi və mümit ləqəbini itləq etdirirdi və bu əqidədə təbəəsinin ünas və zükurundan özünə bey'ət və misaq alırdı. Əgər Misrin İsmailiyyə-məzhəb Ələvi xüləfələrinin əsrində təsnif olunan kütübə mülahizə olunsə, Şeyx Əhməd Bəhreyninin əqaidi küllən təsnifatın içində müşahidə olunur.

Xülasə, Şeyx Əhməd Bəhreyni əimmə ilə həzrət-bari arasında vəhdəti-vücuda mö'təqid olan nəzərə gəlir. *Haman qərar ilə ki,

məsihilər vəhdəti-vücudu əb və ibn və ruhülqüsdə fərz edirlər. Əgər-
 çi şirkdən qorxub pərdəkeşlik edib, zinhar-zinhar ilə yaxasın qıra-
 qəkir və⁴¹ bəlkə bir növ ilə sirf vəhdəti-vücuda qail görünür^{42*}. Ondan
 ötrü ki, özü deyir: külli-kainat ibarətdir əşi'ədən və əzlaldan və külli-
 əşi'ə və əzlal mövcud və məxluqdur sirac ilə, yə'ni sirac vasitəsi ilə
 bürüz tapıbdır və sirac ibarətdir əimmədən və siracın əsəri nardəndir
 ki, ibarətdir məşiiyyətullahdan; bu surətdə biz ki, əşi'ə, ya əzlal cüm-
 ləsindən varıq və habelə əimmə ki, şö'lədirlər, zühur tapmamışıq,
 məgər narin zətinin təqazası ilə. Zira ki, şüa və zill və şö'lə həmişə
 vücudi-nardən peyda olurlar, nə başqa şeydən. Pəs külli-kainat
 vücudi-nardən ki, ürəfanın istilahınca vücudi-küllüdür naşı olubdur və
 zühur tapıbdır kəsəre'ti-latühsadə və əşkal və ənvai-müxtəlifədə
 bilaixtiyar. ^{43*}Yə'ni birisi şö'lə surətində ki, bərfərz əimmədir, birisi
 əşi'ə və əzlal surətində ki, bərfərz bizik. Pəs biz bir qüvveyi-kamilə
 və qadirədən ki, nardir, bürüz peyda etmişik. Əgər o qüvvə olmasay-
 dı, biz dəxi olmazdıq. Əgər biz olmasaydıq, o qüvvə dəxi olmazdı,
 yə'ni şö'lə və şüa və zill olmya, həqiqəti-nariyyət zaildir. Nə o qüv-
 vənin bizdə təsərrüfi-ixtiyarisi var, nə bizim o qüvvədə təsərrüfi-ix-
 tiyarimiz var. Bu vəhdəti-vücuddur. Dəxi nə istəyirsən?

Əgər şeyxilər deyələr ki, nar ibarətdir məşiiyyətullahdan və mə-
 şiiyyət qeyri-zati-baridir, bu surətdə məşiiyyət şö'ləyə və əşi'əyə və
 əzlalə maddə ola bilməz. Çünki məşiiyyət əmri-mənəvidir, iradə mə'-
 nasına ki, bizim xilqətimizin fe'li ona mənutdur. Pəs bizim maddəmiz
 hardan peyda oldu? Zira ki, şeyxi-mərhum özü buyurubdur ki, hər şey
 hey'ət və maddədən mürəkkəbdir. Hey'ətimiz mə'lum, axır maddə-
 miz də gərək olsun? Əgər şeyxilər deyələr ki, maddə ədəmdən peyda
 oldu, bu qələti-məhzdir. Ondan ötrü ki, ədəm, vücuda maddə düşə
 bilməz; xüsusən ki, şeyxilərin əqidəsində müddəi siraci-nardir və
 şö'lə bəndeyi-nardir. Əgər nar məşiiyyətullah olub qeyri-zati-bari ola,
 necə sirac maddə düşər və necə şö'lə qeyri-zati-bariyə bəndə olur?

Xülasə, xeyli cəncəl əqidədir. Bilmirəm ki, şeyxilər nə günə buna
 əqaidi-şər'iyyə ilə tətbiq verirlər?^{42*}

^{43*}Və'z tamam olandan sonra, o şeyxi rəfiq mənə rücu edib vəcd
 ilə soruşdu: Necə gördün, ruhun ləzzət apardı mı?

Cavab verdim ki: ruhum necə ləzzət aparsın ki, heç zad anlamadım.
 Genə rəhmət be nəbbəşi-əvvəl; köhnə məzhəbin vaizlərinin sözlərini
 heç olmasa başa düşürdüm.

Təəccüb ilə dedi ki: Sən Allah, doğru deyirsən?

Dedim: Vallah, doğru deyirəm. Mən belə quş dilini necə anlayım?

Dedi: Təəccüb edirəm, sən belə savad və kəmal sahibi adam, bu aşkara mətalibi fəhm edə bilməyirsən?

Dedim: Əzizim, bu mətalibi fəhm etmək üçün yalnız savad və kəmal kifayət etməz, gerek əhli-Təbriz kimi sahibi-mə'rifət və sahibi-fətanət olmaq ki, bu mətalibi başa düşmək. Mən ancaq beş-altı gündür Təbrizə varid olmuşam. Əgər təbrizlilərin içində bir il, iki il qalsaydım, yəhtəmil, mən də olardan ⁴⁴ المجالسة مؤثرة müqtəzasınca mə'rifət kəsb edərdim. Amma beş-altı gündən sonra çıxıb gedirəm Rəştə. Burada iqamət etməyə fürsətim yoxdur.

الحكم لله الواحد القهار⁴⁵

Təqsir özümdədir. Niyə mən aləmi-zərrdə öz ixtiyarımla məqami-inadda durub əzlal cümləsinə daxil oldum ki, indi bu mətalibin fəhmindən və ləzzətindən məhrum qaldım.

Bu halda rüfəqadan birisi dedi ki: Sənin məzaqına, olur ki, Rükni-rabein əqaidi müvafiq düşə.

Soruşdum: Rükni-rabe' kimdir? Bu necə sözdür?

Cavab verdi ki: Axır bir rükni-rabe' də var Kirmanda, Kərim xan adlı⁴⁶, deyir ki: aləm dörd rükünün üstündə bərqərandır; rükni-əvvəl həqq-təala özüdür; rükni-sani peyğəmbərdir; rükni-salis əimmədir, rükni-rabe' Kərim xandır ki, əimmə tərəfindən naibdir və cümlə kainat, onun vücudi ilə qaim və bərqərandır və külli-məxluqata o Kərim xanın itaəti vacibdir və heç vaxt aləm rükni-rabe'dən xali ola bilməz. Çünki aləm fənayə gedər. Aləmin qivamına və səbatına rükni-rabein vücudu lazımdır və Kərim xandan sonra genə gerek başqa rabe' ola, ta inqirazi-aləm.

Soruşdum ki: heç onun əqaidindən bilirsənmi?

Cavab verdi ki: Bilmirəm. Amma nəql edirlər ki, onun əqaidində mətalibi-aliyə var ki, “İrşadül-əvam” adlı kitabında bəyan edibdir və İraq şəhərlərinin əksərində xüləfası oturub xalqı hidayət edirlər.

Dedim ki: heyf, onun mətalibindən bilmirsən, vaxtı ilə olur ki, onun mətalibindən dəxi feyziyab olaq.

Çifaidə, bir kəs tapa bilmədim ki, Babin əqaidindən dəxi bir zad söyləyə. Dedilər ki, Təbrizdə çox babi var, amma heç kəs qorxusundan ləb tərpedə bilmir. Amma yəqinimdir ki, Bab dəxi bu növ pərpu-

çatı bir özge libasa geydirib meydana çıxıbdır. Ancaq Babın iki hökümü ki, öz Quranında, rüfəqanın təqdirinə görə, bəyan edibdir, hökmi-filosofanə nəzərə gəldi. Birisi budur ki, taifeyi-ünas gərək cəmi rüsumi-azadiyyətdə və cəmi hüquqi-bəşəriyyətdə taifeyi-zükür ilə müsavi ola və gərək taifeyi-ünasə dəxi taifeyi-zükür kimi tərbiyə verilə *və madam ki, taifeyi-ünas şövher ixtiyar etməyibdir, güşadə-ru ola və şövher ixtiyar edəndən sonra hifzi-namus təqaza edir ki, pərdənişin və məsturə olsun və əcnəbilərin ixtilatından və irtibatından e'tiraz etsin⁴⁷.

Qürrətül-eynin güşadə-ru olmağı bu hökmün tibqincə imiş⁺. *[Bu hökmün misli təkarvədlilik hökmü ilə birlikdə Əla-Zikrihissələmdə də görünmüşdür]⁴⁹. Birisi dəxi budur ki, aləmi-təbiətdə heç bir vücuda və

⁺ [Nüsxəni köçürənin əlavə etdiyi birinci qeyd:

Qürrətül-eyn Qəzvin müctəhidinin qardaşı qızıdır, ərəb dilini mükəmməl öyrənmiş, atəşin təb'li, qeyrət və himmət sahibi və dünya gözəli bir qız idi. İmam Hüseynin qəbrini ziyarətə gedərkən, Ətəbatda Bab həzrətləri ilə görüşə bilmiş, onun dinini qəbul edərək, özünü onun da'vətçiləri sırasına daxil edib, İranın hər tərəfində Babın əqidələrinə yaymağa və rəvac verməyə başladı.

Qürrətül-eyn zamanənin əcibəsi idi. Onun sərgüzəşti dastana layiqdir. Hadisələrin çoxunda ondan mərdlik və qəhrəmanlıq görünmüşdür.

Bab müridlərinin İran dövləti əleyhinə etdikləri üsyanların çoxuna Qürrətül-eyn başçılıq etmişdir. Nəhayət, babilərin Tehrandə olan sonuncu fitnələrində onu Qəzvinə tutub Tehrana gətirdilər və şahın fərmanı ilə gizlincə öldürdülər.

İkinci qeyd: Hicab ayəsinin nazil olması mərhum Əla-Zikrihissələmin göstərdiyinə görə, Ayişə ilə Səfvan hekayətindən sonra əmələ gəlmişdir. Bu ayənin nazil olması üzündən islam əhli arasında yayılan və bu tayfanı Yer üzündəki millətlərin ən bədbəxti edən fəsadlar həddindən artıqdır. Kişi tayfasının xasiyyətinin vəhşiliyi, onların təbiətində öz həmcinsləri ilə əlaqə və müasirətdəki kobudluq ən ləzzətli dünya ne'mətindən, yə'ni qadın tayfası ilə söhbətdən məhrum olmaq, bu qövmin arasında uşaqbazlıq cinayətini o qədər yaymışdır ki, heç kəs onun özünə isnad olunmasından qayğıya düşmür. Hətta bu qövmin şairləri belə açıqdan-açığa tüksüz uşaqlar haqqında mənzumələr intişar edirlər və bu çirkin işi eyib hesab etmirlər. Onların qəlbindəki qəsavət və vəhşilik, bütün qadınların elm, sənət və fənlərlə tərbiyələndirilməməsi və bunun kimi bütün məsələlərdə qadınların hüquq və azadlığının alınması və xüsusən gəzinti və hərəkətin yoxluğu, çox vaxt məhdud bir yerdə oturub qalmaq, məhcup və örtülü vəziyyətdə kəşif havanı udmaq nəticəsində, Yevropa hökimlərinin rə'yinə görə, qadın tayfası cürbəcür xəstəliyə tutulur. Bununla belə zina günahı hicab ayəsinin nazil olmaması ilə islam tayfaları arasından götürülməmişdir. Hicab ayəsinin zinanı rəf etmək üçün məxsus erkək qulluqçuların hərəmxanalarda saxlanmasını qədəğən etməsinə baxmayaraq, bu təsəvvürlə mən' edilmənin nəticəsi rəzil xacə satmaq peşəsinin yayılmasına səbəb olmuşdur.

Ey Cəlalüddövlə! Yevropa filosofları hicab ayəsi kimi çox arvad almağa icazə verən ayəni də bizim peyğəmbərin böyük səhvlərindən sayırlar. Deyirlər ki, çoxarvad-

şeyə nəcis itlaq olunmağını Bab caiz görmür, məgər inki bir para vücudu və əşyanı kərih bilir. Məsələn, deyir ki, kəlb və xıncır və xəmr və xun nəcis deyil, bəlkə kərihdir. Necə ki, qurbağa və fəzleyi-heyvanatı-tahirə kərihdirlər. Vəqəən bu iki hökm bimisl əhkamdan hesab oluna bilər; xüsusən ikincisi ki, əgər İranda mütədavil olsaydı, dəxi dünyada cühüd millətindən başqa heç yerdə vasvası vücudu tapılmazdı. İndi nə qədər vasvası dünya üzündə məhz nəcasətin vücuduna e'tiqad etmək üçün tamam ömürlərində əzabi-əlimə və məşəqqəti-şədidə giritfardırlar.

hılığın bir çox fəsadları və bəşəriyyətin zəif bir hissəsi haqqında açıq zülm olmasından başqa, iki cür aydınca fəsadı vardır. Birisi – qohumlar arasında və xüsusən ayrı-ayrı analardan doğulan bacılar və qardaşlar arasındakı daimi düşmənlik, o biri isə – tənəsül səmərəsinin islam milləti arasında azalmasıdır.

Birinci fəsadı anlatmaq üçün bəhs və dəlilə ehtiyac yoxdur, hər kəs ondan xəbərdardır. Amma ikinci fəsadı bu deyilən dəlilə görə tənəsül səmərəsinin azlığına səbəb bilirlər.

Məsələn deyirlər: Zeyd tək bir kişidir, dörd arvad alır. Tutaq ki, bu dörd arvaddan hər biri Zeyd üçün beş uşaq doğur. Beləliklə dörd arvadın bir kişidən olan uşaqlarının sayı iyirmi olur. Bunun əksinə, tutaq ki, bu dörd arvadın hər biri bir kişiye gedir və hər birisi özəri üçün on uşaq doğa bilər, beləliklə dörd arvadın dörd kişidən olan uşaqlarının sayı qırxa çatır. Həm də çox vaxt dörd arvad almış Zeyd öz təbii vaxtından əvvəl işdən düşər və doğuzdurmaqdan aciz qalar. Lakin onun dörd arvadının hər birisi uşaqdan qalmaq dərəcəsinə çatmayıb, doğmağa qabildir, ancaq Zeydin arvadı olması sayəsində ömrünün sonunadək uşaqsız qalmalıdır. Buna görə də Yevropa filosoflarının əqidəsincə qanunlarında təkəravadlılıq olan Yevropa tayfaları öz dəriscə qəlmələrində gündən-günə artırlar, ancaq Asiya tayfaları ölkələrinin geniş olması ilə bərabər, sayca qətiyyən artmırlar. Qohumlar arasında nifaqın olmaması, hər bir ölkədə bəşəriyyətin artması guya vətənin abadlığına, millətin qüvvətinə və dövlətin iqtidarına səbəb olur.

Ey Cəlalüddövlə! Yevropa filosoflarının bu xüsusdakı əqidələrinin düzgünlüyünə və onların arvadların çoxluğu nəticəsində tənəsül səmərəsinin azalmağı haqqındakı dəlillərinin düzgünlüyünə mən hökm verə bilmərəm. Və bilmirəm ki, tənəsül səmərələrinin azlığına həqiqətən çoxarvadlılıq bəisdir, yaxud başqa səbəblər. Xülasə, bu məsələ çox incədir. Onun öyrənilməsi bolu xarici mə'lumata və çoxlu təcrübələrə və dünyanın bütün ölkələrinin vəziyyətini bilməyə möhtacdır. Bundan sonra bizim övladlarımızdan islam dinində protestantizmin banisi olanlar bütün fiqh məsələlərimizdə dəyişiklik və əlavələr əmələ gətirib, hicab ayəsini rədd edəcəklər. Bu məsələni unutmamalıdır ki, əgər onların fikri və təhqiqatına görə Yevropa filosoflarının əqidəsi əqlə sığışarsa, çoxarvadlılığa icazə verən ayəni də islam millətinin arasında rədd edib,

فان خفتم الاعتدلو فواحدة⁵⁰

evlənməyi yalnız təkəravadlılıqla məhdudlaşdırmalıdırlar. Lakin ədalətə riayət etmək üçün bu xüsusda Quranda deyilmişdir ki:

Xülasə, madam ki, elmin rəvacı yoxdur və madam ki, xalq elm səbəbi ilə, həqq ilə batilə fərq verməyə qabil deyil, gündə bir Şeyx Əhməd-Bəhreyni və gündə bir Bab və bir Rükni-rabə' çıxacaq, aləmə fitnə və aşub salacaq və xalqı sərgərdan və bədbəxt edəcək.

artıqdır, buna görə ki, əgər ədalətdən məqsəd arvadın razılığını gözləmək və onun haqqında zülmün olmamasıdırsa, bu ədalət, kişi öz birinci arvadının üstünə ikinci arvad aldığı zaman yox olur. Bundan sonra kişinin ömrünün sonuna qədər birinci arvadının haqqında göstərdiyi açıq zülmü sabit və bərqərarlıdır. Artıq bu maddədə ədalətin möy-humu belə yoxdur ki, o ayəyə görə rəyəət olunsun. Və qüvvədən işə keçməsi imkanı olsun. Qurani nazil edən bir maddədə ədalətin mə'nasına diqqət etməmişdir.

ثبت العرش ثم النقش⁵¹

Qurani nazil edən bir maddədə zülmə icazə verdikdən sonra haman maddədə zülmün qaldması ilə bərabər adil olmağı əmr etməsi dözülməz bir təklifdir. Bu iki bir-birinə zidd olan əmrlərin bir yerdə və bir maddədə toplanması çətin bir xəyaldır.

Biz çarəsizlikdən الاتعدلوا -nu zülmün yüngülləşməsi mə'nasından alaıq ki, ayənin məzmunu düzgün olsun. Qadınlar tayfası haqqında ədalətin mə'nasını Yevropa filosofları yaxşı başa düşdükələrindən qadınları bütün insanlıq və azadlıq hüquqlarında kişilərlə şərik sayırlar. Hətta bu gün o qitənin bə'zi dövlətlərində qadınları məmləkətin idarə işlərinə də daxil edirlər, bundan başqa padışahlıq dərəcəsinə də bə'zi təsadüflərdə onlara rəva görürlər.

Necə ki, bu adət ərəblərin qələbəsinə qabaq İranda da var idi.

Yevropa filosofları qeyd olunan dəlillərdən başqa təkarvadrılığın çoxarvadrılıqdan üstünlüyünə dair iki başqa dəlil də gətirirlər: biri budur ki, çoxarvadrılıqda çox zaman insanlar sevgi və məhəbbət ləzzətindən məhrumdur. Əgər təsadüfən bu çox arvadlardan birinə qarşı eşq və məhəbbət əmələ gəlsə, başqaları heç olmazsa insaf və ədalətin ziddinə olaraq səmərəsiz arvadlıq qeydində qanlar udacaqlar.

O birisi budur ki, əgər qadın və kişilərin hüquq bərabərliyi haqqında filosoflar arasında ümumi rə'y varsa, çoxarvadrılıq bərabərliyin ziddinədir. Bu iki dəlil geniş şərhə möhtacdır ki, ondan bəhs etməyin yeri deyil. Və çoxarvadrılığı rəf etmək üçün əsərlər yazacaq olan filosoflar şübhəsiz, bu iki dəlilə ətraflı şərh verəcəklər və onun fəsadı və çirkinliyi haqqındakı misalları və təcrübələri zikr edəcəklər.

İslam millətinin e'tiqadınca bütün kainatın xalığı və Qurani nazil edən Allah, dörd arvadın rəhm etməmişə, heç olmazsa din alimləri onların haqqında rəhmli olsun və deməsinlər ki, cariyənin maliki onun yeyib-geyinməsinin kəfilidir və bunun əvəzində ondan mənfəətlənə bilər. Malik, nə deməkdir? Malik ya məmlukə nədir? Bəşəriyyətə məmluk və məmlukə olmaq ədalət və bərabərliyin ziddinədir. Bu cür şeylərə yalnız cəhənnəm sahibi, zülm və qəzəb mənbəi müsəlmanlar Allahın uluhiyyətində icazə verilir, onun təbiətinə uyğundur, bəşəriyyətin təbiətinə uyğun deyildir]⁴⁸.

Təəccüblüdür ki, Qurani nazil edən öz, zülmün banisi ola-ola, bəndələrindən ədalət istəyir.

Din alimləri bu məsələdə bir az düşünməlidirlər. Əgər Qurani nazil edən cariyələr haqqında rəhm etməmişə, heç olmazsa din alimləri onların haqqında rəhmli olsun və deməsinlər ki, cariyənin maliki onun yeyib-geyinməsinin kəfilidir və bunun əvəzində ondan mənfəətlənə bilər. Malik, nə deməkdir? Malik ya məmlukə nədir? Bəşəriyyətə məmluk və məmlukə olmaq ədalət və bərabərliyin ziddinədir. Bu cür şeylərə yalnız cəhənnəm sahibi, zülm və qəzəb mənbəi müsəlmanlar Allahın uluhiyyətində icazə verilir, onun təbiətinə uyğundur, bəşəriyyətin təbiətinə uyğun deyildir]⁴⁸.

Vəqta ki, xalq proqres başladı, vəqta ki, elm rəvac tapdı və xəvə-riqi-a'datın və mö'cüzatın və kəramatın məhal olmağından müxbir oldu və külli-miləl də əqaidi-diniyyənin puç əfsanə olmağın bildi və sivilizasyon dairəsinə ayaq basdı, şeyx Əhməd-Bəhreynin də, Babin da və Rükni-rabein də və buların əmsalının da yolu bağlanır, xalq cə-halətdən və fitnə və aşıbdan azad olur və despotdan dəxi azadiyyət tapar və despot dəxi ləqəbi-digər ilə rəisi-millət olub məhbubi-küllinas və məmduhi-küllü-afaq olur və millətin iradəti vasitəsi ilə küllimüddəiyan və qasibani-mülkün fəsadından və küll daxil və xaric düşmənlərin şərrindən əmin və məsun qalır və bizəval səltənətin səməratından özü və əxlafi nikunamlıq ilə bəhrə tapar.

Bir həftədən sonra Rəştə rəvanə oluram. Bir ay orada qalacağam. Sonra Mazəndərana gedəcəyəm. Xudahafiz.

Kəmalüddövlə

İRAN ŞAHZADƏSİ CƏLALÜDDÖVLƏNİN HİNDİSTAN ŞAHZADƏSİ KƏMALÜDDÖVLƏYƏ YAZDIĞI CAVABDIR

Zilqə'də ayında, sənə 1280-də Misirdən

Ey bəradəri-mehribanım Kəmalüddövlə!

Sənin üç məktubun da mənə vasil oldu. Üçünü də oxudum, məzmunundan xəbərdar oldum. Əfsus, əfsus səndən, ey Kəmalüddövlə, ey Ali-Kürəkənin yadigarı, ey səlatini-namdarların xələfi! Sən belə xəbti-dimağ gətirib-sən? Sən belə malxuliya tapıbsan? Heyf, səd heyf!

Yazırsan ki, səlatini-fürsün yaxşı-yaxşı qanunları və qaydaları var idi və milləti-İrənin onların əsrində yaxşı səadəti var idi, ərəblər çıxdılar, o səlatini yox etdilər və onların qəvaid və qəvaninini pozdular və milləti-İrəni səadətdən məhrum etdilər.

Ey biçarə, bir təsəvvür elə ki, padişahani-fürs və külli-əhli-İrən ərəblər çıxanda nə məzhəbdə idilər? Aya, səlatini-fürs və milləti-fürs məcus deyil idilər? Aya, olar deyildi ki, analarını, bacılarını və qızlarını və əmmələrini, xalalarını nikah edərildilər? Külli-dünyanın üzündə, hətta vəhşi və meşələrdə heyvanat kimi gəzən təvəifin içində bir belə rəsmi-şəni və müxalifi-təb' və insaf adət müşahidə olunurmu və aya, bundan böyük bədbəxtlik olur ki, kişi öz anasını və bacısını və qızını alsın, özünə cüft etsin?

Ünəs taifəsini pərvərdigari-ələm bəşəriyyətdə aciz, zəif yaradıbdır. Onun hamisi atası və oğlu və qardaşı və əmisi və dayısıdır. Vəqta ki, bir məzhəbin səbəbi ilə taifeyi-ünəsə ata və oğul və qardaşı yağı görünə, onun hamisi pəs kim gərək olsun? İddia edirsən ki, Firəngistan gəzib, ə'ləmi-ətibba görübsən, niyə bir olardan soruşmadın və təhqiq etmədin ki, aya, nəslin davamına və izdiyadına bəid qandan tənəköh uladır, ya qərib qandan? Fürs millətinin halətinə səadət ad qoyursan və səlatini-fürsün qəvaid və qəvaninini mədh edirsən. Heyf olsun sənə, ey Kəmalüddövlə!

Niyə bilmirsən ki, bir belə əqidənin və bir belə məzhəbin vücudu ilə məən olan səadət aqıl şəxsin nəzərində eyni zəlalət görünür *və səlatini-fürsün, qəvaid və qəvaninini cəvahir-i-qəvaid və yəvaqiti-qəvanin olsa da, belə məzhəbin şərəkəti ilə xərmehrəcə nəzərə gəlməz¹.

Cənab əqdəsi-ilahinin lütfi-xassi furs millətinə şamil oldu ki, ərəbləri olara müsəllət elədi və bu adəti-şəniəni onların içindən rəf' etdi *və bu məzhəbi-batili, onların arasından götürdü².

Mənə Firdövsinin əş'arın, öz sözün təqviyətində şahid çəkirsən. Firdövs özü də sən kimi bir laməzhəbin birisi idi. Aya, Firdövs deyil idi ki, fəlsəfi və dəhriməzhəb olmağı ilə Sultan Mahmudun nəzərində müttəhim oldu? Aya, onun fəlsəfi və dəhriməzhəb olmağına özünün bu əfradı dəlalət etməzmi?

نگه کن باین گنبد تیز گرد
که درمان ازو یست زو نیز درد
ازو زار گردی ازو سرفراز
وزو دان فزونی وهم زو نیاز
نه گشت زمانه بغرسایدش
نه این رنج و تیمار بگزایدش
نه از گردش آرام گیرد همی
نه چون ما تباهی پذیرد همی³

Yə'ni dünya həmişə var imiş və həmişə də var olacaq. Aya, Firdövs özü də Sultan Mahmudun həcvinə demirmi ki, onu bidin hesab edirdilər?

ایا شاه محمود کشور گشای
گر از من نترسی بترس از خدای
که بد دین و بد کیش خوانی مرا
منم شیرنر میش خوانی مرا⁴

Əgər vəqəən Firdövs laməzhəb deyil idi, nə səbəbə bu isnad ona verildi? Pəs niyə özgələrinə bu isnadı vermirdilər? Bundan əlavə dəxi, Firdövs o səbəbə fursləri mədh və ərəbləri zəmm edir ki, özü də furs millətindən idi. Bəlkə atəşpərəstliyi və kəkəbpərəstliyi dini-islama tərcih verirdi və furs padşahlarının və məcüsilərin təəssübün çəkirdi.

دلش اینکه هر وقت در کتابش کلام به پیغمبر ما می‌رسد نامش را
بطریق استهزایی برد و دریک جا با نام جن ذکر می‌کند و اخبارش را از لافویات
میشمارد چنانکه از زبان سعد وقاص می‌گوید

۱- زجنی سخن گفت وز ادمی
زکفتار پیغمبر هاشمی

۲- ز توحید و قرآن و وعد و وعید

ز تهدید و وزرسمهای جدید

۳- ز قطران و از آتش و ز مهریر

ز فردوس و جوی می و جوی ثیر

۴- ز کافور و از مشک و ماء معین

درخت بهشت و می و انگبین

۵- همه تاج و تخت و همه جشن و سرور

نیر زد بدیدار يك موی حور

۶- جهانی کجا شربت آب سرد

نیرزد برودل چه داری بدرد

اما هر وقت که کلام بزردهشت میرسد نامش را درکمال تعظیم و احترام می برد و ظهورش را از علامات فرخنده بختی ملت فرس می داند چنانکه می گوید
بیاعتقاد خود نه از قول دیگر کس اشاره بزردهشت است

۱- چو یکچند گاهی برآمد برین

درختی پدید آمد اندر زمین

۲- زایوان کشتاسب تا پیش کاخ

درختی کشتن بیخ و بسیار شاخ

۳- همه برگ او پندو بارش خرد

کسی کو چنین برخوردگی مرد

۴- یکی پاک پیدا شد اندر زمان

بدست اندرش مجمر عودیان

۵- خجسته پیو نام او زردهشت

که اهریمن بدکنش را بگشت

۶- بشاه جهان گفت پیغمبرم

ترا سوی یزدان همی رهبرم

۷- یکی مجمر آتش بیاوردو باز

بگفت از بهشت آوریدم فراز

۸- جهان آفرین گفت بپذیر این

نگه کن بدین آسمان و زمین

۹- زگوینده بپذیر بهدین اوی

بیاموز از او راه و آیین اوی

۱۰- نگر تا چه گوید برآن کارکن

خزو برکزین این جهان خوارکن

- ۱۱- بیاموز آیین و دین بهی
که بیدین نه خوبست شاهنشهی
- ۱۲- چو بشنید ازو شاه بهدین به
پذیرفت ازو دین و آیین به
- ۱۳- سران بزرگ از همه کشوران
پزشکان داناو کند آوران
- ۱۴- همه سوی شاه زمین آمدند
به بستند گشتی بدین آمدند
- ۱۵- پدید آمد آن قره' ایزدی
برفت از دل بدسگالان بدی
- ۱۶- ده بت پرستی پراکنده شد
به یزدان پرستی برآکنده شد
- ۱۷- پراز نور ایزد ببند دخمها
وز آلودگی پاک شد تخمها
- ۱۸- پس آزاده گشتاسب برشد بگاه
فرستاد هرسو بکشور سپاه
- ۱۹- پراکنده کرد جهان مؤبدان
نهاد از بر آوزان کنبدان
- ۲۰- یکی سرو آزاده را زردهشت
به پیش در آزر اندر بکشت
- ۲۱- نبشتش برآزاد سرو مهی
که بپزد رفت گشتاسب دین بهی
- ۲۲- گوا کرد مرو سرو آزاد را
چنین گستراند خرد داد را
- ۲۳- بگردش یکی باره' آهنین
نشست اندراو کرد شاه زمین
- ۲۴- فرستاد وهر سو بکشور پیام
که چون سرو کشر بکیتی کدام
- ۲۵- کنون جمله این پند من بشنوید
پیاده سوی سرو کشر روید
- ۲۶- بگیرید یکسر ره زردهشت
بسوی بت چین بزآرید پشت

- ۲۷- بایین پشینیان منگرید
 بدین سایه' سروبن بگردید
 ۲۸- سوی گنبد آذر آرید روی
 بفرمان پیغمبر راست گوی
 ۲۹- به یزدان که هرگز نبیند بهشت
 کسی کو ندارد ره زردهشت^۵

Əgər Firdövsî pak-e'tiqad adam olsaydı və onun islamiyyətində şaibə olmasaydı, heç vaxt onun dilinə gəlməzdi, bəlkə cəsarət elə bil-məzdi ki, [ərəblərin həcvində]^۶ bu əfradı desin:

ز شیر شتر خوردن و سوسمار
 عربرا بجایی رسیده ست کار
 که تاج کیانرا کند آرزو
 تفو باد بر چرخ گردان تفو^۷

Və heç vaxt deyə bilməzdi ki, ərəblər, yə'ni ərəblərin peyğəmbərləri xalqı çalıb-çapmaq üçün və xalqın malın talamaq üçün əllərin-də dini bəhanə ediblər.

بریزند خون از پی خواسته
 شود روزگار بد آراسته
 زیان کسان از پی سود خویش
 بجویند و دین اندر آرند پیش^۸

*O ki bir para əfrad, həzrəti-Əli əleyhissəlamın mədhində və əhli-beytin iradəsində deyibdir, bu fərdləri Sultan Mahmudun nəzərindən düşəndən sonra nəzm edib kitabına daxil etdi ki, Fəxrüddövləyi-Deyləmiyə xoş gəlsin. Çünki Fəhrüddövlə şiə-məzhəb idi və Sultan Mahmuda ədavəti var idi. Bir dəfə Firdövsiyə min qızıl hədiyyə göndərüb, onu öz hüsuruna də'vət etmişdi. Firdövsinin əimmeyi-əthar haqqında dediyi əfrad ixlas üzündən deyil, riyə üzündəndir^۹, və Firdövsinin əş'arı ərəblərin zəmmində mənə heç vaxt dəlil olmaz.

[Əbdürrəhman ibn-Xəldunu mən çox yaxşı tanıyıram. O, Bəni-Üməyyədənir. Əbu-Süfyan onun əmisidir, Müaviyə onun əmisi oğludur. Öz kitabında Müaviyənin və Bəni-Üməyyənin tərəfini saxladığını və Müaviyəni səhabənin böyükələrindən saydığını görmürsənmi? İbn-Xəldunun ata-babaları Bəni-Üməyyənin zəiflədiyi dövrdə Suriyadan

Afrikaya və Əndəlisə düşmüşlər. O və onun ata-babası Bəni-Haşim xanədanının düşmənidirlər. Bizim peyğəmbərin nübüvvətini ərəblərin təbiətinin tələbinə isnad verməkdə onun e'tiqadı sənə və başqalarına sənəd ola bilməz. Çünki bu isnad qərəz yolu ilədir. Bəni-Üməyyənin qanında Bəni-Haşimə qarşı kin və ədavət aləmin sonuna qədər cari və baqidir.

Əmmarətül-Yəməni də dinsiz və fəsiq bir şair idi. Buna görə də Səlahəddin onu, firənglərə kağız göndərib onları Misri zəbt etmək üçün də'vət edən bə'zi müsəlman xainləri ilə birlikdə dara çəkdi]¹⁰.

Bir dəxi Əla-Zikrihissəlam İsmailinin halatını xəyalatı-batılən həqqiyyətinə isbat¹¹ gətirirsən və bu mülhid köpək oğlunu da adam cərgəsinə qoşursan. Əla-Zikrihissəlamın atası Məhəmməd Büzürg Ümmid, Allah rəhmət eləsin, bildi ki, oğlu necə bəddir və necə bədzatdır; o cəhətdən xalqı cəm edib əla-rüüsül-əşhad oğlunun əqval və əf'alına inkar etdi və oğluna tabe' olanlardan iki yüz əlli nəfər qətlə yetirdi və iki yüz əlli nəfəri qəl'eyi-Ələmövtdən ixrac elədi və izhar etdi ki, hər kəs mənim oğlumun əqvalına e'tiqad etsə, kafirdir. Əla-Zikrihissəlam atasından xaif olub tövbə etdi *və atasının rəvişinin isbatına risalələr inşa elədi, ta ki, atasını bilkülliyyə inandırdı ki, o, təriqi-müstəqimədir, çünki atası bir sadədil adam idi, oğluna bəvər edib mənəbi-vilayəti-əhdi ona təslim elədi¹².

Vəqta ki, Məhəmməd Büzürg Ümmid mərhum oldu, Əla-Zikrihissəlam məsnədi-səltənətdə oturub də'viyi-imamət başladı və *özünü Nəzar ibn-Müstənsir Ələvinin evladından sayıb¹³ şər'i-şərifin təhəvünündə çalışıb diyari-Rudbar və Qəhistanda rəsmi-fisq və fəsad və küfr və ilhad aşkar etdi.

Bir də təkalifi-şər'iyyənin bütlanına Bu-Əli-Sinanın qövlünü hüccət tutursan, belə ki, deyirsən:

بو علی در فن حکمت اوستاد
ومضائرا مرصان نام نهاد¹⁴

Bu-Əli-Sina dəxi bir şərbi və fəsiqin birisi idi. Bir təvarixə rücu et, gör ki, o kim idi? Nəinki dini və məzhəbi yox idi, əxlaqı da yox idi. Laməzhəbliklə şöhrət tapdığı üçün Sultan Mahmud Qəznəvidən qaçıb qəzayayi-mütənəvviedən sonra gəlib Həmədana Şəmsüd-dövleyi-Deyləmiyə vəzir oldu. Əyyami-vəzarətində bir tövr rəftar elədi ki, ləşkər ondan tənqə gəlib evini qarət elədilər və özünün qətlinə qasid

oldular; qaçıb qırx Şeyx-Əbu-Səidin evində gizləndi. Sonra genə kər-rəti-saniyədə Şəmsüddövləyə vəzir olub, hər gün gündüzlər sərən-cami-ümuri-vəzarətə məşğul olurdu və gecələr əvvəli-şəbdə tüllaba dərs verərdi. Sonra müğənniləri və əhli-sazı və əhli-tərəbi cəm edib, şürbi-şərabı-nabə iqdam edərdi⁺.

Afərin sənə, ey Kəmalüddövlə, ey Babur şah Kürəkaninin xələfi, ey Hüməyün şah Teymurinin nəticəsi! Əgər Kürəkan nəslinin qanında bu növ xurdəbinlik var idi, bu növ filosofluq var idi, bu növ həqq ilə batilə fərq vermək qüvvəsi var idi və bəni-növi-bəşəri cəhl və zəla-lətdən qurtarmağa¹⁶ talib olmaq və onların əhvalına cansuz olmaq maddəsi var idi, pəs niyə sənin babaların üç yüz ildən ziyadə Hindus-tan xalqının içində səltənət edib hindulərin puç-puç əqaidinə mültəfit olmadılar? İslam dininin əqaidi, yə'ni hindulərin əqaidindən də puç və çürükdür ki, sənin gözüni indi bunu görür? Niyə sənin babaların hind xalqının zəlalətin görmədilər və niyə onları zəlalətdən qurtarmadılar? Niyə olara demədilər ki, adam arvadını öz rizası ilə biganə kişiyyə cima etmək üçün vermək həmaqətdir və xilafı-qanuni-təbiətdir? *Heyva-natda qeyrət var ki, öz təsərrüfündə olan dişini bəqədri-imkan biganə erkəkdən qoruyur. Məgər görmürsünüz atı, görmürsünüz iti, görmür-sünüz quşları, görmürsünüz xoruzu?

İnsan məgər heyvandan gərək biqeyrət olsun, öz cüftünü öz əli ilə biganə erkəyə versin¹⁷. Niyə o hindulərə demədilər: fahişələri, hər məvaqifi-şərifələrində saxlayıb, gəlib-gedənə onların cimamını ehsan etmək, əməli-qəbih və ləğvdir və qızları cəbrən və qəhrən ata və ana-sından biizn aparıb əqd etmək zülmdür? Və niyə demədilər ki, şövhər öləndən sonra arvad sütti olmaq, yə'ni özünü şövhərin cəsədi ilə bir yerdə diri gözlü atəşə yandırmaq səfahətdir? Və niyə olara demədilər ki, adam bövl və qayıtını qarışdırıb, qurudub, parçadan keçirib, suya

⁺ [Kitabı köçürənin əlavə etdiyi qeyd: Cəlalüddövlənin təsəvvür tərzindən anlaşılır ki, İran əhlinin və bəlkə bütün müsəlmanların əqidəsində mübahisələrdə sübutun qüvvəsi və düşməni sükuta məcbur etmək sözdə və fikirdə deyil, bəlkə söz və fikir sahibinin şəxsiyyətindədir. Firdövs. Əla-Zikrihissəlam və Əbu-Əli-Sinanın sözləri və fikirlərinin mətanəti yüksək dərəcədə olsa da, yenə bir qara pula dəyməz. Buna görə ki, bu ali fikir sahibləri müsəlman camaatı nəzərində həqir və töhmətlidirlər.

Əgər imamın sözü və fikri tam mə'nasilə səfehçəsinə olsa da, məsələn, imamların ananın fərcindən deyil, budundan doğulduqları əfsanəsi kimi, heç bir sual-cavab olmadan və təsəvvür edilmədən həqiqətin özü sayılacaqdır. Buna görə ki, imamın şəxsiyyəti müsəlman camaatı nəzərində yüksək şərəfə malikdir]¹⁵.

qatıb içmək kövdənlikdir? Niyə olara demədilər ki, həbsi-nəfs etmək və başqa riyazəti-şəqqə əmələ gətirmək, məsələn, yeddi il sərəsər samit oturmaq və əlini başına qoyub hərəkət verməmək və bu qəbil şeylər, küllən əhməqlikdir¹⁸... Niyə olara demədilər ki, zəkərə və fərcə sitayiş etmək xəriyyətdir və ana ilə və bacı ilə və qız fərzəndi ilə və əmmə ilə və xala ilə cima etmək qəbihdir və adam öldürmək günahi-əzimidir? Zira ki, hindulərin Şaktyan taifəsi adam öldürməyi səvabi-əzim hesab edirlər. Niyə olara demədilər ki, adam ətini yemək və mürdəni torpaq altında saxlayıb paşidə olandan sonra tənəvül etmək divanəlikdir? Niyə olara demədilər ki, kişilər doğmayan arvadlarını mürşidlərinin yanına aparıb, gözlərinin qabağında mürşidlərini arvadları ilə cima etdirmək ki, uşaq doğsunlar, səfalətdir? Niyə olara demədilər ki, öz qızlarını brəhmənlərin yanına aparıb gözlərinin qabağında cima etdirmək binamusluqdur və bütlərə sitayiş etmək əqideyi-batilədir? Niyə sənin babaların bu qəbil bihəsr qəbih ə'malı hindulərin içində təsəllütləri ola-ola baqi qoydular? Pəs niyə sən özün heç bu qəbaihi hind əhlinin içində, öz vətəninə görmədin, elə beş gün İrana gəlməklə öz rə'yi-fasidincə bizim əqaidimizin bütlanını görüb binayicansuzluq qoydun və hindulərin ancaq Çarvak taifəsinin əqaidinə mültəfit olub onu bizə səlah bildin? Niyə sənin gözün elə çarvakların əqidəsini gördü¹⁹ *ki, biz dəxi necə ki, hindulər çarvaklardır, e'tiqad edək ki, kainatda sani və mucid yoxdur və ə'la və ədna olmaq aləmi-təbiətdəndir. Və sani'in vücuduna bir dəlili-qate' və bürhani-vazeh dəstəviz deyil. Pəs niyə gerek əmri-məznuna və mövhuma, bəl mə'duma bəndəlik etmək və niyə gerek məabiddə və savami'də ibadət xatiri üçün cəbhəsa olmaq və firiştələr ki, şühudi-fəziləti olara yoxdur, qail olmaq və cənnətin ümidi və rahətin nəvidi ilə hirs-i-əbləhanə mucibincə dünyanın ne'mətlərindən və rahətlərindən əl çəkmək. Və nəqdi biəslə nisyəyə dəyişmək və cahdust füsəhanın kazibanə əqvali ilə ki, əvamı fərib toruna salmağı arzularına çatmaq üçün vəsilə biliblər, fərifte olmaq və dənəti-təb'dən belə əşxasa fütədən olub oları ağa və övliya bilmək və olara bəndeyi-rəzil olmaq və pərəstis etmək? Hər şey ki, zahir deyil, bəvər etməyə sayistə deyil. Tərkibi-cəsəd məvalidi-ənasirdəndir. Təbiətin müqtəzasında bir neçə gün ənasir bir-biri ilə tə'lif tapıblar. Madam ki, səbati tərkibi-cəsəd və səlaməti-hey'ət var hər zadə ki, mərəgubi-təb'dir və ondan zərəri-heyvani mü-təsəvvir deyil, gerek təvəssül axtarmaq; vəqta ki, tərkibi-cəsəd mütəlaşi

oldu, məadi-ünsür genə ünsürdür. Və bədən dəxi təxrib tapandan sonra balatər vətənə və naz və nəimə, üruc və nar və cəhimə nüzul yoxdur. Pəs gərək e'tiqad etmək ki, hüququallah sayılan ə'malda günahkar olanlar müatəb olmazlar. Və nikukar olanlar rahət və ne'mətə çatmazlar. Bəlkə vaqəən də bər'əksdir, ondan ötrü ki, günahkar orucun və namazın və taatın və ibadatin əzabında fariğ-bəfariğ olubdur. Və nikukar ibadatin məşəqqətində ki, əzabdır, giriftardır, pəs aqıl gərək cəmi ləzzatı-dünyəviyyədən bəhrə aparsın və heç müştəhiyyatdan e'tiraz etməsin. Zira ki, çün torpağa getdin, geri gəlməyin yoxdur.

بار آمدنت نیست چو رفتی رفتی²⁰

Mən sənə dedim get İranı bir göz, öz həmməzhəblərinlə bir neçə gün dur-otur, könlün açılısın və qəm-qüssədən bir az ifaqə tap; demədim ki, get, bizim dinimizi və məzhəbimizi bərhəm vur.

Küllü-dünyadə hər taifə bir din, bir məzhəb tutubdur. Əgər başqalarının dini və məzhəbi həqdir, bizimki niyə həqq olmasın? Əgər nəhəqdir, dahı nə eləyək²¹, el ilə gələn qara gün bayramdır. ^{22*}Necə ki, ərəb deyir:

البليّة إذا عمت طابت^{22*23}

Həqq-təala özü o əzəmət və cəbərutu ilə hər beş gündə Tur dağına gəlib, ağacın dalsına girib, həzrəti-Musa ilə danışmağa ərinmədi, elə bizim peyğəmbərimizin yanına Cəbrailini göndərməyə gərək ərinəydi?

Özgələri ölənləri təzədən dirilən [və göyə uçan]²⁴ e'tiqad edirlər. Aya, biz bir dirini ölməyən və qaib olan e'tiqad etsək, göy kişnəyib, yer zəlzələ edəcək?

İran şahzadələrinin səyaqi-rəftarını zəmm edib, onların üyubunu mənə xatir-nişan eləyirsən. Əqdəm bizim İran torpağında səlatin silsiləsində bu səyaq rəftar hərgiz mə'ruf və mə'mul deyildi. Bu səyaq rəftarı və bu günə rəsmi İran torpağında səlatini-Moğol mücrə və mə'mul etdi. Yə'ni əvvəl Çingizilər və sonra sənin babaların Teymurilər.

Əgər bu səyaq rəftar fəzilətdir, sənin babalarından bizə yetişibdir. Əgər qəbahətdir, bunun nisbətini bizə niyə verirsən? Mərhəbə sənə, ey Kəmalüddövlə, əgər vaqəən sən belə filosof idin və öz əqidəncə mətalibi-aliyyəi-politikadan belə xəbərdar idin və bilirdin ki, despotluq pisdir, padişah gərək *fəramuşxanələr açsın və²⁵ məcmə'lər yapsın və

millət ilə ittifaq etsin və millət²⁶ ilə yekdil və yekcəhət olsun və özünü millətə məhbub eləsin və milləti özünə mürid və cannisar qılsın, konstitusyon qayırınsın, parlamentlər tərtib etsin, qəvanin qoysun, tainki mülkü zəval tapmasın, pəs niyə dədən Zib-Övrəngə bu və'zlərdən vermədin ki, dediklərinə əməl edəydi, ingilis gəlib ölkəsini əlindən almayaydı *və səni və qardaşlarını qapılara salmayaydı və millətinizi xar və zəlil etməyəydi?

Bizim padişahımız despot isə də, Allaha şükür, genə özümüzdəndir, Allaha şükür ki, biz sizin kimi biganə millətin əlində giriftar olmamışıq. Külli-cahaniyana mə'lumdur ki, ingilis Hindistan əhalisi ilə nə qism rəftar edir? Məgər sivilizasyon tapan ingilis və qəvanin sahibi ingilis, Hindistan əhli ilə despotdan yaxşı müamilə eləyir? Olara nisbət min mərtəbə genə despota rəhmət²⁷.

Allahı seversən, Kəmalüddövlə, İranda çox durma, qayıt çıx gəl²⁸; qorxuram səndən ziyadə fəsad törəyə! [O fransızların atası gorbəgor olsun ki, sən iki-üç gün olarnan oturub-durdun və olardan bir para cə-fəngiyat öyrəndin]²⁹. Sənin əqlinə bişübhə rəxnə yetişibdir.

Bundan sonra mən səni Kəmalüddövlə xitab etməyəcəyəm, bəlkə Nöqsanüddövlə xitab edəcəyəm. Allahı seversən, var, çıx gəl işinə, öz qəmini çək, öz dərini çək, cızığından çıxma!

Göndərdiyin tənəki bəstəsi yetişdi. İstədiyin durbini alıb Hacı Abdullah mirvarifüruşi-Bəğdadının adına Rəştə göndərdim. Xudahafiz.

Cəlalüddövlə

“KƏMALÜDDÖVLƏ MƏKTUBLARI”NIN MÜLHƏQATI

*“Kəmalüddövlə” müəllifinin dostlarından birinin bu müəllifin sirdaşlarından
birisinə 1280-ci ildə yazmış olduğu məktubun surətidir.*

BİRİNCİ MƏKTUB

Mənim hörmətli qardaşım! Allah iqbalını daimi etsin! Cənabınızın xahişinə görə “Kəmalüddövlə məktubları” nüsxəsini müəllifindən alaraq sizə bir neçə şərtlə göndərirəm.

Birinci – bu nüsxəni gərək mə’rifəti, əminliyi və insaniyyətinə qətiyyətlə inandığınız şəxslərə göstərsiniz.

*İkinci – bu nüsxədən istəyən və hər xüsudsa e’timada layiq olan şəxslərə bir nüsxə verməlisiniz¹.

Üçüncü – e’tiqadınızca elmdə qüvvətli olanlara təklif etməlisiniz ki, bacarsalar Kəmalüddövlənin, istər politika işlərinə və istərsə də dini işlərə aid olan bütün fikirləri haqqında kritika yazsınlar görək bu fikirləri qəbul edir, yaxud dəlillərlə rədd edirlər. Kəmalüddövlənin də məqsədi budur. Lakin kritikada nəqli və nəssi dəlillər qətiyyətlə qəbul olunmayacaq və iltifata layiq görülməyəcəkdir.

Dördüncü² – tənqid yazmaq bacarığı olmayan şəxs, heç olmasa nüsxənin mütaliəsindən aldığı təəssüratı yazıb, Sizin vasitənlə mənə göndərsin *ki, müəllifinə bildirim³.

Bundan başqa, nüsxənin müəllifi haqqında cənabınıza müxtəsərcə bir neçə kəlmə yazmaq lazım gəlir. Bu kəramətli adam, bir sıra əsərlərin sahibi, *vətənpərvər və millətini sevən⁴ bir şəxsdir. “Kəmalüddövlə” nüsxəsini yazmaqda onun heç bir şəxsi qərəzi yoxdur. Bu səbəbə görə ki, onun nə *vətəni olan İrana⁵ və nə də həmdini olan *islam millətinə⁶, Allah göstərməsin, heç bir kini yoxdur.

Hal-hazırda bütün Avropada və Yengi Dünyada bu məsələ qarşıda durur ki, aya, batil əqidələr, yə’ni dini e’tiqadlar ölkənin və millətin xoşbəxtliyinə səbəb olur, yoxsa ölkənin və millətin zillətinə?

Bu qit’ələrin bütün filosofları, dini e’tiqadların, ölkə və millətin hər xüsudsa zillətinə səbəb olması fikrində müttəfiqlər; hətta onların ən məşhuru son ingilis filosoflarından olub da, əsərləri⁷ dünyada tanınan və hər kəs tərəfindən bəyənilən Bokl, bu əqidədə o birilərinə

nisbətən daha irəlidə gedir. Onun dəlillərindən biri budur ki, İspaniya, yə'ni Əndəlis milləti və Şved milləti və Papaya tabe olan Rim milləti dini e'tiqadlara bağlandıqları və keşişlərin və əfsanəçilərin sözlərinə qulaq asdıqları üçün elm və sənətlərdə gündən-günə tənəzzülə üz qoyurlar. Amma Avropanın başqa millətləri, xüsusən ingilis, Fransa və Yengi Dünya millətləri dini e'tiqadların qeydindən azad olaraq, əql və fəlsəfəyə peyrəvlik etdiklərindən, elm və sənayedə günbəgün, saat-basaat tərəqqi etməkdədirlər. Onların elmləri sayəsində dünyada qərribə ixtiralar və insan övladının xoşbəxtlik və asayişinə səbəb olan maraqlı yeniliklər meydana gəlmiş, elm və mə'rifət vasitəsi ilə Avropa əhalisi tərəqqi etmişdir.

Bu filosof deyir ki, kamil adam və insan övladının dostu həqiqət sirrələrinin kəşfində və dini e'tiqad əsaslarının məhv edilməsində, mal və can qorxusu çəkməyən ağıllı adamdan ibarətdir. Belə bir ağıllı adam hər necə olursa olsun, din və məzhəblərin həqiqiliyi haqqında insanların fikrində yalnız bir şübhə oyatmalıdır. Ondan sonra fikrin özü fəaliyyət edib yavaş-yavaş həqiqəti anlayacaq və sahibini cəhəlat qaranlığından bilik işıqlığına çatdıracaqdır.

“Kəmalüddövlə”nin müəllifi də Avropa filosofları əqidəsindədir⁸, yə'ni liberal və proqress məsləki sahiblərindən və sivilizasyon taliblərindəndir. Məqsədi budur ki, onun millətinin arasında dəxi əhalinin bütün siniflərində elm və sənətlər intişar etsin. Bu məqsədinə nail olmaq üçün öz iqtidarı daxilində bir neçə vəsiləyə əl atmışdır ki, islam yazısını dəyişdirmək də⁹ o vəsilələrdən biridir. O, öz millətinin ürəyi tarlasında qeyrət, namus, xəlqpərvərlik, vətənpərəstlik, ədalət və bərabərlik toxumu əkilməsini ^{10*}və nifaqın birliyə çevrilməsini və millətin arasından zillət və fəqirliyin rəf' olmasını, onun sərvət və dövlət qazanmasını istəyir. Lakin bu məqsəd, arzu, insanların həqiqəti görən gözüne pərdə çəkib onların dünya işlərində tərəqqi etmələrinə mane olan dini e'tiqad əsasları məhv edilmədikcə, müyəssər ola bilməz. Buna görə də əqidəsinin tələbinə görə öz mə'lumatını qələmə almışdır. “Kəmalüddövlə” nüsxəsinin yazılmasının səbəbi də ancaq budur. Yoxsa başqa bir məqsəd nəzərdə tutulmamışdır. Əgər bu nüsxənin mətləbləri bə'zi şəxslərin nəzərində ölkə və millətin zərərinə səbəb görünürsə, onları olmamış kimi hesab edə bilərsiniz¹¹.

İnsanların bəsiətsizlik və mə'rifətsizliyinin nəticəsində hicrətdən ta bu günə qədər avamı aldadanlar, İran torpağında nə fitnə və nə qa-

rısqılıqlar törətmişlər və bu məmləkətin əhalisinin evlərinin xərabəyə dönməsinə səbəb olmuşlar. Belə ki, bu son vaxtlarda da İranda Babin dini tərəfdarlarından fitnələr törənmişdir. Və elə qan tökülmüşdür ki, izahı bu xülasəyə sığmaz.

Nə vaxta qədər biz zavallılar, bu kimi nəfspərəst, qərəz sahiblərinin oyuncaqları olacağıq? Biz hələ də qəflət yuxusundan oyanmamışıq. Qərəz sahiblərinin hər cür boş sözlərindən avropalıların ziddinə olaraq cuşa gəlirik. Bu gün onların arasında bir şəxs peyğəmbərlik, yaxud imamlıq iddiası ilə meydana çıxaraq, qədim əsrlərin peyğəmbərləri və imamları kimi əhalini də'vətə başlarsa və özünə mö'cizələr, xariqələr, kəramətlər isnad edərsə, onu haman saat, ya dəlillərdən sayaraq müalicə üçün dəlixanaya göndərərlər və yaxud əgər adamal-dadanlar və şarlatanlar silkindən isə, onu cəzalandırırlar^{10*}.

*“Kəmalüddövlə”nin müəllifi deyir ki, zamanın keçməsi ilə əla-qədar olaraq, bu əsrdə behişt və hurinin nəzərlərdə o qədər də cəlvəsi yoxdur ki, insanlar onların arzusu ilə canından keçməyə rəğib ola, güclü düşmən müqabilində özlərini qurban verələr, bununla da millət və dövlət qüdrətini və şöketini saxlayalar. Belə olduqda, millətin ağıllıları bu əsrdə gərək milli qüdrət və vətənin biganə xalqlardan qorunması üçün azadlıq və istiqlaliyyətin əldən alınması və əsarət kimi bir zillətin ki, bu aləmi-həvadisə ola biləcəyi yəqinə yaxındır, rədd edilməsi tədbirlərində olsunlar. Bu növ zillətin rədd edilməsi tədbiri fəqət millətin bütün sinifləri içində elmləri yaymaq və onların zehnin-də qeyrət, namus, millətpərvərlik və vətənpərvərlik toxumunu əkməklə mümkündür. Necə ki, hal-hazırda Avropanın qüdrətli millətləri bu sifətin sahibidirlər¹².

Ərəblər bizim min illik səltənətimizi yıxdılar, şə'n və şöketimizi bərhad etdilər, vətənimizi elə xarabdan da xarab etdilər ki, bu günə qədər abad etmək mümkün olmayıbdır. Üstəlik bizim boynumuza elə bir yazı da bağladılar ki, onun sayəsində ümumə müyəssər olan savadı əldə etmək bizim üçün işlərin ən çətini olmuşdur. Bu qövmdən bizə elə müsibətlər gəlmişdir ki, bəsirət sahibi olan adam onların zikr olun-masından ağlar. Bu qövmün qabaqcılları sağ olduqları zaman biz onların qılıncının qorxusundan onlara itaət etməyi qəbul etdik. Hal-hazırda onlar ölüb torpağa döndüyü halda, genə onların ölülərinə qul olmaqla fəxr edirik. Görün bizim əhməqliyimiz və kütlüyümüz nə dərəcədə-dir! Əhalisi şiəməzhəb olan bir çox şəhərlərdə adamlar məhərrəm ayı

tə'ziyəsi zamanında sinə döymək, zəncir vurmaq kimi və Heydəri, Ne'məti davaları və başa kül və torpaq səpmək və bu kimi bir çox səfeh hərəkətlərdən əlavə, öz bədənlərini qılinc və xəncərlə yaralayaraq qana batırır və bu cür divanəlikləri ilə guya aşura gününün bö-yüklüyünü artırır və bu ərəblərin ölümlərinin məhəbbət və iradəində mal və candan keçməklə iftixar eləyirlər.

Bir kimsə onlara deməyə cəsarət etmir ki: ey əhməqlər, özünüə övliya saydığınız bu ərəblərin öz həmcinsləri, bəlkə qohum və əqrə-baları belə sağ ikən, onlara heç bir böyüklük verməmişlər və onları öldürərək, ailə və uşaqlarını şiddətli zillət və rüsvayçılıq içərisində əsir aparmışlar və bu növ hərəkətdən heç bir qoruxuları olmamışdır, sizə nə düşmüşdür ki, min iki yüz səksən il sonra, öz işinizdən əl çəkərək dəlicəsinə onların matəmdarlığını edirsiniz?

Bu növ səfehlik və əhməqlik savadsızlıqdan və elmsizlikdən irəli gəlir ki, bunun da səbəbi bizim hazırkı yazımızın çətinliyidir.

İndi, "Kəmalüddövlə" müəllifinin tələş və arzusunun hədəfi heç olmazsa, öz millətini, o qövmdən bizə yadigar qalan rədd olunmuş və murdar yazının əlindən xilas edib *millətini cəhalət qaranlığından mə'rifət işığına çatdırmaqdır.

Əgər bu arzusuna nail olursa, nə qədər xoşbəxt olacaq və dünyadan kamına çatmış gedəcəkdir¹³.

*Ərəblərin yazısı sayəsində cəhalətdə qalaraq onlardan dərd çəkən yalnız müsəlmanlar deyil, bəlkə dünyanın bütün millətləri bu günə qədər bu zalımlardan şikayət edirlər ki, Misir kitabxanasını yandıraraq qədim elm və fənləri dünyadan yox etdilər¹⁴. ¹⁵Səbəbi aydındır, çünki islam dininin müəssislərinin və qüvvət verənlərinin avam aldatmaqlarının əsası doğruluq şəklində qələmə verdikləri xalis bir yalan idi. Bu cəhətdən xalqın nəzərində elmlərin qüvvəti ilə onların yalanlarının üzərindən pərdənin qalxmasını istəmədilər. Necə ki, Həsən Səbbah daima öz tabe'lərini tə'lim almağa və elm kitablarını oxumağa qoymurdu.

كذا اشيرالى هذا فى كتاب الملل و النحل للشهر ستانى حيث يقال: ظهر
حسن بن محمد الصباح وجدد دعوه الاسماعليه ومنع العوام من الخوض فى
العلوم والخواص من مطالعه كتب المتقمن خوفًا من اطلاعهم على اكاذيبه¹⁶

Hörmətli qardaşım! İqbalınız daimi olsun!

Yırtıcı xasiyyətli və vəhşi təbiətli ərəblər* Misir kitabxanasından başqa iranlıların da bütün kitablarını və yazılarını yandırdılar, iranlıların xoşsifət padişahlarının asarını dünyadan silib yox etdilər, onların ədalətli¹⁸ qanunlarını tamamilə Yer üzündən itirdilər. Bunların əvəzində əsirlik qaydalarını, yə'ni despotizm üsulunu və yəhudi dininə oxşayan dinlərini İran ölkəsində sabit və bərqərar etmişlər. Bununla belə biz korlar, axirətdə xudavəndi-ələm bu qaniçənlərin şəfaəti ilə bizə behişt verib sərin su içirdəcəkdir kimi səfeh bir arzu ilə babalarımızın, elm və fənnin bu düşmənlərini özümüz üçün övliya hesab edirik. Əgər axirətdə sərin su varsa, qoy bu qaniçənlər özləri içsin ki, həmişə onun həsrətində olmuşlar. Xudavəndi-ələm onları bu dünyada öz rəhmətinə layiq bilməmişdir. Onların yurdunu cəhənnəm kimi etmişdir. Onların xərəyini kərtənkələ və əqrəblərdən etmişdir, bir içim sərin suyu onlara rəva görməmişdir. Çoxunu “əl'ətəş” deyə-deyə dünyadan aparmışdır. İndi necə ola bilər ki, axirətdə onların şəfaəti ilə bizə sərin su içirdəcəkdir? Bizim bu nadanlığımız üçün heyflər olsun! Ola bilər ki¹⁹, həmvətənlərimdən bə'ziləri mənim bu cür kəskin yazmağımı caiz görməyib, e'tiraz məqamına gəlib, dünyada məzhəbsiz, e'tiqadsız, imansız yaşamaq çətin olduğunu söyləsinlər. Onların cavabında rəhmətlik Xacənin bu beytini oxumaq istəyəm:

از قیل و قال مدرسه حالی دلم گرفت
 یکچند نیز خدمت معشوق و می کنیم²⁰

Min iki yüz səksən ildir ki, biz din, məzhəb, e'tiqad və iman ilə yaşayıq, get-gedə halımız yamanlaşır, get-gedə saysız-hesabsız müsibət və bəlalara düçar oluruq; bir qədər də imtahan üçün dinsiz, məzhəbsiz, e'tiqadsız və imansız olub, mə'rifət və hikmətlə yaşayaq, görək halımız daha yaman olar, yoxsa daha yaxşı? Əgər daha yaman olarsa, keçmiş əqidələrimizə qayıtmaq üçün heç bir maneə yoxdur.

* Ərəblərə bu kimi sifətlərin verilməsi ifrat, quru təəssübdən irəli gəlir, şübhəsiz ki, bunlarla razılaşmaq olmaz – *tərtibçi*.

Biz İran əhliyə, hər kəs bizi dinə tərəf çəkərsə, ona tabe olmağı əsir-gəmərik. Məgər görmədinmi ki, bu yaxınlarda az qaldı hamımız isla-miyyəti tamamilə tərk edərək, babi-məzhəb olaq?

Dinsiz olmaq və elm sahibi olmaq bizim üçün çətinidir. Əfsanə dalın-ca yüymək və əfsanə deyənlərə qul olmaq bizim təbii adətimizdir.

Zarafatı bir tərəfə qoyaq. Genə həmvətənlərimdən bir qismi deyə-cəklər ki, ərəbləri tamamilə elm və fənn düşməni saymaq olmaz. Bağ-dadda, Əndəlisdə, Abbasi və Əməvi xəlifələri elm və sənətləri rəvac-landırmağa çox əhəmiyyət vermişdilər, onların bu növ işi necə inkar edilə bilər?

Bəli, doğrudur, bu məsələdə²¹ ما من عام الاوقسخص -dür.

Ərəblər hicrətin əvvəllərində misirlilərin və parsilərin bütün elm-lərini aləmdən yox etdilər. İki-üç yüz il sonra öz işlərindən peşiman oldular. Fəvt etdiklərini ödəməyə girişdilər²². Lakin heyhat... heyhat... Tələf etdiklərini ödəmək mümkün deyildi.

Xəlifələrin elmləri rəvaclandırmaları da ümumi olmamışdır. Xəli-fələr əsrinin elmləri bir neçə xüsusi mədrəsəyə məhdud və münhəsir idi²³. Bütün xalq maarif işıqlarından məhrum idi²⁴.

Biz deyirik, əgər ərəblər zühur etməsəydilər, Afrika və Asiyaya müsəllət olmasaydılar, bu ölkələrin elmlərini Quran xatirinə və öz dil-ləri xatirinə yelə verməsəydilər, bu gün bu ölkələrin xalqları sivilizasyon və mərifətli xalqlar sırasında olar və yer üzünün xoşbəxtlərindən hesab edilərdilər.

İslam xəlifələri tərəfindən bə'zi elm və sənət növlərinin rəvaclan-masında göstərilən hümmətin faydası, Əmr-As, Sə'd-Vəqqas və Tahir tərəfindən Misirdə və İranda elmlərə vurulan ziyan müqabilində göl yanında bir damcı su kimidir.

^{25*}Bununla birlikdə bu keyfiyyəti də unutmamaq lazım gəlir ki, əsl elmlərin yaranıb doğulması ərəblərdən deyil²⁶, qədim yunanlardan, vizantiyalılardan, farslardan və hindlilərdəndir.

Qədim elmlər miladi tarixinin ortalarında xristianlar arasında yat-mış halda idi. Nəhayət, ərəblər bu elmləri oyandırdılar. Sonradan öz-ləri yenə onlardan məhrum oldular. Xristianlar isə onların rəvaclan-masına, təkmilinə səbəb oldular^{25*}.

Nə isə, olan olub, keçən keçibdir. Bundan sonra heyfəsilənməyin faydası yoxdur. İndi bizə təsəlli verə biləcək şey budur ki, öz təkli-

fimizi anlayaq və düşünək ki, *min iki yüz səksən ildir ki²⁷, yanlışlıq içindəyik. Artıq bundan sonra özümüzü ərəblərin övlələrinə qul saymayaq. Öz yaxşı dedə-babalarımızın yadigar və qalıqlarına tərəf nəzər salaq. ^{28*}Bizim padişahlarımız və onların dövlətlərinin övliyası və bütün İran ölkəsi evladları, qardaşlıq və həmvətənlik təəssübü ilə İran zərdüştilərini evlad kimi saysın, onların vəziyyətlərinin yaxşılaşmasına çalışsınlar və bundan sonra heç kəsə onlardan bir nəfəri belə bizim özümüzün bizar olduğumuz islam dininə keçirilməsinə yol verməsinlər. Ta bu mələk xasiyyətli xalqın toxumu aləmdən kəsilməsin. Onların mühacirləri, hər tərəfdən yenə öz cənnət nişan vətənlərinə qayıtsınlar və İran padişahlarının himayəsi sayəsində xoşgüzəranlıqla yaşasınlar.

Mənim kəramətli qardaşım!

Sən Tehranda zərdüştilərlə təkrar-təkrar görüşürsən. Mənim dilimdən onlara de ki: ey zərdüştilər, ey bizim qardaşlarımız, həmvətənlərimiz, həmcinslərimiz, dildaşlarımız, bilmirik sizdən hansı dillə üzr istəyək ki, bu günə qədər biz anlamadan öz mal və canımızın, vətənimizin düşmənlərinə, yə'ni ərəblərə göstərdiyimiz tərəfdarlıq və iradət üzündən sizin haqqınızda cürbəcür müsibətləri və bəlaları rəva görmüşük. Hal-hazırda Kəmalüddövlə cəhalət pərdəsini bizim gözümüzün qabağından atdı və həqiqət sirlərini bizə açdı. Öz işimizə min-min təəssüf edirik. Bundan sonra sizə qarşı qardaşdan və atadan daha mehriban olacağıq və öz təbiətlərimizdə sizin və sizin ata-babalarınızın gözəl əxlaqlarını təqlid edəcəyik. Peymani-Fərhəngi, məhbadilərin qanunlarını və zərdüştilərin dinini İranda diriltməyi öhdəməizə ala bilmirik; çünki bu peyman, bu qanunlar və bu din öz ömrlərini bitirmişdir. Amma sizin və bizim babalarımızın əxlaqlarına yeyələnməyi öhdəməizə alırıq. Bundan sonra sizi öz qardaşlarımız sayacağıq və sizi özümüzdən ayrı bilməyəcəyik; çünki ancaq bu gün anladığımız ki, biz parsilərin evladlarıyıq, bizə yolkəsən ərəblərin təəssübü deyil, parsilərin təəssübü vacibdir; yə'ni din təəssübü fərz deyil, vətənin, həmcinslərin, həmvətənlərin və dildaşların təəssübü fərzdür. Necə ki, avropalıların adətidir, dini puç sayırlar, vətən və el təəssübünü qeyrətlik əlaməti və şərəf qazanmaq səbəbi bilirlər.

Bundan sonra hətta bizim lotularımız və şərirlərimiz sizin haqqınızda ki rəftarlarını dəyişdirəcək və sizə qardaş kimi mehriban və

səmimi olacaqdırlar. Əgər İranda Avropa teatrları kimi tə'ziyə məclisləri də bərpa edərsək, yadların müsibətlərini deyil, sizin müsibət və bəlalarınızı nəzm və nəsrə çəkərək zikr edəcəyik.

Sizin uşaqlarınıza mədrəsələrdə tərbiyə verib, onları padşahlıq xidmətinə qoyacayıq və onlara mühüm işlər tapşıracayıq və onlara bütün məmləkətin hər tərəfində hökumət verəcəyik ki, öz sələflərinin gözəl xasiyyətlərinə uyğun olaraq əlaltıları haqqında insaf və ədalətlə hərəkət etsinlər və vətənpərvərlikdə, padişahpərəstlikdə, cəfaya adət etməkdə, zəhmət çəkməkdə müsəlmanlara örnək olsunlar; haqlarında belə söylənilən sələflərin nəslindən olduqlarını bütün dünyada isbat etsinlər^{28*}.

فريلون فرخ فرشته نبود
ز مشک و ز عنبر سرشته نود
بداد و دهش یافت آن نيگویی
تو داد و دهش کن فريلون تویی²⁹

*Mənim kəramətli qardaşım!

Sən təəccüb etmə ki, mən parsilərə bu qədər gözəl sifətləri isnad edirəm. İnkər edilə bilməz ki, parsilər və zərdüştilər və İranın bütün farsdilli müsəlmanları fitrətən hüsn-əxlaqda və hərəkətlərində bütün millətlərin qabaqcıllarıdır. Onların xoşnəfsliyində, xoşəxlaqlığında, itaətkarlığında, ixlaskarlığında və padşahpərəstliyində bu dəlil kafidir ki, bu sayılan sifətlərin vasitəsi ilə ərəblərin qələbə dövründə despot padşahların əlinə düşmüş, bu günə qədər padşahların və onların mürüvvətsiz amillərinin cürbəcür cövr və sitəmlərinə qatlaşıb səbr etmişlər və qətiyyənlə dünyanın o biri millətləri kimi azadlıq fikrində deyildirlər. Bilxassə bu gün Yer kürəsinin bütün ölkələrində despotizm tərzində hakimiyyət ya tamamilə aradan qaldırılmış, ya az-çox dəyişdirilmişdir³⁰.

ÜÇÜNCÜ MƏKTUB³¹

Mənim kəramətli qardaşım, Allah iqbalınızı baqi etsin.

Bu gün, bütün dünyanın xarab olması bu səbəbdəndir ki, Asiya tayfaları tamamilə, Avropa xalqları qismən, dinlərin doğduğu yer olan və buradan dinlərin Avropanı istila etdiyi Asiya qit'əsindən peyğəm-

bərlərin zühuru sayəsində və peyğəmbərlərdən sonra onların dinlərini rəvaclandırmağa çalışmış və insanların e'tiqadında müqəddəslik və vilayət dərəcəsinə çatmış olan vəsilərinin, imamlarının, naiblərinin və xəlifələrinin moizələri sayəsində üluhiyyət işıqlarının əsərlərindən olub da süfli varlıqlarda yəqinən, ülvî əcramda zahirən ondan yüksək bir varlıq təsəvvür olunmayan bir insan əqlini, özlərinin cürbəcür şəxsi qərəzləri nəticəsində tamamilə şərəfət və e'timad dərəcəsinə salmışlar, bu günə qədər əbədi həbsdə saxlamışlar. İşlər və xəyalat sahəsində qətiyyəni onu istinadgah və dəlil saymamışlar və nəqli daima əqlə tərcih edərək üstün saymışlar.

Məsələn, insan əqli, əqli elmlərin qüvvəti ilə bizim peyğəmbərin göyə getməsinə, Ayı ikiyə ayırdığını qəbul etmir; lakin bizim din rəhbərlərimiz və imamlarımız deyirlər: əqlin təhqiq və hökmünə e'timad etməməli, həqiqət budur ki, səhabə təsdiq etmiş və bizə də ağızdan-ağıza çatmışdır.

İslam tayfaları təsəvvür etmədən və düşünmədən onların fikirlərini mö'təbər sayırlar və bu növ işlərdə qətiyyəni əqli hakim tanımayırlar.

Beləliklə, bəşəriyyətin xoşbəxtlik və səadəti o vaxt mümkün olacaqdır ki, istər Asiyada, istərsə Avropada insan ağılı əbədi zindandan tamamilə xilas edilib, işlər və fikirlərdə nəql deyil, yalnız insan əqli sənəd və dəlil hesab edilib hakimi-mütləq olacaqdır.

Mənim kəramətli qardaşım!

Osmanlı və İran məmləkətlərinin əhalisi əksəriyyətlə islam tayfalarıdır. Sən onların dininə sataşmamalısan və onlara deməməlisən ki, sizin e'tiqadınız batildir, siz azgınlıq içindəsiniz, filan və filan e'tiqadı qəbul etməlisiniz.

Doğru yola çağırmaq, yol göstərmək və tə'lim etmək üsulu belə deyildir, sən belə mülayim olmayan üsulla özün üçün min cür düşməni və bədgü qazanacaqsan və öz məqsədinə də nail olmayacaqsan. Onlardan hər biri tərslik və inad ucundan sənə fikrini və sənə dəlillərini puç sayacaqlar və sənə zəhmətin boş və yersiz olacaqdır. Sən onların dinini bir tərəfə burax və onların batıl olması haqqında heç bir söz söyləmə ^{32*}və onları irşad etməyi belə başla.

*Bizdən qədimkilər tarixlərdə bu dünyanın vücuda gəlməsini yeddi min il sayırlar. Amma bu gün qəti dəlillərlə dünyanın vücuda

gəlməsi tarixinin min milyon ildən də çox olduğu bizə isbat edilmişdir³³ və “əhli-kitab” dinlərindən əvvəl *bütperəstlik, atəşperəstlik, brəhmənlik, yunanlıların çoxallahlılıqları və sairə bu kimi³⁴ bir çox batil dinlər dünyada zühur etmişdir. İnsan əqli heyrətdədir ki, görəsən nə səbəb üzündən xudavəndi-ələm “əhli-kitab” dinlərinin zühurundan əvvəl bir neçə min cürbəcür batil dinlərin saxlanılıb bərqərar qalmasına yol vermişdir?

Bu heyrətin təsəvvüründən *insan əqli³⁵, istər-istəməz xudavəndi-ələmin o batil dinlərin zühurunda və davam etmələrində qətiyyəni müdaxiləsi olmadığına hökm edəcəkdir. Bəlkə onların cümləsini zirəng və rəyasət arzusunda olan insanlar, öz məqsədlərinə çatmaq üçün yaratmışlar.

³⁶*Qədim dinlərin batilliyi islam dininə tabe olanlar üçün aydın və sabit olduğu zaman, ixtiyarsız olaraq öz dinlərini də onlardan qiyas edəcəklər və anlayacaqlar ki, əgər dünyada haqq din lazımsa, nə üçün Musa zamanına qədər keçən bu qədər min illər içərisində xudavəndi-ələm, haqqa də’vət üçün peyğəmbər göndərmədi ki, batil dinləri yer üzündən silsin?!

Məgər o zamana qədər bu dünyanın və bu bəndələrin ona təəllüqü yox idi? Yaxud o zamana qədər yuxudamı idi, sonradan oyanaraq batil dinlərin onun dünyasını murdarladığını gördü və o vaxt peyğəmbərlər və göy kitablarını göndərmək fikrinə düşdü?³²*

Mənim kəramətli qardaşım!

Bizim bu günə qədər haqqı batildən seçməkdə və doğrunu əyridən ayırd etməkdə yanlışlığımız bu cəhətdəndir ki, biz daima iki zidd qəziyyəni bir-birinə qarışdıraraq bir qəziyyə saymışaq. Halbuki bu iki qəziyyə başqa-başqa şeylərdir. Onlardan biri elmdir, birisi e’tiqad.

Məsələn, elm hökm edir ki, birinci Napolyon olmuş, Moskvaya da getmişdir və sonra filan və filan olmuşdur. Bu xüsusda qətiyyəni başqa e’tiqad lazım deyildir, çünki qəziyyə qəti elmə istinad edir. Dəlil və sübuta ehtiyacı olmayan və yaxud dəlil və sübutu qəti olan hər qəziyyə – elmdir, e’tiqada dəxli yoxdur.

O biri tərəfdən, din övliyalarının xəbərlərinə istinadən biz həzrəti Musanın Tur dağına getməsinə, pərvərdigari-ələm ilə söhbət etməsinə və öz əsasını daşlara vurmasına və çeşmələrin axmağa başlamasına və s. bu kimi şeylərə e’tiqad edirik...

Bu qəziyyə dəlil və sübuta möhtacdır və əgər dəlili olsa da, heç bir surətdə qəti ola bilməz; bu təqdirdə biz bu qəziyyəni elm saymamalıyıq, bu qəziyyəni ancaq e'tiqad deyər adlandıra bilərik və elm üzündən deyil, e'tiqad üzündən ona inana bilərik.

Lakin bizim dinimizin övliyaları bu növ qəziyyələri də elm növlərindən saymaqdadırlar. Necə ki, deyirlər: “elmi-təfsir”, “elmi-əhadis”, “elmi-kəlam” və onun misalları və ondan sonra fizika, matematika, coğrafiya, astronomiya və onun misallarını da elmdən sayırlar. Sanki əvvəlkilər də sonrakıların tayı imiş. Halbuki bu sonrakıların əvvəlkilərdən fərqi günəşdən də aydındır. Biz əvvəlkiləri e'tiqad işlərindən və yalnız sonrakıları elm işlərindən saymalıyıq.

Mənim kəramətli qardaşım!

Bunu bilməlisən ki, hər din üç müxtəlif əməldən ibarətdir: e'tiqad, ibadət və əxlaq. Hər dinin icad olunmasından əsl məqsəd üçüncü əməldir. E'tiqad ilə ibadət, bu əsl məqsədə görə təfərrüatdır. *İnsanın gözəl əxlaq sahibi olması üçün lazım görürük ki, xəyalən gözəl əxlaq sahibi, əzəmət, cəlal sahibi, qüdrət və rəhmət sahibi, tə'zim və sitayiş icad etdirən bir varlıq fərz edək və öz əxlaqımızı onun əxlaqına oxşadaq, bu növ varlığı biz pərvərdigari-ələm və kainatı yaradan deyər adlandırırıq. Bu cür varlığı fərz etdikdən və tə'zim və sitayişə layiq saydıqdan sonra, ona tə'zim və sitayiş üsullarını icra etməyi lazım bilirik: namaz, oruc, zəkat və bu kimilər.

Bu cür varlığı fərz etdikdən və onun haqqında tə'zim və sitayiş üsullarını həyata keçirdikdən sonra onun rəhmətinə ümid bəsləməyi və onun qəzəbindən qorxmağı lazım sayırıq.

Belə bir varlığın rəhmətinə ümid bəslədikdən və onun qəzəbindən qorxduqdan sonra, onun gözəl əxlaqı ilə əxlaqlanmağı və qətiyyənin günah iş görməməyi lazım bilmişik ki, onun rəhmətinə layiq olaq və onun qəzəbinə səbəb olmayaq³⁷.

*Bu təqdirdə əgər biz tə'zim və qulluğu icad etdirən bir varlıq fərz etmədən gözəl əxlaq sahibi olmaq üçün bir vəsilə taparsaq, o vaxt e'tiqad və ibadətdən ibarət olan iki fə'r lazım olmaz³⁸.

Avropa və Yengi Dünya məmləkətlərinin çoxunda elmlərin yayılması insanları hüsni-əxlaq qazanmaq cəhətindən, hər dinin iki şərti olan e'tiqad və ibadətdən azad etmişdir. Lakin Asiyada elmlər inkişaf

etməmişdir və bu cəhətdən də iki fər' hədsiz-hesabsız qollar və əlavələr meydana çıxarmış və əsl məqsədə elə bir şiddətlə qələbə çalmışdır ki, bunların sayəsində elmlərin inkişafı yolu tamamilə qapadılmışdır.

³⁹*Mənim kəramətli qardaşım!

Bu məktubda keçmiş iki məktubdakı bütün mətləbləri “Kəmalüddövlə” müəllifinin şifahi təlqinlərindən öyrənib sənə yazmışam. Bunu mö'təbər sayacağınıza ümidvaram. Müəllifin təlqinlərindən biri də varlığın səbəbi və onun batilliyi dəlilidir ki, onu da bu sonuncu məktubda yazmağa başlayıram.

*Hər varlığa bir səbəb lazımdır, çünki heç bir varlıq öz-özünə vücud gələ bilməz. O halda bir varlıq olan bu kainat da var ola bilmək üçün bir səbəbə möhtacdır ki, bu səbəb onun yaradanıdır.

Bu bir əqidədir ki, onun vasitəsi ilə şəriətçilər naturalist filosoflara qarşı Allahın isbatı üçün dəlil gətirirlər.

Bu əqidənin rəddinə naturalistlər cavab verirlər:

Bu halda səbəbin özü də bir varlıq olmaq e'tibarı ilə başqa səbəbə möhtac olur; o başqa səbəb də eyni surətdə, nəticə nəhayətsizdir. Bu keyfiyyət isə ağlabatan deyildir. Çünki ağlın hökmünə görə səbəblərin silsiləsi bir yerdə dayanmalıdır, yoxsa silsilələnmə əmələ gələr. O halda ağlın hökmünə görə hər bir varlığın səbəbə möhtac olması haqqında şəriətçilərin gətirdikləri dəlil yanlışdır.

Doğrudan da varlığın səbəbə möhtac olması haqqındakı dəlillərin zəifliyi gün kimi aydındır. Naturalistlər şəriətçilərə deyirlər:

Səbəblərin silsiləsi ya sonsuz olaraq uzanmalıdır, ya da siz gərək bir yerdə dayanıb e'tiraf edəsiniz ki, varlıqlardan bir varlığa səbəb lazım gəlmir.

Birinci surətdə silsilələnmə lazım gəlir, ikinci surətdə varlıq üçün səbəbiyyət rəf' olur və sübut olunur ki, səbəbsiz varlıq ola bilər.

O halda biz nə dəlil ilə təsdiq etmirik ki, həmin səbəbsiz vücud görünməyən, şübhəli və mövhum varlıq deyil, elə bu görünən və hiss olunan kainatın özüdür? Və siz nəyə istinadən deyəcəksiniz ki, kainatın varlığına bir səbəb müqəddəm olmalıdır? Halbuki bizim və sizin e'tiqadımıza görə müəyyən bir yerdə dayanmaq zəruridir. Belə olduqda, incəlikləri düşünən ağlın göstərdiyi kimi kainatın öz varlığında dayanmağımız layiq deyildir?

Şəriətçilər bu e'tirazı rədd etməkdə aciz olub, çarəsizlikdən cavab verirlər:

Biz varlığı iki qisim bilirik. Onlardan biri varlığı mümkün olandır (mümkünül-vücud) ki, bu kainatdır və bu varlığa səbəb lazımdır. O birisi varlığı vacib olandır (vacibül-vücud) ki, cənab Allahın zatıdır, bu varlığa səbəb lazım deyil. Bəli, biz silsilələnmə qorxusundan bir yerdə dayanmağa məcburuq. Lakin biz varlığı mümkün olan kainatda durmuruz; çünki ona səbəb lazımdır. Bəlkə cənab Allahdan ibarət olan varlığı vacibdə dayanırıq ki, varlığı mümkün olanın səbəbidir, amma özünün səbəbə ehtiyacı yoxdur. O halda bu dəlil ilə yarananın varlığını sübut etmək çətin olmaz.

Əgər varlığın mümkün və vacibə bölünməsi mö'təbər olsaydı, bu dəlili mö'təbər saymaq olardı. Baxaq görək şəriətçilər nəyə əsasən varlığı mümkün və vacibə bölürlər? Onlar deyirlər:

Biz əşyanı səbəbə möhtac görürük; məsələn nütfə doğurana möhtacdır və toxum ağaca möhtacdır. Elə isə bu əşya məcməi olan kainat da səbəbə möhtac olur. Bu halda kainat varlığı mümkün olandır və onda dayanmaq mümkün deyildir. Bu təsəvvürlə biz hökm edə bilərik ki, səbəbə lüzumu olmayan bir varlıq olmalıdır ki, səbəbə ehtiyacı olmasın, o da varlığı vacib olanın vücududur ki, öz varlığında başqa bir varlığa möhtac deyil, lakin özü varlığı mümkün olana ki, bu kainatdan ibarətdir, səbəbdir. Biz bu varlığı vacib olanda dayanaraq onu Allahdan başqa bütün varlığın səbəbi saymalıyıq.

Naturalistlər bu e'tiqadı aşağıdakı dəlilə əsasən e'tibardan salırlar.

Əşya öz mahiyyət və əslində səbəbə möhtac deyil, o, ancaq bir növdən başqa bir növə, bir haldan başqa bir hala keçməsinə səbəbə möhtacdır; məsələn, nütfə və toxum öz mahiyyət və zatında deyil, bir halətdən başqa bir halətə keçməsinə doğurana və ağaca möhtacdır. Bizim münəqişəmiz növləşmədə və dəyişmədə deyil, varlıq dedikdə məqsədimiz əşyanın mahiyyətidir və bu mahiyyət bu varlıqdır, heysiyyətincə sırf yoxluğun ziddidir; külli-varlıq heysiyyətincə vahid, kamil və mühitdir; yə'ni bütün çoxluqların maddəsinin cameidir və çoxluqları öz növləşmə və dəyişmələrində bir-birinə möhtacdır. Deməli, əşyanın mahiyyəti vacibül-vücuddur və əşyanın məcmuu olan kainat başqa mahiyyətə möhtac deyildir və səbəbə ehtiyacı

yoxdur, kainatı mahiyyətə varlığı mümkün saymaq olmaz və səbəbə möhtac olmasını düşünmək düzgün deyil, əks təqdirdə silsilələnmə göz qabağındadır⁴⁰.

Həqiqət bu söyləyənlərdir. Bu əqidənin sahiblərini ateist, yə'ni Allahı, din və imanı inkar edənlər adlandırırlar. Bir çox şəxslər məktubların müəllifini məzəmmət edirlər ki, dünyada dinsizlik və imansızlıq, axirətdən və əbədi xoşbəxtlikdən ümitsiz olmağa bais olur və deyirlər ki: məgər dünya həyatından nəsibimiz ancaq həmin bu beşgünlük məişətimidir?

Nə etməli? Müəllifin nə təqsiri var ki, din və imanla elm və fəlsəfə iki zidd halətdir, qətiyyəni bir yerə toplana bilməz. Din və iman sahibi olan adam, alim və filosof sayıla bilməz, əgər elm və fəlsəfə sahibi olursa, dindar və mö'min ola bilməz. Din və iman talibi olan kimsə gərək qətiyyəni mərifət dairəsinə yaxınlaşmasın və mərifət talibi olan kimsə istər-istəməz və ixtiyarsız olaraq din və imandan uzaq olmalıdır^{39*}.

Bir tərəfdən, islam dini övliyaları bizim axirət həyatı və əbədi xoşbəxtlikdən məhrum olmamağımız üçün din və imanı tərək etməməyi tam şiddətlə tə'kid edirlər.

O biri tərəfdən, Avropa alim və filosofları fəryad edirlər ki, biz bərbəriyyət vəhşilik və cəhalət aləmindən çıxmaq, elm təhsil etmək və sivilizasyon qazanaq.

Əgər islam dini övliyalarının sözünü dinləsək⁴¹, elm və sivilizasyon işıqlarından məhrum olarıq; *necə ki, məhrum qalmışıq⁴². Və əgər Avropa alim və filosoflarının sözünə qulaq asıb *elm və sivilizasyon dairəsinə qədəm qoymaq və barbarlıqdan, vəhşiyət və cəhalətdən nəcat tapmaq istəsək⁴³, o vaxt dinimizə və cənnət hurilərini görmək həsrəti ilə bəslədiyimiz şirin arzularımıza əlvida!

*Yə'ni belə olduqda, axirət dünyası həyatı və daimi səadət ümidi öz-özünə silinib gedir. Xoş o adamın halına ki, bu iki bir-birinə zidd haləti öz zatında birləşdirə bilir. Lakin bu işin imkanını qeyri-mümkündür.

Bu günə qədər biz din başçılarının sözünə üstünlük vermişik və hicrətdən ta bu günə qədər din və iman xatiri üçün elə şəni' işlər görməkdəyik ki, onları zikr etmək dəhşət doğurur; kitabxanaların yandı-

rılması, qan tökmək və s. bu kimi. Biz öz din-imanımızı və bunların nəticəsi olan bərbəriyyət və vəhşilik və cəhalətimizi saxlamışıq. Əgər bundan sonra da bu halda qalması lazım bilsək, o vaxt bizim halımız hərgiz dəyişməz, biz tərəqqi edə bilmərik və gözəl əxlaq əldə etmək bizim üçün çətin olar⁴⁴.

⁴⁵*Bir də müəllif istəmir ki, xalq ateist olsun, dinsiz və imansız olsun. Bəlkə müəllifin məqsədi islam dininin əsr və zəmanəyə müvafiq olaraq protestantizmə möhtac olduğunu göstərməkdir. Elə kamil bir protestantizmə ki, o tərəqqi və sivilizasyon şərtlərinə müvafiq olsun, bəşərin hər iki cinsinin azadlıq və hüquq bərabərliyinə qərar versin, öz siyasi tədbirləri ilə Şərq padişahlarının despotizmini yumşaltmasın və kişili-arvadlı bütün islam tayfasının savadlı olmasını vacib etsin⁴⁵.*

[HƏKİMİ-İNGİLİS YUMA CAVAB]¹

Miladi 1768² tarixində Yum adlı bir ingilis həkimi Hind və Bombay müsəlman alimlərindən bu fəlsəfi məsələni soruşmuş və onlardan cavab istəmişdir. Lakin bu vaxta qədər islam alimləri tərəfindən bu məsələyə aid qəti, qaneedici bir cavab verilməmişdir.

Məsələ budur:

Hər varlığa bir səbəb³ lazımdır, çünki heç bir varlıq öz-özünə vücuda gələ bilməz. O halda bir varlıq olan bu kainat da var ola bilmək üçün bir səbəbə möhtacdır ki, bu səbəb onun yaradanıdır.

Bu bir əqidədir ki, hər millətin şəriətçiləri filosoflara qarşı üluhiyyətin⁴ isbatı üçün dəlil gətirirlər. Bu əqidənin rəddinə filosoflar cavab verirlər:

Bu halda səbəb də öz-özlüyündə bir varlıqdır, buna da başqa bir səbəb lazım gəlməlidir; o başqa səbəb də eyni surətdə, nəticədə nə-hayətsizdir. Bu keyfiyyət isə ağılabatan deyildir. Çünki aqlın hökmünə görə səbəblərin silsiləsi bir yerdə dayanmalıdır, yoxsa silsilələnmə lazım gəlir. O halda aqlın hökmünə görə hər varlığa səbəb lazım olması xüsusda şəriətçilərin gətirdikləri dəlillər yanlışıdır.

Doğrudan da şəriətçilərin, səbəbiyyəti sübut etmək barəsindəki dəlillərinin zəifliyi gün kimi aydındır. Filosoflar şəriətçilərə deyirlər:

Səbəblərin silsiləsi ya sonsuz olaraq uzanmalıdır, ya da siz bir yerdə duraraq e'tiraf etməlisiniz ki, varlıqlardan bir varlığa səbəb lazım gəlmir.

Birinci surətdə silsilələnmə lazım gəlir, ikinci surətdə isə varlıq üçün səbəbiyyət rəf' olur və sübut olunur ki, vücut səbəbsiz ola bilər.

O halda biz nə dəlil ilə təsdiq etmirik ki, o səbəbsiz vücut yaradıcı ləqəbi ilə mə'ruf olan, mövhum və şübhəli vücut deyil, bu görülmə və hiss edilən kainatın özüdür?

Pəs, ey şəriətçilər, siz nəyə istinadən deyəcəksiniz ki, kainatın varlığına bir səbəb müqəddəm olmalıdır? Halbuki, bizim və sizin e'tiqadımıza görə müəyyən bir yerdə dayanmaq zəruridir.

O halda, aya, incəlikləri sezən aqlın fitvası ilə bu kainatın öz varlığında dayanmağımız layiq deyildirmi?

Şəriətçilər bu e'tirazı rədd etməkdə aciz olub, istər-istəməz cavab verirlər: Biz varlığı iki qisim bilirik. Onlardan biri varlığı mümkün

olandır ki, bu kainatdır və bu varlığa səbəb lazımdır. O birisi, vacibül-vücuddur ki, cənab Allahın zatıdır, bu varlığa səbəb lazım deyil. Bəli, biz silsilələnmə qorxusundan bir yerdə dayanmağa məcburuq. Lakin varlığı mümkün olan bu kainatda durmur, çünki ona səbəb lazımdır, bəlkə vacibül-vücuda cənab Allahda, – ki varlığı mümkün olanın səbəbidir, amma özünə səbəb lazım deyildir, – dayanırıq. O halda bu dəlil ilə üluhiyyətin və yaradanın sübutu çətin olmaz.

Əgər varlığın mümkün və vacibə bölünməsi mö'təbər olsaydı, bu dəlili mö'təbər sayə bilərdik.

Şəriətçilərin nəyə istinadən varlığı mümkün və vacibə böldüklərini mülahizə edək.

Şəriətçilər deyirlər ki, biz əşyanı səbəbə möhtac görürük; məsələn, nütfə doğurana möhtacdır, toxum ağaca möhtacdır. Elə isə bu əşya toplusu olan kainat da səbəbə möhtac olur. Bu halda kainat varlığı mümkün olandır və onda dayanmaq mümkün deyildir. Bu təsəvvürlə biz hökm edə bilərik ki, səbəbə lüzumu olmayan bir varlıq olmalıdır, o da vacibül-vücuddur. Bu mə'nada ki, öz varlığında başqa varlığa möhtac deyildir; bəlkə onun özü bu kainatdan ibarət varlığı mümkün olanın səbəbidir. Bu vacibül-vücuda dayanaraq onu Allahdan başqa hər şeyin səbəbi saymalıyıq.

Filosoflar bu e'tiqadı bu dəlil ilə e'tibar dərəcəsiindən salırlar.

Ey şəriətçilər! Əşya öz mahiyyət və əslində səbəbə möhtac deyil, o ancaq bir növdən başqa bir növə, bir haldan ayrı bir hala keçməsinə və növləşməsinə səbəbə möhtacdır. Məsələn, nütfə və toxum öz mahiyyət və zatında deyil, bir halətdən başqa bir halətə keçməsinə və növləşməsinə doğurana və ağaca möhtacdır. Bizim münaqişəmiz növləşmədə və dəyişmədə deyil, varlıqdan məqsədimiz əşyanın mahiyyətidir və bu mahiyyət bu varlıqdır! – heysiyyətincə tamamilə yoxluğun ziddidir, külli-varlıq heysiyyətincə kamil və əhatəedicidir; yə'ni maddeyi-kəsəratın⁵ cəmedicisidir. Kəsərat isə öz növləşmə və dəyişmələrində bir-birinə möhtacdır. O halda əşyanın mahiyyəti vacibül-vücuddur və əşyanın məcmuu olan kainat başqa mahiyyətə möhtac deyildir və bir səbəbə lüzumu yoxdur və kainatı mahiyyətə varlığı mümkün saymaq olmaz və səbəbə də möhtac olmasını düşünmək olmaz. Əks təqdirdə silsilələnmə göz önündədir. Vahid və vacib bir varlıq olan əşyanın mahiyyətinə, yoxluq nə sərbət etmişdir⁶, nə də

onun sonu olacaqdır. Əşya⁷ mahiyyətinin nə əvvəli var, nə də sonu olacaqdır. Amma onun çoxluqdakı növləşmə və dəyişmələri dənizin mədd və cəzri kimi sonsuz bir şəkildə görünür və müşahidə olunur.

Bu dəlili eşitdikdən sonra şəriətçilər filosoflarla mübahisələrində sükut edib heyətlərindən mat və mütəhəyyir olarlar.

[MOLLA ƏLƏKBƏRLƏ MÜBAHİSƏ]¹

Hicrətin 1290-cı ilində polkovnik Mirzə Fətəli Axundzadənin Qafqaz ruhani idarəsinin üzvlərindən biri olan səlyanlı Axund Molla Ələkbərə göndərdiyi məqalənin surəti.

Bəhai “Ərbəin”də demişdir ki: “Bir çox ixtisaslı və ixtisassız alimlərin rə’ylərinə görə əzabdan qurtarmaq və savab əldə etmək məqsədi ilə olunan ibadət batildir”⁺.

Ğəzali də “Ehyaül-ülüm”də demişdir ki: “İxlas, bəndənin ibadət vaxtında bütün həzz və arzuları unutmamasından ibarətdir”.

Bəhai ilə Ğəzalinin hər ikisinin sözlərinin mə’nası, “Bizi əlindən qəzəbləndiyin azmış adamların yolu ilə deyil, düz yol ilə, ne’mətini gözlədiyin adamların yolu ilə apar”² ayəsinin və qunut duası olan: “Ey Allahımız, dünya və axirətdə bizə yaxşılıq ver və bizi cəhənnəm əzabından saxla” ayəsinin mə’nasına ziddir; çünki hər iki ayədəki məqsəd şəxsi mənfəəti güdmək və zərəri özündən dəf’ etməyi tələb etməkdir.

⁺ Şeyxül-əcəll Bəhaüddin-Amili, – qəbri nurlu olsun, – tə’lif etdiyi “Ərbəin” kitabında demişdir ki: “Bir çox ixtisaslı və ixtisassız alimlərin rə’ylərinə görə əzabdan qurtarmaq və savaba nail olmaq məqsədi ilə edilən ibadət batildir”. Bu qəsd ancaq Allah rızası üçün qəsd etmək ixlasına zidd olur və əlbəttə, bunu qəsd edən həqiqətdə Allaha deyil, öz nəfsinə mənfəət yetirməyi və nəfsindən zərəri dəf’ etməyi qəsd etmişdir. Biz başqa bir şəxsin malına ümid bəsləyib və zülmündən qorxub ona tə’zim etsək, bu tə’zim ixlaslı sayılmaz. Bu məsələdə mübaliğə edənlərin biri hörmətli, fəzilətli və kəramət sahibi seyyidi-cəllil Rəziyyəddin Əli ibn-Tavusdur ki, Allah onun ruhunu pak etsin.

Bizim şöhid şeyximizin “Qəvaid” adlı kitabındakı kəlamından mə’lum olur ki, bu, bizim yaxın adamlarımızın məzhəbidir. Allah onlardan razı olsun.

Fəxrəddin Razi “Təfsiri-kəbir”də nəql etmişdir ki, kəlam elmi alimləri, əzab qorxusu ilə və ya savab arzusu ilə Allaha edilən ibadətin doğru olmadığı üzərində razılığa gəlmişlər. Bunu “Allahınıza gizlin və aşkara dua edin” ayəsini təfsir edərkən demişdir və Fatihə təfsirinin əvvəllərində təsdiq etmişdir ki, hər kəs savab qazanmaq və yaxud əzabdan qurtarmaq üçün namaz qıldığını söyləse, namazı batil olur.

O səbəbə görə də, biz “Əlhəmd”də Allahın qəzəbinə tutulanları deyil, salehləri³ o yola çatdırdığı kimi ne’mətə yetişdirəcək və qəzəbdən xilas edəcək yola çatmamızı istəyirik. Qunut duasında da dünya və axirətdə yaxşılığı və cəhənnəm əzabından qurtulmağı istəyirik. Bu təqdirdə Bəhainin və Ğəzalinin dediklərinə görə bəndələrin ibadətini batilliyi aydıncasına sübuta yetir və eyni surətlə bu, imam əleyhissəlamın sözünə görə də batil olur; çünki ibadət edən, günahına görə deyil, ibadətinə görə həlak olur, o livat və zina etmir, bəlkə Allah üçün ibadət edir; buna görə də o, abid ləqəbini almışdır. Bu surətlə, həlak olmasına da başqa səbəb yoxdur.

Aya, bu bizlərə gecə-gündüz namaz qılmağı və hər il ramazan ayını oruc tutmağı ömr edən şəriətçilərlə yuxarıda zikr edilən hükəmanın rə’yləri arasında ziddiyyət deyil, bəs nədir? Burada hükəmadan məqsədimiz Bəhai, Ğəzali və imam əleyhissəlam, şəriətçilərdən də məqsədimiz Axund Molla Ələkbər və onun kimilərdir. Münaqişə və mübahisə etdiyimiz məsələnin bəyanını asanlaşdırmaq üçün ona vacib olur ki, ya bu ziddiyyəti qəti dəlillər ilə rədd etsin və ya iqlas və Allah rizası üçün olmayan namaz və oruc kimi faydasız ibadətləri bizə təklif etməsin. Necə ki, bu vəziyyətin varlığı ilə mən bir hakimi, mərhəmətlərinə tamah edərək və qəhrindən qorxaraq mədh etsəm, ixlaskar olmaram.

Əgər Axund Molla Ələkbər ziddiyyəti rəf’ edəcək sübutlar gətirməkdə aciz qalıb, bununla bərabər bizə oruc və namaz təklif etməkdə israr edərsə, qətiyyəən ona itaət etməyəcəyik.

Hər kəs desə ki, bu qəsd ibadəti batil etməz və onu Allaha iqlas dairəsindən çıxarmaz və desə ki, Allahın savabını əldə etmək və əzabından qurtarmaq üçün iqlasına müxalif iş deyil; çünki Allah, pak şəxslərin mədhində demişdir: “Onlar xeyirli iş görmək üçün tələsərək, bizə rəğbət edir və qorxu ilə dua edirlər”; yə’ni savab qazanmaq və əzabdan qurtarmaq qorxusu ilə ibadət edirlər. Və genə Allah demişdir: “Tamah və qorxu ilə ona dua edin”; yə’ni, ey iman gətirənlər, siz qurtuluş yoluna çıxmaq üçün Allahınıza ibadət, səcdə və tə’zim edin və xeyirli işlər görün. Çünki siz qurtuluş arzu edirsiniz; yaxud qurtuluşunuz savab qazanmaqdadır. Şeyx-Əbu-Əli-Təbərsi bunu dəlil ilə isbat etmişdir. Onların dediklərindən bizə çatan budur. Ancaq burada münaqişəyə imkan vardır. Amma onların dediklərinə qəsd etmək Allah rizasına müxalif deyildir; bu zahiri və kənar bir sözdür. Çünki sevgiliyə, məhz onun məhəbbətini və razılığını hasil etmək üçün itaət etməklə, başqa məqsəd üçün itaət etmək arasındakı uzaqlıq, günorta vaxtındakı gün kimi aydındır. İkinci iddia bəsiyyət sahibləri yanında qətiyyəən e’tibardan sağıtdır.

Zarafatı başqa vaxta qoyuram. Vallah, dini işimizdə sözüaçıq olmaq üçün bu çətin məsələni düşünmək və bu iki müxtəlif halın arasındakı ziddiyyəti qaldırmağa çalışmaq mənə və idarə sədri şeyxül-islama qəti surətdə lazımdır. Çünki onlardakı ziddiyyət zehnlərə aydındır. Bununla bərabər bunu başqa bir yol ilə bəyan etməyə ehtiyac yoxdur. Hər bir düşüncəli adam bir az fikirləşsə, onu anlar.

Əgər Axund Molla Ələkbər “burada imamın ibadət edəndən məqsədi Allaha saf ürəklə ibadət etməyib rıya ilə ibadət edənlərdir” desə, biz də deyərik ki: əgər imamın sözü xüsusiyyəti ifadə etsəydi, sənin sözün doğru olardı, halbuki bunun xilafına olaraq ümumiliyi ifadə edir.

Əgər ruhanilik idarəsinin əhkamına əməl etmək barəsində şə’səli Rusiya dövlətinin verdiyi qanun mənə yol versəydi, bu məsələnin həlli üçün Kərbəla alimlərinə müraciət edərdim; çünki onlar müctəhiddirlər və xalq da onlara təqlid edir.

Təqlidçi kimdir?

Təqlidçi müctəhidin əmr etdiyi loğmaları – istər ləzzətli xörək loğmaları olsun, istərsə sarı bəlgəm olsun – çeynəmədən udmağa məcbur olan şəxsdir.

Ey mö’mirlər, qəflət yuxusundan ayılın, bəlkə nəcat tapasınız; çünki sizin dörd tərəfinizdəki qonşularınız oyanmışlar və yüksək mərtəbəyə çatmışlar. Halbuki siz cəhalət qaranlığında qalıb köləlik bağı ilə bağlı və azadlıq ne’mətlərindən məhrumsunuz.

Bunu da bilin ki, bu iki müxtəlif halın arasında ziddiyyəti qaldırmaq, o hükəmanın sözünə olan ixlasın mütləqə inkarına, ya da ibadətin vacib olmasındakı nəssi tərək ilə namaz və orucu inkar etməyə bağlıdır. Bu hal iki cəhətdən də çətin işlərdəndir.

Əgər bu iki tərəfin birinin qəbulunda mənə ixtiyar versəydiniz, mən ikinci tərəfi qəbul edib oruc və namazı tərək edərdim, fəqir və yoxsullara ehsan və sədəqə vermək, bütün fisq-fücurdan çəkinmək, aciz və düşgünlərə zülm etməmək şərti ilə Allah-taalaya yalnız ixlas ilə kifayətlənərdim.

Bu, əsrimizdə Firəngistan həkəma və filosoflarının qəbul etdikləri e’tiqaddır. Çünki Allahın bizim ibadət, səcdə və tə’zim etməyimizə ehtiyacı yoxdur. Bunlar ailəmiz və özümüz üçün ruzi qazanmaq vaxtını boş yerə sərf etməkdən başqa bir səmərə verməz. Vəssəlam.

“YEK KƏLMƏ” HAQQINDA

*Təbriz naibül-vüzarəsi Mirzə Yusif xan cənablarına,
8 noyabr 1875-də yazdığım məktubun surətidir.*

Əzizim!

İndi də “Yek kəlmə” xüsusunda bir neçə kəlmə danışaq. “Yek kəlmə”ni başdan-başa oxudum. Misilsiz kitabdır, gözəl yadigardır və faydalı nəsihətdir. Lakin ölmüş millət üçün yazılmışdır. Məgər İranda nəsihətə qulaq asan varmı? Keçmişlərdə Avropada da belə zənn edirdilər ki, zalimə zülmü tərk etdirmək üçün ona nəsihət etmək lazımdır; sonra gördülər ki, nəsihət zalimin təbiətinə qətiyyənlə təsir etmir. Buna görə də millət özü, dinin maniesizliyi sayəsində elmlərdə tərəqqi edərək birliyin faydalarını anladı və bir-biri ilə yekdil-yekcəhət olub, zalimə müraciətlə dedi ki: Səltənət və hökumət büsətindən əl çək!..

Ondan sonra kitabınızda izah etdiyiniz konstitusyonu millət özü ümumi iş və ədalətin icrası üçün icad etdi.

Aya, sizin millətiniz də zalimə “səltənət və hökumət büsətindən əl çək!..” deməyi bacararmı?

Heç vaxt!..

Sonra. Siz ədalətli idarə üsulundan söhbət açaraq şəriət əhkamına istinad etmişsiniz. Çox yaxşı! Baxaq görək, aya, şəriətin özü ədalət çeşməsidir, ya yox?

Əgər şəriət ədalət çeşməsi isə, konstitusyonun birinci əsası olan hüquq bərabərliyini mühakimələrdə icra etməlidir. Hüquq bərabərliyi yalnız kişi tayfasını məxsusdur? Şəriətin nə haqqı var ki, qadın tayfasını hicab ayəsi vasitəsi ilə daimi həbsə atıb, ömrü boyunca bədbəxt edir və yaşamaq nəmətindən məhrum edir? Kişilərin hərəmxanada xidmət etmələrinə hicab hökmü icazə vermir. Varlı adamlar hərəmxanada qulluq etmək üçün labüdd və naçar xacələri satın almağa talib olurlar və buna görə də çox azgın adamlar, öz dünya mənfəətləri üçün günahsız uşaqları xacə edib islam məmləkətlərində satırlar. Əgər hicab ayəsi nazil olmasaydı, o azgınlar bu alçaq işə əl qatmazdılar, çünki onun heç bir başqa mənfəəti yoxdur.

Sonra. Bir zimmi bir müsəlmandan on tümən rül iddia edər; müsəlman inkar edər. Hər ikisi, mürəfiə məqsədi ilə qazinin hüzuruna gedərlər. Qazi zimmidən şahid istər. Şikayətçi zimmi, vilayətin mötəbər

tacirlərindən dörd nəfər zimmi şahid gətirər. Qazi o dörd nəfər zimminin şahidliyini e'tibarlı saymaz və şikayətçi zimmidən müsəlman şahid istər. Şikayətçi zimmi, müsəlman şahid tapmaqda acizlik çəkər. Bu səbəbdən haqqı hədərlər, qazinin məhkəməsindən ahü-fəryadla bayıra çıxar və söylər: "Ey Allah, bu nə qanundur, bu nə divandır!".

Məgər mühakimələrdə bərabərlik belə olar?

Əgər şəriət ədalət çeşməsi isə, o, konstitusyonun üçüncü əsası olan şəxsi azadlığı icra etməlidir. O halda şəriət hətta islamıyyətin qəbulundan sonra da bütperəstlərdən və müşriklərdən qul və kənizlər alıb-satmağa nə üçün icazə verir? Məgər bu ən alçaq zülm deyilmi və azadlığa zidd deyilmi?

Keçmişdə Avropada isəvilər Tövratin fitvasına əsaslanaraq bütperəst və müşrik qullar və kənizlər alıb-satmağı caiz sayırdılar və deyirdilər ki, Musa bütperəstlərin və müşriklərin alınib-satılmasını halal, hətta vacib etmişdir...

O tərəfdən ingilis qalxaraq dedi ki, Musa anlamamışdır; bütperəstlər və müşriklər də bizim kimi insandırlar, bizim qardaşlarımızdırlar. E'tiqad ayrılığı sayəsində insan növü azadlıq hüququndan məhrum ola bilməz. Buna görə də qul və kənizləri alıb-satmağı köhnə və yeni dünyanın hər bucağında qəti surətdə qədəğən etmişlər. Rus dövləti də bu yaxın zamanlarda Xivədə özbək tayfası ilə bir şərt bağlamışdır ki, qul və kəniz alveri aradan qaldırılsın və cəza olaraq adam öldürmək qədəğən edilsin.

Əgər şəriət ədalət çeşməsi isə, konstitusyonun dördüncü əsasını həyata keçirməlidir. Bu surətdə:

الزاني و الزانية فاجلدوا كل واحد منهما مائة جلدة¹

nə deməkdir? Bir azad kişi ilə bir azad qadın, evlənmək qeydi olmadan, hər iki tərəfin razılığı üzrə bir-biri ilə yaxınlıq edirlər. Şəriətin nə haqqı var ki, onlardan hər birinə yüz taziyanə vurdurur? Bu iş insan şəxsiyyətinin tam əməniyyətinin ziddinə deyilmi və ədalətə müxalif deyilmi? Əgər bu ayədən şəriətin məqsədi şərəf və namusu qorumaqdırsa, bu ayə, əri olan qadın ilə arvadı olan kişinin zina etməsinə aid olmalıdır. Bu qanunu azad kişi və azad qadın haqqında icra etmək zülmdür. Əgər o kişi və qadının namusu öz əməlləri üzündən bada gədirsə, bunun fikrini onların özləri çəkməlidirlər. Onların namusunu

qorumaq istəyən şəriətin müdaxiləsi azadlıq və əmniyyəti almış olur. Bunlardan hansı daha lazımlıdır, namus, ya azadlıq və əmniyyət?

Əgər şəriətin məqsədi onları cəzalandırmaqla başqalarına ibrət vermək isə, başqaları öz namuslarını qorumalıdırlar. Bəs nə üçün Quranda müt'əyə icazə verilmişdir? Hər iki tərəfin də razılığı müt'ə deyilmi? Daha nə üçün cəza verir? Əgər şəriət desə ki, müt'ənin icra edilməli bir siğəsi vardır, yə'ni o kişi ilə qadının yaxınlığı rəsmi olmamışdır, o vaxt insaf edin, rəsmiyyətə rəayət etməmək üstündə yüz təziyanə yemək çox çətindir və bu böyük zülmüdür; bundan sonra nə azadlıq və nə əmniyyət?..

Bundan başqa, bütün fiqh kitablarında həzrəti-rəsul əleyhissəlam haqqında yazılmışdır:

إذا وقع بصره على امرأة و رغب فيها وجب لزوجها ان يطلقها حتى ينكحها²

Məgər bu, insanın namusuna təcavüz deyilmi? Ədalət çeşməsi birinci olaraq ədaləti özü pozmalıdırmı?

Sonra. Mən alnımın təri ilə beş түмөн pul qazanmışam; nə üçün şəriət onun beşdə birini müftəxorlara verməyimi hökm edir? Yaxud yüz түмөн pul qazanmışam; nə üçün şəriət hökm edir ki, bu pulu özümlə götürüb həccə gedim və onu qəlbiqara və yolkəsən ərəblərin ehtiyaclarına xərcləyim?

Bu hökmlər xalq malının tam əmniyyətinə zidd deyilmi? Bu, insanların malına yeyələnmək deyilmi?

Şəriətin özü xümsü və həcci vacib etməklə bütün insanların malına yiyələnməyə imkan verir. Halbuki zəkat, fitrə və sədəqənin millətə faydası olduğu halda, onların qətiyyəyən millət üçün faydası yoxdur.

Amma xalq bə'zi adamların malının əmniyyəti üçün

السارق و السارقة فاقطعوا ايديهما³ qanununu icra edir.

O halda dinarın dördə birini oğurlamaq cəzasını alaql. Mə'lumdur ki, oğru özünü dolandırmaqda acizlik çekdiyi üçün oğurluğa əl atır. Əgər onun əli kəsilsə, aydındır ki, həyatını tə'min etməkdə daha aciz qalacaqdır. O zaman ya təkrar oğurluğa əl atmalıdır, ya da acından ölməlidir. Buna görə də insan əli kəsmək həqiqətdə bir insanın həyatını təhlükəyə salmaq deməkdir. Halbuki dinarın dördə birini oğurlamağın cəzası olaraq oğrunun əli kəsilməyib ona başqa bir cəza

verilərsə, ehtimal var ki, o, tövbə edər, bir vəsilə ilə məişətini qazanmağı bacarar və öz həyatından bir fayda görər.

Dünyada heç bir ne'mət həyatın əvəzi deyildir və onu hər cüz'i şey üstündə tam bir ədalət tələbi olaraq azad insanlardan almaq olmaz.

Əgər şəriət ədalət çeşməsi isə: **ولا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ**⁴

Bu çox yaxşı. **بِالْحَقِّ** nə deməkdir? Tutaq ki, mən bir müşrikə üstün gəlmişəm. **فَاَقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ**⁶ ayəsinə görə onu öldürməyə haqqım vardır. Aya, bu zülm deyilmi və dördüncü maddə olan can toxunulmazlığına zidd deyilmi?

Əgər müşrikin bir neçə Allaha inanması xudavəndi-ələmə xoş gəlmirsə, qoy o öz Əzrailini göndərsin ki, müşrikin canını alsın; daha nə üçün çirkin cəlladlıq peşəsinə mənim öhdəmə həvalə edir və bir günahsızın qanını mənim əlimlə tökdürür?

Xülasə, adam öldürmək, bədən üzvlərini kəsmək və ağac vurmaq barbar və vəhşi tayfaların sifətidir; Allahın şə'ninə layiq deyildir.

Avropada müqəssirləri cəzalandırmaq və insanların asayişini tə'min üçün başqa tədbir görürlər; çünki ingilis filosoflarının təhqiqinə görə isbat edilmişdir ki, adam öldürməyin cəzası olaraq qatili e'dam etmək başqalarının asayişini üçün bu növ cinayətləri nəinki aradan qaldırmır, hətta qətiyyənlə azaltmır. İkinci bir adamı öldürmək əbəs və bihudədir, ondan heç bir məqsəd hasil olmur. Buna görə filosoflar insanların asayişini naminə, qatil haqqında bir cəza düşünmüşlər ki, bu növ cinayəti ya tamamilə aradan qaldırsın, ya da azaltmış olsun.

Bu gün Avropada bir cinayətkarın öldürülməsi haqqında hökm verməyə çox az təsadüf edilir. Aya, Şərqdə o ayələri pozmağa imkan varmı?

Əgər şəriət ədalət çeşməsi isə, konstitusiyasının on yeddinci maddəsini icra etməlidir. Mən oruc tutmuram, namaz qılmıram, mənə cəza vermək Allahın işidir, şəriət nə üçün mənə hədd vursun və mənim haqqımda əzab və cəzanı, hətta ölümü belə rəva görsün.

Nə isə...

İşin əlacı nəsihət və və'z etməkdə, məsləhət verməkdə deyil; göz qabağında olan bu əsas kökündən, dibindən qoparılmalıdır.

Bununla bərabər sizin kitabınız təqdirə layiqdir. Heç olmazsa az-çox şüuru olan hər bir oxucu biləcəkdir ki, siz məsələni anlamısınız və sizin ürəyinizin yanması qeyrətdən, vətənpərvərlikdən və millətpərəstlikdəndir.

Sizə elə gəlir ki, şəriət hökmlərinin köməyi ilə Fransa konstitusyonunu Şərqdə həyata keçirmək olar; yə'ni zülmü aradan qaldırmaq olar. Yox, qətiyyən belə deyil! Bu çətinidir və mümkün olan şey deyil. Əməvilər və Abbasilər əsri şəriətə daha yaxın idi. Zülmün və despotizmin binasını islamıyyətdə əvvəlcə bunlar qoydular. Elə isə şəriət hökmləri var olduğu halda, zülm davam edir?!

Ədaləti yerinə yetirmək və zülmü aradan qadırmaq ancaq yuxarıda dediyim şəkildə mümkündür; yə'ni millətin özü bəsirət və elm sahibi olmalı, ittifaq və yekdillik əsaslarını əldə etməli, sonra zalıma mü-raciət edərək deməlidir: Səltənət və hökumət büsətindən əl çək!..

Ondan sonra, özü zamanın vəziyyətinə uyğun olaraq qanun qoyub konstitusyon yazmalı və ona əməl etməlidir. O zaman millət yeni həyat tapacaq və Şərq torpağı gözəl cənnət kimi olacaqdır. Baba, mənə nə var axı!

ه باشتی سوارم نه چوخر بزبر بآرم
ه خداوند رعیت نه غلام شهریارم⁷

Vallah, mən bu sözləri yazmağa peşimanam. Nə edim, “Yek kəlmə”ni gördüm, qanım coşdu, ağlımı itirib sayıqladım; tövbə edirəm;
استغفرالله ربی واتوب الیه

FEHRİSTİ-KİTAB

İnsan təbiətində iki ümdə xasiyyət qoyulubdur: biri qəm, biri fərəh; ağla maq – əlaməti-qəmdir, gül mək – əlaməti-fərəhdir. Gahi məsaibin vüquu və müfərrihatın süduru və gahi onların təqriri və ya təhriri bu iki haləti, təbiəti-insanda zahir edir. Təqrir və təhrir surətində qəm və fərəhə və giryə və xəndəyə ümdə müəssir vəz'i-hekayətdir. Əksər övqat namərgub vəz'lə zikr olunan müsibətdən adəm mütəəssir olmaz; lakin haman müsibət özgə, pəsəndidə vəz' ilə nəql olunduqda kəma-yənbəgi tə'sir bağışlar; necə ki, naqis və kamil mərsiyəxanların məclisində bu iki keyfiyyəti biz mükərrər müşahidə edirik.

Əgər nəqli-müsibət və ya behcət təbaye və əxlaqi-bəşəriyyəni kəma-filvaqe bəyan etməklə təbiəti-müstəmiə məqbul və müəssir düşdü, haman nəqlin vəzəinə və müsənnifinə¹ həkimi-pövşənrvəvan və arifi-təbaye-insani deyərlər və naqili-kamilinə süxənguyi-qabil.

Faideyi-nəqli-müsibət və behcət, bəni-növ'i-bəşərin əxlaq və xəvassını bəyan etməkdir ki, müstəmə' yaxşılarna xoşhal və amil və yamanlarından mütəəzzi və qafil ola və həm nəfsi-əmmarə bu günə hekayətin istimaina məşğul olmaqda ləzzət görüb məasi və mənahidən cəlbi-sürur etməyə meyl eləməyə. Məmaliki-Firəngistanda ərbabi-üquli-səlimə bu əmrin faydasına bərxurd olub ə'sari-qədimədən hər şəhri-əzimdə imarəti-aliyə "teatr" ismi ilə bərpa edibdirlər ki, bu imaratda gah keyfiyyəti-müsibət və gah keyfiyyəti-behcət, bəvasi-teyi-təşbihat izhar olunur.

Milləti-islam arasında bu zamana qədər ancaq nəqli-müsibət mü-tədavildir, bəvasiteyi-təqrir və təşbih. Bu həm kəmalı-qüsurlu və nöqsan ilə; yə'ni əvvələn məsaibin vəz'i-inşası² müvafiqi-vaqə və mütabiqi-təb'i-insani əmələ gəlməyibdir və saniyənin naqillərinə bəsiyyət üzrə tərbiyə³ olmayıb. Hər kəs xudşer bu əmrə iqdām edib ləvazimatından cahil və şəraitindən qafildir. Və salisən bu əmri-əzimin icrası üçün milləti-islam arasında hərgiz tədarükət mühəyyə deyil. Ona binaən keyfiyyəti-təşbihat – ki, dünyanın ələzz ne'mətlərindən birisidir, – rəyət rəkakətdə zühur edər; məsələn, bir cüz'i iş dəxi ki, şəbih, haləti-mütəkəllimdə qare nəzərə gəlməsin, çarəcu olmayıblar. Və hər şəbih ki, görək əzbərdən müvafiqi-istilah mükəllim etsin, görürsən ki, bir vərəq kağızı əlinə alıb ibarəti-qəlizə ilə mürasilə oxuyur.

Belə halət ilə şəbihin təqriri necə təbiəti-insana müəssir düşər? Amma nəqli-behcət bəvasiteyi-təşbihat hərgiz rəsm deyil və bu xüsusda bu hala qədər heç bir təsnif yazılmayıbdir. Bavücudi ki, nəqli-behcətdə məvaizi-əcibə və nəsayihi-qəribə mütəzəmmindir. Və əgər bu məvaiz və nəsayih behcətəfza və tərəbəngiz vəz' ilə bəyan olunmasa, hərgiz təbiəti-xass və əmmə onların istimaina rəğib olmaz. Behcət nəqlinin məclisini o qərar ilə ki, Firəngistanda mütəarifdir, kəmalı-diqqət ilə müləhizə edəsən, xilafı-həyə və ədəb bir şey onda görünməz.

Çün əmiri-ə'zəm və süpəhsalari-əkrəm və canişini-ə'lahəzrəti-imperatori-əfxəm, sərkəri-əşrəf və əmcəd knyaz⁴ Vorontsov, fərman-fərmayi-məmləkəti-Qafqaziyyə sənə 1266-da şəhri-Tiflisdə bir imarəti-aliyə teatr ismi ilə bərpa edib baladə məzkur olan mənəfei-külliyənin vəsaili-iktisabına məxarici-kəsirə sərf və hər bir əhli-elm və əmələ bu mənəfein intişarına təqviyyət etmək üçün külli himayət və inayət zahir buyurdu, lihaza mən dəxi milləti-islamı bu əmri-qərbdən

müstəhzər etmək üçün bərsəbili-imtəhan altı⁵ təmsil, bir hekayət təsnif etdim⁶. İndi cümləsini bir mücəllədin içində ərbabi-kəmalə mə'ruz edib başqa müsənniflər kimi basdırıb təvəqqe etmirəm ki, nikü bəddindən iğmaz etsinlər; bəlkə təmənnam odur ki, bu elmi-cədidə müxbir olub bəqədri-qüvvə əmsalını təsnif etməyə iqdam edələr ki, onların ehtimamından bu fənni-əcib islam arasında dəxi şöhrət tapa. Və məndən ancaq əndazə və nümunə göstərmək idi və baniyi-kar olmaq.

Xitab bər katib

Çün türki dilinin imlası xüsusunda bu anə qədər bir qaideyi-külliyyə mərqum olunmayıbdır, ona binaən mən təmsilatımın imlasında istilahi dəstaviz etdim. Və mənim əqidəm budur ki, əgər təkəllümdə məzkur olunan əlfaz, istilahi-xass və ammdə və iste'mali-alim və cahildə müştərək oldu, imlası hini-kitabətdə sövti-mütəkəllimə mütabiq yazılsa uladır. Və gərək mültəfit olmamaq ki, bu əlfaz farsidən və ya ərəbidən mə'xuzdur və bunların imlası haman dillərdə qeyri-vəz' ilədir. Zira ki, ləfzdən qərəz ifadəyi-mə'nadır və indi sənin dilində haman əlfaz bu imlaya müvafiq mütələffiz olub ifadəyi-mə'na edər və sənin mənzurun əmələ gələr. Dəxi nə xərc lazım olubdur ki, onları farsı və ya ərəbi dilinin imlasına çevirirsən ki, oxuyanda müstəmiə qərrib və biganə görünür. Əgər qərəzin izhari-fəzldir, beş-on sözün imlasını əsl vəz'ə mütabiq yazmaqla fəzl zahir olmaz. Fəzlin şüruu çoxdur.

Ona binaən təvəqqe edirəm ki, sən də mənim kimi adəmi, türki dilində – adam yazasan, tōxmi – toxum, cifti – cüt, müqəyyədi – muğayat, övrəti – arvad, qaidəni – qayda və habelə özgə əlfazı ki, xəvass və avamın iste'malında müştərəkdir, fəqət xəvassa mütəəlliq olan əlfaz qoy öz imlayı-əslisində baqi qalsın; necə ki, təkəllümdə dəxi vəz'i-əslisi ilə tələffüz olunur. Və bəhs eləmə ki, dibaçədə özüm niyə bu qaydanı mə'r'i etməmişəm. Ondan ötrü ki, piş-əz vəqt bir e'lam lazımdır. Bundan sonra hər nə yazsam, öz bildiyim kimi yazacağam.

Xitab bər naqil

Mənim əzizim naqil – ki təmsilatımı oxuyacaqsan və ya hifz edib söyləyəcəksən, – gərəkdir biləsən ki, bu təmsilat məhz ibarətdir neçə nəfər əşxasın arasında vaqə' olan güzarişin vəz'i-bəyanından və tərhi-

təşbihindən. Bu surətdə sənə lazımdır ki, hər bir şəbihin halətini onun mükəliməsindən fərqləndirib oxuyanda və ya təqdir edəndə, mustəmei iştibahə salmayasan. Hər şəbihin adının altında yazılan sözlər onun mükəliməsidir və bir para şəbih hini-mükəlimədə əlin dizinə çırpır və ya ağlayır və ya gülür və bir para yerdə vəz'i-məclis bəyan olunur. Bu növ keyfiyyətlərin təkəllümə daxil yoxdur. Gərək bunlar mükəlimə tərzində oxunmaya. Və bir dəxi mənim təmsilatımı səyaqi-qədim və mütəarif üzrə oxumaq caiz deyil, gərək danışiq tərzində oxuna. Təəc-cüb yerində – mütəəccib ol, sual yerində – sail, xəvf yerində – xəif ol, heyret yerində – hayir, sükut yerində – sakit ol, zöhh yerində – zahik, bükə yerində – baki ol, qeyz yerində – qəiz, şəfqət yerində – müşfiq ol, heybət yerində – mühib, istehza yerində – müstəhzi ol, çıxırmaq yerində – çıxır, ahəstə mükəliməni – ahəstə oxu, qoca mükəliməsində – qocamanənd söylə və erməni danışığında – erməni tələffüzünü mülahizə elə; qalan zad mövqufdur sənənin öz qabiliyyətinə.

1859

[NƏZM VƏ NƏSR HAQQINDA]

Hər dilin təkəllümü və kitabəti qərarı-mütəarif üzrə nəsr ilədir və gahi bir para məzaminin fəhmindən ziyadə ləzzətənduz və mütəəssir olmaq üçün təkəllüm və kitabət şe'r ilə olur¹. Şe'r gərək laməhal² ziyadə ləzzətə və hüznə və fərəhdə ziyadə tə'sirə bais ola. Əgər olmasa, sadə nəzmdir³. Və şe'r təbaye və adətə və istilaha qərib⁴ əlfaz və məzamin ilə deyiləndə ləziz və müəssir düşəcək və ləvazimatdandır hüsni-əlfaz⁵ və təşbihat⁶ və təmsilat⁷ və tövzih⁸ və təsrih⁹ və sair mühəssənət¹⁰. Əgər bunun xilafınca deyilsə, məzaci-müstəmə'də¹¹ onun eşitməyindən heç bir günə təğyir hasil olmaz. Bu cəhətdəndir ki, əksər qəzəliyyat məzaci-insanidə hərgiz bir şövq və vəcd əmələ gətirmir¹². Bəs mə'lum oldu ki, şe'r əgərçi nəzm ilə olur, amma hər nəzm şe'r deyil. Məsələn: bir para mətalibi sühuləti-hifz üçün və hüsni-təbyin¹³ üçün nəzmlə zikr edərlər. Əlbəttə, belə nəzmlərə şe'r və naziminə şair demək xətdir.

Tarixi-hicridən bu zamana qədər milləti-islam arasında bir kim-sənə şe'r ilə nəzmə fərqləndirib, hər nazimin adına bərxilafi-həqq şair deyiblər. Şe'r əlahiddə bir bəxşi-ilahidir¹⁴ və maddeyi-qabiliyyəti-

şair xudadadədir¹⁵ və təhsil və tərbiyə o maddənin ancaq inbisatına¹⁶ və əş'arın artıq zinetinə bais olar. Belə maddə sahibləri çox nadir vücuda gəlirlər. Əhli-fürsdən ancaq Firdövs və Nizami və Cami və Sə'di və Mollayi-Rumi və Hafiz şairdirlər. Bunların da qüsuru budur ki, bir para məqamda izhari-fəzl üçün xilafı-təbiəti adət göftgü edirlər. Belə məqamlarda onların xəyalatına da şe'r demək caiz deyil, ancaq mənzumati-məqbulə və pəsəndidə demək olur. Şe'r dərəcəsinədən əsfəl¹⁷, bunlardan masəva sairlərinin hərgiz şe'r maddəsi yoxdur. Ancaq sənətkarlar ki, əlfaz hifz edib şüru-tə-nəzmə müvafiq haman əlfazı rüşeyi-nəzmə düzlər və hərgiz nəzmlərində bir tə'sir yoxdur; bəlkə əksərinin nəzmlərində heç məzmunu-səhih dəxi tapılmaz və bu sənət bir belə asan zəddir ki, hər bir məktəbdən çıxan kimsənin əksəri fürs arasında bir az məşq etməklə əlfazı nəzmə düzməyə qadir olur və belə kimsələrə şair demək qələtdir.

Bəhər surət, türk arasında dəxi bu zamana qədər mütəqəddimin-dən şair olmayıbdır. Füzuli şair deyil¹⁸ və xəyalatında əsla tə'sir yoxdur; ancaq nazimi-ustaddır. Amma mən əyyami-səyahətimdə səf-heyi-Qarabağda Molla Pənah Vaqifin bir para xəyalatını gördüm ki, zikr etdiyim şərt bir növ ilə onda göründü və dəxi Qasım bəy Sarucaluyi-Cavanşirə düşər oldum ki, əlhət türk dilində onun mənzumatı mənim heyretimə bais oldu. Ondan ötrü ki, dediyim şərt ziyadə onun mənzumatında tapıldı. Mənim əqidəmə görə tarixi-hicridən indiyədək türk arasında şair münhəsirdir məhz bu iki şəxsə¹⁹. Bir də bir Məsiha var imiş, xəyalatı az tapılır.

Bu iki şəxsə də fərqi bir-birindən budur ki, əgərçi Molla Pənah müqəddəm ərəbəyə gəlir bu fənnə Qasım bəyə nisbət rəhnümadır və lakin ləzzət və tə'sir və mühəssənəti-nəzmiyyə Qasım bəyin xəyalatında çoxdur. Məsələn: Qasım bəy qafiyatında öz məhbubəsi ilə bir növ müxatibə və mükəlimə edir ki, adam valeh olur və vəqayə və güzərişatı və əhvali-müasirini və ətvəri-pirü cavanı bir növ ilə bəyan edir ki, insan vəcdə və zövqə gəlir. Bunun xəyalatı binəzirdir. Ancaq bunun əş'arını oxuyanda müstəmə inana bilir ki, şe'r vaqiə ləzzətə bais olarmış.

Lihaza²⁰, milləti-islami şe'rlə nəzmin fərqiindən vaqif və bu iki şəxsə haqqında arif etmək üçün onların mənzumatını – o miqdarda ki, dəstgir oldu²¹, – bir mücəllədin içində basdırıb muntəşir edirəm. Təki, bundan sonra şe'r maddəsi ilə zühura gələn vücudlara nümunə və ən-

dazə olsun və bunların əş'arını görəndən sonra bir para öz haqlarında müştəbeh olan²² nəzm sənətkarları şair olmadıqlarını anlayıb, bihudə özlərini zəhmətə salmaqdan və yavan nəzmlərin inşasına övqat sərf etməkdən əl çəksinlər.

MOLLAYİ-RUMİNİN VƏ ONUN TƏSNİFİNİN BABINDA

Məxdumi-mükərrəmi-mən, şeyxül-islam!

Məsnavini min əvvəlihi ilə axirihi mütalilə etdim. Lihaza Avropaərbabi-qələmlərinin¹ səyaqınca Mollayi-Ruminin və onun təsnifinin babında öz əqidəmi bəyana gətirirəm. Bu növ bəyan, miləli-islam arasında rəsm deyil və lakin Avropada heç bir təsnif çıxmaz ki, onun və müsənnifinin xüsusunda lazimeyi-bəyan və mədh, ya zəmm və ya hər ikisi məxlutən əmələ gəlməsin.

Əlhəq, bu günə diqqət bir yaxşı şivədir ki, xanəndə² üçün zühura gələn təsnifin və onun müsənnifinin haqqında bəsirəti-kamilə hasil olacaqdır.

Çünki miləli-islamdan bu səfəhatda sizdən başqa bir sahibi-zövq tanımıram³, ona binaən bu şivədən sizi xəbərdar edirəm ki, bari siz ağah olub başqaərbabi-zövqləri, əgər düçar olsalar, ondan xəbərdar edəsiniz.

İndi gələk mətləb üstünə. Mollayi-Rumi bir alimdir bibədəl, bir fazildir binəzir: farsı və ərəbi dillərinə qayətdə müsəllət, a'yat və əhədisə layiqincə vaqif, əqidəsi əqideyi-hükəmayi-hind, yə'ni vəhdəti-vücudə qaildir. Bu qərar ilə ki, kainatı bir nuri-vahiddən sadir bilib haman nuru bir dərya misalında fərz edir ki, guya⁴ mövcudat və müzəhhərat o dəryaya nisbət qəterət və əmvac mənziləsindədirlər. Haman dərya guya vücudi-külldür və sair mövcudat və müzəhhərat haman külldən bir cüz'dürlər ki⁵, qəterət və əmvac təşəkkülündə bir zaman o dəryadan uzaq düşüb sonra yenə o dəryaya övd edəcəklər və küllə vasil olacaqlar⁶.

Amma səhvi buradadır ki, haman vücudi-küllə iradə və ixtiyar qərar verir. Dəlailinin cümləsindən birisi də budur ki, ⁷ لا تسقط من ورقة الا يعلمها ⁷ Və guya vücudi-küll, iradə və ixtiyar ilə cüz'ləri aləmi-kəsarata və təəyyünata salıbdır. Pəs cüzlər gərək təlaş etsinlər ki, özlərini bir müddət seyrdən sonra yenə haman küllə vasil eləsinlər və guya bu vi-

salın ümdə vəsiləsi fənadır, yə'ni fani olmaqdır ki, bəqayi-cavidani fənadan hasil olacaqdır.

Bir də səhvi fənaya qail olmaqdır. Bu bir ləfzdir bilamə'na ki, nə hükəmayi-hind və nə hükəmayi-islam onun mə'nasına pey apara bil-məyibdir. Amma hər kəs onu eşidibdir, fəhmini iddia edibdir.

Nəql edirlər⁺ ki, guya ibtidada Buddiyyi-hindi bu əqidəni mütədavil edib vücudi-küllə vasil olmaq üçün onu vəsilə bilibdir.

Amma fəna necə gerek olsun və nə qərar ilə⁸ olsun və aya, mümkünmüdür və nə halətdədir⁹, heç kəs bu babda cəvabi-sərih verməyə qadir deyil. Bu xüsusda həzrəti-rəsul əleyhissəlam dəxi hükəmayi-hindin e'tiqadınca buyurubdur: ¹⁰ موتوا قبل ان تموتوا

Yəhtəmil, həzrəti-rəsul özü bu kəlamın mə'nasına vaqifdir, amma sair nasə onu məfhum etmək mümtənidir, əgər hər iki mövt mə'nayi-həqiqəsində baqi¹¹ qala.

İngilis Hindistanı alandan sonra hükəmayi-Yevropa çox çalışıblar ki, fənanı anlasınlar; amma mümkün olmayıbdır. Ancaq bu əqidənin zikrini və ondan mənzur olan nəticəni kəmalı-vüzuh ilə bəyan ediblər. Bu bəyanı mən bir rus kitabından təfislən yazıb götürmüşəm. Mülaqat vaxtında sizə nişan verərəm.

Bir dəxi səhvi budur ki, ruha qaildir. Bu qərar ilə ki, guya ruh bədən müfariqətindən sonra baqidir və vücudi-küllə ruh vasil olacaqdır.

Amma hükəmayi-Yevropa ruhu qaim binəfsihi bilmirlər. Onların e'tiqadı budur ki, ruh cismin müqtəziyatındandır və cism ilə qaimdir. Necə ki, qüvveyi-teleqrafiyyə bir para əczayi-mə'dəniyyənin imtiza-cında zühura gəlib iftiraqında zaildir, ruh dəxi cismin tərkibində zühura gəlib cismin mütəlaşi olmağında zail olur. Amma heç kəs bilə bilməz ki, ruh nədir, ya qüvveyi-teleqrafiyyə nədir?

Bu səhvləri ki, mən Mollayi-Rumiyə isnad edirəm, öz əqidəm deyil, hükəmayi-Yevropanın əqidəsidir.

Cənnətə və cəhənnəmə və həşrə dəxi Mollayi-Rumi qail deyil. Cənnətdən ibarət vücudi-küllün visalını bilir, cəhənnəmdən ibarət hicran aləmin fərz edir¹². Amma hər üçünün isbatında müvafiqi-şər' o qədər çıxır-bağır edir ki, adam mat qalır, utanır desin: Kişi, sən kafir imişsən!..

Nübüvvətə və imamətə dəxi qail deyil; necə ki, sözlərindən mə'lumdur.

⁺ Naqil Yevropa hükəmasındandır.

جواب اهل سبایر پیغمبران که برایشان معوث شده بودند
قوم گفتند ای گروه مدعی
کو گواه علم طب نافعی

چون شما بسته همین خواب و خورید
همچو ما باشید در ده میچرید
چون شما در دام این آب و گلید
کی شما صیاد سیمرغ دلید
حب جاه سروری دارد بدان *
که شمارد خویش از پیغمبران
ما نخواهیم این چنین لاف و دروغ
کردن اندر کشت افتادن بلوغ
باز گفتند این همه زرق است و مگر
که خدا نایب کند از زین و بگر
هر رسول شاه باید جنس او
آب و گل کو خالق افلاک کو
مغز خر خوردیم تا ما چون شما
پشه را داریم هر از هما *
کو هما کو پشه کو کل کو خدا
کافتاب چرخ که بود ذره را
تا که در عقل و دماغ خود رود
این چه نسبت پیوندی بود
این چه زرقست و چه شیداست و دغا
ما کجا این گفت بیهوده کجا
خود کجا کو آسمان کو ریسمان
می نگیرد مغز ما این داستان
غالباً ما عقل داریم این قدر

* شعر عمارة الیمنی در تاریخ خلدون:

وكان اول هذا الدين من رجل

سعى الى ان يدعو سيد الامم

* یعنی آیا ماهمه مثل شما مغز خر خرده ایم که پشه را همراه ما بشماریم.

گند نارامی شناسیم از گزر
این بدان ماند که خرگوشی بگفت
من رسول مامم و بامام جفت الی آخره

البته بهر کس معلوم است که سبا شهریست در یمن که اهلش تا امروز
از عالم وحشیت و نادانی بیرون نشده‌اند ایشان از کجا این اقوال حکیمانه
را پیدا کرده بر پیغمبران القانمودند اگر از ملای رومی بررسی که مکر تونیز
در حق پیغمبران این عقیده را داری حاشا کرده خواهد گفت معاذالله اعتقاد
اهل سباچنین بود اما عاقل میفهمد که اعتقاد خود را بریان اهل سبا بیان میکند
آشکار است که اکثر مردم بلکه شراح او نیز این حیلۀ^{۱۴} او را فهم نکرده‌اند
خصوصاً که ملای رومی بعد از اظهار مکنون ضمیر خود هزار قسم توپ و تفنگ اهل
سبارا مقابلۀ کرده با ایشان می‌جنگد و بر تصدیق پیغمبران هزار گونه جفنگ
می‌سراید و اهل سبارا از منکران می‌شمارد. اگر چه دلایلش نسبت باقوال اهل
سبا در غایت سست است، اما در نظر عوام و غافلان طراق طرق زیاد دارد. برای
خود ملای رومی این علی السویه است. مطلبش آن بود که فسق پیغمبران را
بروز بدمد و مع هذا از مضرت و اذیت جهال عصر خطرناک خود سالم
بماند^{۱۵}

Xülasə, təmamən əqaidi müxalifi-şər'i-şərifdir. Amma əqaidini
tülki və çaqqal əfsanələrinin içində bir tərz ilə gizləyibdir ki, duymaq
çox çətindir¹⁴; məsələn: bir əfsanə başlayır, əfsanənin ortasında bir
söz toplayıb, əfsanəni kəsib ötür uzun-uzun təsəvvürata və təəqqülata;
mətləbi ami xanəndənin nəzərindən itirir, onun zəhnini pərt edir,
sonra qəflətən natamam əfsanənin itməsinə şüru edir.

Xanəndeyi-ami ancaq buna xoşhal olur ki, yarımcıq əfsanənin riş-
təsi yenə ələ düşdü və canı naməfhum təsəvvürat və təəqqülatdan
qurtardı. Dəxi xəbəri olmur ki, Mollayi-Ruminin mənzuru topladığı
sözdə bitdi və arif xanəndəyə mətləb hali oldu. Sonra Mollayi-Rumi
başlayır özünün e'tiqadına pərdəkeşlik etməyə, ibadətdən və riyazət-
dən dəm vurur, kəşfü kəramatın və mö'cüzatın isbatına cəfəng-cəfəng
dəlail və xariqüladə əxbar zikr edir. Qisseyi-əshabi-kəhf kimi, Xizrin
nağılı kimi və əmsali-zalim və ənbiya və övliyanın təsdiqində ayat və
əhadis söyləyir; iti, pişiyi yığır bir yerə, ənvə və əqşam pərpuçatı və
həzliyyatı qatıb-qatışdırıb danışır, guya və'z və nəsihət libasında. Xa-
nəndeyi-amini lap yorur, çəru-çəng qoyur. Biçarə elə zənn edir ki,
Mollayi-Rumi filvaqə' bir pak e'tiqad vücuddur.

Bu sayaq ilə Mollayi-Ruminin əqidəsi ami xanəndənin nəzərindən gizlənilir. Onu şər'ən kafir deyib tutmağa hərgiz imkan yoxdur. Görünür ki, onun əsri çox xətərnək əsr imiş. Şiddəti-zövqdən və cəzbədən danışmaq istəyibdir⁺, amma canından da qorxurmuş. O səbəbə naçar qalıb bu növ təkəllüfata mübaşir olubdur. Amma bu növ təkəllüfat əgərçi xoşayənd deyil və xilafi-məzaqi-musənnifini Yevropadır və lakin bir ustalıqdır ki, sair əfradi-nasa mümkün deyil.

Mollayi-Ruminin ağına və şüuruna və zövqünə heç söz yox, amma bir mərtəbədə cülük və yüngüldür ki, bizlər onun yanında bir vüqarlı və təmkinli adamıq! Cülüklükdə və cılırlıqda¹⁵ bakılı mərhum Axund Molla Abdullaha çox-çox şəbahəti var...¹⁶ və həm bir mərtəbədə ərinməz və diraz nəfəsdür ki, sözlərini oxumaqdan xanəndənin¹⁷ hövsələsi təng olur, əksər mətalibi bəqeyr-əz-hikmət və əfsanəhayi-baməzə köhnə və mündəris və biləzzət¹⁸ mətalibdir; bəlkə əqvalibimə'nadır ki, təkrarati-kəsalətəngiz ilə qələmə götürübdür. Başqa dillərdə tərcüməsi ədimul-imkandır; çünki mətləb müəyyən deyil, adda-budda sözlərdir, əlfəazi-cədidə ilə çevirib-çevirib təkrar edir, hansı kəlam ki, başqa dillərdə tərcüməyə gəlməsə, şəksiz, biməzmun-dur; məsələn, Ruhülqüdsün və Firdövsinin kəlamını Xəta dilində dəxi tərcümə edəsən, vazeh məzmun çıxar.

Molla-Rumini sizə müşahidətən mə'ruf etmək üçün mən dəxi¹⁹ üç məsəl türki dilində nəzmə gətirib göndərdim²⁰. Amma onun kimi məğzi-mətləbi gizlədə bilmədim. Vəqəən Mollayi-Rumi məğzi-mətləbi gizləməkdə ustadi-kamil və hərif-i-bimislidir.

Məsəllərin bəhri, məsnəvi bəhrindən bir əlif əskikdir; çünki kamil məsnəvi bəhri türki dilində mütəarif deyil.

Qocurda bıkarlıqdan Mollayi-Ruminin vəsfini bir neçə gün özümə şüğl etdim, başqa qərəzim yox idi.

Bu bəyanı Axund Molla Ələkbərə dəxi oxuyun və əgər sizdə mövcud olan məsnəvi şərhlərinin başında, ya axırında bəyaz vərəqlər varsa, bu bəyanı da o vərəqlərə yazdırın, müruri-dühur ilə yadigar qalsın. Və ixtisarən cavabımı təvəqqe edirəm göndərəsiniz²¹ rə'yiniz inzimamı ilə bu bəyanın haqqında.

Müxlisiniz *Mirzə Fətəli Axundzadə*
8 iyul, sənə 1876, Yeylaqi-Qocur

⁺ Mollayi-Rumini mən qınamıram, biləndən sonra danışmamaq olmur; axund Molla Ələkbər yüz nəsihət versin...

KRİTİKA

YÜKSƏK İRANIN “MİLLƏT” QƏZETİ MÜNŞİSİNƏ

Əziz qardaşım!

1283-cü il rəbiül-əvvəl ayının on dördü tarixində, cümə günü İranın “Millət” qəzeti Tiflis şəhərinə yetişərək, təqribən aşağıda zikr olunan şəkildə nəzərimə çatdı. Əvvəl bu ibarəni oxudum: “Mülk və padşahlığını Allahın daimi etmiş olduğu alicənab, mübarək şahənşahlığın ömrü və qərarı ilə “Millət” qəzeti azadə yazılmışdır ki, xəvass və əvam ondan mənfəətbərdar olsunlar”.

Bu ibarə zahirən onu göstərir ki, İran millətinin mənafeyi naminə hər kəsin nə cür fikir və xəyalı olsa, biduni-vahimə yazı bilər. Buna görə də mən həmin ibarələrə əsasən cəsarət edib, bir Qafqaz vətəndaşı kimi, islamiyyət və məzhəb cəhətindən İran milləti ilə qardaş olan bir şəxs kimi, öz düşündüyümü sənə yazıram:

Birinci: Qəzetində İran millətinin əlaməti olaraq qəbul etdiyin məscid şəkli, mənim nəzərimdə namünasib görsənir. Əgər “millət” sözündən məqsədin onun istilahi mənasıdırsa, əgər İran qövmünü nəzərdə tutubsansa, məscid İran qövmünə məxsus deyildir, bəlkə cəmi islam tayfaları məscid sahibidirlər.

İslamiyyətdən qabaqkı İran qövmünün əlaməti Cəməşid taxtı, İstəxr qalası kimi qədim padşahların asarıdır. İslamiyyətdən sonrakı ən məşhur asardan biri isə Səfəviyyə padşahlarıdır ki, isnaəşerilik məzhəbinə İranda rəvac verib, onun müxtəlif tayfalarını vahid millət halında nizama salmışlar və İranın ayrıca, müstəqil dövlət olmasına səbəb olmuşlar.

Beləliklə, İran millətini tanımaq üçün sən gərək qırmızı mahıddan olan on iki guşəli qızılbaş tacının şəkli kimi elə bir əlamət tapasan ki, bir tərəfdən qədim fars padşahlarına aid olsun, digər tərəfdən isə Səfəviyyə padşahlarını xatırlatsın.

İkinci: Qəzeti oxuyub gördüm ki, onun iki səhifədən ziyadəsi “Sürüş” təxəllüslü, “Şəmsüş-şüəra” ləqəbli bir şairin əsli-nəsəbinə və tərcümeyi-halına dair məlumatdan və Sürüşün bir qəsidəsi ilə bir qəzəldən ibarətdir.

Əziz qardaşım! Sən özün yazıbsan ki, xəvass və əvam “Millət” qəzetindən mənfəətbərdar olmalıdır. İnsaf məqamında səndən soruşu-

ram ki, “Sürüş” təxəllüslü, ondan sonra “Şəmsüş-şüəra” ləqəbli şairin əsil-nəsəbini və tərcümeyi-halını bilməyin millətə nə faydası vardır ki, öz oxucularının bu məsələni oxumağa məcbur edib, onlara dərdisər veribsən?

Əgər Sürüş fəzil adam və şairi-mümtaz olsaydı, o vaxt sənin haqqın var idi deyəsən ki, millət onun əsərlərindən feyz alır, onun filosofanə şe’rlərindən hikmət və mə’rifət kəsb edir, bu adamı tanımaq millətə lazımdır. Amma Sürüşün qəsidəsi onun ən alçaq dərəcəli bir şair olduğuna dəlalət edir; hətta şe’r demək qabiliyyəti belə heç yoxdur. Və nahaq yerə göyün mələyinin adını özünə təxəllüs qoyub, onun böyük, parlaq bəzəyinin adını isə özünə ləqəb götürmüşdür; bu mə’na ilə ki, guya onun fəzilət nuru da günəşin işığı kimi külli-afaqa ziya bağışlayır.

Dəlilsiz iddiaya qulaq asan olmaz. Mən Sürüşün qabiliyyətsizliyini iddia edirəm. Öz iddiamı sübut etmək üçün dəlil gətirməliyəm. Amma dəlilləri sonra deyəcəyəm. Əvvəlcə bu “Şairlər günəşinin” əsil-nəsəbi barədə bir neçə kəlmə yazıram.

Əziz qardaşım münşi! Səndən dustanə xahiş edirəm ki, Tehrandə bir məclis düzəldib, ürəfa və zürəfadan on iki nəfər o məclisə çağırıb, onların qarşısında “Şairlər günəşindən” soruşasan ki:

– Ay ağa, sən nə məqsədlə öz əsil-nəsəbini Nəcmi-Saniyə aparıb bağlayırsan?

Əgər desə ki, məqsədim ondan şöhrət və iftixar nuru kəsb etməkdir, o vaxt ona deyin:

– Ağa, çox qəribədir ki, sən özün Günəş olduğun halda, ulduzdan şöhrət və iftixar nuru toplayırsan; o da sönük ulduzdan. Səyyarələr Müştəri, Zühəl, Mərrix, Ütarid, Zöhrə və başqalarından ibarətdir ki, Çəğmininin şərhində deyildiyinə görə, bunların hamısı qaranlıqdır və günəşdən işıq kəsb edirlər. Sən ki, indi özünü dünyaya nur salan günəş adlandırırsan, elmi-nücumun hansı qanununa görə ulduzdan işıq əxz etmək istəyirsən?

Əgər desə ki: “Mən işıq və ziyası olmayan bir Günəşəm, ¹مثل العروضي لهابحر بلاماء yə’ni: Günəş nuruna istiarə olmaq hünərim yoxdur və Nəcmi-Sanidən fəzilət kəsb etmək istəyirəm”, o vaxt deyin ki:

– Ağa, bica zəhmət çəkmə, özün üçün öz əsrlərindəki füzəlanın başçısı olan Səlcuqi Məlik şahın vəziri Nizamülmülk, Çingizi Hülaku xanın vəziri Xacə Nəsir Tusi və Sultan Hüseyn Bayqaranın vəziri Əmir Əlişir kimi bir baba tap; həmyerli olmağınız münasibəti ilə

Nəcmi-Sanini özünə baba çıxma. Nəcmi-Sani sənin kimi hünərdən məhrum idi, şəxsi ləyaqəti yox idi. Və nahaq yerə Nəcmi-Sani ləqəbinə sahib olmuşdur. Əgər babanı tanımırınsansa, biz onu sənə nişan verək.

Keçmiş adamların ləyaqəti haqqında bizim istinad edəcəyimiz mənbə tarixdir. “Həbibüs-siyər”də belə yazılmışdır: “Əmiri-adil və fəzil olan Nəcmi-Zərgərin vəfatından sonra, saf tiynətli padşah, yə’ni Şah İsmayıl vəkillik rütbəsini, isfahanlı Əmir Yarəhmədə tapşırmaqla onu sərəfraz etdi; ona Nəcmi-Sani ləqəbi verərək başını fələklərə çatdırdı, tamam ümərə, vüzərə və ərkanı-dövlətin ona tabe’ olmasını əmr etdi”.

Görürük ki, Nəcmi-Sani, doğrudan da uca rütbəyə yüksəlmişdir; amma tarixçi ona Nəcmi-Əvvələ verdiyi kimi hünər isnad verməyibdir.

Beləliklə, məlum olur ki, Nəcmi-Saninin tərəqqisi fəzilət və şəxsi ləyaqəti vasitəsi ilə olmayıb, bəlkə yalnız Şah İsmayılın xüsusi iltifatı sayəsində ittifaq düşübdür. Hükəmanın və filosofların dediyinə görə, Allah ömrünü uzun etmiş müasir yazıçının, peyğəmbər əleyhissələmin qaydaları və sözləri haqqında filosofanə təsnifində zikr etdiyi dəlillərə görə və öz risaləsində Vəzir və Rəfiqin mükaliməsinə dair izahat verən Ruhül-qüds cənablarının əqidəsincə hünər və şəxsi ləyaqət olmadan yüksək dərəcələrə çatmaq heç də şərəfət deyil, bəlkə rəzalət və həqarətdir.

Deməli, tarixlərin şəhadətinə görə mə’lum olur ki, Nəcmi-Sani elm və hikmət vasitəsi ilə fəzilət və ləyaqət sahibi olmamışdır.

Amma bəlkə təbii ağıl və gözəl əxlaqı sayəsində onun ləyaqət və fəziləti olmuşdur?! Necə ki, bəşər əfradından bə’ziləri təbii ağıl və gözəl əxlaq gücü ilə yüksək dərəcələrə layiq olurlar.

Bu xüsusda dəxi tarixlərə müraciət edək və görək Nəcmi-Saninin təbii ağıl nə səviyyədə idi, o nə kimi gözəl xasiyyətlərə malik idi.

“Həbibüs-siyər”in ibarəsi budur: “Dinin pənahı olan Şah, yə’ni Şah İsmayıl, Nəcmi-Sanini mütləq ixtiyar sahibi etdikdən sonra onun xalqlar pənahı olan dərğahı, Adəm övladı hakimlərinin sığınacağı və Yer üzünün əyan və əşrafının ümid qapısı oldu. Rütbə və hörmət vasitələrindən, dövlət və əzəmət ləvazimatından onun başına o qədər yığıldı ki, onun qədr və məqamının səviyyəsi, bütün şə’ni, yüksək əmr-ləri və fərmanı nüfuzlu sultanları belə ötdü. Onun xüsusi nöqərlərinin sayı beş min silahlı atlıya çatdı. Onun xəzinələri, malları və hesab-dəftəri bilikli hesabdarların sayı biləcəyi həddi aşdı. Hər gün yüz başa

yaxın qoyun onun şüləni idi. Quş, qaz, düyü, yağ, aş ləvazimatı və sairə də bu ayaqdan. Türküstan səfəri zamanı təcəmmülatın hamısını sudan keçirməmişdisə də, hər gün onun mətbəxində xörək bişirmək üçün xam gümüşdən on üç qazan od üzərinə qoyurdular və rəngbərəng xörəkləri qızıl, gümüş, çini və büllur sinilərdə xalqın gözü qabağında cilvələndirirdilər.

Bir nəfər doğru danışan və möhtərəm adamın dediyinə görə, şülən vaxtı suyun o tayında əmirin dərxanasında olan bir şəxs təəccüblə onun həvəcdarından soruşur ki: “Yad vilayətdə bu qədər şeyləri haradan tapırsan?”. Cavab alır ki: “Allahın dövlətindən yanımızda qoyun, toyuq, qənd, nabat, un, düyü və başqa yeyəcək çoxdur. Ancaq mənə hər gün on batman darçın, zəncəfil, zə’fəran və başqa qızıqsıdırıcı ədviyələr və sair danələr lazım olur ki, onları tapmaqda çətinlik çəkirəm”.

Biz güman etmirik ki, Nəcmi-Saninin atası varlı adam olub, bu cür şahənə var-dövləti öz oğlu üçün miras qoymuş olsun.

Beləliklə, əgər Nəcmi-Sani bu xərci halal malından edirsə, israfçıdır; xüsusilə qazanları gümüşdən qayıрмаq israfdan da keçib axmaqlığa çatmışdır. Bundan əlavə, gümüş qabların işlədilməsinin haram olması haqqında fəqihlər arasında ümumi bir rə’y vardır və əgər o, bunu haram maldan xərcləyirdisə, zalimdir. Razi salıcı işləri ilə deyil, təcəmmül vasitələrinin çoxluğu ilə özünü göstərən vəzir, cənab Ruhül-qüdsün məzkur risaləsində tə’riflənən Vəzir kimi ola bilər.

Lakin bilici və hörmətə layiq vəzirin sifətini cənab Ruhülqüds belə göstərir: “Cəlal və böyüklük ləzzəti İranda o vəzirə nuş olsun ki, o, bu sözləri deyər bilər: “İran yollarının araba getmək üçün mən tə’mir etmişəm. Mən İran torpağında bir çox məktəblər açmışam. Tamam mövqəfat mədaxilini tələblərin ehtiyacına sərf etməyə mən qərar vermişəm. İran əhlinin ticarət və əkinçiliyinə mən rəvac və rəvnəq vermişəm. İran mə’dənlərini mən işə salmışam. İranın susuz və əkinsiz səhralarına artezian quyuları vasitəsi ilə bol su bağışlamışam. İranın büdcəsini əlli kürura mən çatdırmışam”. Vəzarətin ləzzəti mə’nasız oyuncaqlarda və əbləhanə loğalıqda deyil, bu cür işlərdədir.

Genə “Həbibüs-siyər” müəllifi yazır: “O misilsiz və əvəzsiz əmirin (mətbəxində darçın, zəncəfil və zə’fəranın çox işlənməsi ilə) cahü cəlalı bu dərəcəyə yetişdiyinə görə o, dəbdəbə və təntənəsinin çoxluğundan məğrur olub, qalib və bilici padşahdan icazə almadan Mavəraünnəhri tutmağı qət’ etdi, özbək qoşunu ilə müharibəni öhdəsinə

alaraq, bu qorxunc işi yüngül və asan saydı. O, Amur çayı sularını keçərək Babur şah həzrətləri ilə müləqatdan sonra Xəzar qalasına tərəf yürüş bayrağını qaldırdı. O yerin hakimi olan Ağpolad sultan, özündən böyük sərkərdələrlə döyüş və çarpışma gücü olmadığını bilib, ərbab və kələntərlərlə birlikdə barışmağa razı oldu və əhdü-peyman istədikdən sonra qalanın qapılarını açdı. Nəcmi-Sani onu zəncirləyib, Qoturözbəydə olan özbək camaatını qırıb rəiyyəyə təcavüz etməyə başladı.

Yaxşı, əgər Ağpolad sultan təslim olmasaydı, o vaxt Nəcmi-Sani nin ixtiyarı var idi onun barəsində olan hər bir qəsdini gücdən fe'lə gətirsin. Ancaq bir halda ki, Ağpolad sultan və özbəklər təslim oldular, bir halda ki, Nəcmi-Sani əhdü peymanla onları xatircəm etdi, bəs hansı mürüvvət və cavanmərdlik qanununa görə Allahın əmrinin əksinə əməl edib öz peymanını qırmağı münasib gördü, Ağpolad sultanı zəncirləyib qalan özbəkləri qətlə yetirdi⁺?

Məclisdə hazır olan cənab ürfə və zürfə hökm versinlər görək ki, əvvəlcə ancaq qüruri-əbləhanə üzündən öz vəliyyə-ne'mətinin rə'yinə zidd hərəkətə yol verib, onun icazəsi olmadan Mavəraünnəhri fəth etməyi öhdəsinə götürən, sonra isə Allahın əmri ziddinə əhdü peymanını pozan bir adamın ağı və əxlaqı nə səviyyədə ola bilər? Ağill və xoş təbiətli adam heç razı olar ki, babası belə adam olsun?

Nə isə!

Genə “Həbibüs-siyər” müəllifi yazır: “Nəcmi-Sani oradan Qərşiyə hücum etdi. O vilayətin hakimi Şıxım Mirzə müdafiə və mümaniətdə möhkəmlik göstərdi. Nəcmi-Sani şəhərin ətrafını öz ümərəsi arasında təqsim etdi. Hər kəs öz mənzilində atdan düşdü. Döyüşkən əsgərlər ox və tüfəng atmağa başladılar, ildırım səslı daşların zərbəsi ilə Qərşinin bürclərinə və divarlarına rəxnə saldılar. İki-üç günün içərisində gücbəla ilə o şəhəri istila etdilər. Şıxım Mirzə öz adamları ilə əsir düşdü və qətli-am əmri verildi. Əmir Qiyasəddin Məhəmməd və bir dəstə digər ə'yanlar şəhərdə olan bə'zi günahsızların qanından keçməyi Nəcmi-Sanidən xahiş etdilsə də, o razılıq vermədi və on beş minə yaxın əsgəri və rəiyyəti zalimənə qılıncdan keçirdi”.

⁺ Q e y d: Əhdi sındırmaq barəsində bu ayələr xatirimə gəldi:

Birinci – Ey imana gələnlər, sözlünüə əməl edin.

İkinci – O adamlar ki, inandıqdan sonra əhdi pozurlar, Allahın əmrini sındırmış olurlar, Yer üzündə fəsad edirlər; onlara lə'nət olsun, cəhənnəm əzabına tutulsunlar.

Üçüncü – Əhd etdikdə vəfa eləyin; inandırdıqdan sonra, əhdin sındırmayın, Allah sizə köfildir.

“Tarixi-rövzətüs-səfa” mülləqatında yazılmışdır: “Nəcmi-Saninin də’vəti ilə qaladan qızılbaş qoşunlarının imdadına gələn Babur Mirzə, öz həmyerlilərinin, habelə cığatay sayılan bə’zi Qərki əhalisinin bağışlanmasını xahiş etdisə də, Nəcmi-Sani qəbul etmədi və onun da könlünü incitdi”.

“Həbibüs-siyər” müəllifi genə yazır: “Nəcmi-Sani Qərşini tutduqdan sonra Buxara üzərinə yola düşdü. Çünki Canibəy sultan və Übeydulla xan böyük özbək qoşunu ilə orada yerləşib qəblərinin lövhəsinə müqavimət və çarpışmaq nəqşəsini çəkirdilər.

Nəcmi-Sani Buxaranın iki ağaclığına yetişəndə Məhəmməd Teymur sultanla Əbusəid sultanın Səmərqənd ordusundan bir dəstə götürüb qərət fikri ilə yola düşdüklerini eşitdi. Özü hamam mənzildə dayanaraq Bayram bəy Qaramanlını pəhləvanlıq silkinə daxil olanlardan ibarət böyük bir dəstə ilə onları dəf etmək üçün göndərdi. O iki sultan, Bayram bəyin və qoşunların gəldiyindən xəbərdar olub, Qəcdivan qalasına sığındılar. Bayram bəy vəziyyəti mə’lum etdi, Nəcmi-Sani bütün qoşun ilə Qəcdivanın yanına yeridi. Məhəmməd Teymur sultanla Əbusəid sultan qalanın ətrafını möhkəmləndirib, hər gün özbəklərdən bir dəstə müharibəyə göndərirdilər. Bu tərəfdən dəxi qoşun qabağa çıxıb gah qalib gəlir, gah da məğlub olurdu. Bir neçə gün belə keçdi. Elə ki, qoşunların azuqəsi qurtardı, özbək sultanlarının əhvalatından xəbərdar olan və o qalanın müharibə ilə tutulmasının mümkün olmayacağını bilən Xacə Kəmaləddin Mahmud, Nəcmi-Saniyə ərz etdi ki: “Bu qış Qəcdivan qalasını mühasirə etməyin heç bir faydası yoxdur. Bu qala çoxlu yeyəcəyi və bol hərbi ləvazimatı ilə məşhurdur. Orada iki sultan və çoxlu igid var. Əgər bu mənzil bir neçə gün də qələbə nişanlı qoşunumuza ordugah olsa, əsgərlər taxıl və dənin yoxluğundan sıxıntıya düşəcəklər. Dövlət üçün əlverişli odur ki, köç təbli döydürüb buradan gedək. Qərşi və Xəzar yaxınlığında qışla düzəldək, tacirlər və bazar əhli müzəffər ordumuz üçün Bəlx ətrafından və vilayətlərindən taxıl və mallar gətirsinlər. Elə ki, qış başa çatdı, özbəklərin yeyəcəyi qurtarmağa üz qoydu və mal-qara üçün çöldə yem zahir oldu, şəhərlərə və qalalara hücum edərik”.

Qoşunkeşik və sərkərdəlikdən bilmərrə başı çıxmayan, ömründə müharibə elminə dair heç bir qanun və əsər oxumayan, işin nəticəsini yəqin ayinəsində müşahidə etmək üçün müvafiq dərəcədə ağıllı olmayan və fikri-zikri ancaq hər gün mətbəxində nə qədər ət, qoyun,

toyuq, qaz və həvic sərf olunması və atlanan zaman yanında neçə yedək və nökrə getməsi yanında qalan Nəcmi-Sani cavab verdi: “Həbibüs-siyər”dən: “Biz Qədivan yanından köçərək suya tərəf getsək, özbəklər elə zənn edəcəklər ki, biz qorxu və məğlubiyyətdən belə edirik. Bu da onların cəsarətə gəlməsinə səbəb olacaq. Hələ bu söhbət qurtarmamışdı ki, Babur padşah gəlib, Xacə Kəmaləddin Mahmudun haman məsləhətini irəli sürdü və mühasirədən əl çəkib Qərşi və Xəzar tərəfə getmək barədə israr etdi. Nəcmi-Sani zahirən o həzrətin sözünü qəbul etdisə də, amma ürəkdə bu işin doğruluğuna şübhə edirdi. O tərəfdən Buxara şəhərində Canibəy sultanla Übeydulla xan sultanın qulağına çatdı ki, Qədivanda Nəcmi-Saninin işi irəliləmir. Əsgərlər hər gün heyvanlar üçün yem və özləri üçün azuqə əldə etməkdən ötrü ətrafa dağılışırdılar. Sultanlar müharibəyə girişməyi qəti etdilər. Çoxlu piyada və atlı qoşun, hamısı zirehli geyimdə əldə sıyrılma qılınc Qədivana üz qoydu. O vilayətə çatarkən qalanın daxilində olan iki sultan dəxi onlara qoşulub birlikdə döyüş meydanına girdilər.

Nəcmi-Sani bu vəziyyəti görəndən sonra müharibəyə qərar verdi. Qoşunun sağ və solunu böyük üməranın vücudu ilə möhkəmlədirib, özü mərkəzdə dayandı və əmr etdi ki, Babur şah öz əsgərləri ilə ayrıca dayanıb hər tərəfin köməyə ehtiyacı olsa ona qoşulsun.

Sıraları düzəltməkdən sonra özbək qoşununun sağından iki yüz nəfər atlı meydana çaparaq soldan Nəcmi-Saninin qoşununa hücum etdilər. O tərəfdə olan Bayram bəy o camaatın şərini dəf etmək istəyəndə bir ox yarası ilə yerə gəldi və bu hadisə özbək qoşunlarının cəsarətinin artmasına səbəb oldu. Onlar birbaşa İraq və Azərbaycan qoşunları üzərinə çarpdılar.

Pis rəftarı, mənəbpərəstliyi və kəcbinliyinə görə Nəcmi-Saniyə ədavət bəsləyən sərkərdələr döyüş silahlarına əl atmadan qaçmaq səhrasına ayaq qoydular. Nəcmi-Saninin qoşunu məğlub oldu, Babur padşah öz ordusu ilə qalaya üz qoydu. Əmir Qiyasəddin Məhəmməd və Xacə Kəmaləddin Mahmud o həzrətin qoşununun ardınca hərəkət etdilər. Hüseynbəy Lələ və Əhməd bəy Səfi oğlu Kərki kəndinə üz qoydular.

Özbək sultanları bayrağının ayparası fəth və qələbə üfqiündən parladi. Mavəraünnəhr qoşunu qətlü-qarətə başladı. Übeydulla xanın əsgərlərindən bir dəstə döyüş meydanında Nəcmi-Saniyə çataraq o cənabı qüdrət pəncəsinin əsiri edib padşahın yanına apardılar.

Səfəviyyənin müasirləri olan özbək sultanlarının cığatay dilində yazılmış tarixində qeyd edilmişdir ki: “Əsgərlər Nəcmi-Sanini Übeydulla xanın hüsuruna gətirəndə, xan ondan soruşmuşdur:

– Qızılbaş qoşununun başçısı sən idinmi?

Nəcmi-Sani demişdir:

– Bəli.

Übeydulla xan buyurmuşdur:

– Xəzar qalasının özbəkləri sənə təslim olduqdan sonra və sən onlara aman verdikdən sonra nə üçün onları qırdırdın? Və nə üçün Qərşini tutduqdan sonra qətlə-am əmri verərək oranın çoxu rəiyyətdən və əlsiz-ayaqsızlardan ibarət olan əhalisini qılıncdan keçirdin? Sən hansı qanunun fitvasına əməl edirsən ki, düşmən sənə təslim olub səndən əhdü aman alanda da onu öldürürsən, öz düşmənçiliyində baqi qalanda da? Onda bəs düşmənin sənə nisbət təklifi nədir və sənin düşməndən nə kimi xahişin ola bilər? Sən bu ağıl ilə, bu tədbir ilə istəyirdin ki, başqasının ölkəsini dəxi tutasan? Qərşi rəiyyətini və əlsiz-ayaqsızlarını öldürməyi heç namərd caiz görməzdi. Tutaq ki, bir ölkənin camaatı sizin əqidənizə görə kafirlər qismindən hesab olunurlar. Müqəddəs Allah cənabları, kafirləri öldürməkdə dəxi ifratı haram etmişdir. Bu əziz ayənin mə’nasını bilirsən, ya yox:

و قاتلوا في سبيل الله الذين يقاتلونكم ولا تعتدوا ان الله لا يحب المعتدين 2

Nəcmi-Sani susmuşdu. Übeydulla xan soruşmuşdur:

– Niyə cavab vermirsən, yoxsa ərəbcə bilmirsən?

Nəcmi-Sani cavab vermişdir ki:

– Ərəbcə bilmirəm.

Übeydulla xan üzünü öz adamlarına tutaraq demişdir:

– Mən qızılbaş padşahına təəccüb edirəm: Elə bir adamı özünə vəzir və sərdari-ləşkər etmişdir ki, nə elmi var, nə ağılı var, nə də rəhmi. – Sonra öz əsgərlərinə əmr etmişdir ki:

– Aparın və boynunu vurun!

Nəcmi-Sani yalvar-yaxar edib demişdir:

– Mənim qanımdan keç, sənə əlli min dinar pul verərəm və öz padşahımdan sənə üçün bir əhdnamə alıb verərəm ki, Mavəraünnəhr məmləkəti Xorasan hüduduna qədər sənə və sənənin övladına məxsus olsun və qızılbaş ləşkəri tərəfindən sənə mal-qarana heç bir təcavüz olunmasın.

Übeydulla xan cavab vermişdir ki:

– Sənin əlli min dinarına və sənin padşahının əhdnaməsinə ehtiyacım yoxdur. Mavəraünnəhr məmləkətini Allahın inayəti ilə və öz qılıncımın gücü ilə qoruyacağam. Səni də öldürüb, günahsızların intiqamını səndən alacağam; çünki sənin kimi bir adamı diri qoymaq Allah bəndələrinə qəsd etməkdir. Əgər sən diri qalsan, ehtimal ki, başqa günahsızların dəxi ölümünə səbəb olasan.

O, sözünü bitirdikdən sonra Nəcmi-Sanini aparıb boynunu vurmuşlar”.

Əziz qardaşım münşi! İndi, düzəldilmiş məclisdəki ürəfadən soruş ki, bu adam şəhid sayıla bilər, ya yox?

Təəccüblüdür ki, “Şairlər günəşi” bu adamdan nifrət etməyib onu özünə baba sayır. Halbuki ondan çiyrənməli, ikrah etməli idi.

“Şairlər günəşi” cənabları Nəcmi-Saniyə bir başqa sifət dəxi isnad verir ki, Nəcmi-Sanini onun nəzərində qiymətə mindirən də budur; guya Nəcmi-Sani:

زمی طلعتت بر فراز رکائب
فروزان چو بر آسمان نجم ثاقب^۳

– mətə’li tərif qəsidəsi üçün Ümidi adlı bir şairə on min dinar ən’am vermişdir.

“Şairlər günəşi” istəyir ki, bu əsrin əmirləri dəxi yalan danışmaq üçün nə qədər ən’am vermək lazım gəldiyini bilsinlər və əgər ondan artıq verməsələr də, heç olmazsa az da verməsinlər.

Bu sifətin dəxi təriflənməyə, yoxsa pislənməyə layiq olduğunu bilmək üçün yenə də tarixlərə müraciət edək.

“Həbibüs-siyər”də yazılmışdır: “Həzrəti-Ömər, Allah ondan razı olsun, xəlifəliyi zamanında Xalid ibn-Vəlidin igidliyi və islam ləşkərinin mərdliyi sayəsində Rus qeysərinin yüz min qoşununa qarşı Həmməs şəhərinin yaxınlığında Əbuübeyd ibn-Cərraha fəth və qələbə üz verdi. Ərəb şairlərindən Əş’əs ibn-Qeys Kəndi, Xalid ibn-Vəlidə onun qəhrəmanlığını və igidliyini tərif edən bir qəsidə təqdim etdi. Xalid Əş’əsə on min dirhəm ən’am verdi. Bu xəbər həzrəti-Öməre çatdıqda onun qan-qaralığına səbəb oldu. O, Əbuübeydə yazdı ki: – Xalidi öz yanına çağırıdırıb buyur ki, sarığını başından götürüb boynuna salsınlar. Ondan soruşsunlar ki, Əş’əsə ən’am etdiyin on min dirhəm hansı mə’xəzdəndir? Əgər desə ki, “islam əhlinin beytulma-

lindən vermişəm”, o zaman aydın olar ki, o xəyanət etmişdir; əgər dilinə gətirsə ki, “öz xüsusi malımdan bağışlamışam”, o zaman aydın olar ki, o, israf etmişdir.

Əbuübeyd xəlifənin buyuruğuna əsasən, Xalidi çağırıdırıb soruşdu ki: – Əş’əsin on min dirhəm ən’amı beytülmalından verilmişdir, ya öz xüsusi malından?

Xalid cavab verməyib susdu. Bilal sarığı onun boynuna salaraq dedi:

– Əmirəlmö’mininin əmri budur ki, cavab verənədək səni belə saxlayım.

Xalid dedi:

– O ən’ami mən öz xalis pulumdan vermişəm.

Əbuübeyd Xalidi Mədinəyə göndərdi”.

Xalid ibn-Vəlid kimi bir pəhləvan bir qəsidə üçün on min dirhəm ən’am verdiyinə görə təqsirləndirildiyi halda, necə ola bilər ki, bir qəsidəyə on min dinar ən’am verən Nəcmi-Sani pislənməsin?! Halbuki Əş’əs, Xalidi misilsiz hünərinə görə tərif etmişdi. Aya, Nəcmi-Sani-dən nə hünər baş vermişdir ki, o tərifə layiq olsun?!

İranda Ümidi kimi yalançı şairlər çoxdur. Ağıllı adam yalançılara bu qədər ən’amı nə üçün gerek versin?

Bu peşkəş axmaqlıqdan başqa bir şey deyil, çünki yalan ancaq axmaqlara xoş gəlir. Bu on min dinar nə üçün bir xeyir işə, məsələn, müsəlman balalarını tərbiyə etmək üçün məktəb təsisinə, adamsızları və müsafirləri müalicə etmək üçün xəstəxanaların tikilməsinə sərf edilməsin? Necə ki, Nizamülmülkdən və Əmir Əlişirdən bu kimi işlər zahir olmuşdu. Binəvalardan zülm ilə alınmış bu on min dinar nə üçün qudurğan nəfsin arzusu ilə yalançılara verilsin; biri zülm çəngində qalsın, digəri isə qızıl sahibi olsun?

“Şairlər günəşinin” mərhum babasını tanıdıq.

İndi isə kritikanın başlanğıcındakı və’dimizə əməl edib bu şairin qabiliyyətsizliyi xüsusunda sübutlarımızı saymağa başlayaq.

İki şey şe’rin əsas şərtlərindəndir: məzmun gözəlliyi və ifadə gözəlliyi. Məzmun gözəlliyi olub ifadə gözəlliyinə malik olmayan bir nəzm, Mollayi-Ruminin məsnəvisi kimi, məqbul nəzmdir, amma şe’riyyətinə nöqsan vardır.

İfadə gözəlliyinə malik olub, məzmun gözəlliyindən məhrum olan mənzumə, tehranlı Qaaninin şe’rləri kimi, zəif və kəsalət artırıcı nəzmdir, amma yenə şe’r növündəndir, yenə də hünərdir.

Həm məzmun gözəlliyinə, həm də ifadə gözəlliyinə malik olan nəzm, Firdövsinin “Şahnaməsi”, Nizaminin “Xəmsə”si və Hafizin di-
vanı kimi, nəş’ə artırıcı və həyəcanlandırıcı olub hər kəs tərəfindən
bəyənilir. Belə nəzm sahiblərini peyğəmbərlərlə bərabər tutmaq olar;
çünki onlar bəşər növünün fəvqündə olub filosofanə xəyal və ilham
sahibləridir. Belə şairlərin vəsfində deyilmişdir:

پیش و پس بست صف کبریا
پس شعرا آملده پیش انبیا⁴

“Şairlər günəşinin” qəsidəsinin nə məzmun gözəlliyi vardır, nə də
ifadə gözəlliyi. Bu iki nöqsandan başqa onun bə’zi misralarının vəzn-
ləri dəxi nöqsansız deyildir.

Beləliklə, bu qəsidəni şe’r və sahibini şair adlandırmaq olmaz.

Dəlil budur: “Şəmsüş-şüəranın” qəsidəsinin məzmunu başdan-
ayağa bə’zi şeyxi əqaidinə istinad edir. Bu əqidənin doğru və ya yan-
lış olduğunu tə’yin etməyi üləməyə həvalə edirik; çünki dini əqaidə
qarışmaq bizim vəzifəmiz deyildir. Lakin biz bunu deyə bilərik ki, bu
əqaidə qətiyyəni qəribəlik və yenilik yoxdur. Onları minlərcə dəfə
mənzum və mənsur şəkildə başqaları demişlər və yazmışlar. Qəribə-
liyi və yeniliyi olmayan bir məzmun isə, adama qətiyyəni zövq və
fərəh verə bilməz; xüsusilə şe’rdə. Əksinə, belə yazılar bir yeni müc-
təhidin risaleyi-təharəti kimi çox zəhlə tökən və yaramaz olar.

“Şairlər günəşinin” qəsidəsində işlənən çox zəif sözlər bunlar-
dır: Əzzə və cəllə, əleyhümüssələvat, izzivü lat, mir’at, mabəqi, tə-
rəhhaq, əqarib, vahiyat, xeyrat, təhərrük, həşərat, dəhüdü, mö’tərif,
hədiyyə, bəzaət; məzəcat və yəhtəmil və sairə.

Bu sözlər nəsrə işlənib bilər, amma şe’rdə məqbul deyildir; mə-
sələn, “əzzə və cəllə” vaizlərin minbərində zikr etdikləri sözlərdəndir.
“Əleyhümüssələvat” çavuşların Xorasan və Kərbəla zəvvarları qaba-
ğında oxuduqları minacatlardakı sözlərdəndir. Habelə başqa sözlər ki,
onların mə’nasızlığı sağlam zövq və təb’ sahibləri üçün vazehdir.

“Şairlər günəşinin” qəsidəsində vəzn cəhətdən nöqsanlı olan mis-
ralar bunlardır:

نخست بنده ’معبود و اصل هر موجود
که در وجودش عقل درست مانندات⁵

İkinci misra xəfifdir.

نهاد اورا چو مرآت خویش کرد حدای
که خوبروی بود ناگزیر از مرآت⁶

Birinci misra səqildir.

چو در نهادش دیدار خویش در نگریست
حبیب خویشتنش خواند و مظهر آبات⁷

Birinci misra xəfifdir.

خجسته نامش بر چرخ بر زمین خواندند
بگردش آمد چرخ و زمین گرفت ثبات⁸

Hər iki misra xəfifdir.

به پیش علمش علم فرشتگان و رسل
چو ذره در برابر مهر است و قطره پیش فرات⁹

Birinci misra xəfifdir.

جهان بدریا ماند چهار سو زده موج
و پیمبر و آلش سفینه‌های نجات¹⁰

Birinci misra səqildir.

زبهر معترف این ده و دو شاخ بلند
درخت طوبی گسترده سایه بر عرفات¹¹

İkinci misra, əgər tuba oxunsa səqildir, əgər tubi oxunsa xəfifdir.

بعقل خویش نه با نیروی شریعت وی
حکیم یزدان داند شناختن هیئات¹²

İkinci misra səqildir.

بچرخ ساده رسد نیروی تحرك ازو
وزو بدیگر افلاك نیروی حرکات¹³

İkinci misra xəfifdir.

پدید گردش یزدان پی پرستش خویش
هنوز ناشده پیدا نه نه فلک نه حیات¹⁴

Birinci misra xəfifdir.

خجسته بادش عيد خجسته' مولود
هميشه دولت او باد ايمن از آفات¹⁵

Birinci misra xəfifdir.

روان اورا اين منقبت بهديه فرست
بود که از تو پذيرد بضاعت مزجات¹⁶

Birinci misra səqildir.

Əgər “Şairlər günəşi” desə ki, bu səqillik və xəfiflik bir növ şe’r səktəsidir və duzlu səktəni şairlər caiz görmüşlər, deyin ki, şairlər qələt eləmişlər. Bizim əqidəmizcə səktə, hər yerdə olursa olsun, duzsuz və zəhlə aparan olur və hər yerdə olursa olsun, şairin acizliyini göstərir.

Qəznəvilər və Səlcuqilər zamanında bə’zi şairlər öz qəsidələrinə səktəyə yol verirdilərsə də, amma bu üsul get-gedə tərk edildi. Son zamanların şairləri onu tamamilə atmışlar. İndi əgər şe’rdə səktəyə təsadüf olunursa, bu məcburiyyət nəticəsidir; həm də səktə dəxi “Şairlər günəşinin” qəsidəsi yazıldığı müctəs vəznində deyil, ancaq xüsusi vəznlərdə ola bilər; o da bir dəfə, yaxud iki dəfə, bu qədər çox ola bilməz. Və əgər səktəyə yol verilməsini qəbul etsək, heç olmazsa vəzn cəhətdən xəfifliyi olan misraları səktəli hesab edə bilərik; səqil olan misralarda isə, səktəyə yol vermək heç bir vəchlə doğru deyildir. Çünki onların səqilliyinin qətiyyən səktəyə bənzəyişi yoxdur və onların nöqsanı böyükdür.

سروش مدح رسول خدا و عترت گوی
که سیات ترا بسترده چنین حسنات¹⁷

Bu beytin vəznə nöqsanı yoxdur, lakin məzmunu çox namünasibdir. “Şairlər günəşi” istəyir ki, Allah peyğəmbərlərini də aldatsın ki, bu cəfəngiyata mükafat olaraq onun günahlarını bağışlasınlar.

Xeyr, ağa, bağışla! Allah peyğəmbərinin ağıl qəzet münşisinin ağıl kimi deyildir ki, onu aldaraq qəzetinin bir nömrəsini xərab edib, öz cəfəngiyatını orada çap etmişsən.

Xeyr, cənab “Şairlər günəşi”, sənin günahların təmizlənməyəcəkdir. Əgər Allah peyğəmbərinin səndən razı olmasını istəyirsənsə, onun əhkamına əməl et, öz dindəşlarına zərər yetirmə.

Bu mübhəm sözün izahı budur:

Bir gün evdə oturub Xristofor Kolumbun sərgüzəştini və Amerikanın kəşf tarixini rus dilində oxuyurdum. Həyət qapısının cəftəsi dö-yüldü. Qulluqçu getdi və Germaniyada birinci Şərq dilləri müəllimi, səyyah general Fişerin adamından bu məzmununda bir kağız gətirdi: “Ey filankəs, sən bilirsən ki, bizim səni görməyə nə qədər şövqümüz var və Tiflisdə qaldığımız bu bir neçə gündə səninlə iki dəfə görüşmüşük. Sən bizi yaddan çıxardın. Axı qərİbnəvazlığın qaydası belə olmaz. Xahiş edirəm, sabah günortadan sonra, saat ikidə bizim mənzilə təşrif gətirəsən ki, bir yerdə nahar yeyək və sənin söhbətindən fezy alağ.

Sənin dostun: Fişer”.

Ertəsi gün və'd edilən saatda general Fişerin mənzilinə getdim. Vilayətin adlı-sanlılarından beş nəfər başqa adam dəxi o məclisdə hazır idilər. Oturduq, nahar yedik, sonra söhbətə məşğul olduq. Söhbət arasında, general Fişer məndən soruşdu ki:

– Filankəs, “həşərat” kəlməsinin ərəb dilində mə'nası nədir?

Dedim:

– “Həşərat” kəlməsi lüğətcə, qamus sahibinin yazdığına görə, xırda heyvan və cücülərdən ibarətdir və fİqh kitablarında verilən şərhə görə budur:

الحشرات هي التي تسكن باطن الارض كالغاره و ابن عرس و العنب والحيه

و امثالهم¹⁹

İstilahda isə, ağılsız, vəhşi sifətli, bərbəri xasiyyət, şüursuz, mə'-rifətsiz və kövdən adamlara işarədir.

Dedi:

– Yaxşı dedin. İndi səni dostluğa and verirəm, düzünü de, Quran və ya hədislərdə dini-islamı inkar edənlərin həşərat olduqlarına aid işarət vardırımı?

Dedim:

– Haşa və kəlla! Nə Quranda bu növ işarə var və nə də hədislərdə. Ancaq Quranda gah-gah bir “ən'am” sözünə təsadüf olunur. Lakin o, həşərat mə'nasında deyildir. Ona görə ki, bəni-növi-bəşərin fəziləti xüsusunda açıq ayə vardır:

ولقد كرّمنا بنى آدم وجعلناهم فى البر والبحر و رزقناهم من الطيبان
و فضلناهم على كثير ممن خلقنا تفضيلاً²⁰

Mənim fikrimcə bu ayeyi-şərifə sizə şamildir; çünki bu gün quru və dəniz sizinlə təsxir edilmişdir və siz cürbəcür ne'mətlərdən bəhrələnlərsiniz və zahirən siz elm və qüdrətcə dünya xalqlarının çoxundan fəzilətsiniz. Sizi necə həşərat saymaq olar? Bu qədər var ki, biz öz dinimizi inkar edənləri kafir adlandırırıq və axirətdə əzaba layiq bilirik.

Dedi:

– Bunun o qədər də əhəmiyyəti yoxdur. Qoy biz öləndən sonra cəhənnəmə, dərəki-əsfələ gedək. Qorxumuz yoxdur və sizin bu e'tiqadınız bizi qətiyyət kədərləndirmir. Biz də öz dinimizi inkar edənləri azğın sayırıq. Heç kəs öz ayrına turş deməz. Lakin istədiyimiz budur ki, siz bu dünyada bizi “həşərat” adlandırmayasınız.

Dedim:

– Ağa, biz nə zaman sizi “həşərat” adlandırmışıq? Necə ola bilər ki, biz sizə “həşərat” deyək?..

Fişer bir xeyli gülüb dedi:

– Mən sənə inanıram, amma bu beytə nə deyirsən:

مطاولان وى و پيروان عترت او
بمعنى آدميانند و ديگران حشرات²¹

Yə'ni sizin peyğəmbərinizə müt'i olanlar insandırlar, biz isə həşəratıq.

Dedim ki:

– Bu beyti siz harada görmüşsünüz? Bu vaxta qədər belə bir beyt şe'r kitablarından heç birində mənim nəzərimə çatmayıb.

Dedi:

– Budur bax, bu qəsidədə.

Qəzeti alıb oxuduğum zaman ürəyim elə sıxıldı ki, qan başıma vurdu, xəcalətdən başımı aşağı saldım və mat-mütəhəyyir qaldım.

Bir andan sonra bu ifadəyə görə çarəsiz üzr istədim ki:

– Bu şair dəlidir. Onun sözünə e'tina etməyin. Qəsidəsindən mə'lumdur ki, qətiyyət şairlik qabiliyyəti yoxdur.

Fişer dedi:

– Necə şairlik qabiliyyəti yoxdur ki, “Şəmsüş-şüəra” ləqəbi almışdır, bütün şairlərin başçısıdır?

Dedim:

– Xeyr, elə güman etməyin. Bizim adətimizdir, ləqəb verərik, amma onun mə’nasını nəzərə almarıq və münasibətini düşünmərik.

Dedi:

– Bu nə sözdür? Tutaq ki, sizin adət belədir. Amma sizin adətiniz ki, başqaları üçün dəlil ola bilməz. İran millətinin müasiri olan əcnəbi millətlər heç olmazsa, bu ləqəbin mə’nasını nəzərdə tutub bu münasibətlə mülahizə edəcəklər və deyəcəklər ki:

– Gör bu əsrdə İranın dövlət rəhbərləri şe’r fənnindən nə dərəcədə xəbərsizdirlər ki, belə qabiliyyətsiz bir adama “Şəmsüs-şüəra” ləqəbi veriblər! İran xalqlarının gələcək nəsli bu əsrə nisbətən elmdə tərəqqi edəcək və bu zamanın tarix və ədəbiyyatında bu qabiliyyətsiz şairin şe’rlərini görüb heyfəsilənəcəklər ki, onların ataları belə bir şairi öz əsrlərindəki şairlərin başçısı hesab etmiş və ona elə bir ləqəb vermişlər ki, bu ləqəb ancaq Nizami və Hafizə layiqdir. Əgər bu şair sənin dediyin kimi doğrudan da dəli isə, o, dəlilikdə tək deyildir. Mənim e’tiqadımca qəzetin münşisi də onun kimi dəlidir ki, onun bu cür cəfəngiyatına öz qəzetində yer vermiş və onu həm məmləkət daxilində, həm də xaricdə intişar etdirmişdir. Hal-hazırda ruznameyi-milləti-İran Avropa dövlətlərindən hər yerə göndərilir və o dövlətlərin paytaxtlarının hər yerində bu qəzeti oxuyurlar. Aya, bizə “həşərat” ləfzini isnad verib, bizim xatirimizi incitməkdən İran millətinə nə fayda hasil olur? Aydındır ki, siz bu sözün lüğəti mə’nasını nəzərdə tutmursunuz. Ona görə ki, axı, biz həqiqətdə siçan və kərtənkələ deyilik. Sizin məqsədiniz bu sözün istilahi mə’nasıdır; yə’ni biz sizin nəzərinizdə ağılsız, vəhşisifət, bərbəri xasiyyət, şüursuz, mə’rifətsiz və kövdən adamlarıq. Sən özün insaf elə, heç rəvadır ki, Volter, Monteskyö, Russo, Düma, Suverno, Humbolt, Lüviyer, Vat, Fenelon, Bokl, Şekspir, Volney, Bayron və kimləri, yazıçıları, şairləri, tarixçiləri və ixtiraçıları həşərat qismindən sayılsın, amma Süruş adlı faydasız, müzür bir şəxs və onun kimilər insanlar sırasına salınsınlar? Sizin millətin şairinin bizə verdiyi bu isnad, bizim şə’nimizdə heç bir şey əskiltmir. Onun zərəri yenə sizin özünüzdə dəyir ki, biz hər yerdə sizə alçaq gözlə baxacağıq, sizin aqlınızı uşaq ağılı səviyyəsində biləcəyik və sizə güləcəyik.

Dedim:

– Doğru buyurursunuz. Gərək qəzet münşisi belə cəfəngiyatı çap edib intişar etməyəydi. Amma bu xüsusda onu müqəssir saymayın,

həmin evi yıxılmış şair, onu aldatmışdır və onu məcbur etmişdir ki, bu cəfəngiyatını aləmə yaysın. Münşi bu beytin mə'nasını anlamamış deyil, lakin qorxudan bu işə iqdam etmişdir; çünki Tehran münşiləri həmişə saray şairlərindən qorxurlar. İnşallah bundan sonra münşi tərəfindən qəflət və təcrübəsizlik sadir olmaz.

Məclis qurtardı. Fişerin mənzilindən çıxdığım zaman yolda bu sözlər dilimdən düşmürdü:

– Vay Süruş, vay Süruş, vay evi yıxılmış Süruş! Bu nə rüsvayçılıqdır ki, sən bizim başımıza gətirmisən? Axı bu ağziyavalığın sənə nə faydası var ki, öz həmməzhəblərini xarici ölkələrdə bəla və qaxınc oxuna hədəf edirsən, yadların məzəmmət, təhqir və ədavətinə layiq edirsən? Siz bizim başımıza nə bəla oldunuz? Bir tərəfdən öz kitablarınızda açıqdan-açığa xəlifələrə lə'nət və tə'nə edən sözlər nəşr edərək Əfqanıstan, Hindistan, Türküstan, Rum və Qafqazda intişar etdirirsiniz, bizim canımızı, malımızı və əsir olmağımızı bu ölkələrin xalqlarına və Dağıstan əhalisinə halal edirsiniz, o biri tərəfdən də dünyanın bütün xalqlarını murdar və həşərat hesab edib, onlara yaxınlaşmaqdan və onların bişmişlərini yeməkdən çəkinməyi bizim üçün vacib sayırsınız və bizdə onlara qarşı kin oyadırsınız. Elə bil, bütün dünya tikanlıqdır, təkcə siz bir dəstə qızılgülünüz ki, bu tikanlığın ortasında bitmişsiniz! Sizin əlinizdən dünyanın hansı tərəfinə baş götürüb qaçaq?! Sizin bu cür əqidənizin nəticəsi o olacaqdır ki, get-gedə dünyanın bütün millətləri bizimlə ədavət edib zəlil və məhv olmağımızı istəyəcəklər. Biz də bəni-İsrail kimi olacağıq ki, onlar özlərini şahzadə və ağa sayıb dünyanın cəmi başqa millətlərini öz qulları zənn edirdilər. Bu e'tiqadla onlar bütün millətləri özlərinə düşmən edib nəhayət özlərini zəlalətə və əsarətə salmış oldular. Və bu vaxta qədər də bu zəllilik və köləliyin səbəbini anlamamışlar.

Evə çatan kimi bu kritikani yazmağa başladım. Elə həyəcanlı idim ki, qələmimdən nə çıxdığını bilmirəm.

Ey mənim əziz qardaşım münşi! Başqalarına ibrət və tənbeh olmaq üçün sənə lazımdır ki, bu kritikani qəzetin bir neçə nömrəsində çap edəsən və ölkənin daxilində yayasan; lakin o nömrələrdən xaricə göndərmə. Süruşa da de ki, bundan sonra bir də bu cür işlər görməsin.

بیند یشد از خامه' تیز من
ازین تیغ بران خونریز من²²

Bir də görək sən “Millət” qəzetinin vəzifələrini biləsən. Məsələn: “Millət” qəzetində birinci – xarici politika işlərini bəyan etməlisən. İkinci – İran dövlət rəhbərlərinin ölkənin intizamı, millət və məmləkətin faydaları xüsusunda gördükləri tədbirlər haqqında yazmalısən. Üçüncü – bə’zi teleqraf xəbərlərini aydın xətt ilə yazmalısən. Dördüncü – daxili xəbərləri və hadisələri qeyd etməlisən ki, Təbrizdə vəbanın şiddəti nə dərəcəyə yetmişdir və həkimlər onun əmələ gəlməsinin səbəbini nədə görürlər və təcrübəyə görə müalicələrin nə faydası olmuşdur və bu xəstəlikdən nə qədər adam ölmüşdür və bu xəstəliyə tutulanlardan nə qədəri sağalmışdır; görək xəstəlik baş verəndə hər kəsdən əvvəl qaçıb adamları qorxuya salan üməraya və mənşəb sahiblərinə, dövlətdən maaş alıb padşahın rəiyyətlərini himayəsiz buraxan və özlərinin nəcatını hər şeydən artıq bilən həkimlərə töhmət yazasan, bu hadisədə xalqa ürək verən və öz vəliyyünne’mələri olan padşahın xidmətini öz canlarını qurtarmaqdan üstün tutan və vilayətdən xaricə çıxmayıb adamları himayə edən və onlara pərəstar olmaq üçün hümmət sərf edən üməraya və rütbə sahiblərinə təşəkkür edəsən. Məsələn, Mirzə Əbdülvahab xan naibül-vüzəra kimilərə ki, gənclik çağında və kamranlıq mövsümündə xətdən qətiyyən qorxmayıb, igidlik göstərmişdir, vəbanın əvvəlindən axırına qədər öz yerini boş qoymayıb millət və ölkə qarşısında vəzifəsinə əməl etmişdir. Beşinci (başlıca və ən əhəmiyyətli iş budur) – İranın ticarət və əkinçiliyinin yüksəlməsi, onun mə’dənlərinin kəşfi və işə salınması, susuz və əkilməyən çöllərin suvarılması haqqında, ülum və fənun və sənaye haqqında, xüsusilə məktəblər açmaq və uşaqların tərbiyəsi işinə əhəmiyyət verilməsi və bunun kimi məsələlər haqqında özünün və ya qeyrilərinin fikir və tədbirlərini göstərməlisən. Katib Çələbinin ifadəsinə görə: Avropa xalqları elm və fənləri sayəsində – ki onların ən başlıcası matematika və coğrafiyadır – dünyanın hər tərəfini istila etmişlər və Yer kürəsinin hər tərəfində zirəklik və yeganəlik təbliini çalırırlar. Bunlarla yanaşı olaraq oxucuları fərhləndirmək və yeni tərbiyə tapan gəncləri təşviq etmək üçün alimlərin, fazillərin, filosofların, həkimlərin, şair və ordu sərkərdələrinin ən məşhurlarının həyatını dəxi yazı bilərsən. Onların əsərlərindən, yazılarından və fikirlərindən parçalar, hünərlərinə dair misallar yazmalısən və müasirlərin bə’zi əsərləri və fikirləri haqqında dövlət başçıların, vilayət hakimlərinin və ordu başçıların

tədbirləri xüsusunda kritika nəşr etməlisən. Bunları özün də yazı bilərsən, başqalarına da yazdırı bilərsən. Çünki sən qəzetinə azadlıq icazəsi verilmişdir, hətta sən qəzetində mümkün qədər hökumət adamlarının və əmirlərin və hakimlərin və sərkərdələrin və cəmi mənəb sahiblərinin və üləmanın işi və rəftarı haqqında da yazmalısan; məsələn, qəzet Mazəndəranda padşah rəiyyəti olan yəhudilərin öldürülməsinə səbəb olanlar barəsində kritikadan da xali olmalıdır⁺ ta ki, bu şəxslər bilsinlər ki, onların heç bir hərəkəti gizli qalmayacaqdır, ayılsınlar, bədnamlıqdan qorxsunlar və vəzifələrinin icrasında padşahın və öz vəliyyünne'mələrinin razılığına, millət və vətənpərvərlik fikirlərinə müvafiq hümmət göstərsinlər. Ədalət və insafın doğru yolundan çıxmasınlar. Görək sən qəzetin bundan qabaq İranda mə'mul olan müxtəlif yazılarla hər fəvqəndə çap olunsun, necə ki, Mənuçehr xan hamam hərfləri fəvqəndə bir neçə cild kitab çap etdirmişdi. Daş fəvqəndə mə'nasız və boş işdir. Hələ onun hər cür çapının səhsiz olmadığını nəzərə almasaq da, çox vaxt sözlər çapdan aydın çıxmır və min nüsxə, ya az, ya çox çap edildikdən sonra, hərflər daş üzərində sürtülür və daha işə yaramır.

Əgər sən bu şəkildə qəzet yazsan, zaman keçdikcə sən oxucularının sayı on minə çatacaq və bəlkə daha çox olacaqdır; həm özün bol mənfəətə çatacaqsan, həm də millətə çox fayda verəcəksən. Xudahafiz.

1871

⁺ Qeyd: Bütün bu kimi xəbərləri və sair əhvalatı ələ gətirmək üçün görək sən hər bir vilayətdə maaşlı vəkilin və ya mə'murun olsun ki, sən məqsədinə müvafiq olaraq hər tərəfdən və hər dövlətdən xəbərlər toplaşsın və hər həftə sənə göndərsin. Bu kimi adamlara fransız dilində korrespondent deyilir. Hökumətdən təvəqqe etməlisən ki, çarxanalar sən vəkilərinin məktublarını Tehrana pulsuz çatdırsınlar.

MİRZƏ AĞANIN PYESLƏRİ HAQQINDA KRİTİKA

Mehriban qardaşım, Mirzə Ağa!¹ Allah ömrünüzü uzun eləsin.

Sizin şirin məktubunuz gəlib yetişdi. Əsərinizi başdan-ayağa oxudum. Sizə min təhsin və afərin göndərirəm; sizin qeyrət və zövqünüzdən vəcdə gəlirəm. Ümid edirəm ki, həmişə vaxtınızı fransızların istilahınca “d r a m a” fənni adlanan bu şərəfli fənnə sərf edərək çox tərəqqi edəcəksiniz və bu fəndə qeyri vətəndaşlarınıza, həmməzhəblərinizə rəhbər olacaqsınız.

Amma hələlik işinizin başlanğıcı olduğu üçün, gərək mən əsərinizi bə’zi nöqsanlarını sizə göstərəm ki, bundan sonra gözüaçıq olasınız; tainki, bu fənnə dair yazdığınız əsərdə nöqsan tutulacaq yer qalmasın və sizin əsəriniz xass və avamın xoşuna gəlsin.

Nöqsanları saymağa başlamazdan əvvəl bilmək lazımdır ki, teatr nə olan şeydir².

Teatr – uca və geniş bir salondan ibarətdir ki, içərisi üç tərəfdən divarlara bitişmiş olur, altlı-üstlü lojaların üzü dördüncü tərəfinə baxır. Ölkənin əhalisi – əşrafdan, tacirlərdən tutmuş kasıblaradək hər sinif adamlar – keyfi istəyəndə kişili-qadınli giriş haqqı vermək şərti ilə gecələr bu salona daxil olub, bə’ziləri lojalarda, bə’ziləri isə parterdə oturub tamaşa edirlər. Ölkənin padşahı da hərdənbir teatra təşrif gətirib, öz əyalı və uşaqları ilə bərabər ona məxsus olan lojada oturur. O vaxt drama sənətinin ustadları – ki fransızca onlara aktyor deyirlər, – hər birisi xüsusi bir paltarda səhnəyə daxil olub, qabaqcadan tə’yin olunmuş bir əhvalatın oxşatmasını göstərirlər, tamaşaçılar isə onların danışığlarına qulaq asırlar.

Beləliklə, pyesin məzmununda qətiyyən ədəbsiz sayılan keyfiyyətlər, sözlər və hərəkətlər olmamalıdır. Buna görə də “Əşrəf xan” pyesində xəla, nəcis və... sözlər yolverilməzdir və dəyişdirilməlidir.

İndi də nöqsanlara keçək.

Birinci: Drama sənətinin şərtləri tələb edir ki, məclis üzvlərinin hər birinin işi onun danışığılarından tamam diqqətlə seçilsin; məsələn: məclis üzvünün hərəkətini göstərmək istədikdə onun adını sətrin üstündə, ayrıca yazmaq lazım deyil, gərək bu ad adamın işinə aid olan sətrə yapışq yazılsın. Məclis üzvünün mükaliməsi yazılarkən, onun adı sətrin yuxarisında ayrıca yazılmalıdır.

İkinci: Pyesdə sözü, ya işi olan hər bir iştirakçının adı əsərin başlanğıcında yazılmalıdır. Məsələn: Saranın anası Şərəfnisənin və habelə Fəramərzbəyin adı başlanğıcda yazılmalıdır ki, Tuti xanımın kim olduğu məlum olsun. “Əşrəf xan” pyesində sözü və işi olan bə’zi fərqlərin adları da əsərin başlanğıcında yazılmamışdır.

Üçüncü: Drama sənətində qayda budur ki, əgər mümkünsə, tamaşanın sonunda bütün iştirakçılar bir yerə yığışırlar; əgər onların hamısının yığılması mümkün olmasa, ən azı üçdə iki hissəsi tamaşanın sonunda bir yerə yığışıb, sözlərini sona çatdırmalı və pyesi bitirməlidirlər. Amma sizin pyeslərinizdə iştirakçılar tamaşanın sonunda bir yerə yığışırlar.

Dördüncü: Drama sənətinin məqsədi insanların əxlaqını yaxşılaşdırmaq, oxucu və qulaq asanları ibrətləndirməkdir. Belə olduqda Əşrəf xanın yanında bir müşavir də olmalıdır ki, Əşrəf xanı pul verməyə məcbur etdikləri zaman, həmin müşavir xanın Ərəbistan rəiyyəti ilə rəftarını bir-bir onun üçün saysın; məsələn, əsərin başlanğıcında yazmışsınız ki, guya Axund Möhsün, Əşrəf xanın müşaviri və onun oğlunun müəllimi olduğu üçün, xan onu da özü ilə paytaxta gətirmişdir.

Əşrəf xan Şəxsi-əvvəlin və müstövfi Tərrar xanın zülmündən dadü-fəryad etdiyi zaman, Axund Möhsün ona deyir:

Axund Möhsün – Xan, mən dəfələrlə sizə demirdimmi ki, filan yerin rəiyyəti ilə belə-belə rəftar etmə, boynuna vəbal alma, bu yazıqların ahü naləsi nəticəsiz qalmayacaqdır?!

Hər dəfə bu cür şeylər vasitəsi ilə, müxtəlif ibarələrlə Əşrəf xanın Ərəbistandakı işlərini və hərəkətlərini qulaq asanlara açıb bildirmək lazımdır. Əşrəf xan isə, Axund Möhsünün məzəmmətlərinin cavabında görək müxtəlif yollarla özünün Ərəbistandakı işindən və rəftarından heyfşilənib, peşmançılığını bildirsin.

Bundan başqa bir cür edin ki, Əşrəf xan bütün pullarını verib, borclu da düşsün, ehtiyacda da qalsın: Ərəbistandakı iş və rəftarına görə lap ürəkdən peşman olub, bir də hökumət xələti geyməsin, ona kədər və peşmanlıqdan başqa bir şey bağışlamayan hakimlik və əmirlikdən tövbə etsin və öz Allahı ilə əhdü peyman eləsin ki, əgər bu fəlakətdən xilas olsa, gedib öz atadanqalma mülkündə oturacaq, belə e’tibarsız və nizamsız bir dövlətin bütün ad, şöhrət və cahü cəlalından tamahını kə-

səcək və ömrünün sonuna kimi güşənişin olacaq. Bundan sonra bir növ ilə onu azad edin.

Səkinəyi-Kaşinin əhvalatını bu pyesdən atmaq və Əşrəf xanı ağıllı, abırlı bir adam etmək lazımdır. Kətxudanın naibi Əşrəf xandan pulu başqa bəhanə ilə istəməlidir.

Digər tərəfdən elə edin ki, Şah bir bəhanə ilə Şəxsi-əvvəlin və Tərrar xanın üstünə qəzəblənsin, onların bütün əmlakının əllərindən alsın və onları müflis və rüsvay etsin ki, dünya və axirətin zərər görmüşləri olsunlar; necə ki, bunu dəfələrlə görmüşük. Mirzə İbrahim xan Şirazi, Mirzə Əbülqasım Fərahani, Mirzə Tağı xan, Mirzə Ağa xan və başqalarının aqibətinin necə olduğunu kim bilmir?³

Beləliklə, sizin əsəriniz oxuculara və qulaq asanlara ibrət verə bilən kamil bir əsər olacaqdır; elə bir əsər ki, bütün İranda misli-bə-rabəri tapılmaz.

B e ş i n c i: O dostunuz ki, Şeyx Sə'dinin tülkü hekayəsini sizə xatırlatmışdır, haqqı vardır⁴. Müasirlər haqqında bu kimi şeyləri yazıb intişar etdirmək təhlükəlidir. Xüsusilə İran kimi bir ölkədə ki, fikir sahiblərinin əsərlərini çap etmək işinə hələ də mütləq azadlıq verilməmişdir. Bəs necə olsun? Mətləb çox ümdədir, yazılması çox vacibdir...

Əlacı asandır. Hadisənin əmələ gəlməsi tarixini, dövlətində qayda-qanun olmayan Şah Sultan Hüseyn Səfəvinin əsrinə atın⁵, guya onun padşahlığı zamanında Əşrəf xan Ərəbistandan gəlir və o beləyə düçar olur. O halda heç kəs sənə yaxanı tuta bilməyəcək və müasirlər də bu əhvalatdan öz hesablarını aparacaqlar.

Əgər belə bir mübahisə baş versə ki, Şah Sultan Hüseyn çox sağlam nəfslidir, o, Şəxsi-əvvələ və Tərrar xana qəzəblənməz, cavab vermək olar ki, Şah Sultan Hüseyn malik olduğu o sağlam nəfsi ilə öz Şəxsi-əvvəlini bədbəxt etmiş və böyükərdən çoxunu öldürmüşdür. Qəzəblənmək həmişə acıqdan olmur, süstlükdən və qayda-qanunsuzluqdan dəxi əmələ gəlir. Bununla belə, əgər mübahisə yeri varsa, Şah Sultan Hüseynin əvəzinə başqasını yazın; birinci Şah Abbasdan başqa ki, onun dövləti qayda-qanunlu idi.

Əgər Əşrəf xanın adı müasirlər arasında tanınmışdırsa, dəyişin. Məsələn, Heydərxan, ya Rüstəm xan deyin; paytaxt da ki, İsfahandır⁶.

Bu pyesdə bu məsələni də unutmayın ki, Əşrəf xan gecə vaxtı öz xidmətçisi ilə danışdığı zaman səhərin açılmasına işarə edilməlidir ki,

sübh açılan kimi onun divanxanaya getməsi mümkün olsun. Məgər o, gecə getmişdir?

Bir də hər yerdə və hər zaman teatr məclisinin vəziyyəti şərh olunmalıdır. Məsələn, Əşrəf xan istəyir Şəxsi-əvvəlin divanxanasına yola düşsün. Bu halda divanxananın quruluşunu təsvir etməlisiniz ki, drama sənəti ustadları, yə'ni aktyorlar – ki, teatrdə hadisənin tamaşasını göstərirlər, – sizin təsvirinizə uyğun olaraq teatr səhnəsinin quruluşunda dəyişiklik yaradıb, qabaqca Əşrəf xanın mənzili olan quruluşu bir anda dəyişib Şəxsi-əvvəlin divanxanası şəklinə salsınlar.

A l t ı n c ı: Kövkəb və dəhbəşi Qasımın əhvalatı sizin bütün pyeslərinizdən daha gözəl və məzəlidir. Bu pyesin adını – “Sərgüzəşti-dəhbəşi Qasım və Kövkəb” qoyun; çünki Zaman xanın bu pyesdə bir o qədər rolu yoxdur. Sonra elə edin ki, Hacı Rəcəb öz işindən peşman olsun, fahişəbazlığı və şərab içməyi tövbə etsin, özünü də bir qədər cavan göstərin.

Bundan başqa, Kövkəb rəğbət oyatdığı üçün, onun hüsn, gözəllik və məlahətini bir az artıq tərif edin və geniş surətdə yazın ki, guya o özü Hacı Rəcəbin Tavusa meyl etməsindən şübhələnərək onu öz görüşündən məhrum etmişdir. Hacı Rəcəb öz ixtiyarı ilə ondan uzaqlaşmamışdır və həqiqətdə Tavusa meyl yoxdur, bəlkə Kövkəbin məhəbbətindən aramsızdır. Və axırda elə edin ki, Kövkəb Hacı Rəcəbin səxavətindən və igidliyindən artıq dərəcədə mütəəssir olub, hiylə işlətməyinə ürəkdən peşman olsun. O, Hacı Rəcəbə bu hünərsiz, can bəsləyən, qeyrətsiz, mürüvvətsiz hakimlərin zülmündən şikayət edib desin ki, onlar gör necə namərd, nanəcib və rəzildirlər ki, cürbəcür şər-şiltaq yolu ilə öz rizqlərini biz yazıqların kürəyindən çıxarırlar. Halbuki, ölkənin ticarətinə və əkinçiliyinə rəvnəq və rəvac verib, kəndlərin abadlığına və təmirinə çalışmaqda həm özləri faydalana bilərlər, həm də başqalarına fayda yetirə bilərlər. Bundan sonra Kövkəb Hacı Rəcəbdən xahiş etsin ki, onu qaravaşlığa qəbul edib, kəbinini kəsdirsin, bir parça çörəyini ondan əsirgəməsin, onu alçaq təbiətlilərin pəncəsindən xilas etsin və ona bu dünyanın rüsvayçılığından və axirət əzabından nicat versin. Hacı dəxi bu söhbəti Allahdan istəyirmiş kimi çox şadlıqla, bu təklifə razılıq verir və onu arvadlığa qəbul edir. Pyes tamam olur.

Bütün bu əhvalat şirin və təsirli ibarələrlə ifa edilməlidir. İnşallah, bu ibarələrdə sizin qələminizin gücünü görəcəyik. Amma Kövkəb

öz hiyləsini Hacı Rəcəbə xəbər verməlidir; yoxsa məhəbbət ədavətlə əvəz olunar.

Sizin zəhmətinizi təzələdiyim üçün darıxmayın və əsəri yazmaqda tələsməyin. Bu əsərdir, sizdən əsrlərlə yadigar qalacaqdır; gərək mü-kəmməl, nöqsansız və xoşagələn olsun. Bununla belə dünya mənfəəti də nəzərdə tutulur; məsələn, əgər sizin əsəriniz xoşagələn, şövqləndirən və fərəhləndirici olsa, çap edildikdən sonra hər tərəfdə min-min alıcısı tapılacaqdır. Nə işlə məşğul olacaqsınız ki, bundan yaxşı olsun?

Drama sənəti şərtlərinə görə fahişəbazlıq əhvalatı yolverilməz olduğu üçün onun şəbihini teatra gətirmək olmaz. Ancaq belə şeyləri oxumağın o qədər də eybi yoxdur. Ona görə ki, sizin məmləkətinizdə hakimlərin şər-şıltağı məhz bu qəbildəndir və bu hadisələri yazmaq vacib işlərdəndir.

Digər tərəfdən isə, onu İranda tamaşaya qoymağın ehtimalı təsəvvürə gəlmir; çünki orada hələ teatr yaradılmamışdır.

Kövkəbin əhvalatı xüsusilə çox şirin yazılmışdır. Hilə və tədbir cəhətdən drama sənətinə çox uyğunluğu vardır, ancaq bir yerindən başqa...

Qulaq asın!

Yazdığım səbəbə görə Kövkəbin sərgüzəştini teatrda tamaşaya qoymaq olmaz. Amma bu sərgüzəşt dəxi drama şəklində yazıldığı üçün, mütləq onun bütün şərtlərinə uyğun olmalıdır və bu şərtlərdən qafil olmaq heç bir vəchlə mümkün deyildir. Oxucu düşünməməlidir ki, müəllifin drama sənətindən xəbəri yoxdur.

Bu sərgüzəştdə sizin həmin şərtlərdən qəflətiniz nədən ibarətdir?

Baxın, mən sizə göstərim:

Kövkəb Hacı Rəcəbə məktub yazır və onu Ağabacıya oxumur. Hacı Rəcəb də məktubu karvansarada yavaşdan oxuyur ki, Yəzdanbəxş və karvansara camaatı eşitməsinlər. Beləliklə, teatr salonunda əyləşən adamlar eşidib bilmirlər ki, Kövkəb nə yazmışdır. Digər tərəfdən də Hacı Rəcəb cavab yazır, onu karvansarada Ağabacıya oxuya bilmir. Ağabacı cavabı gətirib Kövkəbə verir, Kövkəb dəxi Hacı Rəcəbin cavabını Ağabacıya oxumur. Beləliklə, teatr salonunda olanlar genə də eşidib bilmirlər ki, Hacı Rəcəb nə cavab yazmışdır.

Əsərin bu yerini belə islah edin:

Kövkəb məktubu yazıb qurtardığı zaman, Ağabacıya müraciət edib deyir:

K ö v k ə b – Qulaq as, gör Hacı Rəcəbə nə yazmışam!

Məktubu oxumağa başlayır. Sonra Ağabacı gedir. Ağabacı getdiyi zaman teatr səhnəsinin quruluşu dəyişib sizin təsvirinizə görə karvan-sara və Hacı Rəcəbin hücrəsi görünməlidir.

Ağabacı Hacı Rəcəbin cavabını gətirdiyi vaxt yenə Kövkəb Ağabacıya üz tutub deyir:

K ö v k ə b – Ağabacı, qulaq as, gör Hacı Rəcəb nə cavab yazmışdır!

Cavabı oxumağa başlayır. Burada dəxi teatr səhnəsinin quruluşu dəyişilir, yenə Kövkəbin mənzili görünür.

Bununla da teatrda olanların hamısı eşidib bilmiş olur ki, Kövkəb nə yazmışdı və Hacı Rəcəb nə cavab vermişdi... Hacı Rəcəbin cavabının məzmununu karvansarada yazmaq lazım deyildir. Yalnız bu kifayətdir ki, Hacı Rəcəb cavab yazıb, Ağabacıya verir. Və cavabın məzmunu Kövkəb oxuduğu zaman veriləcəkdir.

Bir də Ağabacı yolda nə deyibse (məsələn: “hiyləgər arvadların atasına lə'nət!” və s.), teatrda oturanlar eşitmirlər. Bunu da belə islah etmək lazımdır: Məsələn, Ağabacı bu sözləri yolda demir. O, Kövkəbin otağına girir. Guya Kövkəb hələ otaqda deyil, həyətdə, ya mətbəxdədir. O vaxt Ağabacı bu sözləri deyir:

– A ğ a b a c ı – Hiyləgər arvadların atasına lə'nət!.. və ilaxır.

Bununla da teatrda olanlar Ağabacının sözlərini tamamilə eşidir. Bundan sonra Kövkəb otağa daxil olur.

Müxtəsər, belə məsələləri həmişə nəzərdə tutmalısınız. Görək teatr məclisi həmişə gözünüzdün qarşısında olsun; məsələn, Əşrəf xan qalxdığı zaman “bismillah!” deyib sonra əlavə edir: “Allah, sən məni bu adamyeyən qurdların əlindən qurtar!”. Teatrda olanlar bu sözləri eşitməlidir.

Bu surətdə onun gedib Şəxsi-əvvəlin divanxanasına girməkdən ibarət olan işini onun sözündən ayrı yazmalısınız.

Bundan başqa “Sərgüzəşti-Kövkəb” drama fənni şəklində yazılmış olsa da, onun əvvəlində teatr tamaşasına qoyulmaq üçün deyil, oxunmaq üçün yazıldığına işarə edin; çünki bu sərgüzəşt bə'zi keyfiyyətələrə görə teatrda oynanılmağa əlverişli deyildir.

Bunu bildirməkdən məqsədim odur ki, oxucu bilsin ki, siz drama fənni şərtlərinə vafiqsiniz, fahişə və fahişəbazlıq əhvalatını nəql etməyin eyib olduğu sizə mə'lumdur.

Bundan başqa, Kövkəb öz otağında məktub yazanda və Hacı Rəcəb öz hücrəsində cavab yazmaqla məşğul olanda səhnədə tamaşaçıların qarşısında sükut və səssizlik olmamalıdır. Kövkəbin otağında

Kövkəb məktubu bitirincəyə qədər Ağabacını kənizlə söhbətə məşğul edin ki, Kövkəb məktubu qurtarsın, Hacı Rəcəbin hücrəsində isə, Hacı Rəcəb cavabı yazıb bitirənə kimi Yəzdanbəxşi Ağabacı ilə söhbətə məşğul edin.

Bu keyfiyyət hər yerdə sizin nəzərinizdə olmalıdır; yə'ni səhnədə pərdə endirilmədikcə, tamaşaçıların qarşısında qətiyyəti sükut və səs-sizlik üz verməməlidir, onlar həmişə dinləyici halında olmalı və mütləq bir şey eşitməlidirlər.

Y e d d i n c i : Ağə Həşim sərgüzəştində o, yoxsul və malsız olduğundan, elə edin ki, bəri ağıllı, savadlı və vüqarlı görünsün; çünki oxucu və qulaq asan ona maildir və onun xoşbəxt olmasını istəyir. Belə olan surətdə onun ayaqlarını fələqqəyə saldırmağınız və onu dəli kimi göstərməyiniz məsləhət deyildir.

Bir də onun sevgilisini su gətirmək üçün çeşmə başına göndərməyin, onların bir-biri ilə görüşməsinə elə yerdə göstərin ki, onların heç birinin təhqirinə səbəb olmasın.

Bundan başqa, Sara suzmanilər⁷ kimi və bəlkə onlardan daha artıq utanmaz və həyasız bir qız kimi görünməkdədir. Bu sifət qızların təbiətinə ziddi və drama fənninin şərtlərinə müxalifdir. Elə edin ki, Sara həyalı və ismətli görünsün. Buna görə də onun anası ilə və başqaları ilə danışqlarını dəyişdirin; tiryək atmağını, saçlarından bir çəngə qoparmağını və Güləndam bacının ayağını öpməyini yazmayın. Sara yalnız Ağə Həşimlə azadə danışa bilər və könlü istəyəni deyə bilər.

Bundan başqa, əziz qardaşım Mirzə Ağə, başlıca səhv və drama fənni əsaslarına bilmərrə uyğun olmayan cəhət budur ki, Hacı Pirqulu Ağə Həşimə deyir:

– Qızım Saranı mən özüm alacağam və heç kəsə verməyəcəyəm.

Eyvah!.. Heç belə sözləri teatr səhnəsində ata öz qızı haqqında deyə bilərmi?! Mütləq bu sözləri dəyişdirin!

Bundan başqa, Ağə Həşimin yoxsulluqdan qurtarması üçün də bir fikir etmək lazımdır; məsələn, ona gəlin gətirmək üçün bir toy məclisi qurun və onun dostlarından, tanışlarından bir dəstə o məclisdə hazır edin, keyf zamanı guya hakim tərəfindən onun yanına bir fərraş göndərilir ki, ona desin:

– Ağə Həşim, gözün aydın, sən Həştərxanda ticarətlə məşğul olan əmin filankəs vəfat etmişdir, varisi olmadığı üçün əlli min tümən miqdarında olan bütün sərvətini sən adına vəsiyyəti etmişdir, var-yoxunu Rəştdə rus konsulxanasına göndəriblər, gərək təhvil alasan!

Məclisdə oturanların sevinc səsləri yüksəlir. Sərgüzəşt qurtarır.

S ə k k i z i n c i : “Sərgüzəşti-Şahqulu Mirzə” başdan-ayağa pisdır⁸. Onu yandırın. Təfəkkür sahibinə bu kimi şeylər yazmaq layiq deyildir. Eyrəc Mirzə pis hərəkət etmişdir və öz əmisinin başına rüsvaylıq gətirmişdir. Vəssəlam.

Bu kimi hərəkətlər insanlar arasında ümumi bir şey deyildir; çox şit, yersiz və məzəsiz oyuncaqdır ki, drama fənninin əsaslarına ziddir, eşidilməsi zövqlərin çoxuna xoş gəlməz. Xüsusilə hal-hazırkı səltənət xanədanı fərdlərindən birini rüsvay etdiyi üçün bundan xətər də gələ bilər... Ümidvaram ki, öz əsərlərinizi göstərdiyim qərar ilə təkmilləşdirib çap edəcəksiniz; bundan sonra da bu cür əsərlər yazmaqla məşğul olub, yeni ərsəyə gələn istə'dadlı gənclərə də drama fənnini öyrədəcəksiniz ki, onlardan hər biri, avropalıların nəzərində sənətlərin ən şərəfli olan bu fəndə bir şey düşünərək yazsınlar. Bəlkə sizin hümmətiniz sayəsində bu gözəl fənn və bu yeni yazı üsulu bizim millətimiz arasında da şöhrət tapsın və hər kəsə mə'lum olsun.

Avropada bu fənnin yazıçılarından hər biri öz istə'dadına görə ali rütbələrə çatmış, yüksək ad, fəvqə'l'adə şöhrət qazanmış və padşah saraylarına yaxın adamlar olmuşdur; millətin o dərəcədə tə'zim və təqdirini qazanmışlar ki, öldükdən sonra millət onların hünəri müqabilində təşəkkür əlaməti olaraq qəbirləri üzərində uca imarətlər, yə'ni abidələr tikmişlər. Molyer və Şekspir bu kimi tə'zimə layiq şəxslər-dəndirlər ki, bir-bir saymağa ehtiyac yoxdur.

“Gülüstan” və “Zinətül-məcalis” dövrü keçmişdir. Bu gün bu cür əsərlər millətin işinə yaramır. Bu gün millət üçün faydalı və oxucuların zövqü üçün rəğbətli olan əsər – drama və romandır. Roman da drama fənninin bir qismidir ki, izahı uzun şərhe möhtacdır. Bunu, səfərxanalarında işlədiyiniz firənglərdən⁹ şifahən soruşun, sizə bəyan eləsinlər.

Mənim məktublarımın çatması haqqında mənə mə'lumat verin və bundan sonra öz məktublarınızı məndən əsirgəməyin¹⁰. Sizin əziz cənabınıza and içirəm ki, siz məni o qədər şad eləmisiniz ki, uzaqdan göz-lərinizi öpürəm.

28 iyun, 1871-ci il, Tiflis ətrafındakı

Qocur yaylağında; qardaşınız

Mirzə Fətəli Axundzadə tərəfindən yazıldı

1872-ci İL MART AYININ SONLARINDA TEHRANA GEDƏRKƏN TİFLİSƏ GƏLMİŞ RUHÜL-QÜSDƏN NEÇƏ MƏCLİSDƏ EŞİTDİKLƏRİM¹

Əvvələn – bir dövlətin, ixtira sahibi olan bir şəxsə öz ixtirasının nəticələrindən fayda görməsi üçün imtiyaz verməsi lütf sayılmamalıdır. Ona görə ki, imtiyaz ixtira sahibinin haqqını qorumaq üçün verilən bir şeydir və belə bir imtiyazı verən dövlət ixtira sahibinə mərhəmət etmir, onu öz minnət və ehsan yükünün altına almır, ancaq ədalətin şərtlərini yerinə yetirir.

İkinci – dövlət ixtira sahibinin mə'nəviyyatını, səlahiyyətini, yaxşı və pis olmasını təhqiq və təsdiq edərsə və bu xüsusda öz fikrini bütün təbəələrinə e'lan edərsə, böyük bir səhvə yol vermiş olar. Çünki belə olarsa, iki məsələdən biri mütləq ortaya çıxa bilər. Ya dövlət öz təhqiq və təsdiq fəaliyyətində səhvə və xəyata yol verərək, xalqı həmin ixtira yolunda çaşbaş salar ki, bu da dəfələrlə müşahidə olunmuş və xalqın böyük zərərinə səbəb olmuşdur. Təcrübələr əsasında dəfələrlə belə hadisələrin baş verdiyi görünmüşdür. Məsələn, Fransa dövləti bir neçə il bundan qabaq bir nəfər bankirin ixtirasını təhqiq və təsdiq edib, onun düzgün olduğunu bütün təbəələrinə e'lan etmişdir. Xalq isə dövlətin sözünə inanaraq, qazanc təmənnası ilə həmin bankirə çoxlu pullar tapşırdılar. Lakin ixtiranı təcrübədən keçirmək məsələsi ortalığa gələrkən mə'lum oldu ki, ixtira düzgün deyildir, dövlət isə öz təhqiqatında yanlışlığa və səhvə yol vermişdir, bu səhv də xalqı böyük zərəre salmışdır.

İkinci halda, dövlət yenə də öz yoxlama işlərində səhv edərək, ixtiranı təsdiq etməzsə, yenə də öz təbəələrini o ixtiranın qazancından məhrum etmiş olar və bu mənfəət başqalarına çata bilər. Bu cür hadisələr də dəfələrlə müşahidə olunmuşdur. Məsələn, buxar gəmisini ixtira edən şəxs öz ixtirasını birinci növbədə Napoleona bildirmişdi. İclas edərək yoxlama apardıqdan sonra bir hökm imza edib bildirdilər ki, ixtiraçının təqdim etdiyi ixtira qələt və mə'nasızdır. İxtiraçı Yengi Dünya² dövlətinə müraciət edərək öz ixtirasını orda göstərdi və bu ixtira qəbul edildi, ixtiraçının fikri həyata keçirildi. Nəticədə, Fransa dövləti illər uzununu ah çəkib, təəssüf etdi ki, biz nə üçün bu ixtiranı

rədd edib, onun mənfəətindən məhrum olaraq, böyük şöhrət qazanmaq imkanını əldən verdik?!

Beləliklə, mə'lum olur ki, hər cür ixtiranın əlverişli olub-olmaması haqqında təhqiqat aparmaq, onu təsdiq və ya rədd etmək dövlətin vəzifəsinə daxil olmamalıdır.

Üçüncü – habelə imtiyazı verməzdən əvvəl dövlətin ona təqdim edilən ixtiranın ixtiraçı tərəfindən oğurlanıb-oğurlanmadığı haqqında təhqiqat aparması da yanlış bir işdir. Ona görə ki, birinci – belə bir təhqiqatı sona çatdırmaq heç bir vəchlə mümkün deyildir. İkinci – bu səbəbə görə imtiyaz vermək işinin gecikdirilməsi ixtiraçının zərərinə başa gələ bilər. Belə ki, işin gecikdirilməsi nəticəsində çox mümkündür ki, başqa bir ölkədə başqa bir ixtiraçı həmin ixtiranı düşünsün və birinci ixtiraçıdan daha əvvəl öz fikrini həyata keçirməyə müvəffəq ola bilsin.

Unutmaq olmaz ki, əgər ixtiraçı təqdim etdiyi ixtiranı oğurlamışsa, imtiyaz verilmiş olsa da, ixtiranın həqiqi müəllifi hər zaman oğrunu mühakiməyə verib, öz haqqını tələb etməyə haqlıdır.

Əvvəllər Avropa ölkələrində belə bir qayda var idi ki, istənilən imtiyazı vermək dövlətin ixtiraçı haqqında iltifatı sayılırdı və yuxarıda qeyd etdiyimiz hər iki təhqiqatı hər cür ixtira barədə icra edirdilər. Lakin həqiqəti bu son zamanlarda başa düşmüşlər. İndi tamamilə bunun əksinə rəftar edirlər. İstər yaxşı, istərsə də pis olsun, hər cür imtiyaz istənilərsə, sözsüz-söhbətsiz həmin saat və həmin dəqiqədə ixtira sahibinə verilir. Hal-hazırda Fransa ölkəsində hər il dövlətə ¹⁴ və ya 15 min ixtira təqdim olunur. Dövlət bu 14-15 min ixtira sahibinin hamısına imtiyaz verir, onlardan ancaq mini düzgün və mə'nalı çıxır.

Osmanlı dövləti əmələ gəldiyi gündən bəri, öz xalqı içərisində hələ ixtira üçün imtiyaz istəyən görməmişdir. Orada bir nəfər də olsun ixtiraçı yoxdur və heç kəsə ixtira haqqında imtiyaz verilməmişdir. Birinci ixtiraçı və birinci imtiyaz istəyən mən idim ki, öz ixtira etdiyim əlifba ilə mətbəə təşkil edib kitab və qəzet çap etməyə başlamaq imtiyazını istədim. Lakin Osmanlı dövlətinin “şüurlu nazirləri” özlərini bilikli adamlar kimi göstərərək, bu işin yaxşı və pis nəticə verəcəyini yoxlamağa başladılar: sonra isə mənim xahişimi rədd etdilər və dedilər ki: “Bu ixtira başqalarınınkıdır”. Halbuki onların “başqası”³ adlandırdığı şəxsin xahişinə görə mən onlardan imtiyaz istəyirdim.

İkinci, bu gün dünyanın xarabalığının səbəbi bunun nəticəsindədir ki, dirlərin vətəni olan Asiyadan peyğəmbərlər meydana çıxıb, öz

dinlərini burada və Avropada yaymaqla və sonra onların dinini yaymağa çalışan və xalqın nəzərində müqəddəslik və övliya dərəcəsinə çatan vəsilər⁴, peyğəmbərlər, imamlar, naiblər və xəlifələrin moizələri nəticəsində ilahi nurun əsərlərindən olan insan ağılı Asiya xalqları içində, ümumiyyətlə, Avropa xalqları arasında qismən ən alçaq dərəcələrə enmiş və özündən yüksək bir varlıq olmayan insan zəkası, şəxsi-qərəzliliklərin nəticəsində tamamilə şərəfət və e'tibar dərəcəsiindən düşmüşdür. İndiyədək insan ağılı əbədi həbsdə saxlanılır, təfəkkür və təcrübədə onu dəlil və sənəd kimi qəbul etmirlər. Hədislər⁵ insan ağılından üstün və əsaslı sayılır. Məsələn, mövcud olan əqli elmlər əsasında ağıl qəbul edə bilmir ki, Həzrət İsa Allahın Məryəmdən doğulmuş oğludur və o, ölümləri dirildirmiş. Məryəm heç bir kişi ilə yaxınlaşmadan bakirə vəziyyətində Allahın özündən hamilə olaraq Həzrət İsanı doğmuşdur. Lakin həvvarilər⁶ və din xadimləri deyirlər ki, ağılın hökmünə və təhqiqatına inanmaq lazım deyil. Həqiqət ancaq "İncil" in yazdığı və bizdən qabaq gələnlərin söylədikləridir ki, ağızdan-ağıza bizə gəlib çatmışdır⁷.

Əlbəttə, siz eşitmişsiniz ki, orta əsrlərdə nə qədər insanlar ağılın hökmünə görə, dini e'tiqadlara qarşı öz şübhələrini bildirdikləri üçün rəhmsizcəsinə oda atılaraq yandırılmışlar⁸. Təkcə Əndəlis ölkəsində bu kimi adamların sayı 4 milyona çatırdı. E'tiqadı süst olan adamları yandırmaq üçün o ölkədə və Avropanın başqa yerlərində tə'sis edilmiş cəza evlərini "İnkivizasion" adlandırırdılar.

Bir gün Əndəlisdə oranın darülfünunu bitirib, kəmal və fəzilət əldə etmiş gözəl və sevimli bir gənci dinə qarşı bə'zi şübhələr irəli sürdüyünə görə yandırıldılar. Qayda-qanuna görə Avropa xaçpərəstlərinin Papa adlanan baş rəisi və eyni zamanda ölkənin padşahı da adam yandırılan zaman bütün əhali ilə birlikdə hazır olub, mərasimə tamaşa etməli idilər.

O dövrün padşahının adı Ferdnand idi. Təsədüfən, cəza evinin əmələləri həmin gənci odun anbarının yanına gətirərkən padşah da baxıb, gənci yandırmaq mərasimini müşahidə edirdi. Mərasim insanı cəhənnəmdə yandırmağın bir nümunəsi idi. Gənci odun anbarının üstünə apararaq, od vurdular. Alov hər tərəfdən qalxaraq, gəncə tərəf yaxınlaşırdı, gəncin ürəkyandırıcı fəryad səsi yüksəldi. İnsan təbiətinin tələbinə görə, Ferdnand padşahın qəlbi gəncin əhvalına yandı və birdən-birə ixtiyarsız olaraq "vay, yazıq!" sözünü dilinə gətirdi. Cəza

evinin rəisi olan baş röhban və bütün keşişlər padşahın ürəkyanmadan gələn bu səsini eşitdilər; baş keşiş acıqlanaraq, hökm etdi ki, padşahın kafirə ürəyi yandığına görə, özü də kafir olmuşdur. Əgər belə olmasaydı, necə ola bilərdi ki, onun qəlbində lə'nətlərə layiq olan bir gəncə rəhm əsəri zahir ola bilsin? Buna görə də, dinin ehkamına və Papanın qanunlarına əsasən, padşah özü də cəzaya layiqdir və mütləq yandırılmalıdır.

Belə bir heyrtləndirici həngəmədə hazır olan ölkə camaatı padşahın üzünə lə'nətlər yağdırıb, lə'nət edə-edə öz evlərinə qayıtdılar, padşahı tutub həbs etmək qərarına gəldilər. Gecə ikən, padşah ələcsiz qalaraq, ağlaya-ağlaya, piyada, baş keşişin evinə tərəf yollandı, onun ayaqlarından öpdü, tövbə edib yalvardı, bağışlanmasını xahiş etdi. Min cür yalvar-yaxardan və min cür ağlayıb-sızlamadan sonra mürüvvətsiz baş keşiş padşahı bağışladı. Sonra dəlləyi çağırdı, onun qolundan bir qədər qan aldı və qanı kiçik bir şüşəyə tökdürdü. Odun yığdılar və bütün camaatı toplayaraq, qanla dolu o şüşəni odunların üstünə qoyub yandırdılar və bu vasitə ilə padşahın cəzalanmasını əvəz etdilər.

Beləliklə, bəşər övladına səadət və qurtuluş ancaq o zaman nəşib olacaqdır ki, istər Asiyada və istərsə də Avropada, insanın şüuru tamamilə əbədi həbsdən xilas olacaq və bütün işlərdə və təfəkkürdə hədislər deyil, insanın ağı yeganə dəlil, sənəd və hakimi-mütləq olacaqdır.

Üçüncü, Osmanlı, İran və Qafqaz əhalisi üç tayfadan ibarətdir: yəhudilər, xaçpərəstlər və müsəlmanlar. Ey Mirzə Fətəli, sən bu üç tayfadan heç birinin dininə sataşmamalı və heç birinə “sizin dininiz batildir, siz doğru yolla getmirsiniz, sizin e'tiqadınız belə, ya elə olmalıdır” deməməlisən!

İnsanları yola gətirmək, onlara düzgün yol göstərüb, həqiqəti öyrətmək qaydası belə deyildir. Sən bu qayda ilə özünə minlərlə düşmən və bədxah hazırlayarsan və məqsədinə də yetişməzsən. Onlardan hər biri tərslik və inad üzündən, sənin sözünü səmərəsiz və sənin dəlillərini puç hesab edəcəkdir. Sənin zəhmətin hədəvə səmərəsiz olacaqdır⁹.

Sən onların heç birinin dinindən yapışma! Sən onların dinini bir tərəfə qoy! Onların dininin batil olması haqqında danışma! Sən təbliğatını bu cür başla:

Bizdən əvvəl yazılan tarix kitablarında bu dünyanın tarixini yeddi min il söyləmişlər. Bu günə qədər əldə etdiyimiz qəti dəlillərə görə dünyanın yaranmasından bir neçə kürür min illər keçib. Musanın, İsanın

və Məhəmmədin dinlərindən qabaq, dünyada saysız-hesabsız puç dinlər olmuşdur. Məsələn, bütperəstlik, atəşperəstlik, brəhmənilik, yunanların çoxallahlılığı və i.a. Belə isə insanın ağılı bir işə heyran qalır ki, nə üçün dünyaları yaradan Allah doğru sayılan bu üç dini yaratmazdan əvvəl, o qədər puç dinlərin bir neçə min il dünyada yaşamasına imkan vermişdir? Belə bir heyrətləndirici təsəvvürün nəticəsində insan ağılı istər-istəməz belə bir mə'nanı dərk edir və qəti hökm verə bilir ki, cəlal sahibi olan Allahın o pus dinlərin əmələ gəlməsi və yaşamasında qətiyyəni iştirakı olmamışdır. Bəlkə də onların hamısını zirək və şöhrətpərəst adamlar öz məqsədlərinə çatmaq üçün özləri quraşdırmışlar.

Belə ki, qədim dinlərin puç olması düzgün sayılan üç dinə inananlara tamamilə aydın və aşkar oldu, onlar öz-özlərinə və ixtiyarsız öz inandıqları dinlərin də puç olduğunu bu əyardan başa düşəcəkdilər. Onlar anlayacaqdırlar ki, əgər dünyada din lazım idisə, nə üçün dünyanın Allahı bir neçə min ilin ərzində haqq bir peyğəmbər göndərmirdi ki, o puç dinləri yer üzündən təmizləsin və nə üçün bu işi ancaq Həzrət Musa zamanında başlamışdır? Məgər o zamana qədər bu dünyanın və bu insanların ixtiyarı onun öz əlində deyildi? Məgər o zamana qədər Allah yatmışdımı ki, sonra oyanıb gördü ki, puç dinlər onun dünyasını zibilləmişdir və buna görə də sonra Həzrət Musanı və onun yoldaşlarını göndərmək qərarına gəldi?¹⁰

Dördüncü – haqqı batıldən seçmək və əyrini düzdən ayırmaq işində bu günə qədər bizim səhvimiz onda olmuşdur ki, biz həmişə bir-birindən fərqli olan iki məsələni bir məsələ hesab etmişik. Halbuki bu iki məsələ nəinki eyni deyil, hətta biri digərinin ziddidir. Onlardan biri elmdir, ikincisi e'tiqaddır. Məsələn, elm deyir ki, birinci Napoleon olmuşdur və Moskvaya getmişdir və aqibəti də belə, ya elə olmuşdur. Bu xüsusda e'tiqada artıq ehtiyac yoxdur. Çünki məsələ qəti surətdə elmə əsaslanır. Dəlil və sübuta ehtiyacı olmayan hər bir məsələ və ya dəlil və sübutu qəti olan hər bir məsələ elmdir. Belə bir məsələnin e'tiqada daxil yoxdur.

Digər tərəfdən isə dini rəhbərlərin verdiyi xəbərlərə görə, bizdə belə bir əqidə əmələ gəlmişdir ki, Həzrət Musa Tur dağına getmişdir və dünyanın Allahı ilə danışmışdır. O öz əsasını daşa vurmuşdur, daşdan bulaqlar çıxmışdır və sairə və i.a. Bu məsələnin dəlil və sübuta ehtiyacı vardır. Əgər dəlili olsa da, heç bir zaman qəti ola bilməz. Belə

isə biz bu məsələni elm adlandıra bilmərik. Biz bu məsələni e'tiqad adlandırmalıyıq və ona elm üzündən deyil, e'tiqad üzündən yanaşmalıyıq.

Lakin bizim din rəhbərlərimiz bu kimi məsələləri də elmin bir sahəsi hesab edirlər. Necə ki, deyirlər: təfsir elmi, hədislər elmi, kəlam elmi və sairə. Bundan sonra isə deyirlər: fizika, riyaziyyat, coğrafiya, astronomiya və sairə. Onlar bunların hamısını elm adlandırırlar və belə iddia edirlər ki, birincilər də sonuncular kimi elmdir. Halbuki, bu sonuncuların birincilərdən fərqli olması gündən aydındır. Biz, birinciləri e'tiqad məsələləri ilə əlaqələndirib, yalnız sonuncuları elm adlandırmalıyıq.

Beşinci – kimyanın həyatda olmamasının dəlili bundan ibarətdir ki, kimya elminin gücü sayəsində hər bir mürəkkəb şeyin başqa bir şeyə çevrilməsi mümkündür, lakin bəsit şeylərin başqa şeyə çevrilməsi hələlik imkan xaricindədir. Məsələn, zəy mürəkkəb şeylər qismindəndir. Biz onu suya çevirə bilərik, sonra onu havaya təbdil edə bilərik, yenə də həmin zəy havasını, yə'ni onun mahiyyətini, əsil mahiyyətindən fərqlənən başqa bir şeyə çevirə bilərik. Lakin gümüşü, qızılı, qurğuşunu və bu kimi bəsit şeyləri də suya və havaya döndərə bilərik də, lakin onlardan əmələ gələn havanı, yə'ni onların mahiyyətini, bu mahiyyətin ziddi olan başqa bir şeyə çevirə bilmərik. Əgər biz bu filizlərin havasını başqa bir şeyə çevirsək, yenə də həmin filizlərin özlərini maye və ya sülb vəziyyətinə gətirə bilərik. Beləliklə də, mə'lum olur ki, qurğuşun gümüşə və mis heç bir zaman qızıla çevrilə bilməz və guya qurğuşunu gümüşə və misi qızıla çevirən iksir deyilən şey ənqa və simurğ quşu kimi əfsanəvi bir şeydir. Yə'ni adı olub özü olmayan bir kəlmə, mövhumi və xəyali bir işdir¹¹.

Altıncı – hər bir din üç müxtəlif əmələ şamilidir: e'tiqad, ibadət və əxlaq. Hər dinin əmələ gəlməsindən əsas məqsəd üçüncü əməldir. E'tiqad və ibadət əsas məqsəd olan üçüncü əmələ görə yardımçı işlər hesab olunur. İnsanın gözəl əxlaq sahibi olması üçün biz gərək elə xəyali bir vücut nəzərimizdə tutaq ki, o, ən gözəl əxlaq, əzəmət, cəlal, qüdrət, rəhmət, mətanət sahibi olub, pərəstiş və ibadətə layiq olsun ki, biz də özümüzü əxlaq cəhətdən ona uyğunlaşdırmağa çalışsın və belə bir varlığı aləmin Allahı və kainatın yaradıcısı adlandırıq. Belə bir varlığı nəzərdə tutub, onu pərəstiş və ibadətə layiq gördükdən sonra ona namaz, oruc, həcc, zəkat və bu kimi pərəstiş və ibadət rüsumunu

yerinə yetirməliyik. Belə bir vücudu nəzərdə tutduqdan və onun haqqında pərəstiş və ibadət mərasimini yerinə yetirdikdən sonra onun mərhəmətinə bel bağlayıb, onun qəzəbindən də qorxmalıyıq. Belə bir vücudun rəhmətinə bel bağlayıb qəzəbindən qorxduqdan sonra onun gözəl əxlaqını təqlid etməliyik. Buna görə də heç bir günaha yol verməməliyik ki, onun rəhmətinə şamil olub, qəzəbinə düşər olmaıaq.

Bəs belə isə, əgər biz elə bir vasitə tapsaq ki, ibadət və pərəstişə layiq sayılan bu vücudu nəzərə gətirmədən gözəl əxlaq sahibi ola bilək, o zaman dinin ikinci dərəcəli şərtləri olan e'tiqad və ibadətə lüzum qalmır. Bir halda ki, belə bir vasitə tapılmamışdır, ikinci dərəcəli olan iki əməl əsil məsələdən, yə'ni gözəl əxlaqdan ibarət olan məqsəddən ayrılır. Əgər ayrılarsa, əsil məqsəd tamamilə ortadan gedər.

Bir çox Avropa və Yengi Dünya ölkələrində elmin geniş yayılması nəticəsində xalqın yaxşı əxlaq kəsb etmək üçün hər dinin iki şərti olan e'tiqad və ibadətə ehtiyac yoxdur. Lakin Asiyada elm yayılmamışdır; ona görə də bu qit'ədə hər dinin əsas məqsədi olan yaxşı əxlaq kəsb etmək üçün həmin iki şərtin saxlanması vacibdir.

Yeddinci – heyvan cinsi iki növdən ibarətdir. Onlardan biri inkişaf qəbul edənlərdir. Məsələn, insan ki, vəhşilik aləmindən tərbiyə aləminə qədəm qoyaraq, sonra yavaş-yavaş inkişaf aləmində irəliləyir. İkincisi – inkişaf etməyənlərdir. Məsələn, dəvə, at və bunlar kimi ki, dünya yarandıqdan bu günə qədər necə vardılarsa, elə də qalmışlar və bundan sonra da həmin vəziyyətdə qalacaqlırlar.

İnsanların yeddi vəzifəsi vardır. Əgər insan onların hamısını yerinə yetirsə, kamil adam sayılır və əgər bə'zilərini yerinə yetirib, bə'zilərini yetirməzsə, naqis insan sayılır və əgər bu yeddi vəzifədən heç birini yerinə yetirməzsə, bəşəriyyət dairəsindən çıxaraq, heyvanlıq dairəsinə daxil olar.

Birinci vəzifə ondan ibarətdir ki, insan pis əməllərdən çəkinməlidir.

İkinci vəzifə budur ki, insan yaxşılıq etməyə çalışmalıdır.

Üçüncü vəzifə bundan ibarətdir ki, insan zülmü dəf etməyə çalışmalıdır.

Dördüncü vəzifə bundan ibarətdir ki, insan öz həmnöv'ləri ilə cəmiyyətdə müttəfiq yaşamalıdır.

Beşinci vəzifə bundan ibarətdir ki, insan elm ardınca getməlidir.

Altıncı vəzifə bundan ibarətdir ki, insan hər yerdə elmi yaymağa çalışmalıdır.

Yeddinci vəzifə bundan ibarətdir ki, insan öz qüvvəsi və öz imkanları daxilində özünə müttəfiq olan cəmiyyət, öz həmvətənləri və öz həmfikirləri içərisində qayda və qanunları mühafizə etmək uğrunda mübarizə aparmalıdır.

Bu yeddi vəzifədən hər birinin geniş şərh və izaha ehtiyacı vardır. Onlardan hər biri cürbəcür bəyanat və təfəsilatla möhtacdır ki, onları “Adəmiyyət”¹² kitabında yazmışam. Burada onları izah etməyə imkanım yoxdur və bu yeddi vəzifə “Adəmiyyət” kitabının əsil məzmununu təşkil edib.

Mirzə Fətəlinin sualı:

– Görünür ki, bu məsələlər Fəramuşxanənin¹³ məsələlərindəndir?

Ruhül-qüdsün¹⁴ cavabı:

– Bəli, Fəramuşxanədə aparılan müsahibə zamanı hərdənbir bu məsələlər də müzakirə olunur. Lakin Fəramuşxanənin məsələləri çox-çox böyükdür və bu məsələlərdən xaricə çıxır.

Mirzə Fətəli Axundzadə

Tənqid zisaləsi

1279-cu ilin yay fəslində üç ay Tiflisin Qocur yaylağında qaldım. İşdən asudə saatlarda bə'zən “Hidayət” təxəllüslü Rzaquluxanın yazdığı “Rövzətüs-səfayi-Nasiriyyə” tarixini mütalie edirdim. Tehran qəzeti müdiriyyətindən xahiş edirəm ki, mənimlə Rzaquluxan arasındakı əmələ gələn bu mübahisələri “Dərülxilafə” ruznaməsində çap etsin; bu şərtlə ki, mükalimələr bir-birinə qarışmasın.

MƏRHUM XAQAN MƏHƏMMƏD ŞAH QACARIN HERAT SƏFƏRİNDƏ QURİYANIN MÜHASİRƏSİNİN ZİKRI

“Elə ki, şöhrəti İskəndər şöhrətinə bərabər olan xaqan həzrətləri Quriyanın mühasirə və zəbt edilməsinə qəti hökm verdi, dünyanı lərzəyə salan ordu şə'banəli-müəzzəmin onunda dağ və səhraya meydanı təng etdi; bir aləm rəngbərəng çadır və alaçıq quruldu. Quriyanın xarici, Qəzneynin və Qurun daxilindən abad oldu. Cəsarətli adamlardan bə'ziləri qalanın üstünə çıxdılar; qalasındıran və bürcyıxan güllələrin zərbindən aşağı düşdülər.

Quriyanın ətrafını şəhər alan əmirilər və igid sərhənglər arasında böldülər. Mübarək topxanaya əmirlik edən və bu rütbədə tam müstəqil olan şahsevən Həbibullah xan Əliquluxan oğlu Quriyanın şimal tərəfində yerləşdi və bu sahə ona tapşırıldı. Şəhərin cənub tərəfi iki şə-qaqlı dəstənin sərtribi “Bəhadiri-cəng” ləqəbli Hacı xan Qarabağiyə məxsus oldu; qərb tərəfi, tünkabinli Vəli xan Gilaniyə, firuzkuhlu Məhəmməd Hüseyn xan Ərcüməndiyə, Səvadkuhi və Bəndapey dəstələrinə və Mazəndaran sərkərdələrinə tapşırıldı. Şərq tərəfi isə, Əmiri-tuman Məhəmməd xan İrəvaniyə və onun adamlarına yetişdi.

Dörd tərəfindən lağım və murçal qazımağa başladılar. Qaladakılar hasarın möhkəmliyinə və Herat hökmranının köməyinə arxalanıb baş gırləyirdilər. Onlar özünlün havada olduğundan və o möhkəm binanın ən yaxın zamanda dağılacağından qafildirlər. On gün ərzində lağım və murçal işləri qurtardı. Fələk cəlalı Şahənşah qalanın alınmasına hökm verdi. Ümman kimi dalğalanan dəstələr ətrafından hərəkətə gəldilər. Təbil, şeypur, kəranay və şəndəfin səsi dağlara, daşlara əks etdi və

qalaya dəyən topun gurultusu yer üzünə vəlvələ saldı. Bürclərin lağımclarını barıt, neft, ağac və odunla doldurdular ki, od gücünə uçurtsunlar və xəndəyin suyunu boşaldıb torpaqla doldurdular ki, onun üstündən keçsinlər.

Dağdələn top güllələrinin arasıkəsilməz zərbələrindən bürclər və qalanın divarları titrəlib şikəst tapdı və daş partladan qumbaraların zərbindən bircə divar da yerində qalmadı”. – Limüəllifih...

F ə t ə l i – Rzaquluxan, Allah rızasına, qoy görək qalanı necə alırlar, sənın şe’rini oxumaq məqamı deyil. Başqa bir vaxt oxuyaram.

R z a q u l u x a n – Qərribə xasiyyətin var, nə üçün mənim şe’rimi oxumursan?

F ə t ə l i – Qardaş, mən ki şe’r divanı oxumuram, mən tarix oxuyuram. Qoy görüm nə etdilər? Sən Allah, məndən əl çək, öz şe’rinlə hisslərimi pərişan etmə. Əhvalat xatirimdən çıxdı.

R z a q u l u x a n – Sən şe’rin dimağa fərəh verməsini danırsan? Bu nə əqidədir ki, şe’ri hissləri pərişan etməyə səbəb bilirsən?

F ə t ə l i – Baba, mən demədim ki, şe’r hər yerdə hisslərin pərişanlığına səbəb olur. Onu oxumağı burada lazım görmürəm: ordu hər tərəfdən hücum etməkdədir, indicə qalanı alacaqlar, ürək döyünməkdədir, sən də “Limüəllifih” çomağı ilə başımın üstündə dayanıb, tələb edirsən ki, əvvəl mənim şe’rimi oxu, sonra ordunun halına tamaşa et! Rzaquluxan, bu böyük zülmüdür. Vallah, mən əhd eləyirəm ki, bundan sonra sənın şe’rlər divanını bütünlüklə oxuyam. Məgər mən bilmirəm ki, sən həm tarixçi, həm də şairsən? Amma indi qoy mətləbə gələk.

R z a q u l u x a n – Oxumalısan! Qoymaram! Mən zəhmət çəkib şe’r demişəm və onu tarixə daxil etmişəm, sən mənim şe’rimi necə oxumaya bilərsən!

F ə t ə l i – Rzaquluxan, axı sənə kim dedi ki, şe’r deyəsən və onu tarixə daxil edəsən? Tarixdə şe’rə heç bir lüzum yoxdur. Vallah, səhv edibsən.

R z a q u l u x a n – Çox danışma. sən özün səhv edirsən, oxu!

F ə t ə l i – Yaxamı nə üçün tutubsan? Yaxşı, burax oxuyum, Vallah, oxuyacağam, inan!

R z a q u l u x a n – Yox, yalan deyirsən, oxumaq istəmirsən. Gözlərindən oxuyuram ki, sən mənim şe’rimdən vaz keçmək, sözün məbə’dini izləmək istəyirsən.

F ə t ə l i – Vallah, yalan demirəm. Vəqta ki, çarəm yoxdur, nə üçün oxumayım?! Oxumasam ki, məni buraxmayacaqsan. Amma ümid-

varam ki, sənin şe'rinin məzmunu heç olmazsa mətləbə aid olacaq. Yəqin ki, sən sərbazların filan bürcdən yürüş etdiklərini və atların filan qala qapısından içəri girdiklərini yazmısan. Bax, oxuyuram:

جرم مریخ گفتی از سر خاک
می برد لحظه — لحظه برافلاک¹

Bu nədir? Mərrix kimdir? Qalanın işi necə oldu? İnsaf elə, Rzaquluxan, qalan beytlərinin oxumaqdan məni bağışla, təqətim yoxdur. İstəyirsən öldür. Hər nə istəyirsən elə, amma özün zərər görəcəksən.

R z a q u l u x a n — Nədən zərər görəcəyəm?

F ə t ə l i — Məsələn, mənim az-çox ağılım var, məzacı sağlam və bədəncə də nöqsansızam. Əgər məni, öz şe'rini oxumağa məcbur eləsən, naxoşlaram, o vaxt sənin dediyin “mülki-əqim” kəlamının mə'nası mənim üçün üstüörtülü qalar. Bu sənə zərər deyilmi?

R z a q u l u x a n — Mən bunu harada demişəm?

F ə t ə l i — Məgər yadından çıxıb? Axır, Sahibqiran xaqan Fətəlişah həzrətlərinin taxta çıxmasının ikinci, ya üçüncü ilində sən belə yazıbsan: Bu dövrün hadisələrindən biri də Cəmşid cəlalı padşah həzrətlərinin qardaşı şahzadə İkinci Hüseynqulu xanın üsyanıdır ki, naçar bu barədə yazılacaqdır; ta “Əlmülki-əqimin” mə'nası sağlam məzaclı ağıllıların fikrincə nöqsansız, valeh və ondan sonra layih olsun.

R z a q u l u x a n — Mən burada məzmunu nəzərə almamışam, məqsədim qafiyə olmuşdur. Yoxsa xəstə məzaclı ağıllılar da “mülki-əqimin” mə'nasını anlaya bilər. Əgər sən xəstə olsan da, az-çox ağıllı olduğundan onun mə'nasını anlayacaqsan.

F ə t ə l i — Hə!.. Qafiyə xətirəsi üçün belə yazıbsan? İndi anladım. Yaxşı, Rzaquluxan, nə lazım gəlir ki, sən məzmunu nəzərə almadan, yalnız qafiyə xətirəsi üçün bu qədər artıq ləfzləri öz yazında caiz görürsən?

R z a q u l u x a n — Bu yerdən başqa, mən harada məzmunu nəzərə almadan qafiyə xətirəsi üçün artıq ləfzləri caiz bilmişəm?

F ə t ə l i — Məsələn, Ə'zəm xan Əfğanın oğlu Məhəmməd xanın Nərmaşir və Bəmdəki üsyanını zikr edərkən deyirsən: “Qacar sədarının gəlməsi haqqında şayiəni eşitcək Məhəmməd xan Bəmi boşaltdı, zir naləsi ilə Nərmaşir yolunu tutdu”.

R z a q u l u x a n — Sən anlamırsan. Bu, məzmundan xali deyildir. Nalə ola bilər ki, bəm olsun, ola bilər ki, zir olsun. Bu halda Məhəmməd xan Bəmdən zir naləsi ilə qaçırdı ki, Nərmaşir ilə qafiyə düzəlsin; bir də “bəm” və “zir” ləfzləri tənasübünün artıqlığı haradadır?

Fətəli – Afərin, Rzaquluxan, həqiqətdə mən bu nüktələrdən xəbərdar olmamışam. Bu kəlam başqa münasibətlərdən dəxi xali deyildir; çünki “zir” ləfzi bə’zən məq’əd mə’nasında da gəlir. Necə ki, Şeyx Sə’di rəhmətullah buyurur:

گر تتر بکشد آن مخنث را
تتری را به آن نباید کشت
چند باشد چو جسر بغدادش
آب در زیر آدمی در پشت

Mə’lumdur ki, Məhəmmədxan qaçarkən nə vəziyyətdə idi. Bağışla, burada mən səhv etdim. Adam səhsiz olmaz. Bəs başqa yerdəkilərə nə deyirsən ki, yazmısan: “Şahzadə Məhəmməd Vəli Mirzənin yardımı ilə İran qoşununun sərəxs türkmənləri ilə mübarizəsinin zikri. Bu işarələrin tövzihi və bu ibarələrin tənqihi odur ki”.

“Tövzihin” işarəti mə’lumdur. Əgər “tənqihi” ibarəti lüzumsuz deyilsə və qafiyə xatirəsi üçün gəlməmişsə, pəs bu nə olan şeydir?

Sizin mürşidiniz Mirzə Mehdi xan Astrabadi belə hallarda ancaq bu sözlərin izahını yazır. O da: “Bu məqalın tövzihi və bu sifalın tənqihi odur ki...” deməyi bacarırdı.

Rzaquluxan – Xa, xa, xa... əcəb savadsızsan. “Tənqihi in sifal”³ nə deməkdir?..

Fətəli – Rzaquluxan, nə üçün gülürsən? Məndən nə hərəkət baş verdi ki, sənin gülməyinə bais oldu? Məgər günah oldu ki, mən də bir qafiyəli kəlam söylədim? Pəs nə üçün başqaları deyirlər?

Rzaquluxan – Söz bunda deyil.

Fətəli – Pəs söz nədədir? Məgər “sifal”, “məqal”a qafiyə ola bilməz?

Rzaquluxan – Qafiyə ola bilər, amma mə’nası yoxdur.

Fətəli – Rzaquluxan, “tənqih” sözü ibarətlərə şamil ola bildiyi halda, “sifal” sözü daha yaxşı şamil ola bilər. Necə mə’nası yoxdur? İxtiyarın var, istəyirsən bu münaqişəni üçüncü şəxsə həvalə edək, bizim aramızda həkəm olsun. Əgər sənin sözün təsdiq olunsay, mən məğlub olaram və əgər mənim sözümü təsdiq eləsə, sən məğlub olacaqsan. Rzaquluxan, inan ki, nəsrə qafiyə kəlamı çiy edir və zəiflədir. Bu qayda bizə ərəblərdən qalmışdır, səkkiz yüz ilə yaxındır ki, İranda işlədilməkdədir; lakin mütləq səhvdir. İndi bu qaydanı tərkməyimizin və uşaqcasına işdən əl çəkməyimizin vaxtıdır, çünki qafiyə xatirinə

mütəradif ləfzlər və çoxlu təkrarlar əmələ gəlir, gərəksiz mə'nalar meydana çıxır, kəlamın aydınlığı itir, məcazlar ondan nifrət edir və əsər şöhrət qazanmır. Necə ki, “Tarixi-Vəssaf” və “Dürrə” şöhrət qazanmadılar. Sən kitabın axırında işarə edibsən ki, biri dövlət tarixini səc'lə yazır. De ki, boş yerə zəhmət çəkməsin, heç kəs oxumayacaqdır. Mənim əqidəmə görə sən də öz tarixini çox yerdə səc'lə yazmışsan.

R z a q u l u x a n – Niyə böhtan deyirsən? Mən harada səc'lə yazmışam?

F ə t ə l i – Böhtan deyil, məsələn, İkinci Hüseynqulu xanın üsyanı haqqında yazmamışsanmı ki:

حسینقلیخان در کمال اجلال و شوکت بادالت فارس و ملک جمشید شتافت
تمامت امر او ارکان واعیان سر برخط اطاعت او نهادند تا رفته رفته در آن
ملک تسلط حاصل کرد پوششهای دیبا و خورشهای زیبا و مرکبهای تازی و
محبوبهای شیرازی و سادههای مطوق و شاقانگوی باز و غلامان اسبانداز لولیان
وقاص همه شب در خلوت خاص ایام غرور جوانی و موسم لذت و کامرانی
باسرپر خیال و از باده مالامال-باهمنشینان گرگ مشیت وهمجلسان یوزپشت-
آن دلیر یگانه و امیر نجیب فرزانه بتمویهات نفسانی و تسویلات شیطانی در
مجالس مشاوره و محافل محاوره تصدیقات خالی از صداقت و تحریصات عاری
از حقیقت. ⁴

Bu, səc'lə yazı deyilmi? Çünki mənim özümün bu növ şeylərə bir o qədər bələdliyim yoxdur, səndən soruşuram.

R z a q u l u x a n – Bir az oxşayışı var. Amma, Mirzə Fətəli, bə'zi şeyləri sən artırmısan. Mən o qədər yazmamışam və bundan əlavə, kəlmələri də rəbtsiz etmişən.

F ə t ə l i – Rəbtləndirmək asandır. Sən deyirsən ki, bə'zi şeyləri mən artırmışam. Əlbəttə, lazım oldu, artırdım.

R z a q u l u x a n – “Gürg-müş” və “yuz-püş”ün nə mə'nası var ki, deyirsən?

F ə t ə l i – Burada məzmunu deyil, tənəsüb və qafiyəni nəzərdə tutmuşam, “gürg” ilə “yuz”un münasibəti var və onlardan sonra “müş” ilə “püş” də bir-biri ilə həm qafiyədir və həm də çox qəşəng qafiyədir.

R z a q u l u x a n – Sən artırıdıklarının heç bir lüzumu yoxdur.

F ə t ə l i – Bu halda sən yazdıqların bir o qədər artıqdır; məsələn, başqa yerlərdə tarixlə heç bir əlaqəsi olmayan bə'zi çətin və artıq mətləblər yazıb oxucunun və katibin zəhmətinə səbəb olmusan.

R z a q u l u x a n – Nə deyirsən, mən harada çətin, artıq mətləblər yazmışam?

F ə t ə l i – Məsələn, Nadir Mirzənin işinin axırında ki, onun həyatı sona çatır, – sən yazmısan: “Əql və nəqlə müvafiq olaraq təqas və tələfi hiss əlamətlərində mənsusdur və bu mə’na bərahini-şər’iyyə və əxbəri-həqiqiyyə ilə mənsusdur. Allah gec tutar, ancaq bərk tutar. Süvər və əsmənin təğyirində xalq həqaiq və müsəmmadan qafil düşər. Bu işarətlərin təhqiqi tarix üsuluna müxalif deyil. Söz yox ki, müxalifdir. Bəlkə bunlar maarifin dəqaiqindən və tarixnəvisliyin nüktəndəndir. Əgər bildiyimiz kimi, bə’zi tələfi və tənafinin zikrini irəli sürsək, bu mübahisəni görənlər irad edərlər və bizim yazımızı mütədavil şəkildə qəbul etməzlər”.

F ə t ə l i – Şeyx Bəhainin cəbr-müqabiləsini anlamaq sənənin bu müqəddəməni anlamaqdan asandır. Sənənin nə məqsəd güddüyünü və nə demək istədiyini ancaq Allah bilir. “Dər əvalimi hiss məhsusəst” nə olan şeydir? Və “təğyiri-süvəri əsmə” deyəndə nəyi nəzərdə tutubsan? Bu hansı “süvəri əsmə”dir? “Həqiqət və müsəmmadan” bəhs etməkdə məqsədin nədir? Bəli, tənəsüx əhlinin və hindulərin əqidəsincə bu ləfzlərə mə’na vermək olar; amma şəriətə qətiyyəni mümkün deyildir. Şəriətin adını niyə burada çəkmisən? Məgər şəriət bu növ qisası caiz sayır? Nadir Mirzənin atasının babası xəta etmişdir, nəvəsindən nə üçün qisas alınsın? Pəs لا تزر وازرة وزر اخرى⁵ nə deməkdir? Bundan sonra sən mənə zahirə inananlardan say! Qorxum yoxdur. Sən özün özünü xalqın məzəmmət oxlarına hədəf edibsən. Belə ki, sən burada fərasət ilə anlamısan ki, sənənin bu təsəvvüratını qəbul etməyəcəklər. Çox yaxşı edibsən ki, biz oxucuların halına rəhm edib hələ bildiyin bə’zi tələfi və təkafi haqqında nüktəçilik etməmişən. Əgər Allah eləməsin, o “bə’ziləri” haqqında dəxi nüktəçilik etsəydin, o vaxt onları anlamaqda biz biçarələrin işi daha pis olardı. Hər əqidə ilə olursa olsun, tarixdə bu növ mətləblərə əl vurmaq caiz deyildir, xüsusən məzmun səhih olmadıqda. Tarixçiyə yalnız hadisələri yazmaq vacibdir. Sən başqa yerdə hərdən bir məzmunun səhihliyinə mültəfiq olursan. Məsələn, Darulfünun rəisliyi haqqında nəql edərkən deyirsən ki: “Şahənşahın günəş işıqlı rə’yinə mə’lum idi ki, gənclərin gənclərə məhkum olması yaramaz; gənclər mücərrəb və mühəzzəb qocaya tapşırılmalıdır ki, əmanətin vüfuru və dəyanətin zühuru və meylin qilləti və zeylin iffəti və rə’yin diqqəti və qəlbin rıqqəti və ə’raqın yaxşılığı və əxlaqın gözəlliyi ilə mövsuf və mə’ruf olsun; taki, nəcib əmirlərin

əziz övladlarına atacasına tərbiyə versin və hər birinin sadə təbiətini və saf tinətini məvaddi-rəzilənin ixlatından və sifəti-xəbisənin irtibatından hifz etsin. Və bu yaxınlarda mən bəndə, səkkiz ay sürən uzaq Xarəzm səfərindən əzm və həzmlə Şahənşahın asitanını öpməyə qayıtmışdım. Ona baxmayaraq ki, insafən mən bu gözəl sifətlərin heç birinə malik deyildim, İran Şahənşahı həzrətləri mövhibət və məkrə-mət məqsədi ilə bu naqabil qoca qulu, bu böyük xidmətə qabil bilib padşah hüzuruna çağırırdı və Darülfünün rəisliyinə göndərirdi”.

Əmanət və dəyanətin, qilləti-meyl və iffəti-zeyl və diqqəti-rə'y və riqqəti-qəlb və teybi-ə'raq və əxlaqın ziddi, xəyanət və dinsizlik və kəsəti-meyl və ədəmi iffəti-zeyl və süstiyi-rə'y və səxtiyi-qəlb və xübsi-ə'raq və sui-əxlaqdır. Sən iqrar edirsən ki, insafən bu gözəl sifətlərdən heç biri səndə yoxdur. Onda pəs nə olsun? İnsan iki haldan xali deyildir: o ya gözəl sifətlərə malik olur, ya da pis sifətlərə. Orta yoxdur. Səndə gözəl sifətlər olmadan Darülfünunu sənə tapşırdılar. Onda pis haradan mə'lum olur ki, Şahənşah Darülfünün rəisliyini gözəl sifətlərə malik olan bir şəxsə vermək istəyirdi!? Deyəcəksən ki, mən təvazö'dən ötrü belə demişəm. Aya, heç eşitmişən ki, bir adam təvazö'dən ötrü “mən xainəm və dinsizəm” desin? Məzmun doğru deyildir; düzgün fikirləş!

Bu mühavirələri Tehran qəzeti idarəsinə göndərüb, mə'lum edirəm ki, bu qaydaya Avropada əməl olunur və onun böyük faydaları vardır; məsələn: bir şəxs bir kitab yazdığı zaman, başqa bir şəxs onun əsərinin mətləbləri xüsusunda kritika yazır, bu şərtlə ki, onun yazısında müəllif haqqında ədəbsiz və könülə dəyən bir söz belə olmasın. Hər nə deyilsə, incəliklə deyilsin. Bu işi “kritika”, fransız istilahı ilə “kritik” adlandırırlar.

Müəllif ona cavab verir. Ondan sonra üçüncü bir şəxs meydana çıxır, ya müəllifin cavabını təsdiq edir, ya da kritika yazanın fikrini üstün tutur. Bu işin nəticəsi budur ki, get-gedə nəzm və nəsr, inşa və təsnif bütün Avropa xalqlarının dilində səlasət qazanır və mümkün qədər cəmi nöqşanlardan təmizlənir. Müəlliflər və şairlər öz vəzifələri və təklifləri haqqında tamam xəbərdarlıq alırlar. Əgər Tehran qəzeti vasitəsi ilə bu qayda İranda tətbiq olunarsa, hər halda İran əhalisinin gələcək nəslinin Şərq dillərini bilmələri işinin tərəqqisinə səbəb olacaqdır. Xüsusən bu qaydadan sonra, hal-hazırda məzsunsuz və duzsuz deyilən və heç bir faydası olmayan qəzəl və qəsidələr düzəltməkdən əl çəkərək Firdövsinin “Şahnamə”si, Şeyx Sə'dinin “Bustan”ı

və onlar kimi məsnəvi tərzində müxtəlif xalqların əhval və adətini bildirən hekayəli şe'r deməyə başlayacaqlar və nəsrdə də qafiyədən və uşaqcasına mübaligələrdən və əbləhcəsinə təşbihlərdən bütünlüklə çəkinəcəklər; ancaq rəğbətli məzmun arxasınca gedəcəklər. Elə bir məzmun ki, oxucu ondan həzz alsın və qulaq asan ləzzət aparsın və müəllif bunun sayəsində ad qazansın. Belə ki, məzmun gözəl olduqda, kritika əvəzinə hər tərəfdən onun haqqında tərifnamələr göndərəcəklər; çünki gözəl məzmun tapmaq, Allah vergisi olan təb'in xüsusiyyətlərindəndir, amma qafiyə düzəltmək, başqa sənətlər kimi, öyrənilə bilən bir işdir.

İndi qoy Rzaquluxan mənim göndərdiklərimə qəzetdə cavab yazsın və ondan sonra üçüncü bir şəxs bizim aramızda həkəm olsun.

Mayor Mirzə Fətəli Axundzadə

Rəbiüləvvəl 2, 1279-cu il

Qocur yaylağı – Tiflis

BABİLİK ƏQİDƏLƏRİ¹

Vacibül-vücud² xüsusunda Babın³ e'tiqadı belədir ki, həqiqi yarıdıcı, kainatı yaradan günəş kimi nuri-mütləqdən ibarətdir və onun nuru növi-bəşərdən olan məxluqatın bə'zi fərdlərində hər zaman özünü göstərə bilər. O halda işığın özünü göstərmə yeri olan o cisim, vacibül-vücuda nisbətlə məzhərdir; yə'ni bir aynadır ki, günəşin nuru onu işıqlandırmışdır.

Bu halda məzhərdən və aynadan hər nə baş versə, günəşdən əmələ gəlmiş hökmündədir. Seyid Əli Məhəmməd Bab günəş işığının məzhəri və aynası idi; onun cismnin zavalından sonra, başqa məzhərlər meydana çıxdı. Molla Hüseyn Buşrəvi⁴, Molla Məhəmməd Əli Zəncani⁵, Seyyid Yəhya⁶ və Qürrətül-eyn⁷ kimi. Bunlar bir-birinin ardınca gələrək, hər biri Babın dininə rəvac vermiş və onu mükəmməlləşdirmişlər.

Onlardan sonra məzhər və ayna hal-hazırda yaşayan Mirzə Hüseynəli Mazəndəranidir⁸. Onun da cismi zaval tapdıqdan sonra sonsuz bir zamanədək yenə başqa məzhərlər ortaya çıxacaq və Ərz kürəsi⁹ heç vaxt məzhərsiz qalmayacaqdır.

Zahirən Babın dinini tərcih etməsi¹⁰ nəzərə çarpan, ancaq onun əqidələrindən mükəmməl mə'lumatı olmayan və özü də elm əhlindən olmayan Mərdi-Səyyahın dediklərindən mə'lum olduğu üzrə, Bab öz əqidələri haqqında ərəb və fars dillərində “Bəyan” adlı bir kitab yazmış və tamamilə islam dinini ləğv etmişdir. Onun hər bir hökmü islam dininin hökmlərinə ziddir.

Məsələn:

B i r i n c i: Kişi üç arvad ala bilər¹¹. Qardaşı qızını, bacısı qızını arvadlığa qəbul etmək mümkün hesab edilir¹². Lakin kişi, öz bacısını və öz anasını da məcus kimi özünə arvad edə bilər, ya yox məsələsini bilmədiyini Mərdi-Səyyah e'tiraf etmişdir¹³.

İ k i n c i: Qur'anda olan “hicab” ayəsi¹⁴ Babın “Bəyan”ında tamamilə aradan qaldırılmışdır, ancaq bir fərq ilə; yə'ni qadın tayfası babilərdən olan öz dindaşlarına qarşı daima üzüaçıq olmalıdır, lakin yadlara qarşı, yə'ni öz dinlərinə yad olanlara qarşı örtülü olmalıdır.

Ü ç ü n c ü: “Bəyan”da içki içmək caizdir. Amma bu günün imam və hüccəti Mirzə Hüseynəli içki içməyə razılıq vermir, yə'ni içməyi yaxşı saymır. Lakin onların haram olmasına açıq hökm verməyibdir.

D ö r d ü n c ü: “Bəyan”da bütün yeyiləcək şeylər halaldır, hətta donuz, it və bu kimi şeylər. Və hər kəsin ürəyi nəyi istəsə yeyə bilər.

B e ş i n c i: “Bəyan”da yazılan Babın əqidəsinə görə, əşyadan heç birinə murdarlıq hökmü vermək olmaz, bəlkə hər şey paktır. Amma bə'zi şeylərdən onların çirk və üfunətinə görə çəkinmək lazımdır.

A l t ı n c ı: Sidik və nəcis rədd olunan yerini yumaq nəcasətlə buluşduğu üçün deyil, təmizlik nöqteyi-nəzərindən gözəl işdir. Qüsl və dəstəmaz da murdarlığı təmizləmək üçün vacib olduğundan deyil, təmizlik və nəzafət cəhətindən bəyənilmiş işdir.

Y e d d i n c i: Arvadlı bir kişi, başqa bir qadınla zina edərsə, o vaxt onun arvadının da başqa bir kişi ilə zina etməsinə izin verilir. Hər halda zina edən kişi ilə zina edən qadının razılığı şərtidir; icbari zina haramdır.

S ə k k i z i n c i: Nikahlı olmayan qadınlar və subay kişilər öz nəfslərinin vəkilləridirlər. Onlar hər iki tərəfin razılığı ilə cinsi yaxınlıq edə bilərlər və aralarında siğeyi-müt'ə¹⁵ oxumaq lazım deyildir.

D o q q u z u n c u: Bütün yer üzünün səltənəti məzhər və hüccəti-həyy¹⁶ sayılan varlığa məxsusdur. Əhali arasında onun hökmlərini icra etmək və insanları insaf və ədalətə uyğun və bərabərlik qanununa müvafiq idarə etmək üçün onun tərəfindən vəkillər tə'yin olunacaqdır.

O n u n c u: Ruh var olan bir şeydir; lakin gözlə görünməz. Əgər birisi Babın dininə daxil olursa, onun əqidələri haqqında mə'lumat əldə edərsə və onu bəyənersə, öldükdən sonra onun ruhu yerə məxsus cismın zərfiyyəti olmadan "isbata" daxil olur; "isbat" isə bəyənilmişlərin pak məqamıdır ki, orada ruh şüurdan, cismın behiştə yeyinti və içkilərdən aldığı həzzdən daha yüksək bir həzz alacaqdır.

Lakin əgər bir kimsə Babın dinini qəbul etməyib cəhalət və qəflət içində ölərsə, ruhlu münkiqlərin ruhlarının məqamı olan "nəfy"ə daxil olacaq və bu qaranlıq məqamda o vaxtadək dolaşacaqdır ki, başqa bir dövrdə və yaxud müxtəlif dövrlərdə yenə də bu aləmə qayıda və haqqı anlayaraq "isbata" daxil ola.

On birinci: Babın dinində oruc, namaz, xüms, zəkat və həcc kimi bütün əməllər onun tabe'lərindən sağıtdır. Amma Şirazda Bab Seyyid Əli Məhəmmədin doğulduğu yeri ziyarət etmək onun varlı peyrvələri üçün vacibdir və bu ev babilərin qibləsi sayılmaqdadır.

On ikinci: Adam öldürməyi və xalqın malını oğurlamağı Bab haram etmişdir. Onun dinində cihad da yoxdur; amma babilərə əziyyət verən şəxslərə qarşı müdafiəni vacib bilir. Zəncanda Molla Məhəmmədəlinin, Mazəndəranda Molla Hüseyn Buşrəvinin müharibələri müdafiə məqsədi ilə olmuşdur.

Eyni surətdə uşaqları tərbiyə etmək üçün onları çubuqla döymək haramdır. Hər kəs öz fitrətinin təqazasına görə tərbiyə alacaqdır. Çubuqla döymək onların əhvalında can, əql və ürək zərərindən başqa heç bir fayda ilə nəticələnməz.

On üçüncü: Qız və oğlan uşaqlarının tə'lim və tərbiyəsi tə'kid olunmuş savab işlərdəndir.

On dördüncü: Keçmiş peyğəmbərlər Babın e'tiqadınca məzhəbdirlər; lakin bu fərqlə ki, onlardan hər birinin rütbəsinə görə bə'ziləri "fəzilətli", bə'ziləri "aşağı" dərəcəli olurlar. Bab peyğəmbərlikdə sonunculuq iddiasını bəd'ət sayır və bunu həvayi-nəfsin nəticələrindən bilir; çünki o, dində təcidi, təkmili və tənsixi¹⁷ zəruri şeylərdən hesab edir və deyir ki: Əcəba, İsa, Musa dininin batil edənini olmadımı? Məhəmməd İsa dinini batil etmədimi? O¹⁸, sonradan gələn məzhəblərə dində təkmil və tənsix yaratmaq üçün ixtiyar vermiş və aləmi qətiyyəni məzhərdən xali bilməmişdir.

Hal-hazırda diri məzhər olan Mirzə Hüseynəli, Babın əqidəsinə görə onun bə'zi əhkamını dəyişdirmək və onun dinində bə'zi qanunları artırmaq ixtiyarına malikdir.

On beşinci: Babi alimlərinin əlaməti islam alimlərinin əmmaməsi kimi on beş batmanlıq, günbəd şəklində kobud deyil, dərvişlərin sarıqları kimi yüngüldür.

On altıncı: Mərdi-Səyyahın dediklərindən Bab Seyyid Mirzə Əli Məhəmmədin özünün dəxi xariqa'data və mö'cüzələrə qail olduğu anlaşılmadı. Amma diri məzhər olan Mirzə Hüseynəli mö'cüzənin qüdrətini və xariqa'datı izhar etmək iddiasındadır. Ancaq bir, yaxud iki nəfərin hüsurunda deyil, bəlkə Yer üzünün bütün xalqlarının vəkilləri gərək bir yerə toplanaraq öhdələrinə alsınlar və borc bilsinlər ki, əgər o bir mö'cüzə göstərsə, o vaxt Babın dinini qəbul etsinlər. O surətdə diri məzhər olan Mirzə Hüseynəli xalq vəkillərinin tələb etdikləri hər bir mö'cüzəni göstərəcəkdir.

On yeddiinci: Onda birdən artığına qazanc ilə pul vermək Babın dinində haramdır¹⁹.

On səkkizinci: Yoxsul dindaşlara kömək etmək varlı babilərə vacibdir.

On doqquzuncu: Babilərin əqidəsində on doqquz sayının şə-rəfi vardır. Lakin bunun nə cəhətdən belə olduğu doğru anlaşılmadı. Hər ay on doqquz gün sayılır və bundan əvvəl hər gün on doqquz rük'ət namaz, hər il on doqquz gün oruc tutmaq avam üçün zahirən olmuşdur. Amma indi isə bu tərk edilmişdir. Babilərdən heç kəsə namaz və oruc məcburi deyildir.

HEKAYƏT

Altmış il bundan əqdəm Firəngistanda, xüsusən ingilis məmləkə-tində filosoflar mütəəddid təsniflər yazıb kəsb və təderrüsün lüzumiy-yətini və mənfəətini xalqa bildirdilər və qayətdə müəssir moizələrinin qüvvəti ilə xalqı övzai-məişətin təhsilinə bir mərtəbədə şövqmənd etdilər ki, xalq biaram karxanalar yapmağa və sənaye işlətməyə iqdam edib az müddətdə külli-aləmin ehtiyacına kafi miqdardan bəməratib ziyadə əqmişə və əmtəə hazırlayıb, Firəngistanda və sair əqalimdə hər şəhrin bazar və karvansaralarını ənvə və əqsam əşya ilə doldurdular. Və bu əməlin məalından saf qafil idilər və hərgiz xəyallarına xüsur etmirdi ki, bu işin nəticəsi aqibət ərbabi-tənxahın iflasına bəis olacaqdır, zira ki, bəni-növ'i-bəşərin əyyami-həyatında üç qisim ehtiyacı

var: Əvvəlcisi – ehtiyaci-cismanidir, ikincisi – ehtiyaci-əqli, üçün-cüsü – ehtiyaci-ruhani.

İnsan əyyami-həyatında daima təlaşdadır ki, bu üç ehtiyacı rəf' etsin və həyatın ləvazindən bəhrəyab olsun. Ehtiyaci-cismani rəf' olur təhsili-məlbusat və mə'kulat və məsakin və vəsaili-əməniyyət ilə; ehtiyaci-əqli rəf' olur təhsili-ülum və təhqiqi-qəvanini-təbiət və inkişafı-əsrari-xilqət¹ ilə. (Əgər insan bu ikinci ehtiyacın rəf'inə cahid olmasa, onunla... arasında bir fərq yoxdur). Ehtiyaci-ruhani rəf' olur məhəbbəti-əyal və məhəbbəti-əqrəbə və dustan və məhəbbəti-vətən ilə. Hətta məhəbbəti-əyal və vətən bir mərtəbədə ruha müəssirdir ki, bə'zi əmzicəyi-əfradi-bəşərdə əyalın və vətənin müfariqəti həlakətə dəxi bais olur.

Əvvəlcü ehtiyacın, yə'ni ehtiyaci-cismaninin rəf'i üçün lazım olan vəsait, – necə ki, bəyan olundu, – əhəmmi-zəruriyyəti-həyatidir². Pəs hər kəs onun təhsilinə məcburdur ki, iqdām etsin. Bu surətdə əgər bir para vəsailin kəsbinə miqdari-kəfafdan³ zaid dərəcədə iqdām olunsə, kasibinə nisbət başqa vəsailin nöqsanına bais olacaqdır.

İngilis həkimlərindən⁴ birisi, Sismond adlı, müşahidə etdi ki, ərəbi-istitaət külli-tənxahlarını xalqın ehtiyacından zaid miqdarda əmtəə və əqmişənin tədarükünə sərf etdilər ki, fəruşa yetirsinlər. Bu surətdə haman ərəbi-istitaətin əməlinə onların iflasını piş-əzvəqt istinbat edib ehtiyata düşdü və onları qəflətdən oyatmaq üçün Londonda parlamentdə məcməi-amdə minbərə çıxıb keyfiyyəti-məsturu təqirir və bu məsəli və'zinin təqviyətində bəyan elədi.

Məsəli-həkim Sismond

Əyyami-sabiqədə – ki, hələ elmi-sehr və cadu aləmdən məfqud olmamışdı, – bir dərviş illər ilə Hindistanda günbədi-dəvvarın⁵ dövründə riyazətə oturmuş və ənvə və əqşam sehr dualarını günbədi-dəvvarın sinəsinin dəftərinə səbt etmiş, səyahət əzmilə Firəngistana güzar eləmişdi və Germaniyada Leypsiq şəhərində çay kənarında Qandalin adlı bir nəqqaş nəmsənin evində mənzil tutmuşdu. Dərvişin heç xidmətkarı və müsahibi yox idi. Hər gün evdən çıxıb gedərdi axşamədək şəhərdə gəşət edərdi. Axşam qayıdıb gəlib haman mənzildə yatardı. Amma onun tamam mə'kulatı və məşrubatı haman mənzildə hazır olurdu. Nəqqaş Qandalin təəccüb etdi və öz-özünə dedi ki, görəsən bu tədarükat nə vəch ilə dərvişə hasil olur?

Bir gün səbh çağı gəlib xəlvətcə dərviş olan otağın pəncərəsinin dalısında durub busdu görsün ki, dərvişə kim çaydan su gətirəcəkdir üzünü yumağa. Gördü ki, dərviş ayağa durdu, taxtın altından süpürgəni götürüb qabağında yerə qoydu, bir dua oxudu, süpürgəyə üfərdü, sonra süpürgə bir adam şəklinə düşüb, tez sənəyi qapıb, qapını açıb yüyürdü çaya, sənəyi doldurub gətirdi. Dərviş haman saatda yenə bir dua oxudu, haman adam yenə süpürgə şəklinə düşdü. Amma Qandalin ikinci duanın oxunduğunu heç görmədi və heç bilmədi ki, ikinci dua da var ki, haman adamı yenə süpürgə şəklinə salar.

Qandalin bir fəqir və əhlü əyal sahibi nemsə idi. Nökəri və kənizi yox idi ki, onun evinə çaydan su gətirsin. Həmişə özü səbh çağı iş üstündən durub, sənəyi götürüb, çaydan su daşıyardı və gətirib evində çəlləklərə və qablara tökərdi, oturardı öz peşəsinə məşğul olardı. Fikir elədi ki, nə əcəb rahatlıq mənim üçün hasil olar, əgər dərvişdən bu duanı öyrənə bilsəm ki, süpürgə hər gün mənim evimin suyun daşıya, mən asudə işimə məşğul olam. Bu niyyət ilə bir gün səbh tezdən gəlib dərviş oturan otağın qapısının dalısında gizləndi, diqqət ilə huş və guşunu verdi haman duanı – ki, bir-iki söz idi, – öyrəndi, getdi. O birisi gün səbah vaxtı arvadına dedi ki, Mariya, dur süpürgəni bura gətir. Arvadı süpürgəni gətirdikdə, alıb qabağına qoydu, dərvişdən öyrəndiyi duanı oxudu, üfərdü, süpürgə haman saat bir adam şəklinə düşüb sənəyi qapdı, yüyürdü çaya, sənəyi doldurub, gətirib çəlləyə tökdü. Qandalin və arvadı sevindiklərindən mədhuşvar oldular ki, bir belə ne'məti-üzma onlara nəşib oldu və şəkildən ləzzət aparırdılar və şəkil peydərpey gedirdi su gətirirdi, çəlləklərə və qablara tökürdü. Tamam çəlləklər və tamam qablar doldu. Şəkil elə yenə su daşıyıb tökürdü. Su çəlləklərdən və qablardan daşib evə dağıldı. Nəqqaş başladı çıxırmağa ki, dəxi bəsdır, dəxi lazım deyil. Şəkil nə qanır! Elə haman qərar ilə çayın suyunu daşıyır... Su evi ağzına götürdü. Qandalin və arvadı tənqə gəldilər, başladılar hər ikisi çıxırmağa ki, dəxi istəmirik. Şəkil qulaq asmadı. Arvadı balaca uşaqlarının əlindən tutub həyətə qaçdı. Qandalin baltanı qapıb vurdu şəkilə, iki parça elədi. O saatda haman parçaların hər birisi əli sənəki bir şəkil olub, iki tərəfdən başladılar su daşımağa... Qandalin başladı balta ilə bunları parçalamağa; şəkillərin hər parçası ki, yerə düşürdü, bir başqa şəkil olurdu, əlində bir sənək çapırdı çaya, su daşımağa. Cümləsi on altı parça idi, on altı şəkil dönmüşdü. Qandalin yoruldu, baltanı saldı yerə, iki əlli başına-dizinə cırpa-cırpa fəryada

başladı. Qonum-qonşu tamam fəryadına yığıldılar, gördülər ki, Qandalinin evində və dəhlizində və nəqqaşxanasında su dizə çıxıbdır və tamam nəqqaşlıq alat və əsbabı nə nəqqaş təsvirəti su üzündə üzür və on altı adam şəkli sakit və samit elə su daşıyıb evə tökürlər, qonum-qonşular da şəkillərə yalvardılar ki, bəsdir dəxi, su lazım deyil, daşımayın. Şəkillər qulaq asmadılar. Qonşular tez dərvişi axtarmağa hər tərəfə adam saldılar. Dərvişi haradan tapacaq idilər? Qandalinin arvadı başına-döşünə çırpı-çırpı həyəət içində şivən edirdi. Biçarə Qandalin bilmirdi ki, nə eləsin. Lailac qalmışdı. Birəhm şəkillər elə su daşıyırdılar, evə tökürdülər. Az qaldı ki, evin bünövrəsinə rəxnə yetişsin ki, nagh dərviş mənzilə qayıtdı, ər və arvad haman saat dərvişin əl-ayağına düşdülər, yalvarmağa başladılar. Dərviş haman saat bir dua oxudu, şəkillər tamam süpürgəyə döndülər. Qandalinin canı xilas oldu və evi viran olmaqdan salim qaldı və ona tövbələtmə oldu ki, dəxi... yesin dədəsi ilə, bir də dua ilə özünə su daşıyan qayırmasın.

Su insana lazımdır və insanın əlzm həvaicindən birisidir. Amma əgər kəfəf miqdarından ziyadə olsa, Qandalinin başına gələn müsibətə bais olur.

Pəs məlbusat insanın cismani ehtiyacının rəf'inə lazımdır. Əgər kəfəf miqdarından ziyadə olsa, məsrəfə yetişməyəcəkdir. Və onun ziyadətinin təhsilində sərf olunan tənəx əbəs olub, biləvəz qalacaqdır. Və ərəbi-istitətin iflasına səbəb olacaqdır.

*“Политическая экономия” kitabından tərcümə
edəni: Mirzə Fətəli Axundzadə; Qocur, sentyabrın
əvvəli, hicri 1282-ci il (miladi 1865)*

CON STÜART MİLL AZADLIQ HAQQINDA

İngilis filosofu Con Stüart Mill azadlığı izah etmək məqsədi ilə yazdığı kitabda göstərir:

– Canlılar aləmində insan daima tərəqqi tələb edən bir növdür və fikir azadlığı olmadan tərəqqi mümkün ola bilməz. Tərəqqinin nəticəsini zəmanəmizdə sivilizasyon adlandırırlar.

Sivilizasyon elə bir ümumi məfhumdur ki, onun məzmununda bütün sənətlər, fənlər, qüdrəti-dövlət, millətin asayışı və mədəniyyə-

tin bu kimi şərtləri cəm olmuşdur. Pəs bu cür tərəqqi o zaman imkan tapar ki, cəmiyyətin fərdləri öz fikirlərində müqəyyəd olmasınlar; hər nə istəsə desin və hər nə bacarırsa etsin. Və əgər onun sözü, ya işi cəmiyyətin başqa fərdlərinin nəzərində məqbul olsa, cəmiyyətin başqa fərdləri də düşündükdən sonra onu təsdiq edər və ondan fayda taparlar; əgər məqbul olmasa, başqa bir adam onun səlahiyyətsizliyini bəyan edər.

Bu üsula “kritika” deyirlər. Fikir azadlığı olduqda kritikanın faydası o olacaqdır ki, nəhayət, get-gedə müxtəlif fikir və rəylərin toqquşmasından haqq yerini tutacaq və mədəniyyət aləmində tərəqqiyat zühur edəcəkdir.

Əgər cəmiyyət öz fərdlərinə fikir azadlığı verməsə və onları atababanın və övlünün qərar verdikləri şeylərlə kifayətlənməyə və bunlardan kənara çıxmamağa və ağıllarını mədəniyyət işlərində işlətməməyə məcbur edərsə, bu surətdə fərdlər yer əkən, məhsul toplayan və hər bir işi düşünmədən və fikir vermədən görən avtomat olarlar və ya onlar dəyirman atlarına bənzərlər ki, hər gün müəyyən dairədə dolanarlar və öz vaxtında da arpa-saman yeyib su içər və yatarlar, sonra genə oyanıb haman dünənki dolanışı dünyanın axırına qədər təkrar edirlər. Və bu biçarə atların hərgiz xəbəri olmaz ki, dünyada çəmənlər, otlaqlar, çayırıqlar, çiçəklilər, meşələr, dağlar və dərələr vardır; əgər bağlı olmasaydılar, dünyada gəzərdilər və o könül açan yerləri görərdilər və dünya ne’mətlərindən tamamilə faydalanmış olardılar.

Bu gün bizim kürəmizdə Hindistan brəhmənlərinin və Musa dininin peyrəvləri və Çin dövləti qanunlarına bağlı olanlar haman dəyirman atları kimidirlər ki, dinlərin və qanunların meydana çıxdığı tarixdən bu günə qədər onların halında heç bir dəyişiklik üz verməmişdir və bundan sonra əgər minlərcə il bu tərzdə keçsə, genə bu biçarələrin əvvəlki halı ilə axırkı halları arasında heç bir fərq olmayacaqdır. Bəlkə demək olar ki, onlar daima geri gedəcəklər; çünki insan növünün tərəqqisi ağıl ilədir, bu biçarələrin ağılı üçün isə hərəkət yolu bağlanmışdır.

Avropa əhalisi də, papaların təsəllütü və katolik məzhəbinin şiddəti nəticəsində miladi tarixin ortalarına qədər yuxarıda zikr olunan biçarələr kimi idi. Lakin miladi tarixin ortalarında mütəfəkkirlər, hükmə və filosoflar zühur etdi və papalara itaət etmək boyunduruğunu boyundan atdılar və katolik məzhəbinin əleyhinə qalxışdılar və revolyusyon, yə’ni şuriş etdilər və dedilər ki: Bu nə deməkdir ki, biz də insan sinfindən olduğumuz halda, ağıl və bilikdən payımız olduğu

halda, özümüzü bir neçə nəfər elmsiz və mərifətsiz papaların və həvariyyunun ki, vaxtı ilə bə'ziləri balıqçı, bə'ziləri də paltaryuyan olmuşlar, qulu edək?.. Əgər bu növ avamaldadan şəxslər bu əsrdə bizə təsadüf etsələr, biz onları bilik dərəcələrinə görə, öz məclis və müsahibətimizə layiq bilmərik. Necə ola bilər ki, biz onlara baş əyək!

Oxucu özü insaf etsin ki, onlardan hansı biri Nyuton və Uatta bərabərdir? Aya, rəvadır ki, Nyuton və Uatt və Avropa əhəlisinin bugünkü tərəqqisinə bais olan minlərcə bu kimi bəşər dostları, filosof və mütəfəkkirlər, bu nadanlara nisbətən qul vəziyyətində dursunlar, onları özlərinə ağa qərar versinlər və onların haqlı-haqsız hökmlərindən çıxmağı qətiyyənlə caiz bilməsinlər?

Fərz edək ki, bu din və qanun sahiblərinin sözlərindən və hökmlərindən bə'ziləri bəşəriyyətin əhvalına aid hüsn və səlahiyyətdən xali deyildir, amma onların düşüncələrində məcburilik meydana çıxdığından və onlar fikir azadlığını aradan qaldırıqlarından, o növ hökmlərin rədd edilməsi vacibdir. Çünki onların qanunlarından hasil olacaq fayda, fikir azadlığının olmamasından üz verən ziyan yanında, dəniz yanında bir qətrə kimidir.

1618-Cİ İLDƏ BAĞDAD YAXINLIĞINDA TÜRKİYƏ ORDUSUNUN VƏZİYYƏTİ

Məşhur Birinci şah Abbasın atası Məhəmməd şahın hökmranlığı zamanında İran ağır bir vəziyyətdə idi. Onun siyasi süqutu yaxınlaşmaqda idi; başsızlıq və daxili çəkişmələr məmləkəti sarsıtmışdı. Padşah öz xasiyyətinin zəifliyi üzündən sərkərdələrin özbaşınalığının qarşısını almaqda aciz idi. Onlardan hər biri müxtəlif yollarla birinciliyə və hakimiyyətə çatırdı və bundan sonra başqalarını əzirdi və özünə tabe etdiyi əyalətləri talan edirdi.

Firqələr təşkil olundu və xanlar bir-biri ilə müharibəyə başladılar. Daha güclü olan xanlar, şah hakimiyyətini qəbul etməyib bir sıra əyalətləri ələ keçirdilər.

İranda həmsərhəd olan dövlətlər varlanmaq fürsətini əldən vermədilər. Bilxassə türklər düşmən qonşunun bu vəziyyətinə sevinirdilər. Təbiətləri üzrə tənəbəl olan və nə ölüyə, nə də diriyyəyə hay verən türklər belə dəqiqələrdə işğalçılıq ehtirası ilə yanırırlar.

Türklər İran sərhədlərini tez keçdilər və bir o qədər də zəhmət çəkmədən bütün Azərbaycanı və başqa həmsərhəd mahalları zəbt etdilər. O biri tərəfdən Buxara xanları Xorasan əyalətinin bir hissəsini tutdular; Xorasanın özü də, Herat də qorxu altında idi.

O zaman Xorasanda yaşayan on səkkiz yaşlı şahzadə Abbas Mirzə Xorasan əmiri Mürşidqulu xanın köməkliyi ilə kiçik bir qoşun dəstəsi götürüb Qəzvinə hərəkət etdi və təxtü-tacın ona verilməsini atasından xahiş elədi. Əmirlərin özbaşınalığından tənə gəlmiş Məhəmməd şah oğlunun xahişini yerinə yetirdi, özü onu taxta oturtdu, bağrına basdı və xoşbəxt padşahlıq etməsi üçün xeyir-dua verdi.

Cavan padşah öz səltənətini düzəltmək və nizama salmaq üçün böyük zəhmətlər çəkməli idi. O bilirdi ki, şərəfə bais olan vassallardır. Və bir neçə il dalbadal onlarla təkbətək vuruşub, onların özbaşınalığını aradan qaldırmağa və onları nüfuzdan salmağa zəhmət sərf etdi; iş o dərəcəyə çatdı ki, bunun adı çəkildə onlardan hər biri yarpaq kimi əsirdi. Vassallar İranı qüvvətli bir əlin idarə etdiyini və onların üzərində dəmir iradəli bir şəxsin hakimiyyət sürdüyünü görüb sakitləşdilər. O zaman Şah Abbas öz qüvvəsini hiss etdi; özbəklər Xorasandan, türklər isə aldıqları yerlərdən qovuldular.

Şah Abbasın cəmi səciyyəvi sifətləri bir yana, ancaq bir şeyi demək lazım gəlir ki, bir sərkərdə və hakim olaraq, açıq meydanda, silah gücünə yox, incə fənd ilə, vəziyyətdən və fürsətdən istifadə edərək düşməne qalib gəlirdi. İşdə və vuruşda qorxaq olan Şah Abbas ancaq müharibədən və onun nəticələrindən heç də qorxmazdı; müvəffəqiyyət qazanacağına arxayın olanda, hətta özü müharibə etmək fikrinə düşərdi. Gördüyü işlərdə cəsarətli olması, sərəncamlarındakı fəaliyyət, işdə cəld tərpənməsi, əlverişli cəbhələr seçməsi, müxtəlif manevralarla düşməni aldatması, yorması və azuqə tapmaq yollarını onun üzünə bağlaması sayəsində Şah Abbas həmişə düşmən üzərində qələbə çalardı.

Sərkərdələrinin məsləhətlərinin ziddinə olaraq o, türklərlə üzbüüz gəlməkdən qaçmış və dörd dəfə onların ən qüvvətli ordularını məhv etməyə müvəffəq olmuşdur; həmin orduları müharibə zamanı özlərinə azuqə tapmaq imkanından məhrum etmişdir. Düşmən ordusunda aclıq və onun labüd nəticələri olan xəstəlik və ruh düşkünlüyü əmələ gəlməyə başladığı bir zamanda, düşmən ordusunun baş komandanı geri çəkilməyə məcbur olduqda, şah qoşunları düşmən ordusu sıralarının müxtəlif hissələrində qarışıqlıq törədir, onların pozulmasını və tələf

olmasını axıra çatdırırdı. Müxtəsər, demək olar ki, Şah Abbas fitrətən partizan müharibəsi sərkərdəsi idi. O, bir neçə ildə vətəninin düşmənlərinə qalib gəlmiş və onları nəinki İranın əvvəlki hüduqlarından qovmuş, hətta İranla həmsərhəd olan bir çox müxtəlif torpaqları da ələ keçirmişdi.

Azərbaycandan qovulmuş türklər sonra Bağdadı və onun əyalətlərini də əldən verdilər. Bu itkinin ciddiyyətini hiss edərək türklər 1618-ci ildə onu iranlılardan geri almaq fikrinə düşdülər. Hafiz Əhməd paşaya baş komandan adı verərək, Babi-ali onu lazımı vəsaitlə təchiz olunmuş böyük bir ordu ilə qalanı almaq və iranlılarla müharibəni davam etdirmək üçün Bağdada doğru göndərdi. Ancaq Şah Abbasdan onun ələ keçirdiyi qəniməti geri almaq çətin idi. O, düşmən ordusunun hərəkət etdiyini eşitcək, dərhal mühasirə olunmuş Bağdadın köməyinə gəldi və Bağdadın bir neçə mənzilliyində qərargah quraraq, öz səliqəsi ilə türklər üçün cürbəcür fəlakətlər hazırlamağa başladı. Türkiyə baş komandanı Şahın mühasirədəkilərə köməyə gəlməyi xəbərini aldı: o, mühasirəni götürməkdənsə, Şah qarşısına müharibəyə getmək fikrinə düşdü. Şah, düşmən türk qəbilələri arasında təhlükəli bir vəziyyətdə idi. Onu əzib ordusu ilə (bu ordu tələsik hərəkət etdiyi üçün, İranın müxtəlif hissələrindən çağırılmış bütün qoşunlarla hələ birləşməmişdi) qovduqdan sonra yenə də Bağdad mühasirəsini başlamaq olardı. Lakin Türkiyə baş komandanının qalanı almaq üçün başlanmış işlərdən əl çəkməyə ürəyi gəlmirdi. O, vəziyyət müsaid olarsa, Bağdadı hücumla almaq üçün, yaxud mühasirədəkilər arasında başlamış acliqla Bağdadı təslimə məcbur etmək üçün həmin işləri qüvvətli surətdə davam etdirməyi lazım bildi. Lakin Şah Abbas Türkiyə baş komandanının Bağdad qapılarının açarlarını ələ gətirə biləcəyi səbəblərini aradan qaldırdı. İgid Səfiquluxanın komandanlıq etdiyi qalaya onun mahiranə fikirləşdiyi bir yol ilə 1000 nəfər təzə qoşun keçirildi. Sonra oraya 3000 pud barıt və güllə aparıldı. Bu iş elə məharətlə görüldü ki, hətta bir çox İran sərkərdələrinin buna inanmağı gəlmirdi; hücumla başlayıb faydasız olaraq çox adam itirən və hücumdan əl çəkən türklər isə buna artıq dərəcədə heyrət edirdilər.

Bu zaman şah türklər arasında böyük qanqaralığa səbəb olan bir iş gördü: o, köhnə Bağdadın çay üstə çıxan qərb qapıları vasitəsi ilə mühasirədəkilərə 500 xalvar taxıl, çoxlu qoyun, toyuq və başqa şeylər çatdırmağa bildi. Türklər şahın hərbi hiylələrinə haqlı olaraq təəccüb etdikləri bir

zamanda, Şah ordusu təzə gəlmiş qoşunlarla qüvvətləndi. Bu zaman Şah ordudan bir qoşun ayıraraq Türkiyədən gələ biləsi qoşunları türklərə tərəf buraxmamağı və var qüvvə ilə düşməni hücumlarla narahat etməyi ona tapşırırdı; o, özü Bağdada yaxınlaşırdı.

Şahın bu sərəncamları nəticəsində Türkiyə baş komandanı bərabər qüvvəli və öz padşahlarının onlarla olmasından ruhlanmış bir orduya qalib gəlmək ümidini itirərək, bu ordu ilə vuruşmaqdan çəkindi və öz mövqeyində dayanıb qalaya qarşı fəal əməliyyatı davam etdirdi; İran qoşunu isə ağıllı və cəsarətli Zeynal xanın sərkərdəliyi ilə ona rahatlıq vermirdi. Zeynal xan düşmən cəbhəsinin ətrafında dərin xəndəklər qazımaq əmrini verdi. Hərçənd artıq türk qoşunu içərisində ərzağın bir qədər azlıq etdiyi hiss olunurdu, amma onlar Türkiyə qoşunu mühafizəsi altında çoxlu azuqə gəlməsini gözləyərək, bu vəziyyətə səbrlə dözürdülər. Birdən yarımac əsgərlərdən olan qoşun içərisində belə səs yayıldı ki, bu qoşun dəstəsi iranlılar tərəfindən məhv edilmişdir və bütün azuqə ehtiyatı da əllərindən alınmışdır. Türkiyə baş komandanının vəziyyəti çox çətin idi. Yeddi aylıq uğursuz mühasirədən sonra sultandan icazəsiz mühasirəni götürmək biabırçılıq olardı və baş komandanın da ölümü ilə nəticələnmə bilərdi; bilmərrə qələbə ümidi verməyən mühasirəni davam etdirmək isə ağılsızlıq olub, yorğun ordudan sağ qalanları da məhv etmək demək idi. Bu ağır vəziyyət türkləri Şah ilə barışmaq üçün cəhd etməyə vadar etdi; ancaq danışıqlar nəticəsiz qaldı. Bu arada qalanı mühasirə edən Türkiyə ordusunun özü İran səyyar dəstələri tərəfindən mühasirə olunmağa başladı. Başqa bir çarə qalmamışdı: Hafiz Əhməd paşa İstanbula namə göndərməyi və geri çəkilmək üçün icazə istəməyi qərar etdi. Ordusunda baş verən aclıq haqqında bir söz deməkdən çəkinərək, o, özündən asılı olmayan, qələbəni ləngidən və İranla müharibəni başqa bir əlverişli vaxta keçirməyi tələb edən səbəblər gətirirdi. Bu namənin qasid ilə göndərilməsindən istifadə edərək, bir çox türklər evlərinə və dostlarına məktublar göndərdilər. Lakin qasid İran qoşun dəstəsinin gözündən yayına bilmədi, tutuldu və bütün məktublarla Şahın hüzuruna gətirildi. Bu məktublar arasında türk ordu rəislərindən olan, sadədil və həqiqəti sevən bir türkün İstanbula, öz dostuna yazdığı məktub da var idi. Şah Abbasın tarixçisi İskəndərbəy bu məktubu özünün farsca “Aləmara” kitabında nəqil edilən bu hadisənin təsviri içərisinə salmağı lazım görmüşdür. O, məktubun məzmununu dəyişmədən, əslində olduğu kimi türk dilində

vermişdir. Bizə mə'lum olduğuna görə, hələ Avropa dillərində e'lan olunmamış bu maraqlı tarixi sənədin tərcüməsini burada veririk:

“Mehriban və səmimi dostum Müslühi-Çələbi əfəndiyə məhəbbətlə dolu dostluq salamı göndərərək vəziyyətimiz haqqında aşağıdakı mə'lumatı yazıram. Həqir ruhumuz hələ bədənimizdədir və gecəgündüz sizin xoşbəxtliyiniz üçün Allaha dua edib sizinlə görüşməyi arzu edirik. Bütün arzuları yerinə yetirən Allah-taala özü bizi sizin zi-yarətinizə nail etsin. Əziz dostum, peşmanlıq və təəssüflə keçən yürüşümüz haqqında sənə nə yazım? Bədbəxtliklər beşiyi olan bu Bağdadı görüm bərbad olsun! Belə bir yürüş heç düşməyə də qismət olmasın! Doqquz aydır ki, hələ onun daşlarından biri də yerindən tərpənməmiş və xarab olmamışdır. Zalım iranlılar gəlincəyə qədər biz yeraltı lağım-lar qazıb minalar düzmüşdük, pilləkanlar düzəltdik və hücumla hazırlamışdıq; lakin bizim qalanı almaq cəhdimiz hər dəfə faydasız oldu. Qapı qulu adlanan yeniçərlərdən və könüllü cavanlardan minlərlə seçmə adamımızı itirdik. Qələbə hər gün məl'un mühasirədəkilərin tərəfində olmuş və hər dəfə sadıq bəndələr şikəstlik tapmışdır. İşlərimiz belə getməkdə idi, birdən bizi çox pərişan edən bir xəbər yayıldı ki, Şah mühasirədəkilərə köməyə gəlir. Bunun dalınca da bizim rahatlığımızı pozanlardan biri olan Zeynal xanın sərkərdəliyi ilə Şahın qırx minlik ön dəstəsi yaxınlaşdı; məl'un və zalım iranlılar Dəyalə çayını keçdilər, gəlib qabağımızda durdular və vuruşmağa hazırlaşdılar. Bu arada Şahın özü qanıqıcı ordusu ilə bu dəstənin ardınca bizə yaxınlaşdı və bizi saymayaraq qoşunun bir hissəsini ayıraraq Məndili qalası üzərinə göndərdi; burada bizim baş komandan tərəfindən qoyulmuş Məhəmməd Ağa və Mustafa paşa onlara tapşırılmış qoşunlarla birlikdə düşmənin qarşısında dayanmağa bilmədilər. Qala zorla alındı, türk qoşununun bir hissəsi məhv edildi, qalanı əsir düşdü və iranlıların özləri kimi dinsiz vəziyyətə gətirildilər. Lakin qalası qoşununun da başına eyni iş gəldi.

Bu itkilərin xəbəri müsəlman ordusu içərisinə çox böyük bir qorxu saldı. Baş komandan hələ fikrə gedib nə etməli olduğunu düşünürdü: o, tutduğu cəbhəni tərk edib Şahla müharibəyə girişməkmə, yaxud Bağdadın mühasirəsini davam etdirmək üzərində fikirləşirdi. Birdən xəbər aldı ki, Şah özü sür'ətlə bizə doğru hərəkət edir. Zalım Zeynal xanı Şah ordusunun keçməsi üçün Dəyalə çayı üzərinə kəndir körpü salmağa qoymamaq lazım idi. Bunun üçün baş komandan Diyarbəkir valisi Murad paşaya seçmə əsgərlərdən 15000 adam verib 6 top ilə

həmin yerə göndərdi; ancaq təəssüf ki, Murad paşa oraya gəlincəyə qədər, körpü artıq qurtarmışdı və məl'un Zeynal xanın özü ilə birlikdə üç, ya dörd min iranlı körpünü qoruyurdu. Kaş Allah tezliklə bu Zeynal xanı öldürəydi!

Murad paşa dərhal onunla vuruşmağa girişib, özünün bütün dəstəsi ilə ona həmlə etdi; iranlılar onları cəsarətlə qarşıladılar və onların iki, ya üç hücumunu dəf edərək özləri də bizə hücum etdilər. Bizim bəd-bəxtliyimizdən, Allahın anlaşılmayan qəzası mövcibincə göy sakinləri türk qoşununa mərhəmət etmədilər; qoşunun sıraları pozuldu, Murad paşa məğlub oldu və ancaq bir neçəsi yaralanmış və soyulmuş yoldaşları ilə qaçıb qurtardı. Dostum, təsəvvür et ki, onların gecə vaxtı bizim düşərgəyə gələrək, Diyarbəkir, Qaramin, Gelab və Anadolu alaylarının məşhur, seçmə qəhrəmanlarının tələf olduqlarını xəbər vermələri qoşuna necə tə'sir buraxa bilər!

Bu işdən sonra Şah maneəsiz öz qoşunlarını çaydan keçirərək bir dəstə qoşun bizim üzərimizə, bir dəstə köhnə Bağdadın üzərinə göndərdi; özü də gah orada, gah burada görsənərək, bizimlə gizlənqaç oynamağa başladı. Bir sözlə, biz Bağdadı mühasirə etdiyimiz halda, özümüz Şah tərəfindən mühasirəyə alınmış olduq. İndi bilmirik kimə qarşı əməliyyat aparaq, qalaya qarşı, ya Şaha qarşı? Birinci təqdirdə Şah bizə rahatlıq verməz, ikincidə isə mühasirədəkilər bizim arxa cəbhəmiz üçün təhlükə törəder. Bu vəziyyət bizi düşərgə ətrafına xəndək çəkməyə məcbur etdi və bu maneəyə baxmayaraq, gözümüzün qabağında iranlılar öz alaylarını döyüş qaydası ilə düzərək bizim üzərimizə hücum etmək fikrinə düşdülər. Başqa çarə yox idi, baş komandan dərhal davaya hazırlaşmağı əmr etdi. Qala qarşısında mina düzməklə məşğul olan yeniçərlərdən savayı, biz hamımız – böyükdən–kiçiyə qədər, atlı–piyada – iranlıların qarşısına çıxdıq. Tüfəng və top atışmaları başlanıb gün batıncaya qədər davam etdi. Bu zaman qoşun komandanı Zeynal xan şiddətli hücumla keçdi. Bunun alayları şən qışqırıqlarla, güllə və qumbaralara e'tina etməyərək, sel kimi üzərimizə töküldülər. Hücum elə yekdillik və qətiyyətlə başlandı ki, Elbrus dağı da onun qabağında davam gətirməzdi. Ön sıralarımız əzildi və geriye, baş komandan özü oturduğu mərkəzə doğru atıldı. Mərkəz də hücumun zərbəsindən pozuldu. Xəndəkdə döyüş meydanı çox dar olduğundan cərgəyə düzülmək mümkün deyildi. Piyadaların bir çoxu iranlıların atlarının ayağı altında əzildi, bir çoxu xəndəkdən keçib möhkəmlənmiş düşərgədə

mühafizəyə sığına bilmədi, əks tərəfə qaçdı və xəbər-ətersiz itdi; qoşunun qalan hissəsi düşərgəyə keçə bildisə də, bunların pərvanə kimi qanadları yanmış, ürəkləri üzülmüş idi.

Bu işdən sonra baş komandan öz yanında qoşun rəislərinin hərbi şurasını çağıraraq, e'lan etdi ki, artıq bir də düşərgə arxasında iranlılarla toqquşmaq yaramaz; biz qalaya qarşı əməliyyatımızı qüvvətləndirməliyik ki, bəlkə qalanı təslim edə bilək. Hamı bir səslə bu təşəbbüsü bəyəndi. Lakin Şah bizim xəyalımızı duydu və keçən gecə 15 minlik qoşunun mühafizəsi altında mühasirədəkilərə dəvə və qatırlarla 3000 yük ərzaq çatdıraraq bizim ümidimizi puça çıxardı. Bu iş mane olmaq üçün göndərdiyimiz alaylar bədbəxtlikdən məğlub edilib, Şətt çayında batırıldılar və çoxlu miqdarda ərzaq gözümüzün qabağında gəmilərlə qalaya daşındı. Biz bunun qarşısını ala bilmədik. Bu şikəstlik və müvəffəqiyyətsizliklərdən türk ordusunun beli бүkүldү. Qalanı almaq ümidini itirdik, özümüzü xilas etmək üçün düşünməyə başladıq; çünki işlər pis şəkil aldı; Bağdadı almaqdansa bizim özümüzü iranlılar əzib təbə edə bilərdilər. Bu əsnada Şah öz qoşun dəstələri ilə bizi əhatə etdi və vətənimizin daxili hissələri ilə bütün əlaqəmizi kəsdi. Yalnız quru yolu ilə yox, heç su ilə də bir quş belə bizim yanımıza uçub gələ bilməzdi. Böyüklükdə Dunaydan geri qalmayan Şətt və Fərat çayları İran süvarilərinin ayağı altında kiçik bir çay kimidir. Hillə, Kərbəla, Fəllucə və Müseyib kimi yerlər artıq qəsb edilmiş və o yerlərdə Aslan paşanın və başqa böyük paşaların sərkərdəliyi altında olan bütün türk qoşunları qırılmışdır. Bədbəxtliyimizi qələmim yazmağa, dilim nağıl etməyə acizdir. Artıq çoxdandır ki, müqəddəs düşərgəmizə heç bir tərəfdən azuqə çatdırılmır. Bə'zilərinin əvvəlki ehtiyatı qurtarmış, bə'zilərininki az qalmış və bu qiymətlərə satılır: bir vakiyə un 40 ağçaya, iki vakiyə yağ 2 quruşa, 1 vakiyə xurma 1 quruşa, bir keyl arpa 8 quruşa, üç dirhəm çörək 1 ağçaya, bir vakiyə at ətə 40 ağçaya. İftixar və ləzzətlə həmişə paxlava yeyən adamlar indi at ətinə baxanda sevindiklərindən peyğəmbərə şükür-səna göndəirlər. Əvvəllər Misir kətanından köynək geyən o şəxslər indi dağılmış çadır cındırlarından köynək geyəndə sevinirlər. Qəhvəxanalarda oturub iranlılara istehza edən xudbin və özlərini öyən ağalar indi ən adi bir iranlını belə görəndə onu Firdövsinin qəhrəmanı Rüstəm kimi hesab edirlər. Allahın köməkliyi ilə iranlıların varını alıb özlərinə dövlət düzəltmək xəyalına düşən bu yalançı pəhləvanlar, indi özləri öz çadır və şeylərini tərk edərək öz həyatlarını

qurtaranda sevinirlər. Bir dəstə nökrə yanlarında, gümüş yəhərli at üstündə hamama gedən dövlətlilər indi palanlı eşşək sahiblərinə ürəkdən həsəd aparırlar; çünki bütün şəhərdəki adamların ancaq dördə birinin heyvan saxlamağa ixtiyarı vardır, qalanlarının hamısı bu hüquqdan məhrumdur. Əgər yerimizdən tərپənmək lazım gəlsə, qoşunun üç hissəsi piyada sürünməlidir. Bax, indi bizim vəziyyətimiz belədir. Təəssüf ki, hərbi yürüş başlananda Bağdad mühasirəsində istifadə etmək üçün böyük kalibrli mühasirə topları Bəsrədən çıxarılmışdır. Bu toplar xoşbəxt Sultan Süleymanın hökmranlığı dövründən qalmışdır. Onları düşmən üçün qoymaq fikri baş komandanı öldürür. Bu ləkə əsrlərlə Osman nəslı üzərində qalacaqdır! Dəfələri yardımı və pul üçün qasidlər göndərilmişdir, ancaq onların hamısı xəbər-ətərsiz itmişdir; bilmirik iranlıların əlinə keçmişlər, ya ki, öz keyfində olan hökmdarımız bütün türk ordusunun Yer üzündən məhv olmasını istəyir?! Əgər keçən ay bizə kömək gəlsə idi, ordunun xilasına ümid olardı. İndi isə bizim sahib həzrətləri iltifat edib buraya gəlsə də bizə kömək edə bilməz; çünki bizim üçün bir tərəfdən Dəyalə çayı, o biri tərəfdən Şətt çayı, arxadan Şah Abbas, ön cəbhədən də Bağdad təhlükə törədir. Məgər təkcə bir Allah bizi bu qorxunc tələdən xilas edə bilərmi? Müxtəsər, ulu babamız Adəmin vaxtından heç kəs belə bir çıxılmaz girdaba düşməmişdir! Görünür, İran şahının sərəncamları tələyin bizim üçün yazdıqlarına müvafıqdır. Şübhəsiz ki, bunlar hamısı peyğəmbərimizin istəklisi müqəddəs Əlinin xahişi ilə əmələ gəlir. Bilmirik nə üçün bizim İmami-Ə'zəm* bizə belə rəhmsizlik edir. Biz onun qəbrini və müqəddəs sümüklərini xilas etmək üçün buraya gəlmişik və ona da pənah gətiririk. Ancaq, dostum, yüngülfikirli adamların məzəmmətinə düşər olmamaq üçün bu son sözləri ucadan oxuma.

Düşüyükümüz fəlakətə əlavə olaraq, düşərgəmizdə şiddətli xəstəliklər də vardır. Buranın iqlimi iranlıların əyri qılıncından da öldürücüdür. Adamlar əksəriyyətlə ya qəflətən, ya qarın ağrısı və su xəstəliyindən ölürlər. Daima öldürücü, zəhərli küləklər əsməkdədir. Hansı sağlam bədən belə bədbəxt hadisələrin qarşısında dayana bilər?! Xoşbəxt o adamdır ki, bu fəlakətdən qurtara bilər və bir də öz dostları ilə görüşə. Yaxşı dostlara salamımızı yetir. Bizi bağışlasınlar. Bizdən də qoy Allah öz nəzərini kəsməsin. Bərkə düşsək, İmami-Ə'zəmin qəbri yanında can verməklə təskinlik taparıq! Bə'zi şeyləri təfsilat ilə yazmağımıza acığın tutmasın; bir sətir yazmamış hay-küy qopur ki, düşmən

gəlir. Bu məl'un və zalım iranlılar türk qoşunları qarşısında o qədər cəsarətli və qorxmaz olmuşlar ki, bizi qoyun hesab edirlər və qurd kimi üstümüzə tökülürlər...

Bizim düşərgəmizin xəndəyi yanından “vur, kəs!” səsləri kəsil-mir. Gecələr isə rahatlığımız yoxdur. Belimizdən kəməri açmaq və si-lahı yerə qoymaq imkanı yoxdur, ancaq olur ki, iki əl ilə başımızı qo-ruyuruq. Allahdan savayı heç kəs bizim qismətimizdən xəbərdar deyil. Əgər hər şeyi müfəssəl yazmağa dursam, kağız-qələm çatmaz. İnan-mıram ki, məhşər gününün müsibəti bizim düşdüyümüz müsibətdən artıq ola”.

Türk əfəndisi öz məktubunu bu sözlərlə qurtarır və öz rəhbərinin qanmazlığı nəticəsində acınacaq bir hala gətirilmiş Türkiyə ordusunun pozulması haqqında öz dostuna belə mə'lumat verir. Mənim tərcümə etdiyim məktubda söylənilən bu hadisənin doğruluğu, türk tarixçisi Murtuza Nəzmizadənin Bağdad tarixinə dair yazdığı “Gülşəni-xüləfa” adlı əsərdə də təsdiq olunur. Nəhayət, Bağdad yaxınlığında qalmaq imkanı olmayan Türkiyə baş komandanı öz dövlətindən geri çəkilmək icazəsi gözləmədən, ordunun sağ qalmış nəfərlərini labüddən məhv olmaqdan qurtarmaq üçün geri çəkilməyi qət etdi. Ancaq müvəffəqi-yətlərlə ruhlanmış düşmən dəstələri arasından geri çəkilmək də az fəla-kətli deyildi. Belə bir çətin vəziyyətdə o, Şahın mərhəmətinə müraciət etdi; hərbi əməliyyatın dayandırılmasını, Bağdad yaxınlığında onun rəyasəti altında qalmış qoşunların çıxarılmasına və İstanbula qayıtma-sına icazə verməsini təvəqqe etdi və bu mərhəmət müqabilində iki dövlət arasında sülh bağlanmasına ürəkdən kömək edəcəyini və'd etdi. Şah, Türkiyə baş komandanının xahişini qəbul etdi və onun düşər-gədən çıxmasına icazə verdi. Türklər onlara mərhəmətlə aman verildi-yini eşidib sevindilər, heç bir qayda gözləmədən, rəislərini unudaraq öz dərəcəli düşərgələrindən çıxmağa tələsdilər və müxtəlif istiqamət-lərdə dağılıdılar. Bunların çoxu iranlılar tərəfindən soyuldu və çılpaq buraxıldı. Beləliklə, Hafiz Əhməd paşaya tapşırılmış ordudan bir şey qalmadı. Qəlbinə bir qədər təskinlik olmaq üçün, onun başına ağır topları yerə basdırmaq fikri gəldi. Qaldırılması mümkün olmayan başqa ağır şeylər isə öz yerlərində qaldılar. O, sə'ylə möhkəmləndir-dişi düşərgəni dərin bir kədərlə tərk etdi və ordunun azacıq qalıqları ilə İstanbula tərəf hərəkət etdi. Yolda o öz acığını, iranlıların kiçik bir dəstəsindən qorxub qaçmış və bununla da, türk ordusunun hərbi-əhvali-

ruhiyyəsinin zəifləməsinə səbəb olmuş Diyarbəkir valisi Murad paşadan aldı. Yatağanın bir zərbəsi ilə bu bədbəxtin başı bədənindən ayrıldı. Bu, türklərin fəlakəti ilə nəticələnən yürüşün axıncı qurbanı oldu. Bundan sonra Bağdad uzun müddət iranlıların əlində qaldı.

YENGI DÜNYANI FƏTH EDƏN XRİSTOFOR KOLUMBUN TARİXİ

Yer kürəsinin üçdə birindən ibarət olan Yengi Dünya torpağı dəniz vasitəsi ilə qədim dünyadan ayrı düşərək Kolumb dövrünə qədər mə'lum deyildi. Ehtimal ki, keçmiş zamanlarda, məsələn, bir neçə min il bundan qabaq Yengi Dünya torpağı qədim dünya torpağı ilə bitişik olmuş, lakin sonra bir hadisə nəticəsində dənizin suyu onların arasındakı çəpər çəkmiş və o gündən Kolumb dövrünə qədər Yerin bu iki qitəsinin adamlarının bir-birindən xəbəri olmamışdır.

Xristofor Kolumb – ki, hümmətli, böyük bir adam olub, coğrafiya və kosmoqrafiya elmlərinin bilicisi idi, gəmi sürmək sənətində də tam məharəti var idi, – qeybi-ilham adlandırılan aydın fikri ilə düşündü ki, Mühit dənizinin o tərəfində bizə mə'lum olmayan bir quruluq, bir dünya vardır. Bu fikir onun başında elə möhkəmləndi ki, o, bir dəqiqə də bundan ayrılı bilmirdi. Nəhayət, Kolumb Əndəlis padşahının köməyi ilə dənizlər keçib Yengi Dünyanı tapdı.

Birinci fəsil

XRİSTOFOR KOLUMBUN DOĞULMASI

Xristofor Kolumbun uşaqlıq illəri haqqında düzgün mə'lumat yoxdur; onun doğulduğu yer və vaxt da mə'lum deyildir, ata-babası da unudulmuşdur. Dostlarından biri yazmışdır ki, o, təxminən 1435-ci, 1436-cı ildə doğulmuşdur. Kolumbun doğulduğu yer haqqında bir çox ehtimallar vardır; düzgün söz budur ki, o, Genuya şəhərində doğulmuşdur. Kolumbun əsil-nəsəbi haqqında fikirlərdə də ixtilaf vardır. Bə'zi nəcib sülalələr onu öz ailələrindən sayırlar. Amma Kolumbun oğlu Ferdinand – ki, atasının tərcümeyi-halını cəmləyəndir, – bu söz-

ləri rədd edir və deyir ki, onların nəslə atasının dövrünə qədər adsız-sansız idi; ancaq atası şöhrət qazanmışdır.

Kolumbun qohumları yoxsul olsalar da, həmişə yaxşı və hörmətli şəxslər olmuşlar. Kolumbun atası həllac bir adam olub Genuya şəhərində yaşayırdı. Onun üç oğlu var idi: böyüyü Xristofor Kolumb, ikincisi Varfolomey, üçüncüsü isə Çakomba idi ki, Əndəlis tarixçiləri onu Diqo adlandırırlar. Çakombanın bir qızı var idi ki, onun əri Vavarella adlı alçaq adamlardan biri idi. Kolumbun tərbiyəsi kamil olmasa da, ancaq bu xüsusda atası mümkün qədər hümmət sərf etmişdi. Xətti o qədər yaxşı idi ki, əgər güzəranı çətin keçsə idi, xoşnəvisliyi ilə özünə ruzi qazana bilərdi. Bundan başqa o, riyaziyyat elmi və nəqqaşlıq sənətini də yaxşı bilirdi. Bir müddət Lombard məktəbində oxuyaraq, sərf-nəhvi və latın dilini öyrənmişdi. Kolumb gəmi sürməkdə də artıq məharət qazanmışdı. O, riyaziyyat, coğrafiya və elmi-nücumu mükəmməl oxumuşdu. İlk gənclik zamanı onda gəmi sürməyə və coğrafiyaya həvəs oyanmışdı və bu həvəslə o, həmin iki sahənin elmlərini mükəmməl öyrənmək üçün artıq dərəcədə hümmət sərf edirdi.

Son zamanlarda, yə'ni Yengi Dünyanı tapdıqdan sonra Kolumb özünün gəmi sürməyə və coğrafiya elmlərinə olan bu həvəsini ilhamiqeybi və səmavi vergilərdən sayırdı. Bu, həqiqətən belə idi. Çünki heç yerdə görülməyib ki, bir həllac oğlu fasiləsiz olaraq tamam on beş il aramsız bu padşahın, o padşahın qapısına gedib öz məqsədini başa çatdırmağa kömək almaq üçün yalvarıb-yaxarsın, camaatın gözündə dəli kimi görünsün, heç kəsin tə'nə və əziyyətindən ümitsizliyə düşməsin, əksinə, bunlar onun şövq odunu günü-gündən alovlandırsın və nəhayət, ondan misli təsəvvür oluna bilməyəcək böyük bir iş zahir olsun. Bəşər ağılı bu mübhəm hadisəni dərk etməkdən aciz qalır. Qeyri-ilham və səmavi vergi olmasa, başqa yol ilə heç kəsə belə bir hal üz verə bilməz.

Kolumbun əsri çoxlu ixtiraların baş verdiyi əsrlərdəndir. İnsanların cəhaləti, din və məzhəbə uyması nəticəsində coğrafiya və başqa elmlər Avropa torpağından silindikdən sonra, elm yalnız keşişlərin mə'nasız sözlərindən ibarət idi. Onlar özləri zəlalətdə olduqları kimi, xalqı da zəlalətə atırdılar.

Bəşər növünün xoşbəxtliyi üçün faydalı olan elmlər Afrika torpağının içərilərində örtülü qalmışdı. Afrikada yaşayan ərəb alimləri Yer üzünün məsafəsini ərz və tul dərəcələri vasitəsilə tə'yin edirdilər.

Bu elm yavaş-yavaş Avropada yayıldı və şöhrət qazandı. Onun ətrafında əsərlər yazmağa başladılar.

Xristofor Kolumb haman bu əsrdə meydana gəlmişdir.

İkinci fəsil

XRİSTOFOR KOLUMBUN GƏNCLİYİ

Kolumb gənclik çağında məktəbdən çıxıb Genuyaya qayıtdı. O, öz atası ilə görüşərək bir müddət bu şəhərdə yaşadı. Tarixçilərdən bə'zilərini fikrincə bu vaxtlar Kolumb öz atası kimi həlləcliq sənəti ilə məşğul olurdu; lakin doğrusu budur ki, o, məktəbdən ayrıldıqdan sonra gəmi sürmək xidmətinə başlamışdır.

Qalabrinin valisi Anjo, Genuya şəhərində mühüm tədarük görüb çoxlu gəmilərdə Neapolitan ölkəsinə qoşun aparmağa hazırlaşdı ki, o, ölkəni qəsbkarın əlindən alaraq, yenə də öz atası kral Zinerə versin. Ölkənin prezidenti Neynaz da bu səfərdə vali ilə yol yoldaşı idi. Xristofor Kolumbun birinci dəniz səfəri də bu zaman vaqe oldu. Kolumb da prezidentin qoşunu ilə gəmiyə minib yola düşdü.

O, ikinci dəniz səfərinə məşhur pəhləvan Korserin yoldaşlığı ilə çıxmışdır. Bu pəhləvan həmişə Əndəlis ərəbləri və vətənin başqa düşmənləri ilə müharibə edərdi. Bir gün ona xəbər verdilər ki, venesiyalıların bir neçə gəmisi çoxlu mal ilə Flandri şəhərindən qayıdır. Korser öz hərbi gəmiləri ilə Portuqaliyanın sahillərində Lissabon ilə San-Vebesən arasında dayanıb həmin gəmilərin çatmasını gözlədi.

Venesiyalıların gəmiləri yetişəndə Korser onlara hücum edib, müharibəyə başladı. Hər iki tayfanın arasında şiddətli bir müharibə baş verdi. Gəmilər hər tərəfdən bir-birinə hücum etdilər. Xristofor Kolumbun olduğu gəmi venesiyalıların böyük bir gəmisi ilə üz-üzə gəlib toqquşdu. Hər iki tərəfdən gəmilərə yandırıcı maddələr atıldığı üçün, hər iki gəmi od tutdu və onları xilas etmək çətin oldu. Kolumb çarəsiz qalıb gəminin kürəklərindən birini əlinə alaraq özünü suya atdı. O, üz-güçlüyü yaxşı bildiyindən üzə-üzə özünü sahilə çıxardı və yorğun halda yıxıldı; dincəldikdən sonra Lissabon şəhərinə qayıtdı. Bu şəhərdə Kolumbun çoxlu həmyerlisi olduğu üçün o, buranı özünə vətən qəbul etdi. Onun Portuqaliya ölkəsinə düşməsinin səbəbi budur.

**PORTUQALIYA ŞAHZADƏSİ HENRİXİN
MƏLUM OLMAYAN TORPAQLARI KƏŞF ETMƏK
SAHƏSİNDƏ NƏİLİYYƏTLƏRİ HAQQINDA**

Mə'lum olmayan torpaqları tapmaq həvəsi hələ Kolumbdan bir qədər əvvəlki adamların xəyalında baş qaldırmışdı. Buna görə də o zamanlarda Atlantik dənizinin qərb sahillərində bir çox adamlar dəniz səfərinə çıxırdılar.

Tarixçilərdən bə'ziləri sübut edirlər ki, xalqın dəniz səfərinə bu cür meyl etməsinin səbəbi o idi ki, Masam adlı bir nəfər ingilis bir qıza aşiq olub, onu gəmiyə oturdaraq İngiltərə torpağından qaçmışdı ki, öz sevgilisi ilə Fransaya yetişsin. Təsadüfən yolda tərs külək əsərək Masamın gəmisini o vaxta qədər heç kəs tərəfindən nişan verilməyən və əhalisi olmayan bir adaya çıxardı. Bura cürbəcür meyvələr, məhsullar və ağaclarla dolu idi; sonralar bu adanın adını Madrav qoydular.

Amma başqa tarixçilər deyirlər ki, başdan-ayağa behişt bağlarına oxşayan və keçmişdə "Xoşbəxtlər adaları" adlanan Qanar adaları tapıldıqdan sonra, Betlimosun zamanından Kolumb əsrinə qədər yenə də itirilmişdi. Bu da insanların dəniz səfərinə həvəsinin artmasına səbəb oldu.

Maraqlananlardan biri də Portuqaliya şahzadəsi Henrix idi ki, ilk gənclik illərində atası ilə birlikdə Afrika ərəblərinə qarşı müharibəyə başlayıb, Qeyt şəhərinin qapısına qədər qələbə və qəhrəmanlıq bayrağını yüksək tutmuşdu. Döyüşlərin çoxunda o, igidlik və şücaət tutmuşdu. Döyüşlərin çoxunda o, igidlik və şücaət nümunələri göstərirdi. Lakin şahzadənin elmə həvəsi onun müharibəyə meylindən çox-çox artıq idi. Müharibənin ciddi anlarında da elm və fəlsəfi təhqiqat ilə məşğul olmaq xəyalı onun fikrindən çıxmırdı. Şahzadə Qeyt şəhərində olduğu zaman Afrika haqqında ərəblərdən bir çox mə'lumat əldə etdi və burada onun fikrinə gəldi ki, əgər Afrikanın qərb sahillərindən keçilərsə, hər halda elə torpaq tapmaq mümkündür ki, o vaxta qədər heç kəsə mə'lum olmamış olsun. Bu məqsədlə də o, Portuqaliyaya qayıtdıqdan sonra, həmişə alimləri öz mənzilinə yığıb gəmi sürmək sahəsində təhqiqata məşğul olurdu. Henrix riyaziyyatı yaxşı bildiyi üçün, o əsrdə ərəb alimlərinə məxsus olan elmi-nücumu az bir vaxtda

öyrəndi. Lazımı təhqiqatdan sonra şahzadə Henrix yəqin etdi ki, dəniz üzərində səfər etdikdə Afrikanı keçib Hindistana çatmaq və Afrika qit'əsinin bütün sahillərini kəşf etmək mümkün olacaqdır. Bu səfərdən böyük qazanclar əldə etmək və öz vətəni olan Portuqaliyanı namə'lum yerlərin məhsulu ilə doldurmaq mümkün olacaqdır.

Şahzadə Henrixin arzuları bədbin adamlara oyuncaq kimi görünürdü. O günə qədər adamlar belə bir rə'ydə idilər ki, havanın istiliyinin şiddətindən xətti-üstüvanın altından keçmək mümkün deyildir və deyirdilər ki, yalnız Boyador boğazına qədər getmək olar. Ancaq bir adam bu boğazdan uzaqlaşdı, bir daha buraya qayıda bilməyib həlak olar. Bu boğazın yaxınlığında elə burulğanlar vardır ki, insan onları xatırlayanda dəhşətə gəlir.

O əsrin adamları bu fikirdə idilər ki, həmin boğazdan bu qədər uzaqda dənizin suyu, od üzərində qaynayan su kimi, Günəşin istisindən qaynayır. Bu əqidəni alt-üst etmək üçün şahzadə Henrix gəmiçilik elmi sahəsində çox zəhmətlər sərf etdi. O, əsrin bütün alimlərini Saqr şəhərinə çağırıb dənizin məsafəsini, düşərgələri və duracaqları tə'yin etmək üçün məsləhətləşməyə və xəritələr tərtib etməyə başladı. Henrixin bu hümmətinin nəticəsi o oldu ki, onun buyuruğu ilə Portuqaliya gəmişi xəritə və kompasa varlığı ilə cür'ətlənib Boyador boğazından keçməyə cəsarət etdi və gördü ki, bütün qorxular nəhaq imiş. O, Afrika sahillərinin bir çoxunu bələdləməkdən başqa, Azor adalarını da tapıb geri qayıtdı.

1473-cü ildə şahzadə Henrix vəfat edib, bütün vətəndaşlarını təəssüf və kədərə düşür etdi. Naməlum adaları kəşf etmək haqqında onun arzuları öz sağlığında tamamilə yerinə yetmədisə də, onun bu sahədəki sə'yləri nəticəsində o əsrin adamları qəflət yuxusundan oyanıb, coğrafiya elmini öyrənmək və gəmi sürmək sənətində məharət əldə etmək üçün çalışmağa başladılar.

Portuqaliya camaatı tez-tez dəniz səfərinə iqlam edib bir yer, bir ada tapırdı. Qol gücü və silah hədəsi ilə yox, elm sayəsində əldə edilən bu qələbələrle, Avropa ölkələrinin ən kiçiyi olan Portuqaliya fəvqəl'adə bir əzəmət kəsb etdi və qonşu dövlətlərin həsədəsinə səbəb oldu.

Bəli, hansı ölkədə ki, millətin başçısı şahzadə Henrix kimi nəfsani ləzzətləri tərk edərək, elm və inkişaf ardınca getsə, onun vətəndaşları belə bir hümmətin sayəsində çoxlu mənfəətə çatırlar.

**KOLUMBUN LISSABONDA SAKIN OLMASI VƏ
MÜHİT DƏNİZİNİN O TƏRƏFİNDƏKİ BƏ'Zİ
ADALAR HAQQINDA MÜXTƏLİF XƏBƏRLƏR**

Kolumb 1470-ci ilə qədər Lissabonda sakin oldu. O, ucaboylu və qüvvətli bir kişi idi. Xoş siması var idi, üzü uzunsov, nə kök, nə də arıq idi; rəngi qırmızıya çalırdı. Üzündə incə qara xallar görsənirdi. Qızıl-quş burnu kimi əyri burnu və iri gözləri var idi. O, həmişə sadə paltar geyərdi, içkilərdən və zərərli yeməklərdən tamamilə uzaq gəzərdi. Aydın və asan danışardı, insanlarla rəftarında çox mehribanlıq göstərərdi. Məzəcinə görə təbiətində tez incimək xüsusiyyəti olsa da, həmişə ağılının gücü ilə hirsini yatırmağı bacarırdı; heç kəsin qəlbini incitmək istəməzdi.

Kolumb Lissabon şəhərində Henrixin gəmi rəislərindən olan Moni adlı bir şəxsin qızı ilə sevişib evləndi. Onlar Lissabonda sakin oldular. Qayımanası tez-tez dəniz səfərlərində mərhum ərinin başına gələn sərgüzəştlərdən yəznəsinə nəğil edərdi. O, Monidən qalan bütün yarıları və layihələri də Kolumba vermişdi.

Kolumb da bə'zi portuqaliyalılar ilə birlikdə dəniz səfərinə başlayıb Qoniya sahillərinə qədər gedər, həmişə qayıtdıqdan sonra yerlərin və düşərgələrin xəritəsini tərtib edər və öz ehtiyacını da bu yol ilə tə'min edərdi. Nəhayət dərəcədə yoxsulluğa düşər olmasına baxmayaraq, Kolumb yenə də öz qoca atasını yaddan çıxarmayıb, xəritə satmaqla əldə etdiyi pulun yarısını onun dolanacağı və iki kiçik qardaşının tərbiyəsi üçün xərc edirdi.

O zaman coğrafiya elmi çox nöqsan və kəsrlər içində olduğundan, torpaq və dəniz xəritələrində düzgünlük və aydınlıq olmadığından, öz tay-tuşuna nisbətən coğrafiya elmində mahir bir adam xalqın diqqətini cəlb edirdi. Xristofor Kolumb coğrafiyanı başqalarından yaxşı bildiyi üçün az müddətdə böyük bir şöhrət qazandı. Onun çəkdiyi xəritələr həmişə yaxşı satılırdı.

Bir gün Kolumb qit'ələri və Yer üzünün məsafəsini tə'yin etmək barədə fikrə gedərək, coğrafiya qanunlarına görə Yer kürəsinin böyük bir hissəsinin namə'lum olduğunu gördü. Bu gündən etibarən fikirləşirdi ki, hansı bir tədbirlər Yer kürəsinin namə'lum hissəsini tapmaq

mümkündür. Xüsusi ilə yoxsulluq və məhrumiyyət həmişə onu həyəcana gətirirdi; o, bu fikirdə idi ki, öz kəskin ağlı sayəsində bir işə iqlam edib bu yol ilə şöhrət tapsın və yoxsulluq bəlasından xilas olsun. Bu məqsədlə Kolumb öz yaşayış yerini dəyişib, Lissabondan o vaxt yeni adalardan sayılan Portusantu adasına köçdü. Arvadı burada bir oğlan doğdu ki, adını Diğə qoydular. Bu adanın hakimi Kolumbun arvadının qohumlarından olan bir qızın əri idi. Bu səbəb görə də Kolumbun hakimin evinə get-gəli var idi. O, alim və çox mə'lumatlı bir adam olduğundan hakim onunla həmsöhbət olmağı xoşlar və qənimət sayardı. Çox vaxt adalar və qit'ələr haqqında söhbət edib deyirdilər ki, şübhəsiz Afrikanın qərb tərəfində namə'lum torpaqlar vardır ki, bu torpaqlara tərəf səfər etmək və onlardan o yana, Hindistana yol açmaq mümkündür. Kolumb bu adada bir çox tacir və dəniz müsafirləri ilə görüşüb onlardan belə bir xəbər eşitdi ki, Afrikanın qərb tərəfində dənizdə onların gözüne torpaq və dağa oxşayan bir qaraltı görünürdü.

Naşı tacirlərin bu cür sözləri onların şübhələrindən meydana gəlirdi və həqiqətdə doğruluqdan payı yox idisə də, ancaq onları eşitmək Kolumbun niyyətini qüvvətləndirir, şövqünü artırır.

Beşinci fəsil

QƏRBİN O TƏRƏFİNDƏ NAMƏ'LUM TORPAQLARIN OLMASI HAQQINDA XRİSTOFOR KOLUMBDA TƏSƏVVÜR YARADAN SƏBƏBLƏR

B i r i n c i : Xristofor Kolumb deyirdi ki, Yer kürəvi şəkildədir. Beləliklə, Şərqdən Qərbə qədər olan uzun yolu keçib getmək mümkündür. Betlimos qanununa görə o, bu fikrə gəldi ki, Yer kürəsinin ortasında bir mehvər vardır. Elə fərz edək ki, Şərq ilə Qərb arasındakı məsafə iyirmi dörd saatlıq bir yoldur və hər saat da otuz dərəcədən ibarətdir. Keçmiş alimlər on beş saatlıq məsafəni tə'yin edərək yer üzünün qalan hissəsini bilməmişdilər. Portuqaliyalılar axır vaxtlar Azor adalarını və Əhfər boğazını fəth etməklə, guya bir saatlıq məsafəni də kəşf etmişdilər. Beləliklə, səkkiz saatlıq məsafə, yə'ni yerin üçdə biri hələ mə'lum deyildir.

İ k i n c i: Kolumb okeanın bir bu qədər geniş, okeanın bu tərəfi ilə o biri tərəfi arasındakı məsafənin keçilməz dərəcədə çox olduğunu güman etməyən alimlərin əsərlərini düzgün hesab edirdi. O deyirdi ki, alim Aristotel də bu fikri təsdiq edib demişdir ki, Yer kürəsinin ortasından kəmərlər kimi uzanan Sakit okeanın bu tərəfindən o tərəfinə keçmək mümkündür.

Ü ç ü n c ü: Kolumb bu fikirdə idi ki, Qərbi tərəfdə gəyicilər və dağlar görünən bəzi adamların yazıları da onun mülahizələrinə qüvvət verir. Bu dəlillər günü-gündən onun fikrini qüvvətləndirirdi. O, öz sözünün doğruluğuna o qədər inanırdı ki, elə bil namə'lum qitəni gözü qabağında görürdü. Onun bu qənaəti bəzən öz fikrini sübut üçün ayrı-ayrı şəxslərlə apardığı danışıklarda da görünürdü.

Altıncı fəsil

KOLUMBUN PORTUQALIYA PADŞAHINA TƏKLİFİ

Xristofor Kolumb öz niyyətində möhkəm olduqdan sonra Portuqaliya padşahının yanına gedib bildirdi ki, əgər padşah mənə gəmi və xidmətçilərə kömək etsə, Afrika sahillərini keçib, Atlantik dənizi ilə qərbi tərəf səfər edib elə torpaqlar taparam ki, heç kəsə mə'lum olmasın; o yerlərdən dövlət üçün hesabsız sərvət əldə edib, oradan Hindistana yol açaram.

Portuqaliya padşahı işin əvvəlində Kolumbun sözlərini xam xəyal hesab edib, onun təklifinə kifayət qədər e'tina etmədi. Lakin Kolumb öz dəlillərini möhkəm bir e'tiqad ilə söylədikdə, padşah heyətdə qalıb məsələ ilə maraqlanmağa başladı. Buna görə də onun təklifini məsləhət evinin müzakirəsinə həvalə etdi. Məsləhət evi Kolumbun namə'lum torpaqlar haqqında dəlillərini nəzərdən keçirərək, bu dəlilləri öz arşını ilə ölçdü və Kolumbun başını xarab hesab edib təklifini tamamilə rədd etdi. Əlavə olaraq yazdılar ki, Afrika sahilləri hüdudundan hər cür dəniz səfəri mənasızdır, namə'lum torpaqları tapmaq məqsədi ilə olan dəniz səfərlərinin zərərdən başqa heç bir faydası yoxdur. Bu səfərlər nəticəsində insanlar öz adi peşələrindən geri qalıb xam xəyallar ilə sərgərdan olur və dövlətin sərvət və qüdrətinə zərər

yetirirlər. Portuqaliya dövləti bu yaxın zamanlara qədər düşmənləri ilə müharibə aparırdı. Rəiyyət arasında xəstəliklər də yayılmışdı. Əgər bundan sonra dəniz səfərlərinə də iqdam olunsaydı, hər halda bu, Portuqaliyanın öz düşməni olan Qastiliya qarşısında tam acizliyinə səbəb olacaqdır. Dövlətin şövkəti ölkənin ərazi genişliyi ilə deyil, padşahın ədalət və cavan-mərdliyi ilə təyin olunur. Əgər Portuqaliya dövləti öz imkanlarını nəzərə almayıb dəniz səfərinə iqdam edərsə, şübhəsiz, səhv etmiş olar. Allaha şükür, bizim padşahın qarşısında böyük işlər vardır ki, o, bunları sona çatdırmaqla yaxşı ad və yüksək şöhrət tapacaqdır. Daha xam xəyalın nəticəsi olan dəniz səfərləri ilə öz rəiyyətlərini əziyyətə salmaq nəyə lazımdır? Əgər Portuqaliya padşahı şücaət meydanında şöhrət kosunu qapmaq istəyirsə, gərək...

SÜAVİ ƏFƏNDİNİN ƏQİDƏSİNƏ QARŞI YAZILMIŞ TƏNQİDİN SURƏTİ

Yüksək İran dövlətinin maarif naziri nəvvab-müstətab-əşrəf-ərfə-vala E'tizadəüssəltənə şahzadə Əliqulu Mirzənin xidmətinə. Allah-taala yüksək səadətini daimi etsin!

İstanbul əsilzadələrindən Əli Süavi əfəndi adlı bir şəxs Osmanlı dövləti başçılarından üz döndərərək, Londona mühacirət edərək, orada Osmanlı dövləti başçılarından əleyhinə, ölkəni idarə etmək və siyasət işlərində onların yanlış tədbirlərini (əlbəttə, haqsızlıqla) isbat üçün türk dilində “Müxbir” adlı bir qəzet çıxarır¹.

Mən köhnə islam xəttini dəyişdirmək barədə dövləti-əliyyəyi-İranın Maarif Nazirliyi ünvanına yazıb, cilidləyib, sizin nəvvab-müstətab-həzrət-əşrəfinizə ixtisasımı bildirən ərizəmlə göndərməyə hazırlaşdığım zaman Parisdəki dostlarımdan biri² tərəfindən göndərilmiş Süavi əfəndinin qəzetinin keçən il çap olunmuş bir nömrəsini aldım.

Qanım qaraldı. Rahatlığım yenə də zəhmətə çevrildi. Məcbur oldum ki, yenə də qələmi əlimə alıb, bu evi yıxılmış osmanlının fikri və əqidəsi barədə tənqid yazım və onu ikinci ərizəmlə bərabər zərfin içində nəvvab-müstətab-həzrəti-əşrəfinizə göndərim. Köhnə islam yazısı üslubunu dəyişdirib, islah etmək üçün məruzəmdə qələmə aldığım dəlillərdən sonra Süavi əfəndinin qəzetini görməyə lüzum qalmırdısa da, bir məsələni sübut üçün qəzeti sizə göndərməyi də vacib

bildim. Bununla sübut olunur ki, xətti-əlifbanı dəyişmək məsələsi kiçik məsələ deyil. Qoy hamı bilsin ki, bu gün bu məsələ hər yerdə, hər guşədə dillərdə gəzməkdədir. Xalqını, millətini və vətənini sevib dost tutanların hamısının gözü, millət başçılarından bu xüsusda görəcəkləri qərar və tədbirin intizarındadır.

Nəvvab-müstətab-əsrəfiniz yüksək Qacar sülaləsinə mənsub olub, fəzilət və mərifət cəhətdən özünüz kimilərdən və məqamca sizə yaxın olanlardan seçildiyinizə görə, yəqinimdir ki, türk dilini necə ki, lazımdır, bilərsiniz. Lakin onu da düşündüm ki, Tehranın alim adamlarından bəziləri əslən fars olduqlarına görə ola bilsin ki, türkcə qəzeti oxuyub anlamaqda acizlik çəkərlər. Ona görə də həmin qəzeti farscaya tərcümə edib, əslilə bərabər göndərirəm.

Süavi əfəndi islam əlifbasını islah etmək üçün dörd növ yol göstərir:

Birinci qisim – Mənim keçmiş layihəmə işarə edir ki, bu layihə onun əlində vardır.

İkinci qisim – Melkum xanın yeni layihəsinə işarə edir ki, bu da onun əlində var.

Üçüncü qisim – Yenə də Melkum xanın yeni layihəsinə, ancaq saitləri ona daxil etmək şərti ilə işarə edir.

Dördüncü qisim – Süavi əfəndinin öz əqidəsidir ki, onu şərh edir və üstün tutur.

Fəzilət və mərifət sahiblərinin nəzərinə təqdim olunan mənim tənqidim məhz bu dördüncü qisim haqqında olacaqdır.

Süavi əfəndi cənabları öz izahatının ikinci maddəsində e'tiraf edir ki, yazımızın islahı ən vacib məsələlərdən biridir. Bu məsələni kiçik məsələ saymaq olmaz, çünki yazının islahı xalqımızın elm və sənaye cəhətdən inkişafına səbəb olacaqdır.

O, qəzetinin başqa bir yerində qeyd edir ki, Avropa əhalisi yazı üsullarının əlverişli olması sayəsində elmləri öyrənmək işində böyük tərəqqi əldə edib, həmişə bizdən irəliyə düşmüş və üstünlük qazanmışdır. Biz isə əlifbamızın nöqsanlı olması üzündən hal-hazırda malik olduğumuz biliklərdən başqa öz mərifət və tərbiyəmizə heç bir şey əlavə edə bilməmişik və ona görə də geridə qalmışıq.

O yenə də yazır: “Müsəlman uşaqları 3-4 il məktəbə ayaq döydükdən sonra yenə də öz dillərində qəzet oxuya bilmirlər. Lakin Avropa əhlinin uşaqları, əlifbalarının əlverişli olması sayəsində bir neçə həftə dərs alandan sonra öz dillərində çap olunan qəzetləri oxuya bilirlər.

Demək, aydın oldu ki, əlifbamızın qüsurlu olması bizim elmlərdən və sənayədən məhrum qalmağımıza səbəb olmuşdur. Habelə aydın oldu ki, Avropa əhli öz əlifbalarının əlverişli olması sayəsində elmdə, sənayedə çox böyük tərəqqi edib, həmişə bizdən irəlidə gedərək hər cəhətdən üstün olmuşdur.

Bu da aydın oldu ki, onların uşaqları bir neçə həftə ərzində öz əlifbalarını öyrəndikdən sonra ana dilində qəzet oxumağı bacarırlar; lakin bizim uşaqlarımız bizim əlifba ilə 3–4 il oxuduqdan sonra bunu bacarmırlar.

Siz, Süavi əfəndinin bu e'tirafını unutmayın ki, mən başqa bir məsələnin izahına başlayım və görüm bu osmanlı necə qane edəcəyəm.

İndi görək, elm sahəsində tərəqqimizi tə'min üçün bizim qarşımızda qüsurlu əlifbamızdan başqa yenə də maneələr varmı? Bəli, başqa maneələr də vardır. Əvvəlcə bu maneələri qeyd edim.

İran və Rum ölkələrində yaşayan və islam dinində olan biz yazıqların dili fars və türk dilləridir. Ərəblər bizə qələbə çaldıqdan sonra dinlərini bizə qəbul etdirdikləri kimi, dillərini də bizim dilimizə qatmışlar və bizi məcbur etmişlər ki, öz dilimizdə yazılan kitabları oxuyub başa düşmək üçün ərəb dili və onun qaydalarını da bilək. Buna görə də biz məcburuq ki, farsca yazılmış əsərləri anlamaq üçün iki dil və türkcə yazılmış əsərləri başa düşmək üçün üç dil öyrənmiş olaq. Bir halda ki, fransızlar, ingilislər və yunanlar təkcə öz dillərini öyrənməklə, onların dilində yazılmış bütün əsərləri oxumağa və öyrənməyə qadir olurlar.

Digər tərəfdən, ərəb dilini öyrənməyin bu dilin əhli olmayan bizlər üçün əlifba nöqsanlarından əlavə, başqa xüsusi çətinlikləri də vardır ki, ərəblərin sayəsində qiyamətin gününə qədər bu çətinlikdən xilas olmayacağıq və əlacsızlığımızdan bu çətinlikdən xilas olmaqdan belə gözüümüzü həmişəlik çəkmişik. Bu çətinlik isə ərəb hərflərinin xüsusi imlasından ibarətdir. Məsələn, سین Sin (Sad) səsləri; ذال (Zal) ضاد (Zad) səsləri; həmzə və عين (ayn) səsləri; حـ (ha) ها (h a) səsləri; تا (Ta) طـ (Ta) səsləridir ki, bizim ləhcəmizdə biri digəri ilə eyniləşir. Ona görə də, bizim uşaqlarımız bu hərflərin ərəb dilinə məxsus imlasını yadda saxlamaq üçün nə qədər böyük zəhmət çəkməlidirlər.

Bu çətinliyi aradan qaldırmaq bizim üçün mümkün olmasa da, yazı üsulunu dəyişdirmək mümkündür. Ona görə də, görək, bizim yazımızı çətinliyi nədən ibarətdir?

Birinci – bizim yazımız sağdan-sola yazılır. Bu cür yazı qaydası soldan-sağa yazılan yazı qaydasından xeyli çətindir.

İkinci – bizim hərflərin çoxu nöqtəlidir. Belə bir vəziyyət isə yazının gec yazılmasına və oxuyarkən ən şiddətli çətinliyə səbəb olur.

Üçüncü – آ او ای -dən başqa, səsli hərflər, yə'ni saitlər yazıda samit hərflər sırasına daxil olmurlar. Onların tələffüzdə tələb olunan bir çoxu isə, məsələn, fəthə, zəmmə, kəsre, fəthə ilə kəsre arasında olan bir səs (E) və (Ö) hərfinin iki cür oxunması, öldü اولدى və oldu اولدى kəlmələrində hədsdən asılı olurlar.

Dördüncü – həds ilə oxunan bu saitlərdən başqa, üç hərf daha, yə'ni: ün, in və ən vardır ki, onlar “rəf’li tənvin”, “nəsbli tənvin” və “cərrli tənvin” adlanır və ərəb adlarının axırında həds ilə oxunur.

Beşinci – bu saitlərdən başqa bizim mədd, təşdid, cəzm və vəqf əlamətlərimiz də olmalıdır.

Altıncı – bizim hərflərimizdən hər birinin dörd cür şəkli vardır. Şəkillər hərfin tutacağı yerin tələbinə görə anbaan dəyişilir. Lakin fransız və ingilis hərflərinin hər biri vahid bir şəkllə malikdir ki, hər yerdə o cür yazılır.

Yeddinci – nuni-səğir türk dilində ərəbi kafa ك və əcəmi kafa, bu kəflərin hər ikisi isə, fars və türk dillərində bir-birilə eyniləşir.

Qeyd edildiyi kimi, yazının bu qədər çətinliyi üzündən biz Qur’anı düzgün oxumaq üçün ələcsizlik ki, fəthəni, zəmməni, məddi, təşdidi, cəzm və vəqf əlamətini hərflərin üstündə yazıb, kəsre ni isə hərflərin altına qoyaq. Rəf’li, nəsbli, cərrli, tənvinləri bildirmək üçün hərflərin üstündə qoşa zəmmə, qoşa fəthə yazıb, hərflərin altına isə qoşa kəsre qoyaq. Bununla belə, bizim uşaqlarımız bir il ərzində və əksər hallarda iki il ərzində Qur’anı oxuyub qurtara bilmirlər.

İndi isə Süavi əfəndi istəyir ki, biz uşaqlarımızı oxutmaq üçün “Gülüstən”, “Bustan”, Hafizin divanı və başqa dərs kitablarını da Qur’an kimi fəthə, kəsre, zəmmə, tənvinlər, mədd, təşdid, cəzm və vəqf əlamətləri ilə yazaq və əlifbamızda olmayan bə’zi saitləri bildirmək üçün hətta hərflərin üstünə 1, 2, 3, 4, 5 kimi həndəsi rəqəmlər də qoyaq. Necə ki, yəhudilər öz uşaqlarını bu qayda ilə oxudurlar, biz də yəhudiləri təqlid edib, uşaqlarımızı bu cür oxudaq və elə ki, uşaqlarımız təhsildə başlanğıc pillədən son pilləyə ayaq qoydular, o zaman fəthə, zəmmə, kəsre, tənvin və sair işarələri onun gözü önündən qaldıra q, yenidən saitsiz, hərəkəsiz və işarəsiz yazını oxumağa mübtəla edək.

Çox yaxşı, biz Süavi əfəndinin bu cür təklif və məsləhətini məmnuniyyətlə qəbul edirik, ancaq bu şərt ilə ki, o da bizim uşaqlarımızın onun göstərdiyi yazı qaydaları üzrə bir neçə həftə dərs keçdikdən sonra Avropa əhlinin uşaqları kimi öz dilimizdə qəzet oxumasına zəmin olsun. Çünki bizim yeganə məqsədimiz belə bir yol tapmaq idi ki, elmləri öyrənmək sahəsində Avropa xalqlarından geridə qalmayaq. Allaha çox şükür olsun ki, bunun üçün çarə tapıldı. Süavi əfəndiyə tam minnətdarıq ki, o, bu yolu bizə nişan verdi. Bundan yaxşı daha nə ola bilər? Avropa əhlinin uşaqları əlifbanın asanlıq sayəsində bir neçə həftə dərs keçdikdən sonra öz qəzetlərini oxuya bilirlər, biz də istəyirik ki, bizim uşaqlarımız da bir neçə həftə məktəbə getdikdən sonra bizim qəzetləri oxuya bilsinlər.

Xa... xa... xa!.. Süavi əfəndi qaçır. O, bizimlə belə bir şərt bağlamır, belə bir zəmanəti vermək istəmir. Mən isə onun yaxasından əl çəkmə deyiləm.

– Xeyr ha, Mirzə Fətəli, sən nə üçün Süavi əfəndinin yaxasından bir qədər möhkəm yapışmısan? O, kamil adamdır, özü çox yaxşı qanır ki, bu iş baş tutası deyildir. O, belə bir şərtə necə girişsin və belə bir zəmanəti necə versin? Süavi əfəndinin məsləhət gördüyü əlifbadakı bütün o saitlər, hərəkətlər, əlamətlər, işarələrlə çətin, çox çətin ki, bizim uşaqlar bir neçə həftə dərs oxuduqdan sonra qəzet oxuya bilərlər. Məgər Süavi əfəndinin özü bunu bilmir ki, bu yazı ilə dərs keçilərsə, bizim uşaqlarımız bir neçə həftədən sonra deyil, bəlkə də beş il oxuduqdan sonra belə, hərəkətləri və işarələri gördükdə “Sütünəvəndə”ni tələffüzə gətirə bilməyəcəklər. Ərəbcə olan bu beyti də düzgün oxuya bilməyəcəklər:

və bu dörd kəlməni: تروح عنه الطير وحشية والاسد من خيفته تفرع
هذا الفتى ولدى سلاله احمد

düzgün tələffüz edə bilməyəcəklər. Yazıq uşaqlarımızın heç bir təqsiri yoxdur. Onlar nə bilsinlər ki, ay Mirzə Fətəli, sən هذا (həza) yazıb oxuyursan; هَذَا (həza) oxuyursan; فتى (fəti) yazıb فتا (fəta) oxuyursan. Əhmədin hərəkətləri isə lap böyük müsibətdir. *Ərəblərin evi yıxılısın!³ *Ərəb dilini öyrənmək, o dildə danışan xalq olmadığımıza görə, başımıza böyük bir bəladır⁴. Uşaqlar doqquz cəhəti yadda saxlamalıdırlar və oxuduqları zaman hər ismə təsadüf etdikdə xəyallarından keçirib bilməlidirlər ki, o doqquz cəhətdən ikisi həmin adda mövcuddurmu, ya yox? Əgər mövcuddursa, isim hallanmayandır, əgər mövcud deyilsə,

demək isim hallanandır. Əgər bunda qəflət etməsələr də, hər halda həmin ismin hərəkə və saitlərini oxuduqda mütləq səhvə yol verəcəklər. İndi, de görək bizlərdən hansımız, taza oxumağa başlayarkən bir neçə həftədən sonra o dərəcəyə çata bilərik ki, isimlərin hallananları ilə hallanmayanlarını bir-birindən seçib fərqləndirməyi bacaraq? Məgər, dərd birdir ki, onun dərmanını tapa bilək! Bu məsələ Süavi əfəndinin özünə tamamilə aydındır və bu barədə o, əsla mübahisəyə girişə bilmir. Demək, yazıq, düşünmədən bir söz demişdir; daha bunun üçün onu bu qədər sıxışdırmağa dəyməz.

Çox yaxşı! Mən Mirzə Fətəli, bu şərt və zəmanət təklifindən vaz keçirəm. Ancaq Süavi əfəndi cənablarından xahiş edirəm ki, savadlanma məsələsində son həddi və dərəcəni tə'yin etsin. Yə'ni o desin görək, bir uşaq nə halda, nə məqamda savadlanmışlar dərəcəsinə çata bilər ki, biz həmin məqamda sait və hərəkələri onun gözü önündən götürək?!

Mən öz əqidəmcə bizlərdən heç birimizin bu məqama çatdığını zənn etmirəm. Bizim əlifbamız o qədər çətinidir ki, əgər biz öz ana dilimizdə savadlanmanın başlanğıc dərəcəsiindən son dərəcəsinə birtəhər çata bilsək də, ərəb dilində, çox kamil olan bə'zi alimlərimizdən başqa heç birimiz özümüzü kamil savadlı hesab edə bilmərik. Hətta, bu kamil alimlərin özləri də belə, bu dildə səhv və xətalara yol verməkdən tamamilə tə'min deyildirlər. Çünki ərəb dilində Cövhəridən kamil savadlı olmaq heç kəsə mümkün deyildir. “Qamus” müəllifi Məhəmməd Firuzabadi öz kitabında həmişə yazır ki: “Əl-Cövhərinin səhvi” və “Əl-Cövhərinin səhvi iki haldan xali deyildir. Ya Cövhəri kəlmənin hərəkələrində səhvə yol vermişdir, ya da ki, Firuzabadi özü səhv edir. “Qamus”un farsca mütərcimi də Firuzabadiyə iradlar tutur. Mən isə bilmirəm ki, haqq bunlardan hansının tərəfindədir. Hər halda bunun o qədər də əhəmiyyəti yoxdur. Cövhəri də, Firuzabadi də kamil savadlı adamlardır. Onların ərəb dilindəki biliklərinin üçdə biri, dörd-də biri belə, bizim hər hansımızda olsaydı, tamamilə kifayət idi. Lakin sözüüm ondadır ki, Süavi əfəndinin göstərdiyi yol ilə getsək, bizim uşaqlarımız 15 il, hətta 20 ildən sonra belə kamil savadlılar dərəcəsinə çata bilməzlər. Əgər biz hərəkələri və işarələri onların gözü önündən qaldırıb, onları hərəkəsiz, işarəsiz yazı oxumağa məcbur etsək, görəcəyik ki, həmin əvvəlki korlardır. Onlar yenə də uzun müddət bu “çılpaq” yazılar üzərində zəhmət sərf etməlidirlər ki, onları da oxumağa adət edə bilsinlər.

Yazı üsulunda islahat aparmaqdan əsas məqsədimiz bundan ibarət idi ki, oxumağı öyrənmək üçün lazım olan uzun müddət qısa müddətlə əvəz olunsun. Əlifbanın çətinliyi nəticəsində ömrümüz nəfis elmləri öyrənmədən əvvəl, kəlmələrin və cüz'i şeylərin üstündə zay olmasın. Süavi əfəndinin təklif etdiyi üsul islahat deyil, əksinə bir çətinliyin üzərinə digər bir çətinliyi əlavə etməkdir. İndi təsəvvür ediniz, tutaq ki, mən farsca və ya türkcə və ya ərəbcə bir kitab yazmışam və ya bir kitabı çap edirəm; hərflərin üstünü və altını saysız və hesabsız nöqtələrlə doldururam, fəthə, zəmmə və kəsre düzürəm, mədd, təşdid, cəzm, vəqf əlamətləri yığıram və üç cür tənvin də yazıram və bunlardan əlavə, 1, 2, 3, 4, 5 kimi həndəsi rəqəmlər də yazıram. Mənim bu kitabım sizin gözünüzdə nəyə oxşayacaqdır? Dağ çapmaq belə bir kitabı oxumaqdan, yazmaqdan və çap etdirməkdən daha asandır. Bu, məgər islahatdır? Bu, məgər asanlaşdırmaq vasitəsidir? Ramazandan çox razıydıq mı ki, Şəvvaldan da altı gün alıb ona qatırıq? Nöqtələrdən, fəthədən, zəmmədən, kəsredən, tənbindən və sair işarələrdən çox razıydıq mı ki, indi də həndəsi rəqəmlərdən onlara yeni işarələr əlavə edirik? Özü də ki, yəhudiləri təqlid yolu ilə!

Biz artıq təqliddən təngə gəlmişik. Təqlid bizim evimizi yıxmışdır. İndi-indi bu qərara gəlmişik ki, təqlid boyunduruğunu boynumuzdan ataraq qaranlıqdan işıqlığa çıxmaq, azad və sərbəst fikirli yaşayaq. Bir məsələdə yəhudilərə təqlid etdik və “Biz Adəm övladına kəramət göstərdik. Onları səhrada və dənizdə gəzdirdik, onlara pak maddələrdən ruzi verdik, onları üstün yaratdıqlarımızın çoxundan üstün tutduq” kimi hörmətli ayənin ziddinə olaraq, bütün yer üzü xalqlarını murdar və natəmiz hesab edib, onlardan uzaqlaşmağı lazım bildik və bunun nəticəsini də gördük. Başqa xalqlarla qaynayıb-qarışmadığımıza görə, bu günə qədər elmləri və sənətləri öyrənməkdən məhrum olduq. Daha bəsdir, bundan belə artıq yəhudilərə təqlid etməyəcəyik.

علم را تقلیدشان برباد داد
 «ای دوصد لغت براین تقلیدباد»
 جهل مارا اجتہاد آمد پدر
 الحذر از اجتہاد ای باخبر

Onların təqlidi elmi bada verdi,
 “Bu təqlidə iki yüz lə'nət olsun!”
 Bizim cəhalətimizin babası ictihad olmuş,
 Ey hüşyar insan, ictihaddan qaç!

Əxbarilərə xitab:

این همه غوغا و شورش در جهان
اختلافات همه تبریزیان 9
هم ز تقلید است هم از اجتهاد
سینه چاک از هر دو میخواهیم داد
بادان تقلید مارا سرزنش
خاصه از تقلید هود خرمنش

Dünyada qopan bu qədər qovğa və üsyan,
Bütün təbrizlilərin ixtilafı,
Həm təqliddəndir, həm ictimahdan,
Sinəmizi açaraq hər ikisindən aman istəyirik.
Təqlid üçün bizə eyb olsun,
Xüsusilə də ki, yəhudinin təqlidindən!

Əgər yəhudilərin tə'lim-tərbiyə üsulu tərəqqi və inkişafa səbəb olsaydı, bəs nə üçün onların özləri bu günə qədər ən dəhşətli cəhəlat və korluq girdabında qalmışlar.

Müxtəlif bilikləri öyrənmək üçün bu gün biz məcburuq ki, Avropa xalqlarının dillərindən istənilən mə'nanı verən saysız-hesabsız sözlər alaq və öz dilimizdə işlədək; çünki bu kimi sözlərin qarşılığı bəhs edilən üç dilimizdən heç birində yoxdur. Bundan başqa bə'zi yerlərin, ölkələrin və şəhərlərin adını, şöhrətini bildirən sözlər də bizim indiki əlifba ilə əsla düzgün yazılıb oxuna bilməz. Əgər bu kimi sözləri bütün kitablarımızda və əsərlərimizdə fəthə, zəmmə, kəsre və başqa əlamət və işarələrlə qeyd etsək, yenə də düzgün oxunmayacaq, əgər onlarsız yazsaq, vəziyyət daha pis olacaqdır.

Osmanlı Cəmiyyəti-əlmiyyəsi bizim hazırkı yazı qaydalarımızın çətinliyindən daima şikayət edir. Bu çətinliyin əsas səbəbi hərflərimizin bir neçə şəkildə yazılması, onların kəlmə tərkibində bitişikliyi və fəthə, zəmmə, kəsre, tənvin və başqa işarələrin mövcud olmasındadır. İndi isə, əgər Süavi əfəndinin məsləhəti ilə yazımıza bir sıra yeni işarə və əlamətlər də artırısaq, qoz üstə qoz olar və Osmanlı Cəmiyyəti-əlmiyyəsinin fəryadı göylərə yüksələr.

Əlbəttə, azacıq dəyişiklik olmadan yazı qaydalarını islah etmək mümkün deyildir. O ki mənəm, mən özümün hər iki layihəmdə sabiq

hərflərimizin tərkibini atmamışam, ancaq nöqtələri atmışam və hərəkələri bildirən bə'zi şəkilləri də əlifbaya əlavə etmişəm ki, onların da heç birisi gözümə qərribə gəlməz. Məsələn: şikəstə xətti üsulunda ر (Ra) hərflərini əvəz edən işarəsini fəthə qəbul etmişəm. Elə bil ki, yazırsan: ما آ بجهان خوشتر ازین یکلم نیست Bu şəkli kəsə tə'yin etmişəm ki, əslində lam ilə əlifin birləşməsindən əmələ gəlir. Necə ki, yazıram لااله الاالله Habelə, bu şəkli, ya da bu ع zəmmə təklif edirəm ki, bu da əlifə və ya mimə çox oxşayır. Mədd şəklində də qərribəliyin olmadığı çox aydındır. Hani burada elə bir külli dəyişiklik ki, yeni qaydaya adət edənləri köhnə kitab oxumaqdan məhrum edə bilsin? Biz, hazırkı əsrdə belə, kufi xəttini oxuya bilirik. Çünki kufi xəttin əlifbası əlimizdə vardır. Bəs necə ola bilər ki, biz yeni qaydaya adət etdikdən sonra öz köhnə kitablarımızı oxumaqdan aciz qalaq? Ancaq bu qədər var ki, biz onları, yavaş-yavaş, tədricən yeni qaydada olan əlifbaya köçürəcəyik. Onları köçürmək isə işsiz alimlərimiz üçün pakizə bir iş olacaq və elmlərin sahəsində böyük bir hərəkət başlanacaqdır ki, mən onun vəsfindən acizəm. Çoxlu mətbəələr təşkil olunacaq, xalqın yoxsul və miskin kütlələrinin əli düz-çörəyə çatacaqdır. Yeni-yeni əsərlər meydana gələcək, tamamilə yeni bir aləm qurulacaqdır.

Amma Melkum xan əlifbada əsaslı dəyişiklik aparmağı məsləhət bilir. O da Osmanlı Cəmiyyəti-elmiyyəsinin fikrinə şərik olub, çap işini asanlaşdırmaq məqsədini izləyir. Mənim fikrimcə, bu böyük işdə Melkum xanın nəzəriyyəsi də əsassız deyil. Köhnə kitablarımızı saxlamaq xatirinə bütün xalqı cəhalət və korluq məhbəsində saxlamaqdansa, keçmiş yazı qaydalarımızı kökündən dəyişmək daha yaxşı olardı.

Süavi əfəndi deyir: “Mən qızdırma-titrətmə naxoşluğuna tutulmuşam. Məni müalicə edin, yə'ni əlifbanı islah edin”.

Mən deyirəm: “Yeməyini azalt, xinin ye! (Yə'ni nöqtələri at, hərəkələri hərflərin sırasına daxil et”).

Melkum xan isə deyir: “Havanı dəyiş! Arandan yaylağa köç! (Yə'ni əlifbanın keçmiş şəkillərindən əl çək və yazının hərflərini avropalıların hərfləri kimi zərif və bitişməz yaz!)”.

Süavi əfəndi isə deyir: “Mən, nə yeməyimi azaldıram, nə xinin yeyirəm, nə də havamı dəyişirəm. Bütün yer üzünün xalqları da mənim kimi qızdırma-titrətmə naxoşluğuna mübtəladır (yə'ni onların

da əlifbası qüsursuz deyildir). Qoy onlar da yeməklərini azaltsınlar, xinin yesinlər və havalarını dəyişsinlər (yə'ni görək onlar da öz əlifbalarını dəyişdirləsinlər). O zaman mən də sizin sözünüzdə qulaq asaram. Yoxsa, yox!.. Əgər siz mənim xeyirxahımsınızsa, məni dua ilə müalicə edin (yə'ni keçmiş yazı qaydalarını dəyişdirmədən, onda islahat əmələ gətirin!").

Süavi əfəndi! Mən bu yerdə artıq özümü saxlaya bilmirəm və güzəştə getməyə də əsla meyylim yoxdur. Sən öz qəzetində e'tiraf etmiş ki, Avropa əhalisi əlifbalarının əlverişli olması sayəsində elm və sənaye sahəsində xeyli tərəqqi edib, bizdən irəli düşərək, böyük üstünlük əldə etmişlər.

İndi necə deyə bilərsən ki, görək onlar da öz əlifbalarını dəyişdirləsinlər? Bir halda ki, onların əlifbası xalqın tərəqqisinə mane olmur, nə üçün görək onu dəyişdirləsinlər? Görünür, onların yazısında olan qüsurlar bizimkində olduğu qədər böyük deyildir. Əks təqdirdə, onların uşaqları da bir neçə həftəlik tə'limdən sonra öz qəzetlərini oxumağa qadir olmazdılar. Aydınır ki, onların əlifbasının nöqsanı az, bizim əlifbanın nöqsanı isə çoxdur. Əgər sən desən ki, onların əlifbası ələmətlərin və işarələrin vasitəsi ilə islah olunub, mükəmməlləşdirilmişdir, bəs onda sən nə üçün mənim istədiyim zamanəti vermirsən ki, biz də sənənin dediyin kimi əlamət və işarələri əlifbamıza daxil edib, onlar kimi olaq?

İndi cavabımı ver! Aydınır ki, cavab tapmırsan. Çox gözəl, elə mən də bunu istəyirdim. *Belə isə bundan sonra sözünün dal-qabağını yaxşı düşün! Gör nə demişsən və nə deyəcəksən⁷.

Bəs necə, sən istəyirsən ki, mən və ya Melkum xan dua yazmaqla sənənin xəstəliyinə əlac edək? Mən duası müstəcab olan adam deyiləm. *Melkum xan da məndən betər. Xüsusilə ki, o, kafərdir⁸. Mən o cür müalicəni edə bilmərəm. Mö'cüzə və kəşf-kəramət dövrü keçmişdir. Bu gün Allah bizə qarşı kəməltəfətdir. *Artıq Cəbrayılı bizlərdən heç kəsin yanına göndərmir ki, onun ətəyindən tutub dərdimizi ona açıb söyləyək⁹. Biz insanlardan heç kəsin duasını qəbul etmir.

*Bir neçə gün bundan əvvəl nadir bir hadisə olaraq, Allah mələklərindən iki-üç nəfərini Həkimül-məmalikin yanına göndərmişdir. Həkimül-məmalikin qabiliyyətsizliyi üzündən onların gəlməsi də nəticəsiz qaldı. Yə'ni vücudunda taqət yox idi, ona görə də tab gətirmədi.

Burnundan, qulaqlarından qan açıldı, təngnəfəs oldu, məqsədə çata bilmədi, yarı yoldan qayıtdı¹⁰.

Bu gün biz hamımız başlı-başına buraxılmışıq. Bizim yaxşımız da, pisimiz də tamamilə öz qabiliyyətimizin öhdəsinə atılmışdır. İndi hər bir naxoşluq təbiət qanunlarına müvafiq olaraq müalicə edilir və hər cür islahat təbii vəziyyətdə təbii oluna bilər.

Fransız və ingilis əlifbasından bizim də az-çox xəbərimiz vardır. Onların əlifbasındakı qüsurlar bizim əlifbamızda olan qüsurlar qədər çox deyildir... Yəqin bil ki, əgər onların əlifbası da bu dərəcədə qüsurlu olsaydı, onlar da elmləri öyrənmək sahəsində bizim kimi aciz qalardılar; onların uşaqları da 3-4 il təhsil aldıqdan sonra öz əlifbaları ilə yazılmış qəzetlərini oxuya bilməzdilər və özləri də əlifbanı dəyişdirmək təşəbbüsündə olardılar. Yə'ni onların naxoşluğu da səninki qədər şiddətli olsaydı, müalicə olunmaq üçün şübhəsiz ki, xərəklərini azaldar, xinin yeyər və havalarını dəyişdirərdilər. Elə isə, əsassız təklif etmə! Bə'zi dəyişikliklər olmadan əlifbada islahat aparmaq mümkün deyil, vəssəlam!

İslam əlifbasında heç nəyi dəyişmədən islahat aparmağı istəyən Süavi əfəndinin əqidəsinə qarşı Mirzə Fətəlinin tənqidi bitdi.

*Nəvvabi-müstətabi-əsrəfi-valadan¹¹ xahiş edirəm Tehran qəzetinin mühərririnə tapşırırsınız ki, bu yazı üsulunu dəyişmək məsələsini qəzetin bə'zi nömrələrində məşvərət orqanının rə'yinə müvafiq olaraq yazıb, ölkənin hər tərəfində yaysın ki, bəlkə ətrafdan və xaricdən də fikir sahibləri öz əqidələrini bu barədə yazıb Tehrana göndərsinlər.

Bizim həmməzhəbimiz olan bilik və kamal sahibləri bu günə qədər xalqın axirət dünyası mənafeyi barədə nə yazmışlarsa, kifayət edər. Qoy bundan belə öz fikirlərini xalqın dünyəvi mənafeyi uğrunda sərf etsinlər və xacə Hafizin bu beytini bir daha təsdiq etsinlər:

“Mədrəsənin qiylü qalından ürəyim tənə gəldi.
Qoy bir müddət də mə'suqə və meyə xidmət edim”.

Sentyabr ayı, 1868-ci il, Tiflis
Sizə iqlası olan *Mirzə Fətəli Axundzadə*

MEHRİBAN VƏ ƏZƏMƏTLİ HACI ŞEYX MÖHSÜN XAN, SƏADƏTİNİZ DAİMİ OLSUN!¹

Adres: Darül-kral Londonda. Dövləti-əliyyəyi-İranın səfiri, cəlal sahibi, mehriban və əzəmətli *Hacı Şeyx Möhsün xan* cənablarına, Allah onun səadətini daimi etsin.

Cəlal sahibi olan cənabınız mənim xalqıma mənsub olan birinci adamsınız ki, məni tanıdınız, məni hörmətəlayiq hesab etdiniz və ömrümün bu son dövründə kədərli qəlbimin təsəllisinə bais oldunuz. Xudavəndi-ələm sizi həmişə başıuca və adlı-sanlı etsin ki, qiymətli və sevimli olan bir vücudsunuz. Allah özü şahiddir ki, elə bir gün olmur ki, sizi xatırlamayım və mənim barəmdə etdiyiniz mehribanlıq və səmimiyyətə görə fərəhlənməyim. Sizin xoşniyyətli söhbətləriniz və təriflərinizin sayəsində mən Tehrandə nazirlər və bütün zövq əhlinin yanında şöhrət qazanmışam. Oradan bu vilayətə gələn hər kəs mənimlə görüşmək istəyir. Mənim kimi müsibət görmüş bir insana bu e'tibarsız dünyada bundan yüksək mə'nəvi ləzzət ola bilməz. Nə qədər ki, sağam, sizin bu cür məhəbbət və mehribanlığınız üçün minnətdar olacağam.

“Kəmalüddövlə”nin nüsxəsini, və'd etdiyim kimi, sizin mehriban qardaşınız sərhəng Məhəmmədəğa vasitəsilə sizə göndərirəm və cəlal sahibi olan cənabınızdan bir neçə xahiş edirəm:

Birincisi – bu kitabı mə'rifət, insaniyyət və əminliyinə möhkəm e'tibarınız olan adamlardan başqa heç kəsə oxumayın və göstərməyin!

İkincisi – özünüzdən inandığınız şəxslərdən başqa heç kəsə bu əsərin üzünü köçürmək icazəsini verməyin!

Üçüncüsü – əsəri yazanın adını ancaq sirr saxlayan mö'təbər adamlardan başqa heç kəsə deməyin!

Dördüncüsü – sirr verməyə layiq bildiyiniz və eyni zamanda elm sahəsində mö'təbər hesab etdiyiniz adamlara “Kəmalüddövlə”nin bütün məsələlərinə, bacarsalar, tənqid yazmağı təklif ediniz! Onlara deyiniz ki, “Kəmalüddövlə”nin məqsədi də bu əsərə tənqid yazmaqdır. Lakin onların tənqidlərində gətirdikləri dəlillər hədislərə və ehkama əsaslanarsa, qəbul edilməyəcəkdir və onlara heç bir əhəmiyyət verilməyəcəkdir.

Adı sizə mə'lum olan bu əsərin müəllifi bir çox başqa əsərlərin də müəllifi hesab edilir. “Kəmalüddövlə”ni yazmaqdan onun heç bir

şəxsi-qərəzi, Allaha pənah, yoxdur. Çünki o, İrana və islam xalqlarına əsla ədavət bəsləmir. Hal-hazırda Avropa və Yengi Dünyada da belə bir mübahisə meydana atılmışdır. Onlar, puç əqidələrin ölkə və xalqın səadətindəmi, yoxsa məmləkətin və xalqın bədbəxtliyindəmi səbəb olduğunu axtarırlar. O ölkələrin filosoflarının böyük bir hissəsi belə bir əqidədədirlər ki, puç dini əqidələr ölkənin və xalqın fəlakətinə və bədbəxtliyinə səbəb olur.

Hətta onların ən məşhurlarından olan və son zamanlarda yaşayan ingilis filosofu Boklun dünyada şöhrət qazanıb hamı tərəfindən qəbul edilmiş əsərlərində bu əqidə başqalarının əsərlərindəkindən daha dərin qoyulmuşdur.

Bokl öz iddialarını sübut üçün göstərir ki, puç əqidələrin, keşişlərin və əfsanə söyləyən papanın ardınca gedən İspaniya (yə'ni Əndəlis), Şvetsiya və İtaliya xalqları müasir elmləri və sənətləri öyrənmək sahəsində gündən-günə geridə qalırlar. Halbuki, bu puç əqidələrin zəncirindən xilas olaraq, ağıl və hikməti rəhbər qəbul edən İngiltərə, Fransa və Yengi Dünya xalqları elm və sənaye sahəsində gündən-günə, saatdan-saata irəliləyirlər. Bu ölkələrdə tərəqqi edən elmin nəticəsində böyük ixtiralar və yeniliklər meydana çıxmışdır. Elm bəşəriyyətin asudəçiliyinə və səadətinə səbəb olmuşdur. Avropa xalqları isə elm və maarif sahəsində böyük tərəqqilərə nail olmuşlar.

“Kəmalüddövlə”nin müəllifi də Avropa filosoflarının əqidəsində olan bu adamdır. Yə'ni liberaldır, tərəqqi və mədəniyyət tərəfdarlarından sayılır. Onun məqsədi bundan ibarətdir ki, xalqın içərisində bütün siniflərə mənsub olan adamlar elmlərin və sənayenin tərəqqisinə nail olsunlar.

O, bu məqsədə çatmaq üçün öz imkanları daxilində bir neçə vasitəyə əl atmışdır. O vasitələrdən biri də köhnə əlifbanı dəyişdirmək əqidəsidir. O istəyir ki, onun xalqının qəlbində də qeyrət, namus, ədalət, bərabərlik, xalqı və vətəni sevmək hisslərinin toxumu əkilsin. O, xalqın içərisində olan nifaq və ədavətin birlik və səmimiyyətə çevrilməsini, zəlillik, yoxsulluq və dilənçiliyin aradan qaldırılmasını arzu edir. O, xalqın sərvət və qüdrət sahibi olmasını istəyir. O bilir ki, dini əqidələrin əsası yıxılmayınca onun bu arzuları yerinə yetməyəcəkdir. Çünki, dini əqidələr insanların həqiqəti görəndə gözüünü pərdələyir və onların dünya işlərində irəliləməsinə mane olur.

Buna görə də öz mə'lumatı dairəsində əqidələrini qələmə almışdır. “Kəmalüddövlə”nin yazılmasının yeganə tələbi budur! Bundan başqa səbəb təsəvvür edilə bilməz!

Əgər bu əsərdəki məsələlər bə'zi adamların nəzərində ölkənin və xalqın zərərinə səbəb olan görünərsə, onu olmamış kimi düşünə bilərlər. Çünki əsər hələ çap edilməmiş və yayılmamışdır, bundan sonra da onu çap etdirmək fikrində olan yoxdur.

Avam camaatı aldadan şarlatanlar xalqın mə'lumatının və uzaqgörənliyinin olmadığından istifadə edərək, hicrətdən bu günə qədər İran torpağında nə qədər fitnələr və qırğınlar törətmiş və bu ölkədə yaşayanların yurdunu xaraba qoymuşlar?! Biz yazıqlar nə vaxta qədər bu kimi qərəz sahibi və xudpəsənd adamların əlində oynucaq aləti olacağıq? Biz hələ də qəflət yuxusundan oyanmamışıq və fırldaqçı adamların hər bir mə'nasız sözü ilə özümüzdən çıxıb həyəcana düşürük. Necə ki, babilərin və onlar kimi başqa fırldaqçıların puç sözləri ilə həyəcana düşdük. Hal-hazırda əgər Avropa ölkələrindən birində bir şəxs ortalığa atılıb özünün peyğəmbər, ya imam olduğunu iddia edərək, qədim dövrlərdə olan peyğəmbərlər və imamlar kimi xalqı öz dininə də'vət edib, mö'cüzə, kəramət və xariqələr göstərmək iddiasına düşərsə, camaat dərhal onu ya dəli hesab edib, müalicə üçün dəlixanaya göndərə, ya da ki, adamaldadan və şarlatan kimi yaxasından tutaraq, məhkəməyə cəlb edərlər.

*Bu məsələləri cəlal sahibi olan cənabınız məndən daha yaxşı bilirsiniz və bu sözlərin haqq olduğunu təsdiq edirsiniz. Mənim deməyim yaxşı deyildir. Lakin qələmi ələ almışdım və bu sözlər ixtiyarsız olaraq fikrimə gəldi və yazmağa məcbur oldum².

Ərəblər bizim minillik səltənətimizi zavalı uğratdılar; şan-şövkətimizi bada verdilər, vətənimizi xarabazara çevirdilər və bütün bunlara əlavə olaraq, bizim boynumuza elə bir əlifba da bağlamışlar ki, onu sayəsində hətta adi savad sahibi olmaq belə bizim üçün ən çətin işlərdən olmuşdur. Bu qövmin bizim başımıza gətirdiyi müsibətləri təsəvvürə gətirən hər bir həssas adamı ağlamaq tutur. Bu qövmin rəhbərləri nə qədər ki, sağ idilər, biz onların qılıncı qorxusundan onlara itaət etməyə məcbur olmuşduq. İndi də ki, ölüb torpağa çevrilmişlər, onların ölümlərinə bəndəçilik etməyimizlə fəxr edirik; görünüz, biz nə dərəcədə axmaq və nə dərəcədə qanmaz adamlarıq.

İndi mənim son dərəcə tələşim və arzum budur ki, heç olmazsa, öz xalqımı o qövmdən bizə yadigar qalmış bu iyrənc və murdar əlifbanın bəlasından xilas edim; xalqımızı cəhalət qaranlığından elmin işıqlığına çıxarım və əgər bu arzuma nail olarsa, nə böyük xoşbəxtlik olar və dünyadan muradına çatmış bir insan kimi gedərəm. Siz bu yerlərdən keçib getdikdən sonra qələmimdən qərribə və məzəli şeylər çıxmışdır. İnşallah, əgər sağlıq olarsa və yenə də sizin yolunuz bu yerlərdən düşərsə, sizin fərəhli görüşünüzdən feyz alarkən, onları hüsurunuzda özüm sizə oxuyacağam.

Məktubu imzasız və tarixsiz göndərirəm. Sizə ixlası olan...

Yeni miladi ildə ə'lahəzrət böyük imperator tərəfindən mənə polkovniklik dərəcəsi əta edilmişdir. Bu məktubun və göndərdiyim sənədlərin sizə çatması barədə mənə xəbər verməyinizi xahiş edirəm.

4 fevral 1869-cu il

**KÖHNƏ İSLAM ƏLİFBASINI DƏYİŞDİRMƏK
BARƏDƏ KOLONEL MİRZƏ FƏTƏLİ
AXUNDZADƏNİN KEÇƏN İL Ə'LAHƏZRƏT
İRAN ŞAHƏNŞAHININ MAARİF
NAZİRLİYİNƏ GÖNDƏRDİYİ İZAHATIN
SURƏTİ**

Köhnə islam əlifbasında qüsurlar mövcud olduğuna görə, mən həmin köhnə əlifba əsasında, nöqtələrin tamamilə atılması və saiflərin samit hərflərin yanında yazılmasını təmin edən yeni bir əlifba ixtira edərək, hicri 1280-ci (1863-cü) ildə səadət evi İstanbulla getdim və onu yüksək Osmanlı dövləti başçılarından nəzərinə təqdim edib, köhnə islam yazı üsulunun dəyişdirilməsinin faydalarını onlara ərz və izah etdim.

Osmanlı Cəmiyyəti-elmiyyə məclisinin üzvləri mənim yeni əlifba layihəmi nəzərdən keçirib, bəyanatımı insafla təsdiq edərək, köhnə yazı üsulunu dəyişdirməyin faydalı bir iş olduğunu e'tiraf etdilər və şəriət nöqtəyi-nəzərindən də onu dəyişdirmək işinə heç bir maneə tapmadılar. Yalnız bir məsələdə çətinlik olduğunu qeyd etdilər ki, sözlərin tərkibində hərflərin bitişikliyi mənim əlifbamda da saxlanıldığına görə çap işində olan çətinliyi aradan qaldırmır. Onlar dedilər ki:

“Bizim zamanəmizdə çap işi millət üçün zəruri olan ən mühüm məsələlərdəndir. Əgər əlifbanı dəyişdirmək lazımsa, bu dəyişiklik elə icra edilməlidir ki, onun nəticəsində çap işinin asanlaşmasına da nail olaq”.

Bu mülahizəyə görə də mənim düşündüyüm vəziyyətdə köhnə yazı üsulunu dəyişdirmək Osmanlı Cəmiyyəti-elmiyyə məclisinin üzvlərinin xoşuna gəlmədi. Onlar xahiş etdilər ki, çap işinin asanlaşdırılması məqsədi ilə bizim sözlərimiz də bitişməyən hərflərdən tərtib olunsun, bütün nöqtələr atılsın və saitlərin hamısı samit hərflər sırasına daxil edilsin.

Doğrudan da Osmanlı Cəmiyyəti-elmiyyəsindəki alimlərin fikri mə'nalı və ağlabatan idi. Ona görə ki, hərflərin biri digərinə bitişməsi üzündən, hər üç dildə, yə'ni ərəbcə, farsca və türkcə yazdığımız zaman əlifbamızdakı 32 samit hərfdən hər birisinin dörd şəkli olmalıdır: başda gələn şəkil, ortada gələn şəkil, axırda gələn şəkil və ayrıca yazılan şəkil. Necə ki, aşağıdakı sözlərin yazılışından aydın olur. Məsələn, istəyirik عید (əbd) yazaq. عين (ayn) hərfi bu sözün əvvəlindədir və bu ع şəklində yazılır. بعد (bə'd) yazmaq istəyirik, həmin hərf ortadadır və bu ب şəklində yazılır; جمع (cəm') yazmaq istərkən yenə də həmin hərf bu dəfə sözün sonunda gəldiyi üçün ع şəklində yazılır. Nəhayət اجماع (icma) sözünü yazarkən həmin ayn hərfi ayrıca yazıldığına görə ع şəklində yazılır.

Beləliklə, əlifbamızdakı 32 samit hərfi dördə vurduqca 128 olur. Doqquz sait hərfi, yə'ni hərəkələri də onlara əlavə etsək, 137 hərf olar. Belə olduqda, bizim mətbəələrin şrift qutularında 137 hərfin hər birindən külli miqdarda şrift olmalıdır ki, öz dilimizdə olan sözləri çap etməyin öhdəsindən gələ bilək. Hələ bundan əlavə, çap işində kəlmələr tərkibindəki hərflərin bitişik olması da xüsusi bir çətinlik törədir.

Bu işin öhdəsindən gəlmək qeyri-mümkündür. Lakin əgər 137 hərf şəkli əvəzinə 42 hərf şəkli olarsa, bu işin asanlıığı mə'lumdur. Məhz bu çətinliyin öhdəsindən gəlmək üçün bizə elə bir əlifba ixtira etmək lazım gəlir ki, onun nəticəsində üç məqsədə çatmaq mümkün olsun. Yə'ni, birinci – asan oxunmaq; ikinci – asan yazmaq; üçüncü – asan çap etmək. Ancaq belə olduqda köhnə əlifbanı dəyişdirmək vacib işlərdən sayıla bilər.

Mən İstanbuldan qayıtdığım tarixdə, ikinci uşağımın ölümü üzündən çox kədərli və pərişan idim. Fikrim tamamilə dağınıq idi. Ona görə də islam yazı üsulunun dəyişdirilməsinə daha əhəmiyyət verməyib sakit

oturmuşdum ki, bu yaxın zamanlarda əziz qardaşım Melkum xandan bir məktub aldım. Mən onunla İstanbulda görüşüb tanış olmuşam və köhnə islam əlifbasını dəyişdirmək işində onun özümlə həmfikir olduğunu görmüşdüm. O, bu məsələ haqqında bir müddət fikirləşmiş, nəhayət, köhnə əlifbanı dəyişdirmək işinə iqdam etmiş və öz yeni əlifbasını Parisdə çap etdirib, tanış olmaq üçün mənə göndərmişdir.

Melkum xanın düşündüyü bitişməz hərflər gözəllik və yaraşlıq cəhətdən misilsizdir. Doğrudan çap işini asanlaşdırmaqdan ötrü bu hərflərdən daha gözəl bir şey təsəvvür etmək olmaz. Lakin o, çap işini asanlaşdırmaq üçün hərflərin bitişməzliyini əsas məqsəd hesab edib, iki başqa məqsəddən, yə'ni oxumağın asanlıığı və yazmağın asanlıığı məsələsindən diqqətini yayındırmışdır. Yə'ni, bir tərəfdən yeni əlifbada da nöqtələri saxlamış, digər cəhətdən hərəkələr üçün yeni şəkillər tətbiq etməmişdir. Üçüncü isə, yazı işində hərflərin mütləq fasiləli yazılmasını üstün tutmuşdur.

Nöqtələrin qaldığı halda yazının yavaş yazılması aydındır. Çünki nöqtələri qoymaq üçün qələm hər dəfə kağızın üzərindən götürülüb təzədən qoyulmalıdır ki, bu da yazının yavaş yazılmasına səbəb olur.

Bütün saitlər samit hərflər sırasına daxil olmadıqda, oxumaq işində ən böyük çətinlik əmələ gəlir. Bəlkə də Melkum xan elə zənn edir ki, bizim köhnə əlifbanın çətinliyi ancaq hərflərin kəlmələr tərkibində bir-birilə bitməsi üzündəndir və həmin fikirlə də kəlmələrin tərkibində hərflərin aralı və bitişik olmasını asanlaşdırmanın yeganə yolu hesab edir.

Ancaq belə deyildir. Bizim köhnə yazının çətinliyi saitlərin sözlərin tərkibində gizlənməsindədir. Yə'ni saitlərin samit hərflər sırasına daxil olmamasındadır. Məsələn: نصر (nəsr) sözünü alaq. Birinci – نصر (nəsərə) əgər mə'na e'tibarilə qayıb kişinin təklik halında keçmiş zaman fe'lidir; ikinci – نصر (nüsirə) əgər məchul fe'lidir; üçüncü – نصر (nəsrin) əgər məsdər siğəsində əlif və lamsız fail hesab olunursa; نصر من الله (nəsrün minəllahi – kömək Allahdandır) kimi; dördüncü – نصر (nəsrin) əgər bu siğədə əlif və lamsız müzafün-ileyhdirsə كمررت بذي نصر (kəməritü bizi nəsrin – bir kömək sahibinin yanına getdim) kimi; beşinci – نصر (nəsrən) əgər əlif və lamsız məsdər siğəsindədirsə, məf'ul hesab olunur كسعلت نصر امن الله (Kəs'əəltü nəsrən minəllahi – Allahdan kömək istədim) kimi. Bundan əlavə, bu şəkildə sözün sonundakı əlifə görə o, mə'lum, qayıb, kişi cinsli iki şəxsin keç-

miş fe'linin mə'nasını da verir. Altıncı – نصر (nəsrü) əgər məsdər siğəsində izafə edilən faildir. كاذبا جاء نصر الله (kəiza cəə nəsrüllahi – o zaman ki, Allahın köməyi çatdı) ön qoşma qəbul etmiş kimi; yeddinci – نصر (nəsrī) əgər məsdər siğəsində daxildirsə, önlük və tə'yin hərfidir كَفَزْتُ مِنْ نَصْرِ اللَّهِ (kəfəztü min nəsrillahi – Allahın köməyilə qalib gəldim) kimi; səkkizinci – نصر (nəsrə) əgər məsdər siğəsindədir ان (innə) (həqiqətən) isimdir كان نصر الله لقریب (kəinnə nəsrəllahi liqəri-bün – həqiqətdə Allahın köməyi yaxındır) kimi; doqquzuncu – نصر (nəsr) əgər cəm kəsrlədirsə, ism-faildir. Onuncu – نصر (nüssər) əgər bu siğədə sad təşdidlirsə... və i.a.

Bütün ərəb sözləri belədir*.

Bir insan ömrü heç bir göstərici dəlil olmadan bütün bu variantları, yə'ni hərəkələrin hamısını əhatə etmək üçün çatışmaz. İnsanların əksəriyyəti ya hafizələrinin zəifliyi, ya da hövsələlərinin azlığı üzündən onları dərk edib yadda saxlamaq qüdrətinə və təqətinə malik olmur. Buna görə də uşaqlarımızın çoxu oxumaqdan tənə gəlib məktəbdən qaçırırlar. E'rab (saitlər) kəlmələrin tərkibində əks edilmədiyindən ömrümüzün ən gözəl illərini, yə'ni cavanlığımızı sərf və nəhvi öyrənilb təkmilləşdirmək üçün hədəf etməyə məcburuq. Halbuki, bu cüz'i işi altı ay və ya bir ildə başa çatdırmaq olar. Buna görə də, yə'ni cavanlığımızı – ömrümüzün ən gözəl illərini boş yerə tələf etdiyimizdən ali və vacib bilikləri öyrənməkdən acizlik çəkir, onlardan məhrum qalıraq.

* Qeyd:

Məsələn, ان (innə)-nin hökmünü tamamilə yadda saxlayan elə bir tələbə tapırlar ki, cümlələri oxuyarkən sözlərin hərəkəsinin tələffüzündə səhv etməsin?

ان مَكْسُور است در دهجای اصلا نیست ثك
 كر نگهداری بگویم ای برادر يك بيك
 بعد قول است اولاً، هم ثانيا بعد انندا
 ثالثاً بعد القسم دان رابعاً عندابتدا
 هم در آنجا كه خبر خالی نمیگردد زلام
 بعد امرو نهی ودعا وثم وكلا در كلام

ان (innə) on yerdə kəsrləlidir. Buna şübhə yoxdur, ey qardaş, yadda saxlasan bircə-bircə deyərəm: birinci qovldan sonra, ikinci nidadan sonra, üçüncü qəsəmdən sonra, dördüncü ibtida yanında. Həm də o yerdə ki, xəbər lamsız olmaz. Əmrdən, nəhydən, duadan, sümmə (yenə) kəlla (yenə də) sonra¹.

Dönə-dönə belə hallar olmuşdur ki, mən istər Qafqazda, istərsə də başqa yerlərdə ən məşhur müsəlman alimlərini imtahan məqsədi ilə ərəbcə kitab oxumağa vadar etmişəm. Onlar nə qədər çalışmışlarsa da, yenə hər səhifədə beş-altı dəfə, bə'zən də on dəfə sözlərin oxunuşunda səhv buraxmışlar. Hələ indiyə qədər elə bir molla görməmişəm ki, şəriət məsələsi olan bu cümləni birinci dəfə oxuya bilsin:

كل من له الغنم فعليه الغرم (Qənimət görəən hər bir adam cərimə də çək-məlidir). Yə'ni vəfat etmiş bir adamın malından qənimət, yə'ni miras aparən hər bir şəxs, qəramət də verməlidir. Yə'ni ölən adamın bor-cunu ödəməlidir.

Hətta sərf və nəhv qaydalarını bilmək, necə ki lazımdır, ibarələri düzgün oxumaq üçün kifayət etmir. Buna görə də biz Qur'ani-məcidi düzgün oxumaq üçün hərflərin üstünə və altına fəthə, kəsre və zəmmə düzməyə məcbur oluruq. Bə'zi ə'yanlar və sərvət sahiblərindən başqa xalqın əksəriyyəti əlifbanın çətinliyi üzündən öz ana dillərində savad almaqdan belə məhrum qalır. Əgər əlifbamız asan olsaydı, sait hərflər samit hərflərin sırasında yazılısaydı, Qur'ani-məcidi oxumaq üçün təkcə bir ay kifayət edərdi. Yə'ni uşaqlar onun bir cüzvünü oxuyub bi-tirdikdən sonra Qur'ani-məcidi başdan-baş oxuya bilərdilər.

Avropalıların uşaqları iki il oxuduqdan sonra onların istilahında matematika deyilən hesab elmində çətin məsələləri həll edirlər. Lakin bizim uşaqlar bu müddətdə hələ “vəlfəcri” höccələməklə məşğul olurlar. Yazıq qadınlarımız savaddan tamamilə məhrumdurlar. Əgər əlifba asan olsaydı, qadınların əksəriyyəti savadlanardı və bundan sonra öz həmcinslərinə müəllimlik edərdi. Avropa məktəblərinin çoxunda qadınlar qızların tə'lim və tərbiyəsilə məşğul olurlar.

Bizim yazı üsulumuzdakı əsas çətinliyin səbəbi sait hərflərin samit hərflər sırasına daxil olmamasıdır və əsas məqsəd də onların kəlmə-lərin tərkibində yazılmasıdır. Çap işlərini asanlaşdırmaq üçün hərflə-rin aralı və bitişməz olması ikinci dərəcəli məqsəddir. Digər cəhətdən isə kəlmələrin tərkibində hərflərin mütləq aralı yazılması da yazı işi üçün böyük eyiblərdən sayılır. Məsələn, biz bunu bilməliyik ki, hər cür xəttin sol tərəfdən sağ tərəfə çəkilməsi onun sağdan-sola çəkil-məsindən asandır. Kağız üzərinə səttarə qoyub, cədvəl çəkənlər bu fikrin doğru olduğunu təsdiq edə bilirlər. Buna görə də yazını sağdan-sola yazan biz müsəlmanlar öz-özümüzü çətinliyə düşər etmişik. Lakin nə etməliyik? Təqsir bizdə deyil, təqsir bizim babalarımızda və

ulu babalarımızdadır ki, yazımızı sağdan-sola icad etmişlər. Biz isə özümüzü bu üsulu dəyişmək qüvvəsinə malik bilmirik. Sağdan-sola yazdığımız üçün bizə mütləq lazım gəlir ki, mürəkkəbimiz avropalıların işlətdiyi mürəkkəb kimi, su ki, axıcı olmasın. Buna görə də mürəkkəbimiz qatı və ipək tellərinə suvaşlıq olmalıdır. Bunun nəticəsində də məcbur oluruq ki, yazı yazdığımız zaman tez-tez yazıdan əl çəkib məəttəl olaq, ipək tellərini qələmin yarığından təmizləyək. Həm də biz quş lələyi ilə yazı bilmirik, qamış qələm ilə yazırıq ki, onu yonmaq da yazı yazarkən tez-tez təkrar olunur və katibi quş lələyindən xeyli artıq məəttəl edir. Eyni zamanda, biz avropalıları kimi sür'ətlə yazı bilmirik. Yazını yavaş yazmağa məcbur oluruq. Həm də kürsü üzərində oturub, masa üstündə yazı bilmirik; məcburuq ki, yerdə oturub belimizi əyək və yazını dizimiz üzərində yazıq. Əlbəttə, birinci vəziyyətdə oturub yazmağın ikinci vəziyyətdə oturub yazmaqdan rahat olduğu hər kəs üçün aydındır. Belə olduqda əgər biz də avropalıları kimi yazımızı aralı və bitişməz hərflərlə yazsaq, saxlanılan başqa qüsurlarla bərabər, bir səhifə kağızı yazarkən əvvəlkindən iki qat artıq vaxt sərf etməliyik.

Buradan da mə'lum olur ki, bizim ata-babalarımız hərflərin bitişikliyi gecikməni aradan qaldırmaq üçün tətbiq etmişlər ki, yazı yazarkən qələm dalbadal kağızın üzərindən götürülməsin və görünür ki, məhz buna görə də kufi xəttində nöqtələr yox idi. Əgər hərflərin yazı üsulumuzdan mütləq aralı yazılmasını qəbul etsək, o zaman məcburuq ki, biz də avropalıları kimi, soldan-sağa yazıq. Əgər belə olarsa, bütün çətinliklər aradan qalxar. Əgər belə etsək, Melkum xanın düzəltdiyi əlifba saitləri onların sırasına daxil edib, nöqtələri də atmaq şərti ilə, həm yazı, həm də çap işi üçün son dərəcədə rahat və asan bir vasitə ola bilər və mənim fikrimcə heç kəs bu hərflərdən daha gözəl hərflər düşünə bilməz.

Lakin görünür ki, əlifbanı bu cür dəyişdirmək, yə'ni avropalıları kimi yazını soldan-sağa yazmağı qəbul etmək bizim qüvvəmizdən xaricdir. Odur ki, biz elə bir əlifba yaratmalıyıq ki, onun hərflərindən hər birinin ancaq bircə şəkli olsun ki, bunun nəticəsində də çap işlərimiz asanlaşmış olsun və əgər o müxtəlif şəkillər yazının sür'ətlə yazılması xatirinə əsil tərkibini itirmədən bir-biri ilə bitişsələr və bu bitişmə əlaməti hərfin tərkib hissəsi hesab olunmayıb, sür'ətlə yazmaq vəsi-təsi olarsa, mətləbə xələl yetirməz.

Belə olduqda çap işləri üçün Melkum xanın yaratmış olduğu hərfləri qəbul edirik, nöqtələri tamamilə onlardan atırıq, həm də bu hərflərin biri-digərindən aydın seçilməməsi qüsurlu da aradan qaldırıb, sait hərfləri bildirmək üçün xüsusi şəkillər (hərflər) yaradıb bu əlifbaya əlavə edirik və bu yol ilə də çap işindəki çətinliklərdən birdəfəlik xilas olarıq. Bundan sonra yazı işlərinə qayıdırıq və yenə də Melkum xanın çap hərflərinə oxşar hərflər düşünüb, bitişmə əlamətləri ilə birlikdə tətbiq edirik ki, yazı yazdığımız zaman samitlər saitlərlə, yə'ni e'rabla bitişə bilsinlər; belə olduqdan sonra

أ.د.ز.ر.ث.و

(a, d, z, r, z, j, v)dən ibarət olan yeddi hərf üçün də elə şəkillər düşünməliyik ki, özlərindən sonra gələn hərflərlə bitişib, qovuşmağa qabil olsunlar. Bu yol ilə də yazı işində olan əziyyətdən də xilas ola bilərik və demək, hər üç məqsədimizə, yə'ni oxumağı asanlaşdırmaq, yazmağı asanlaşdırmaq və çap işini asanlaşdırmaq məqsədimizə nail ola bilərik. Əlifbamızın hərflərinin sayı da 41-ə endirilər ki, bunlardan 32-si samit, 9-cu sait hərflər, yə'ni e'rab adlanar. Yazıda yüngüllük məqsədilə təşdidə də saxlasaq, münasib düşər.

Köhnə əlifbamızı dəyişdirmək barədə mən Mirzə Fətəli Axundzadənin dövləti-əliyyəyi-İrənin Maarif Nazirliyinə göndərdiyim izahatın surəti bundan ibarətdir.

İndi isə özümün həmin fikrimi böyük Osmanlı dövlətinin vəkalət-pənah, şərəfət sahibi olan sərkar sədr-ə'zəmi həzrətlərinə ərz edib, xahiş edirəm ki, əvvəla göstəriş versinlər ki, mənəmin həmin fikrimi Osmanlı Cəmiyyəti-əlmiyyəsinə müzakirə edib, dəlillər əsasında ya qəbul və ya rədd etsinlər. Sonra isə onu çap etdirib yaysınlar. Əgər bu rə'ylərdən sonra böyük Osmanlı dövlətinin başçıları elm və maarifi yayıb inkişaf etdirmək üçün köhnə islam əlifbasını dəyişdirməyin vacib iş olması barədə həmrə'y olarlarsa, o zaman bir müşavirə çağıraraq, Melkum xanın özünü də oraya də'vət edərək, rə'y birliyi ilə Şərq dillərini öyrənmək və yaymaq üçün lazım olan bütün şərtləri əhatə edən yeni bir əlifbanı qəbul etsinlər.

Yeni yazı üsulu üçün tətbiqi lazım gələn bə'zi sərf-nəhv və imla qaydalarına gəlincə, onların hamısı mənəmin hicri 1280-ci ildə böyük Osmanlı dövlətinin başçılarına təqdim etmiş olduğum birinci kitabçamda izah edilmişdir. Bə'zi məsələləri isə lazım gələrsə, ona əlavə etmək olar. Yenə də təkrar etməyə cəsarət edirəm ki, əgər yeni qayda baş tutarsa, bütün nöqtələrin atılması və bütün e'rabın (saitlərin) hərflər

sırasına daxil edilməsi vacib məsələlərdəndir. Bu iki şərt olmadan heç bir yeni dəyişiklik fayda verməyəcəkdir. Sakin nun (n) dan ibarət olan tənvinlər də yazıda və çapda görünməlidir. Yə'ni əgər tənvin rəf ilədirsə, qabağına zəmmə qoyulub, ardı sakin nun (n) gətirilsin; əgər nəsb ilədirsə qabağına fəthə və əgər cərr (önlük) ilədirsə, qabağına kəsre qoymaq yolu ilə buna nail olmalıdır. Habelə farsca və türkcə bə'zi sözlərin, məsələn: گفته (demiş), بنده (qul), دیده (görmüş) və کده (yer) dedikdə və bunlara oxşar sözlərin sonunda gələn açıq həməzə əvəzinə ◦ (h) olmamalıdır, bəlkə də xüsusi bir şəkil düşünülməlidir ki, sözün istər əvvəlində və axırında, istərsə də ortasında açıq həməzə yerinə həmin şəkil yazılsın.

Əgər yığıncağın iştirakçıları yazı üsulunu dəyişdirmək barədə həmfikir olsalar, o zaman çox asanlıqla bu məsələ barəsində sözdən işə keçmək olar. Məsələn, qərar qəbul etmək ki, hələlik yeni əlifbanı çap edib, ölkənin hər tərəfinə göndərsinlər və çox ucuz bir qiymətlə dövlətin təbəələlərindən hər birisinə istəsə də, istəməsə də, ondan birər nüsxə versinlər. Sonra belə bir fərman verilməlidir ki, bütün müəllimlər və məktəbdarlar yeni əlifbanı uşaqlara öyrətsinlər və daha sonra Böyük Pyort kimi məcbur etmək lazım gəlir ki, rəiyyətlərin və əsilzadələrin bütün uşaqları hökmən bu yeni üsulu öyrənsinlər. Böyük Pyort dəxi köhnə rus əlifbasını ruhanilərin narazı olmasına baxmayaraq, dəyişdirmişdi. Ruhanilər yeni əlifba ilə oxuyub yazmaqdan imtina etdikləri zaman Böyük Pyort onlardan əl çəkib buyurdu ki, gedin, köhnə əlifbanı sizə və sizi köhnə əlifbaya tapşırıram. Mən öz yeni üsulumu ölkəmin rəiyyətləri və əsilzadələrinin hümməti ilə həyata tətbiq edəcəyəm. Bu günə qədər belə, rus ruhaniləri kilsələrdə olan kitabları həmin köhnə rus əlifbasında yazır və oxuyurlar ki, onun da çətinliyi və şəkilləri bizim köhnə əlifbanın, demək olar ki, doğma qardaşıdır. Bundan sonra isə böyük Fridrix kimi hökm edələr ki, istər şəhərlərdə və istərsə də kəndlərdə, habelə elat içində heç bir adamın ixtiyarı yoxdur ki, öz uşaqlarını doqquz yaşından 15 yaşına qədər yeni üsulda oxuyub yazmağı öyrənməkdən başqa bir işə və peşəyə qoysun. Hər bir kəndin əhalisini və hər bir köçəri tayfanı məcbur etmək lazımdır ki, öz uşaqlarını oxudub tərbiyə etmək üçün bir nəfər müəllim saxlasınlar.

Böyük Fridrixin qanununa əsasən ölkənin müdafiəçisi və xalqın hamisi olan padşahın öz ölkəsinin təbəələlərindən hər bir şəxsin uşağı üzərində həmin uşağın atası qədər ixtiyarı vardır. Buna görə də əgər padşah

bu uşağı onun öz xoşbəxtliyi naminə doqquz yaşından on beş yaşına qədər ancaq yazıb oxumağı öyrənməyə məcbur edərsə, aydındır ki, bu cür məcburiyyəti zülm adlandırmaq olmaz. Əksinə, bu, məhəbbət və mehribanlıq əlamətidir ki, bizim istilahımızda ona icbari kömək deyirlər.

Elm və mərifət öyrənmək təkcə məişət və güzəranı təmin üçün lazım deyil, əksinə, insanların əxlaqını saflaşdırmaq, onların işini və rəftarını yaxşılaşdırmaq sahəsində də elm və bilik təcrübədən keçirilmiş əsas vasitələrdəndir. Avropada filosoflar meydana gəlinməyə qədər, Roma papaları xalqın elm və bilik əldə etməsinə mane olurdular. Lakin eyni zamanda, onlar keşişlər və vaizlər vasitəsilə xalqı həmişə xeyirxahlığa, xoşrəftarlığa və təmizəxlaqlı olmağa dəvət edirdilər ki, onların bu təlaşı da heç bir nəticə vermirdi. Şərarət və pozğunluq hər yerdə gündən-günə artırdı. Lakin elə ki, o ölkələrdə çap işləri ixtira olundu və xalqlar filosofların rəhbərliyi ilə papaların itaət boyunduruğunu boyunlarından atdılar, elm və bilikləri öyrənməyə başladılar, nəinki mədəni tərəqqi yoluna düşdülər, həm də Asiyaya nisbətən Avropada pozğunluq və şərarət son dərəcə azalmağa başladı. Biz müsəlmanlar isə, hicrətdən bu günə qədər minbərlərdə, məscidlərdə, camələrdə və məclislərdə ruhanilər vasitəsilə cahilləri xeyir əməllərə və yaxşı əxlaq sahibi olmağa çağırırıq. Bu xüsusda onlara cürbəcür moizələr oxuyub, nəsihətlər veririk. İndi baxaq görək, bizim moizə və nəsihətimiz onların təbiətinə nə kimi təsir bağışlamış və bizim 1286 il müddətində çəkdiyimiz zəhmətin nəticəsi nə olmuşdur? Oğrular, quldurlar və qatillər həmişə cahillər içərisindən çıxmış və indi də çıxmaqdadır. Moizə və nəsihət vasitəsilə onların əxlaqını yaxşılaşdırmaq yolunda bizim səy və zəhmətimiz hədəfə getmiş və nəticəsiz qalmışdır. Beləliklə, sabit olur ki, behişt və dəsi verib, cəhənnəmdən qorxutmaq yolu ilə verilən nəsihətlər insanları pis əməllərdən çəkendirib, yaxşı əxlaq sahibi etmək üçün kifayətləndirici və təsirli vasitə deyildir. Bütün cahillər behişt və cəhənnəm haqqında söhbətləri eşitmişlər və bu söhbətlərə inanırlar; lakin inanmaqla bərabər, pis əməllərdən əl çəkmirlər.

O müsəlmanlar ki, Afrikada azyaşlı oğlan uşaqlarını tutub rəhm-sizcəsinə axtalayır və islam ölkələrində satırlar, habelə o şəxslər ki, bu bədbəxt uşaqları baha qiymətə satın alıb və onları bədbəxt edənləri bu çirkin əməl üçün şirnikdirirlər, hamısı dindar, hamısı cənnət və cəhənnəmə inanan adamlardır. İndi sual olunur: əgər onlar elm və bilik sahibi olsaydılar, öz həmcinsləri haqqında bu kimi rəhmsizliyə yol verərdi-

lərmi? Pis və çirkin əməlləri tərk etmək üçün yeganə tə'sirli vasitə elmdir. Bütün dünyada alimlər, ariflər və mütəfəkkirlər içərisindən bir nəfər də olsun oğru, quldur və ya qatil çıxdığını görən və ya eşidən adam tapırlarmı? Əlbəttə xeyr! Bunun səbəbi isə tamamilə aydındır. İnsan şəriət kitablarını və filosofların əsərlərini oxumağı bacardıqda, onun ağıl güzgüsü seyyqəllənir və həqiqət onda görünür; hər bir yaramaz əməlin çirkinliyi onun gözüünün önündə cilvələnir və belə olduğuna görə, bilikli insan ar-namus sahibi olur; pis işlərə qoşulmaqdan utanır.

Yeni yazı üsulu nəşr edildikdən sonra himayəmiz altında olan ölkələrdə mö'təbər bir alimin sədarəti altında xüsusi bir cəmiyyət yaradılıb, 10–12 nəfər alimi orada əyləşdirmək olar ki, bizə zəruri olan kitabları köhnə yazıdan təzə yazıya köçürsünlər. Kitablardan hər birisi hazır olduqda, onu çap etdirib münasib qiymətlə satmaq üçün ölkənin hər tərəfinə göndərmək olar ki, bu satış nəticəsində əldə edilən gəlirlə həm cəmiyyət üzvlərinin maaşını və həm də başqa xərcləri ödəmək mümkün olsun. Şübhəsiz ki, bu tədbir nəticəsində 2–3 ildən sonra cəmiyyətin gəliri çıxarımdan iki qat çox olacaqdır və belə olduqda, gəlirin çoxluğundan yığılan məbləği mətbəələrin və məktəblərin yaradılmasına və genişləndirilməsinə sərf etmək olar.

Yeni üsul tətbiq olunduqdan sonra həmin cəmiyyətdə olan alimlər köhnə sərf-nəhv qaydalarını tamamilə alt-üst edib, yeni üsula uyğun olaraq, ərəb, fars və türk dilləri üçün üç cilddən ibarət müxtəsər sərf-nəhv qaydaları yazaraq, sözlərin “faəl-feil” və “eynəl-feil”-inin ixtilafını izah etməyə əsla əhəmiyyət vermədən bütün məktəblərdə onun tədrisinə başlayarlar.

Yeni üsulun tətbiqindən sonra sözlərdəki “fəal-feil” və “eynəl-feil” saitlərini ayırd etmək bütünlüklə lüğət yazanların işi olar. Onlar bu işi hazırda mövcud olan üsulun əksinə olaraq, sözlərin düzgün tələffüzünü izah etmək dəlilləri kimi deyil, sadəcə fəthə, kəsre və zəmməni əvəz edən saitləri yazmaqla tə'yin etməlidirlər. Yə'ni, bu gün lüğət yazanlar hər bir sözü şərh etdikdə, əlifbadakı qüsurlar üzündən hövsələyə sığmayan cürbəcür vasitələrə əl atmağa məcbur olurlar ki, bəlkə bunların köməyi ilə oxucu axtardığı sözün oxunuşunda səhvə yol verməsin. Məsələn: sütunavəndə سُتُنْ أَوْنَدَه sözünün izahında yazırlar:

Sütunavəndə – birinci və ikinci hərfləri zəmməli, sakın nun, uzanan həməzə, fəthəli vav, əbcəd dalı və ikinci nunun sakınlıyi ilə bir sütun üzərində dayanan eyvanın qabağına deyirlər.

Yeni üsul tətbiq olunduqdan sonra bu xoşagəlməyən çətinliklər tamamilə aradan qalxacaqdır. Eləcə də ölkələrin, yerlərin, kəndlərin, şəhərlərin adlarını, habelə saysız-hesabsız əcnəbi sözlərini eynilə öz dilimizə köçürməli olduğumuz üçün bundan sonra yeni üsulla çox aydın və düzgün yazı biləcəyik. Halbuki, hazırkı hərflərimizdə bu kimi adların və sözlərin düzgün yazılışı qeyri-mümkündür.

Sərf-nəhvini yeni qaydasında ancaq sözlərin sonluğu və bə'zi başqa məsələlər haqqında mə'lumat vermək lazım gələcəkdir. Beləliklə də müsəlman balaları və Şərq dillərini öyrənmək istəyən bütün adamlar artıq köhnə sərf-nəhv qaydalarını öyrənməyə ehtiyac hiss etməyib, böyük bir əzabdan xilas olaraq gənclik günlərini qiymətli bilikləri öyrənməyə sərf edəcəkdirlər.

Ümid edirəm ki, böyük Osmanlı dövlətinin başçıları bütün xalqın dünya və axirət səadətini tə'min edən bu böyük məsələyə ciddi fikir verib razı olmayacaqlar ki, əlacı yalnız bilik və savadda olan 300 milyondan artıq islam xalqları korluq və cəhalət bəlasına həmişəlik mübtəla olaraq qalsınlar. Mən ruhanilərin bu işə mane olacaqlarını zənn etmərəm. Əgər mane olmaq istəsələr, onlar böyük Osmanlı xalqının düşmənidirlər. Bir halda ki, xalqların müxtəlif vasitələrlə tərəqqi etməyə nail olduqları göz qabağındadır, o zaman hansı bir işə iqlam etmək olar ki, xalqa onun faydası köhnə əlifbanı dəyişdirməkdən üstün ola bilsin? Dəmiryol vacibdir, lakin köhnə əlifbanı dəyişdirmək ondan daha vacibdir. Teleqraf vacibdir, lakin köhnə əlifbanı dəyişdirmək ondan da vacibdir. Çünki bütün işlərin əsası bilikdir; bilik isə əlifbanın asan olub-olmamasından asılıdır.

Yazımızın çətinliyi nəticəsində biz elmdən məhrum qalıraq, savad və bilik əldə etməkdən acızıq. Belə bir əlac düşünmək lazımdır ki, biz də, istisnasız olaraq hamımız azacıq bir sə'ylə alman milləti kimi savadlanıb, kitab oxumağa qadir olaq. Oxumuşların sayı çox olan ölkələrdə təfəkkür sahiblərinin sayı da çox olur. Təfəkkür sahiblərinin çox olduğu ölkədə isə həyatın bütün sahələrində xalq gündən-günə tərəqqi edə bilər. Biz belə bir vəziyyətə nə üçün gerek təəssüf etməyək ki, 300 milyonluq islam xalqları içərisində savad və bilik sahibi olanların sayı 2-3 milyondan artıq deyildir. Köhnə əlifbanı dəyişdirməkdən başqa bu dərddən əlacı yoxdur. Hicrətdən bu günə qədər biz həmin dərddə düşürük, indi ki, dərdimizi anlamışıq, əlacını da tapmışıq, bəs nə üçün onun müalicəsinə başlamayaq?

Əlifbanı dəyişdirməyin ehtimal olunan zərəri bu işin verəcəyi mənfəət müqabilində Qülzum (Qırmızı) dənizi müqabilində bir qətrə kimidir. “Əlifba dəyişildikdən sonra filan qədər kitabımız məsrəfsiz qalıb, zay olacaqdır”, – deyən ağlısızların sözünə əsla əhəmiyyət verilməməlidir. Onlar qəflətdədirlər. Bizim bu gün nə kimi kitablarımız vardır? Yə’ni bizdə yüksək məzmunlu, ciddi əhəmiyyətli, nəfis elmlərdən xəbər verən kitablar yoxdur. Bundan sonra inşallah bizim bu kimi kitablarımız olacaqdır. Avropa və Yengi Dünya xalqlarının malik olduğu təbabət, fəlsəfə, riyaziyyat, coğrafiya, hərbi, dənizçilik, mühəndislik elmi, tarix, inşa, inzibati hüquq, iqtisad, əkinçilik, mə’dənşünaslıq, təbiyyat, astronomiya, hey’ətsünaslıq, kimya, sənaye və texnikanın müxtəlif sahələri və növlərindən bəhs edən elmi kitabların müqabilində bizim kitabların əksəriyyəti “Çehil tutı” (Qırx tutu) kitabı kimi əhəmiyyətsiz bir şeydir. Biz “Məsaibül-əbrar” üçün müheyifsi-lənəcəyik və ya “Əbvabül-cinan”ın dərini çəkəcəyik?! Qoy, qiyamət gününə qədər bizim nadanlığımıza dəlalət edən və avropalıların nəzərində bizim ağıldan naqis olmağımıza şahid sayılan bu cür əsərlər birdəfəlik itib-batsınlar. Bizdə bə’zi kitablar da vardır ki, onları ya görə öz əlimizlə odlayıb yandıraq, ya da çaylara tullayaq. O cümlədən, bizdəki qədim təbabət kitablarını göstərmək olar ki, onların varlığı üzündən yalançı təbiblərin əli ilə kürür-kürür insanlar təbii əcəlləri yetişmədən həlak olurlar. Bu gün bizim əlimizdə fiqh, təfsir və lüğət kitablarından, hesab, nücum və coğrafiyaya aid, habelə bə’zi tarixi hadisələrdən bəhs edən əsərlərdən başqa bir şey yoxdur. Bu kitabları isə köhnə əlifbadan yeni əlifbaya köçürmək heç də çətin bir iş deyildir.

Mirzə Fətəli Axundzadə

1870-ci il, yanvar ayı, Tiflis şəhəri

MİRZƏ YUSİF XANA

Əzəmətli ağam Mirzə Yusif xan, Allah səadətinizi artıq eləsin!

Ramazan ayının 6-sı tarixli məktubunuz yetişdi və min cür sevinc və şadlığımıza səbəb oldu.

Birinci – Əli xan barədə sizə yazıram ki, sə’y və təlaşda olasınız ki, o, tezliklə xarici ölkələrdən birində səfir olsun! Əgər belə bir və-

zifə onun əlinə keçərsə, mən zamin oluram ki, sizin evin kirayəsi hər üç il üçün əyər-əskiksiz sizə çatacaqdır. Əgər xaricdə belə bir vəzifə olmazsa, çalışın ki, o, İran vilayətlərindən birində hakim olsun. O zaman yenə də sizin pulunuz vüsul olacaq və siz öz haqqınıza çatacaqsınız. Buna heç bir şübhə ola bilməz. Lakin Əli xanın özü bu iki vəzifədən hər hansında olursa olsun, işdən çıxarkən yenə də çoxlu borca tutulacaqdır. Buna da heç bir şübhə ola bilməz. Fərqi ancaq bundadır ki, o zaman tələbkar siz deyil, başqa adamlar olacaqdır.

İkinci – şə'niyüksək dostumuzdan¹ son dərəcədə razıyam və ona çox təşəkkür edirəm ki, mənim komediyalarımın tərcüməsinə əmr vermişdir.

Qismət olarsa, komediyalar çapdan çıxandan sonra 3–4 nüsxə mənim üçün hədiyyə göndəriniz və əziz mütərcimə deyiniz ki, “Sərab xanının hekayəti”ni hər yerdə “Lənkəran xanının hekayəti” yazsın. Çünki mənim xəbərim olmadan, mətbəədə Lənkəran sözünü Sərab sözü ilə əvəz etmişlər. Sərab səhvdir, Lənkəran yazılmalıdır. Çünki Sərabın yanında dəniz yoxdur.

Üçüncü – sizin məktubunuzu Hacı Mehdiyə çatdırdım. Özüm də həmin tədbirlərlə məsləhət gördüm ki, sizin mülkünüzü ya xalisə kəndləri ilə dəyişdirsin, ya da adi sövdələşmək yolu ilə alsın. Bunu Mirzə Əsədulla xana da sübut etdim. Tam razılıq və şövq ilə söz verdi ki, bir aydan sonra, yə'ni ə'lahətzər padşah və xarici işlər naziri Tehrana qayıtdıqdan sonra, o barədə, yə'ni həmin dəlillər əsasında haqqında danışdığımız evin satın alınmasının zəruri olması barədə, öz tərəfindən məktubla vasitəçilik edəcəkdir.

Dördüncü – bizim sirrimizdən xəbərdar olan fars dostlardan birinin, Bombeydə 1714, 7301² çap etməyi öhdəsinə götürdüyünü yazdığınızdan çox-çox sevindim. O, cənaba deyin ki, əgər mən də yumşaq, pərdəli və mülayim yazsaydım, mənim də əsərim Mollayi-Rumi, Şeyx Mahmud Şəbüstəri, Əbdürrəhman Cami və başqa klassik filosofların əsərləri kimi olardı. Bu adamların əsərlərindən bu günə qədər bir nəticə əldə edilmişdirmi?

Belə isə, həqiqət bu ali rütbəli həzrətlərin əsərlərində işlətdikləri üslubda deyildir. Onlar filosofluğun mə'nasını çox yaxşı anlamışlar. Lakin qorxaqlıq və cəsarətsizlik üzündən fəlsəfənin mə'nasını bütün xalqa və bütün bəşəriyyətə söyləyə bilməmişlər. Bunun nəticəsindədir ki, onların əsl məqsədləri bu günə qədər kəşf edilməmiş qalmışdır.

Onların əsərlərindən heç kəs fayda görə bilməmişdir. Halbuki ingilis Bokl, fransız Volter və başqa Avropa filosofları da həmin fəlsəfəni o cənablar kimi anlamışlar. Lakin cəsarətlə, qorxusuz, pərdəsiz və açıqdan-açığa onun mə'nasını özlərinin dərk etdikləri kimi, bütün insanlara, bütün xalqa başa salmışlar və bunun nəticəsində, bütün dünyada yüksək ad qazanmışlar və Avropanın bugünkü mədəniyyətinə bais olmuşlar.

Əgər 1714, 7301 nüsxələrində olduğu kimi, bir şey artırılıb-əskildilmədən, dəyişdirilib-əvəz edilmədən, pərdəsiz, açıqdan-açığa çap edilməsi mümkündürsə, edilsin. Əgər mümkün deyilsə, onları dəyişdirmək, əvəz etmək, qurutmaq, söndürmək, tə'sir və tərəvətdən salmaq yolu ilə çap etməyə icazə verilmir. Qoyunuz, necə ki vardır, eləcə də qalsın!

Mümkündür ki, bir müddətdən sonra bizim oğullarımızdan və nəvələrimizdən bir nəfər mə'rifət və hünər sahibi çıxar ki, kitabı yazıldığı üslubda çap edər və bütün Asiya qit'əsində bu gün zülmət və cəhəlt dənizində qorq olan insanların xoşbəxtliyinə və səadətinə səbəb olar.

Hicrətdən bu günə qədər bu sərtlikdə bir əsər yazılmamışdır. Lakin bu əsər çap edildikdən sonra dünyanın hər tərəfində biri-digərinin ardınca, bundan sonra sərt əsərlər yazılacaqdır. Bu əsəri yazmaqda mənim məqsədim təkcə xalqımın mədəniləşdirilməsi deyildir. Həm də mən təfəkkür sahiblərinin yolunu açmaq, filosoflarımızın, alimlərimizin 1287 il əsarətdə və zindanda olan fikrini azad etmək, insanları korluqdan qurtarmaq istəyirəm.

Əgər bir insan 60 və ya 70 il heyvan kimi kor-koranə yaşayıb bu dünyadan kor gedərsə, belə bir həyatın insan üçün nə ləzzəti vardır? Ümid edirəm ki, mənim sözümə qulaq asacaqsınız, mənim zövqümə və mənim fikrimin sağlamlığına inanacaqsınız və razı olmayacaqsınız ki, bə'zi puç mülahizələrə görə, əsər öz orijinallığını və kəsərini itirsin.

Çap edəcəyiniz nüsxədə siz, Tiflisdən keçərkən Əla-Zikrihissələmin hekayəsi haqqında sizin nüsxələrdən birinə ilhaq etdiyim qeydi də əlavə etməyi unutmayınız!

Bəşinci – bizim şə'niyüksək dostumuz³ Manukçi Sahib adlı dünyagörmüş qoca bir şəxsi mənə nişan vermişdir. O, mədəni bir şəxsdir. Zərdüştilərin rəhbəridir. Yəqin ki, onu Tehrandə görəcəksiniz. Ona deyiniz ki, Mirzə Fətəli sizə salam söyləyib və uzaqdan-uzağa sizə məhəbbət bəsləyir. Əgər bu şəxsin farsca savadı varsa, 1714, 7301

nüsxəni ona göstəriniz! Əgər o, əsəri Kücəratda çap etdirmək fikrində olarsa, icazə veriniz!

Altıncı – Ruhül-qüdsün əlifbanı dəyişdirməyin lazım olmasına dair yazdığı kitabçasını münasib gördüyünüz və mümkün hesab etdiyiniz hər bir kəsə veriniz oxusun. Kitabçanın məzmunu və əqidəsi haqqında oxucuların və dinləyicilərin fikrini zəhmət çəkib bizim üçün yazınız ki, mənim və cənab Şeyxül-islamın arasında müzakirə və əyləncə vasitəsi olacaqdır.

Lakin sizə bildirirəm ki, mən Ruhül-qüdsün kitabçasını oxuduqdan sonra bitişməz və fasiləli yazılan hərflərin sözlərin tərkibində bitişik yazılan hərflər üzərində üstünlüyünə inanıb qəbul etmişəm. Bu şərtlə ki, bizim yazımız da xaçpərəstlərin yazısı kimi soldan-sağa yazılsın və oxunsun.

Şə'niyüksək dostumuza yazmışam ki, Ruhül-qüdsün həmin kitabçasını oxuyaraq, əlifbanın dəyişdirilməsi haqqında öz fikir və əqidəsini mənə yazsın.

Yeddinci – uzaqdan məni yad edib, mənə məhəbbət bəsləyən təhranlı dostlarımdan hər birinə ayrı-ayrılıqda mənim dilimdən salam yetirib deyiniz ki: Mirzə Fətəli sizin hər birinizdən xahiş etmiş ki, öz adını, ləqəbini, rütbəsinə və işini şairlərin əsərlərindən alınmış bir-iki münasib şe'r ilə bərabər öz xətti ilə yazıb mənə versin ki, Mirzəyə göndərim ki, o da yadigar olaraq, dostlarının siyahısı olan dəftərə qeyd etsin.

Səkkizinci – sizin salamınızı Şeyxül-islama çatdırdım. Şeyxül-islam sizi o qədər sevir ki, adınızı eşidən kimi az qaldı sevincindən ucsun. Çox arzu edir ki, siz bir qədər yaxına gələsiniz. Yə'ni Təbrizə nayibül-vəzərə vəzifəsinə tə'yin olunasanız.

Doqquzuncu – Rəşid paşa sizə salam yetirir və əlinizi öpür. Bu il yeddinci sinfə keçdi. Hazırda yeddinci sinfin şagirdidir. Bir ildən sonra o, gimnaziyanı bitirəcəkdir. Ondan sonra, sağlıq olarsa, islam dillərini öyrənmək işini təkmilləşdirməyə başlayacaqdır. Öz məktublarınızda gözümlün işığı olan Hüseyn xana mənim və Rəşid paşanın dilindən salam yazın! Allah mənim və sənin övladımız olan bu iki qardaşı xoşbəxt edib, uzun illər yaşatsın! Rəşid Boklun, Renanın əsərlərini oxumuş, fəlsəfəni məndən az bilmir. Fizikanı və təbiətşünaslığı məndən yaxşı anlayır. Bu məsələlər haqqında mənimlə həmişə mübahisə

səyə girişir, dəlillər və sübutlar gətirir. Lakin bu il ramazan ayını başdan-başa bütün şərtləri və əməlləri yerinə yetirməklə oruc tutdu. Deyirdi ki, mən istəyirəm hamı məni təmiz müsəlman və xalis şiə kimi tanısin. Mən də mane olmurdum. Bu da bir rəftardır. Ramazan ayında hər gecə namaz qılır, dua oxuyur, lakin çox gözəl tar da çalır-dı, musiqi elminə çox həvəsi vardır. Hal-hazırda tarı çox gözəl çalır.

Bu məktubumun sənə çatması haqqında məni xəbərdar etməyini xahiş edirəm.

*Sənin səmimi dostun MİRZƏ FƏƏLİ AXUNDZADƏ
tərəfindən yazıldı.*

17 dekabr 1870-ci il, Tiflis şəhəri

İRAN DÖVLƏTİNİN TİFLİSDƏKİ SABİQ KONSULU MİRZƏ YUSİF XAN CƏNABLARINA

Əziz məktubunuz yetişdi. Əhvalınızdan xəbər tutub, şad və xoşhal oldum. Yeni vəzifənizi təbrik edirəm. Doğrudan da təbrikəlayiq vəzifədir. Arzunuzu çatdınız, istədiyiniz iş, yə'ni qanunlar tərtib etmək sizə qismət oldu. Tiflisdə mənim və cənab Şeyxül-islamın oxuyub həzz aldığımız və üzünü köçürtdüyümüz risalənin¹ tərtibində çəkdiyiniz zəhmət də hədəf getmədi. İndi belə bir şərait yaranmışdır ki, bütün fikirlərinizi imkandan həqiqətə tətbiq edə bilərsiniz.

İndi mən və cənab Şeyxül-islam sizə belə məsləhət görürük ki, bütün İran ərazisində məhkəmə işlərini tamamilə ruhanilərin əlindən alaraq, Ədliyyə Nazirliyinə tapşırırsınız ki, bundan sonra ruhanilər bir daha məhkəmə işlərinə qarışa bilməsinlər. Qoy onlar da Avropa ruhaniləri kimi təkcə namaz, oruc, moizə, peşnamazlıq, kəbin-talaq, ölürlərin dəfni və sair bu kimi dini məsələlərlə məşğul olsunlar...

İşin əvvəllərində dini alimlər və qazilərdən bə'zilərini müəyyən vəzifələrdə və həm də maaşla Ədliyyə Nazirliyinə tabe olan məhkəmələrdə və mürəfiə məclislərində oturmaq olar. Amma bir şərtlə ki, onlar bu vəzifələrdə çalışmağa başladıqdan sonra din işlərinə əsla dəxalət etməsinlər.

Mürəfiə işləri üçün peyğəmbərin şəriəti ehkamı üzündən tərtib olunacaq (qanun) kitab görək bir-birinə zidd fikirlərdən uzaq olub, hər

yerdə eyni tərzdə və vahid fitva ilə ümummillətə aid edilsin. Bu kitabı hazırlayan vaxt qanun yazanlar dövrün tələbatına müvafiq olaraq hökm verə bilərlər, necə ki, sizin risaləniz şəriətə uyğun olaraq, bu kimi hökmlərə şamildir.

Xahiş edirəm ki, bundan sonra da Ədliyyə Nazirliyində baş verən hadisələrdən münasib gördüklərinizi yazıb mənə bildirəsiniz.

Çox yaxşı bir işə iqdam etmişsiniz. Allah mübarək eləsin və axırını xeyrə və yaxşılığa çatdırsın! Mə'lumdur ki, bu işdə ümumun mənafeyi nəzərdə tutulmuşdur və İranda mədəniyyətə doğru atılan birinci addımdır.

Bu gündən belə mən əmin ola bilərəm ki, bundan sonra siz xalqın tərbiyəsi işi ilə məşğul olacaqsınız. Heç rəvadırmı ki, təxminən 14 milyonluq İran əhalisindən yarım milyonu da savadlı olmasın?! Əgər xalq tərbiyə edilməzsə və bütün kütlələr savadlı olmazsa, siz və Ədliyyə Nazirliyinin başqa məsul işçiləri ölüb-gedəndən sonra indiyə qədər qanun yazmaq və yeni bir idarənin əsasını qoymaq uğrunda çəkdiyiniz bütün zəhmətlər heçə-puçə çıxacaq və sizin yaratdığınız nəzm-nizam və yeniliklər unudulacaqdır. Camaat isə yenə də keçmiş qayda-qanunlara qayıdacaqdır.

Əzəmətli ağam!

Siz Tehranda düşünəcəksiniz ki, nə üçün cənab Şeyxül-islam və Mirzə Fətəli məhkəmə işlərinin şiə ruhanilərinin əlindən tamamilə alınmasını məsləhət görürlər? Bunun səbəbini izah etmək istəyirəm. Əlbəttə, sizə mə'lumdur ki, bizim xalqımız bütün qulluq sahiblərini və bütün dövlət mə'murlarını "əhli-zələmə" adlandırırlar. Bir halda ki, belə bir əqidə hələ də xalqın fikrində qalmaqdadır, zahiri itaətə baxmayaraq, batində dövlətlə xalq arasında daimi bir ziddiyyət mövcud olacaqdır. Bu ziddiyyət isə vəsfəgəlməz fəsada səbəb olur.

Belə bir ixtilafı ortadan qaldırmaq ən vacib məsələlərdən biridir. Xalqla dövlət arasında ayrılığın, ziddiyyətin əsil səbəbi ruhanilərdir. Nə üçün? Buna görə ki, ruhanilər xalqın ruhuna və təbiətinə o qədər müsəllət olmuşlar ki, camaat onların dediklərinə sorğu-sualsız itaət edir, ürəyində dövlətə nifrət bəsləyir. Çünki ruhanilər xalqın "pənahı" adlanır. Nəyə görə ruhanilər xalqın "pənahı" olmuşlar? Ona görə ki, dövlətin ən böyük vəzifələrindən olan məhkəmə işləri ruhanilərin əlindədir. Xalqın ehtiyacı onların vasitəsilə ödənilir. Dövlət isə ikinci dərəcəli yeri tutur.

Həqiqətdə isə dövlət mə'murları ruhanilərin qarşısında onların hökmlərini icra edən nökr kimidirlər. Xalqın mənafeyi, ölkə və vətənimizin abadlığı onu tələb edir ki, xalqla dövlət arasında birlik və mehribanlıq yaransın. Dövlət zahiri və həqiqi istiqlalıyyət əldə etsin. Təkcə özü xalqın pənahı olsun, ruhaniləri ölkəni idarə işlərində dövlətə şərik etməsin.

Bizim əqidəmizə görə, belə bir təqdir sayəsində günlər keçdikcə xalqla dövlət arasındakı fərq aradan qalxar. Amma bu məsələ bir şərt-dən asılıdır ki, dövlət o qədər diqqətli və qayğıkeş olmalıdır ki, onun mə'murları məhkəmə işində fəvqə'l-adə ədalətli, doğruçu və haqq tərəfdarı olsunlar. Xalqla dövlət arasındakı ziddiyyətin aradan qaldırılmasının vacib məsələ olmasına şübhə ola bilməz. Ancaq söz orasıdır ki, bu ziddiyyət nəyin vasitəsilə aradan qaldırılmalıdır. Bu barədə düşünərkən, yuxarıda qeyd etdiyimiz tədbir, bizim fikrimizcə, əlverişli göründü. Əgər siz özünüz bundan daha asan və daha yaxşı bir tədbir düşünsəniz, əlbəttə, onu tətbiq edə bilərsiniz.

Sonra əziz qardaşım Mirzə Məhəmməd Cəfər "Molla İbrahim Xəlil" hekayəsini çox düzgün və gözəl tərcümə etmişdir. Yazdım ki, çap etdirsin. Onun məktubunu açıq göndərdim. Əvvəlcə özünüz oxuyun, sonra isə ona təqdim edin! Çünki mə'lumunuz olan nüsxəyə dair bə'zi qeydlər yazaraq, təmənna etmişdi ki, oradakı məsələlər tənqid yolu ilə deyil, atalıq nəsihəti şivəsi ilə yazılmalı idi. Buna görə də onun e'tirazlarına cavab yazmalı oldum. Yaxşı olar katibinizə buyurasınız ki, mənim yazdığım cavab məktubunun üzünü köçürsün ki, sizin yanınızda qalsın. Mümkündür ki, bu məsələ ətrafında başqa bir mübahisəçi də meydana çıxsın. O zaman həmin cavabı ona oxuyub, sakit edərsiniz.

Hörmətli Əli xanın vəziyyətindən heç bir xəbərim yoxdur. Bir neçə gün bundan qabaq ona da məktub yazmışam. Lakin alıb-almadığımı bilmirəm.

Cənab Şeyxül-islam sizə çoxlu salam göndərir və sizin yeni vəzifənizi təbrik edir.

Sizin salamınızı Mirzə Əsədulla xana çatdırdım, ondan da sizə sonsuz salam yazıram.

Sizə ixlası olan Mirzə Fətəli Axundzadə

25 mart 1871-ci il, Tiflis şəhəri

İKİNCİ AYRICA MƏKTUB

Əzəmətli ağam!

Sizə bildirirəm ki, cənab Şeyxül-islamın sə'yi nəticəsində, nəhayət, İbn-Xəldunun ərəb dilində olan “Tarix” kitabını İstanbuldan gətirdik. Onun birinci fəslindən alınan iki parça “Mə'lum əsərin” (“Kəmalüddövlə məktubları”nın. – mütərcim) mətləblərinə haşiyə kimi əlavə edilməlidir. Haman parçaların üzünü köçürüb göndərirəm. Bu iki qeyddən başqa üçüncü bir qeyd də göndərirəm ki, “Mə'lum əsərin” nüsxəsinə yazılmalıdır. Birinci qeydin işarəsi – Firdövsinin:

زیان کسان از پی سود خویش
بجویند و دین اندر آرند پیش ...

Tərcüməsi: Öz mənfəətləri xatirinə, başqalarının zərərinə istəyirlər, dini işə alət edirlər...

beytinin sonunda qoyulmalıdır. İkinci qeydin işarəsi isə:

ز شیر شتر خوردن سوسمار
عرب را بجایی رسیده است کار ..

Dəvə südü və kərtənkələ yeməklə,
ərəblər işi o yerə çatdırıblar ki...

beytinin sonunda olmalıdır. Üçüncü qeydin işarəsi isə birinci fikrin sonunda qoyulmalıdır.

Sizə ixlası olan Mirzə Fətəli Axundzadə
25 mart 1871-ci il

TÜRKÇƏ “TƏMSİLAT”I TƏRCÜMƏ EDƏN TEHRAN SAKİNİ MİRZƏ MƏHƏMMƏD CƏFƏRƏ

Əziz və mehriban qardaşım Mirzə Məhəmməd Cəfər, Allah ömrünüzü uzun eləsin!

Şirin məktubunuz yetişdi, sonsuz sevincimə və qəlbimin şadlığına səbəb oldu.

Əvvəla, sizdən bir xahişim vardır: əzəmətli ağam cənab Mirzə Yusif xan keçən məktubunda müxtəsər olaraq yazmışdı ki, azadxah şahzadə nəvvab-əşrəf-əmcəd, sərkar Cəlaləddin Mirzə hal-hazırda xəstədir. Bu xəbər məni çox-çox kədərləndirdi. Xahiş edirəm ki, vala-həzrət şahzadənin xəstəliyinin nədən ibarət olması haqqında tezliklə mənə mə'lumat verəsiniz ki, həyəcan və nigarançılığım aradan getsin.

Mənim bədbəxtliyimdəndir ki, bütün İranda özümə bir nəfər sir-daş tapmışdım, o da dostluğumuzun lap başlanğıcında xəstələndi.

İkincisi isə, sizin mişksaçan qələminizə afərin, yüz afərin olsun ki, “Molla İbrahim Xəlil”i əslinə tamamilə uyğun və çox-çox gözəl tərcümə etmişsiniz. Tərcümədə qətiyyəən orijinaldan kənara çıxılmamışdır. Tərcümənin də əsas şərti budur ki, onda orijinaldan nə artıq, nə də əskik bir şey olsun. Bundan yaxşı, bundan yüksək tərcümə ola bilməz. Tərcüməni mütləq çap etdirməyə çalışın!

Şekli mi həmin məktubla bərabər sizə göndərirəm. Əsərin tamaşalarında iştirak edən bütün personajların şəkillərini də hər bir əsərdə çap etdirə bilsəydiniz, həqiqətdə misilsiz bir hədiyyə olar və kitablar başqa bir gözəlliyə malik olardı.

Başqa əsərlərin tərcüməsini artıq Tiflisə göndərmək lazım deyildir. Vaxtınızı itirməyin, hamısını birbaşa çap etdirin! Mənim sizin qələminizə böyük inam və e'tibarım vardır. Hər bir əsər çapdan çıxdıqdan sonra 3-4 nüsxə mənə hədiyyə göndərin!

“Georq Klifford” sözlərinin mə'nasını soruşmuşsunuz. Deməliyəm ki, bunlar hər ikisi bir nəfər əmirin adıdır, bir şəxsin adıdır... Yə'ni Kliffordoğlu Georq. Necə ki, ərəblərdə Sə'd ibn-Vəqqas, Ömər ibn-Sə'd və Əmr ibn-As əvəzinə – Sə'd-e Vəqqas, Ömər-ə Sə'd Əmr-e As yazmaq mə'lumdur. Cümlənin mə'nası cəhətdən cənab Linneyin hamisi olan Georq ibn-Klifforddan yüksək və əzəmətli olacaqdır”.

O ki qaldı “qığılıcım” kəlməsi, türkcə qığılıcım ən kiçik od şərərələrinə deyilir. Farsca “əbizə”, “xədrə” və “sitarəçə” deməkdir.

Siz necə qaradağlısınız ki, bu kəlmənin mə'nasını bilmirsiniz? Mən özüm bu kəlməni Qaradağda öyrənmişəm. Mən yeddi yaşımdan 12 yaşına qədər Qaradağda Horand kəndində, sonra Vəlibəyli obasında Ünküt eli içərisində yaşamışam. Paskeviçlə Naibüssəltənə¹ arasında başlanan müharibədən bir il əvvəl Arazın bu tayına – rus torpağına keçib gəlmişəm.

“Həkim çullu” isə “biyabani” (çöllü) demək deyildir. Çul türk dilində atın belinə salınana deyirlər. Rəvayətə görə, 90 il bundan əvvəl, dərviştəbiətli bir həkim səyahət məqsədilə İrandan Nuxaya gəlmiş və bir müddət bu şəhərdə qalmışdı. Onun təbabətdə və bir sıra qəribə elmlərdə, guya, tam məharəti varmış. Onun adı bu şəhərdə və onun ətrafında məşhurdur. Həmişə çula büründüyünə görə “Çullu həkim” adı ilə şöhrət tapmışdır. Yə’ni çul və ya kəpənək geyinən həkim. Nuxa camaatı hələ bu günə qədər həmin həkimi kimya sirlərini bilən bir adam kimi zənn edirlər.

Üçüncüsü – əziz qardaşım! “Kəmalüddövlə məktubları” barədə qeyd etmişsiniz ki, onları hələ oxumamışsınız. Pəs haradan bilirsiniz ki, bədxahlıq məqsədilə yazılmışdır? Burada bədxahlıq yoxdur. Ancaq irad tutmaq və tənqid vardır. Bu isə çox böyük bir məsələdir. Onun izahı üçün uzun-uzadı danışmaq lazım gəlir. Əlbəttə, belə bir izahat bu məktuba sığışmaz. Ona görə də qısaca yazıram ki, siz gerek tənqidin şərtlərindən xəbərdar olarsınız ki, bu məsələdən də baş çıxara bilərsiniz. İrad tutulmadan istehzasız, məzəmmətsiz və məsxərəsiz tənqidi əsər yazıla bilməz. “Kəmalüddövlə məktubları” moizə, nəsihət deyil, tənqiddir. İnsanlar pis əməllərə adət etdiyi bir halda, tənqid vasitəsilə olmayıb, moizə, nəsihət və ata məhəbbəti tərzində yazılan bir əsərin bəşər təbiətinə heç bir tə’siri olmayacaqdır.

İnsanların təbiəti moizə və nəsihətləri oxuyub, dinləməyə nifrət edir. Halbuki insanlar tənqidi əsər oxumağa həmişə həvəskar olurlar.

Avropa filosoflarının təcrübələri və bir çox inkaredilməz həyatı dəlillər sübut etmişdir ki, tənqid, istehza və məsxərədən başqa, pis və yaramaz əməlləri insan təbiətindən heç bir vasitə ilə məhv etmək olmaz. Əgər nəsihət və moizənin insanlara tə’siri olsaydı, mərhum Şeyx Sə’dinin “Gülüstan” və “Bustan” əsərləri əvvəldən–axıra qədər nəsihətdir. Pəs nə üçün İran camaatı 600 ildən bəri onları oxuyur, lakin oradakı nəsihət və moizələrə əsla əhəmiyyət vermir?! Nəticədə isə zülm və istibdad gündən–günə artır ki, əskilməyir.

Nə isə, biz bu barədə mübahisəyə girişməməliyik. Əgər mübahisəyə başlasaq, heç bir şübhə ola bilməz ki, siz məğlub olarsınız. Tənqid fənni islam ədəbiyyatında bu günə qədər hələ tətbiq edilməmişdir. Məhz buna görə də siz bu kimi əsərlərdən tez qorxuya düşürsünüz. Nəhayət, xalqı tərbiyələndirmək, həmməzhəblərimizin əxlaqını saf-laşdırıb islah etmək, dövləti nizam–intizama salıb, onun ömrlərinin və

qadağan etdiyi işlər haqqındakı hökmlərinin tə'sirini artırmaq üçün tənqiddən faydalı heç bir vasitə ola bilməz.

Kəmalüddövlə vaiz və nəsihətçi deyil. O, tənqidçidir. Əgər o, vaiz və nəsihətçi olsaydı, ona da Molla Məhəmməd Rəfi Vaizi-Qəzvini kimi baxardılar. Əsərləri də Molla Rəfinin yazdığı “Əbvabül-cinan” kimi duzsuz, tamsız, ləzzətsiz çıxardı. Elə bir adam tapa bilməmişiniz ki, “Əbvabül-cinanı” öz meyli ilə kəsələtsiz oxumuş olsun? Kitabının adından belə adamın zəhləsi gedir.

Lakin, Kəmalüddövlənin məktubları bir şəxsin əlinə keçərsə, yeyib-yatmağı özünə haram edərək, bulaq başına çatan susuz bir adam kimi onları oxuyacaq və onların mətləblərini anlamağa, onlardan ibrət almağa və bilik əldə etməyə çalışacaqdır. Oxuduqdan sonra istər-istəməz belə bir qərara gələcəkdir ki, tənqidçinin pislədiyi hər bir əməldən uzaqlaşmaq və tə'rif etdiyi əməlləri mütləq icra etmək lazımdır.

İndi görün, nəsihətlə tənqid və nəsihətçi ilə tənqidçi arasında nə qədər böyük fərq vardır! Tənqidin moizə və nəsihətdən bu qədər üstün olmasının səbəbi nədir? Tənqidi əsəri susamaq ehtirasına oxşar bir həvəslə oxumaq meyli haradan doğulubdur? Bu üstünlüyün səbəbi odur ki, tənqidi əsər istehza, gülgü və məsxərə yolu ilə yazılır. Buna görə də tənqidin oxunuşuna bu qədər böyük həvəs vardır. Bu elə bir gizli sirdir ki, onu Avropa alimləri kəşf edə bilməzlər. Mənim xalqım bu sirdən hələ də xəbərsizdir. Əgər inşallah, Kəmalüddövlənin məktubları nəşr edilərsə, mənim xalqım da tərbiyə və mə'rifət meydanına qədəm qoyar. Deməliyəm ki, mənim xalqımın fitri iste'dadı Avropa xalqlarının fitri iste'dadından qat-qat artıqdır.

Tənqidin moizə və nəsihətdən üstünlüyünü sübut edən ən parlaq misal sizin gözüünüz qarşısındadır. Nə üçün uzağa gedək? Fərz edək ki, bir vaiz nəsihətçi ata məhəbbəti şivəsində bir kitab yazaraq, kimyanın həyatda mövcud olmadığını xalqa anlatmaq istəmişdir. Digər tərəfdən isə başqa bir şəxs ortaya çıxmış və “kimya yoxdur və ya kimyanın olduğuna inanmaq olmaz”, – sözlərini dilinə belə gətirmədən ancaq tənqid və istehza məqsədi ilə “Molla İbrahim Xəlil” hekayətini yazaraq, xalq arasında yaymışdır. İndi deyin görək, bu iki növ əsərdən hansının insanların təbiətindəki tə'siri üstün və aşkardır? Söz yox ki, “Molla İbrahim Xəlil” hekayətinin! Çünki bu əsər tənqid və istehza üsulu ilə yazılmışdır.

Tənqidin nəsihətdən başqa bir fərqi də vardır. O da bundan ibarətdir ki, müasir adamların və gələcək nəsillərin əxlaq və tərbiyəsini

islah etmək işində nəsihətin qətiyyəti tə'siri yoxdur. Halbuki tənqid müasir insanların əxlaq və tərbiyəsinin islahı və təkamülündə tə'sirsiz qalmadığı kimi, gələcək nəsillərin əxlaqı və tərbiyəsinin islah və təkamülündə də tam tə'siri vardır. Bu cəhətdən o, arzu edilən nəticəni verə bilər. Bu mətləbin də geniş şərh və izaha ehtiyacı vardır. Bu sözün haqq olmasına dair Avropa alimləri geniş fikirlər söyləyib, əsərlər yazmışlar. Avropa dövlətləri isə milyonlarla pul sərf edib, hər bir böyük şəhərdə teatr adı ilə özəmətli binalar tikdirmişlər ki, qadınlar və kişilər oraya yığılaraq, öz həmvətənləri haqqında tənqid və istehza ilə yazılmış əsərlərə qulaq asınsınlar və məsxərəyə qoyulanların vəziyyətini görüb, onlardan ibrət alsınlar. Çünki onlar başa düşmüşlər ki, moizə və nəsihətin insan vaxtını zay etmək və insana kəsalət gətirməkdən başqa faydası yoxdur.

Siz Kəmalüddövlədən ata nəsihətləri eşitmək təmənnasında olmayın! Birdəfəlik bilin ki, nəsihət və moizə istər ata məhəbbəti ilə olsun, istərsə də cəhənnəm qorxusu və buna oxşar başqa təhdidlər altında söylənilsin, fərqi yoxdur, insan təbiətinə heç bir tə'sir edə bilməz.

Bütün oğrular, yolkəsənlər, qatillər, zalimlər, müstəbidlər, fırıldaqçılar – hamısı cəhənnəmin vəsfini dönə-dönə eşitmişlər, moizələrə və nəsihətlərə az-çox qulaq asmışlar. Lakin bununla belə, yenə də öz pis əməlləri və xasiyyətlərindən əl çəkməmişlər.

Amma insanları öz tay-tuşları, tanış və dostları yanında rüsvay etməyə səbəb olan tənqid, istehza və məsxərə onları pis əməllərdən çəkindirir. Əgər bir şəxs sizinlə mübahisəyə girişib, bunun əksini iddia edərsə, onun dəlillərini mənə bildirin ki, Avropanın ən məşhur filosoflarının əsərlərinə istinad edərək, ona elə dəlilli, sübutlu bir cavab verim ki, bütün iddiaları alt-üst olsun.

Kəmalüddövlənin tənqidindən nə üçün inciyək gerek? Kəmalüddövlə yad adam deyildir. O, bizim həmməzhəbimiz, həmvətənimizdir. O, öz xalqımızın oğludur, o, elə bir qardaşımızdır ki, öz doğma qardaşlarının əxlaq və əməllərini rişxəndə, istehzaya tutur.

Dördüncüsü – siz yeni əlifbanın surətini istəmişdiniz. Bildirməliyəm ki, hələ lap əvvəllərdə mən yeni əlifba layihəsini bir növ tərtib etmişdim ki, bütün nöqtələr düşüb və sait hərflər, yə'ni e'rab, samit hərflərin yanında bitişik yazılırdı. Sonra cənab Ruhül-qüds başqa bir layihə düzəltmişdir ki, kəlmələrin tərkibində hərflərin bitişik yazılması da ləğv edilir və kəlmələr fasilədən və ayrı-ayrı yazılan hərflərlə

yazılır. Bütün nöqtələr atılır və saitlərin hamısı Avropa xalqlarının əlifbası kimi samit hərflər sırasına daxil edilir. Doğrudan da Ruhül-qüdsün əlifbası mənim tərtib etdiyim əlifbadan çox-çox asandır. Buna görə də mən onun razılığı və məsləhəti ilə, onun tərtib etdiyi layihədə bə'zi dəyişikliklər əmələ gətirdikdən sonra hərflərin nümunəsini Maarif Nazirliyinə göndərmişəm və yazmışam ki, ya Ruhül-qüdsün bu əlifbasını qəbul etsinlər, ya da bu şərtlər əsasında bəyəndikləri şəkilləri daxil etməklə, başqa bir əlifba düzəldərək onu həyata tətbiq etsinlər. Beləliklə də, mənim yanımda Ruhül-qüdsün əlifbasının surəti qalmamışdır ki, üzünü çıxardıb sizə göndərim. Mənim keçmişdə düzəltdiyim əlifbanın surəti də qalmamışdır. Əgər istəsəniz, orada Maarif Nazirliyinə müraciət edib, həm mənim keçmiş əlifbamı, həm də Ruhül-qüdsün tərtib etdiyi yeni əlifbanın surətlərini alaraq, hər ikisini oxuya bilərsiniz.

Sizdən xahiş edirəm ki, cənab Ruhül-qüdsün yeni əlifbası və onun lüzumuna dair yazmış olduğu kitabçanı hörmətli Mirzə Yusif xandan alıb oxuyasınız. O zaman başa düşərsiniz ki, 15 milyonluq İran əhalisi arasında nə üçün heç olmazsa, yarım milyon savadlı adam yoxdur. Lakin Avropa ölkələrində bütün xalq savadlıdır.

Xahiş edirəm, mənə hərdənbir məktub yazasınız. Mən də sizi maraqlandıran məsələlər haqqında sizə yazıb, mə'lumat verəcəyəm.

Bir də öz məktubunuzda cənab Ruhül-qüdsdən bərk incidiyinizi bildirmişsiniz ki, nə üçün o, yazılarını e'tiraz və istehza ilə yazıb, lazım idi ki, çox mülayim şəkildə, yə'ni vaiz və nəsihətçi kimi yazaydı. Doğrudur, cənab Ruhül-qüdsün bütün yazıları və kitabçaları Kəmalüddövlənin məktubları kimi tənqid şəklində yazılmışdır. Məhz buna görə ki, bütün savadlı insanlar onları vəsfəgəlməz şövq və zövqlə oxuyurlar. Siz istəyirsiniz ki, Ruhül-qüds sizin üçün e'tirazsız, məsxərəsiz, şirin moizələr və ata nəsihətləri yazaydı ki, təsadüfən əliniz keçəndə də, məhəl qoymadan otağın bir küncünə tullayaydınız. Beləliklə də, məzmununu bir kimsə eşidib-bilmədən kağızı çürüyüb tələf olaydı?

Pəh-pəh, əcəb zövq və səliqə sahibisiniz!.. Xeyr, belə deyil. Mən güman edirəm ki, siz moizə və nəsihəti tənqiddən üstün tutan bir zövq və səliqəyə malik deyilsiniz.

*Cənab Ruhül-qüds bir yerdə yazır: "İngiltərə hökuməti istəyir Sistanı alıb Əfqanıstana ilhaq etsin. Məşvərət məclisində İran vəzirləri

deyirlər: “Bu işin çarəsi yalnız ondan ibarətdir ki, İngiltərə səfirliyinin mütərcimi Mirzə Ağa Xoylu ilə aranı sazlayaq”.

Sizin səliqənizə görə, bu mətləbi necə demək lazımdır ki, həm nəsihətamiz olsun, həm də İran vəzirlərinin əhvalını bu qədər fikir aydınlığı, ifadə gözəlliyi və ləzzətlə bəyan etmiş olsun. İran vəzirlərinə bu sözləri isnad etmək, əlbəttə, böhtan və iftiradır, lakin onlardan bə’-zən elə əməllər baş verir ki, Ruhül-qüdsün nöqteyi-nəzərincə, guya onlar bu ağıldə və şüurdadırlar. Bu sözlərdən onların qabiliyyəti hər bir oxucuya mə’lum olur².

Nə isə, Ruhül-qüds və Kəmalüddövlə – hər ikisi əsərlərini nə cür yazmaq lazım gəldiyini çox gözəl bilirlər.

Sə’dinin və Molla Rəfi Vaizi-Qəzvininin dövrü keçmişdir. Əsrimiz başqa əsrdir. Məktubumuzda yazdığımız kimi, nəsihətləri və moizələri dinləyərək, onlara əməl edəcəyinizi iddia etməyin! Kəmalüddövlə və Ruhül-qüds hər ikisi bilirlər ki, insan cəmiyyəti uşaqlıq dövründən keçib, kamal dövrünə çatdıqdan sonra bu cür iddialar, bəşər təbiətinə müxalif olan iddialar sayılır.

*Mirzə Fətəli Axundzadə tərəfindən yazıldı.
15 məhərrəm, hicri 1283-cü il [25.III.1871-ci il]
Tiflisdə*

1871-Cİ İL MARTIN 29-DA MİRZƏ YUSİF XANA YAZILMIŞ ÜÇÜNCÜ MƏKTUB

Əzəmətli ağam, Allah səadətinizi daimi etsin!

Martın 25-də yazdığım məktubda bu mətləbi də, tənqiddin əhəmiyyəti haqqında əziz qardaşım Mirzə Məhəmməd Cəfərin məktubuna əlavə etməliydim. Lakin birinci növbədə, münasib bilmədim. İkinci isə, o məktub çox uzun çıxmışdı. Poçt da yola düşürdü, yazmağa macalım yox idi. İndi isə bu mətləb həm məzəli olduğuna görə, həm də az-çox məsələ ilə əlaqədar olduğu üçün həmin mətləbi xəlvəti olaraq sizə yazıram ki, mehriban qardaşım Mirzə Məhəmməd Cəfərə oxuyasınız, sonra isə məktubu özünüzdə saxlayasınız.

*Cənab Ruhül-qüds bir yerdə yazır:

Tehranda müşavirə məclisi.

Məclisin müşaviri – İngiltərə dövləti Sistanı Əfqanıstana ilhaq etmək istəyir. Nə etmək lazımdır?

Məclisin üzvləri: – İngilis səfərxanasının mütərcimi olan Mirzə Ağa Xoylu ilə dostlaşmaq lazımdır.

Məclisin müşaviri: – Avropa dövlətlərinin İran dövləti barədə filan-filan xəbərləri vardır. Nə etməliyik?

Məclisin üzvləri: – Biz də onların səfirlərini tə'ziyə məclisinə buraxmarıq.

İndi, Mirzə Məhəmməd Cəfər! Deyin görək, bu mətləbi sizin səliqənizə görə necə qələmə almaq olar ki, həm nəsihətamiz, mehribanca-sına deyilmiş olsun, həm də məclis üzvlərinin vəziyyəti bu aydınlıqda, bu qədər ləzzətli və tə'sirli şəkildə aşkara çıxarılsın?..

Ola bilsin ki, məclis üzvlərinə verilən bu qiymət yalandır. Mən onları görməmişəm və tanımıram. Lakin Ruhül-qüdsün əqidəsinə görə, onlardan elə işlər baş verir ki, həqiqətdə onların belə bir ağıl və dərrakə sahibi olmaları meydana çıxır¹. Deyilənlərə görə, müşavirə məclisində dəmiryol inşasına dair danışıqlar gedən zaman, məclis üzvlərindən biri demişdir:

– Dəmiryol salınsa, bizim bütün dövlətimiz lüzumsuz qalacaqdır. Elə isə bu yolun salınmasına necə icazə verə bilərik?

Qardaşım Mirzə Məhəmməd Cəfər! Birinci Şah Abbasın vəzirlərinin ağıl və şüur dərəcəsi “Yusif şahın hekayəsi”ndən sizə mə'lumdur. Görmürsünüz ki, dövlətin vəzirləri və xalqın ağsaqqalları Şah Abbasla ulduzların mə'nasız bəlasından nəcat vermək üçün uşaqqasına nə kimi tədbirlərə əl atırlar? Bu da ki, böhtan deyildir. “Tarixi-ələmərə” göz qabağındadır. Baxa bilərsiniz! Şah Abbas dövründən bu əsrə qədər İran xalqı puç əqidələrin tə'siri sayəsində tərbiyə aləmində o qədər də çox tərəqqi etməmişdir. Ola bilsin ki, bə'zi fərqlər vardır, lakin bu fərq çox cüz'idir.

Babilər fitnəsini törədənləri cəzalandırmaq işində dövlət başçılarından nə qədər yüngül hərəkətlər baş vermişdir. Bunların rəhmsizliyini və vəhşiliyini yada salan heyrdəndən barmağını dişləyir. Əgər bu hərəkətləri onların yadına salmasan, oyanıb ibrət almazlar və həmişə qəflətdə qalarlar. Yada salanda da, buna təcavüz adı verilir. Bəs nə etmək lazımdır? Əgər ölkənin və xalqın mənafeyi bunu yada salmağı tələb edərsə, tənqid də eyni vəzifəni izləyir. Bu kimi mətləbləri moizə

və nəsihət yolu ilə söyləmək mümkün deyildir. Əgər söyləsən, müt-ləq tənqid üsulundan istifadə etməlisən. Onu moizə və nəsihət adlan-dırmaq olmaz! Hal-hazırda Avropa ölkələrinin hər birisində satirik qəzetlər, yə'ni öz həmvətənlərinin pis əməlləri haqqında tənqid və həcv yazan qəzetlər vardır ki, hər həftə çap edilib yayılır. Avropa dövlətləri bugünkü intizam və tərəqqiyə moizə və nəsihət sayəsində deyil, tənqid sayəsində çatmışlar. Siz Volter, Yuğni Sud və Aleksandr Düma, Koldikok kimi yazıçıların romanlarından və başqa bədii əsər-lərindən, bu ölkələrin Bokl və Renan kimi başqa filosoflarının yazıla-rından xəbərdar olmalısınız ki, bu sözün həqiqət olması sizə sabit olsun və siz mənim dediklərimə inanarsınız ki, moizə və nəsihətin insan təbiətində, onun uşaqlıq və ilk gənclik dövrü keçdikdən sonra heç bir faydası və təsiri ola bilməz.

برسيه دل چه سود گفتن وعظ
نرود ميخ آهنين برسنگ

*Buna görədir ki, Ruhül-qüds özünün “Vəzir və rəfiq” adlı kitab-çasında tənqid şəklində fəryad edir ki, ey mənim qardaşlarım, ey mənim həmvətənlərim, öz biliyinizlə qürrələnməyin, öz haqqınızda bədgüman olmayın, elm öyrənin, mədəniyyət dairəsinə qədəm qoyun! Sizin indiki biliyiniz əsla sizə bəhrə vermək və sizə haqqı batıldən və doğrunu yalandan ayırmaq imkanını verməz!²

Əgər İran dövləti Ədliyyə Nazirliyinin sə'yləri nəticəsində çap iş-lərində mütələq azadlıq tətbiq edərsə, Kəmalüddövlənin məktubları və Ruhül-qüdsün əsərləri tamamilə çap edilib, xalq arasında yayılarsa, əlli ildən sonra İran ölkəsi Avropanın qabaqcıl ölkələrinin tayı olacaq-dır. Bunun üçün bircə şərt lazımdır ki, bütün xalq savadlansın və xalq-la dövlət arasındakı gizli nifaq aradan qaldırılsın. O zaman İran xalqına xoşbəxt və şanlı bir həyat nəsim olacaqdır. Gələcək nəsillər, Kəma-lüddövlənin və Ruhül-qüdsün adlarını həmişə hörmət və izzətlə yad edəcəklər. Lakin, əgər onların sözləri tənqidi şəkildə deyil, moizə və nəsihət şəklində deyilərsə, min il keçəcək və heç kəs onların sözünə qulaq asmayacaqdır.

Əzəmətli ağıam!

* Tərcüməsi: “Qəlbiqara adama nəsihətin nə tə'siri ola bilər? Dəmir mıx daşa keçə bilməz”.

*Nə isə, mən bilmirəm, Kəmalüddövlənin sözlərində və ibarələrində hansı cəhətləri dəyişməyi əziz qardaşım Mirzə Məhəmməd Cəfər layiq görür?! Hər bir yerinə əl vursan, əsər tənqidi əhəmiyyətini itirər³. Mülayimlik və həqiqəti pərdələmək tənqid şərtlərinə müxalifdir. Mülayimlik və məsələni ört-basdır etmək tənqid şərtlərinə ziddir. Məsələn, Bokl və Renan öz əsərlərini necə yaza bilərdilər ki, mülayim, pərdəli, e'tirazsız, vaizcəsinə, nəsihətverici, mehribancasına və ata sözləri kimi çıxaydı?

Əgər belə olsaydı, onların əsərləri tənqid olmazdı, onların adını heç kəs eşitməz və əsərlərini heç kəs oxumazdı. Bu ona oxşayır ki, bir şəxs Bokl və Renana üz tutaraq desin: “Ey filosoflar, siz öz əsərlərinizi vaizsayağı, nəsihətçi kimi, mehribancasına, ata kimi mülayim dildə, eyibləri açıb-ağartmadan yazmalısınız”.

“Əgər əziz qardaşım Mirzə Məhəmməd Cəfər Kəmalüddövlənin qələmindən çıxan bə'zi kəlmələri nəzərdə tutursa, demək lazımdır ki, bu kəlmələr ədavət nöqteyi-nəzərindən deyil, şur və hissiyyata qapılmaq nəticəsində ixtiyarsız yazılmışdır. Məsələn, “nadan iranlılar”, “evi yıxılmış iranlılar” və bu kimi sifətləndirici kəlmələr əsər çap edilərkən silinə bilər. Lakin bu kimi cüz'i dəyişikliklərdən başqa, hər cür dəyişdirmə və təhrif əsərin kəlmələrini və ibarələrini tə'sirdən salar və onu yaramaz vəziyyətə gətirər.

Katibim bir müddətdir ki, xəstələnmişdir. Məcburən məktubu özüm yazıram. Xəttimin pisliliyindən və səliqəsizliyiindən özüm də narazıyam. Məni görək bağışlayasınız.

Bir neçə əlavə və qeydlər vardır ki, onları mə'lumunuz olan nüsxəyə əlavə etmək vacibdir. Ona görə də onları yazmağa və göndərməyə iqdam etdim.

Bu üçüncü məktubdur ki, göndərirəm və hər birinə ayrı müfəssəl cavab gözləyirəm.

2 aprel 1871-ci il

Bu üçüncü məktubda yazdığım əlavələr və qeydlər bunlardır:

Birincisi – İranda əmirləri çubuqla döymək və uşaqlara tə'lim və tərbiyə zamanı çubuq və sillə vurmaq əhvalatı.

* Şeir Sədinin “Gülüstən”ındandır.

İkincisi, — «من عرف نفسه فقد عرف ربه» (Hər kəs öz şəxsiyyətini tanıyarsa, o, Allahını tanımış olar) ayəsinin şərhı.

Üçüncü – İmam Qəzalinin fikrinin izahı.

Dördüncüsü – Əmmarətül-Yəməni adlı şairin şe’ri.

İnsanların uşaqlıq dövrü keçdikdən sonra moizə və nəsihətin bəşər təbiətinə qətiyyəən bəhrə və faydası olmadığı haqqındakı fikrimi isbat üçün bu mətləbi də sizə yazıram ki, əziz qardaşın Mirzə Məhəmməd Cəfərə oxuyasınız. Bu ali mətləb sizə göndərdiyim ayrıca səhifədə yazılır.

Mirzə Yusif xana yazmaq lazımdır.

1280-Cİ [1863-CÜ] İLDƏ CƏNAB RUHÜL-QÜDSÜN ÖZ DİLİNDƏN EŞİDİB YAZDIĞIM ALİ BİR MƏTLƏBİN MƏTNİ

“Zülm” məsdərdir. Onun ismi-faili “zalım” və ismi-məf’ulu “məzlum”dur. Məsdər olan zülmü aradan qaldırmaq üçün iki şey lazımdır: ya zalım zülmədən əl çəkməlidir, ya da məzlum zülmə dözməməlidir. İdrakın təsdiqi ilə zülmü dəf etməkdə bu iki yoldan başqa heç bir yol təsəvvür edilə bilməz.

...Hazırkı əsrin əvvəllərinə qədər, təxminən on min ilin ərzində bütün peyğəmbərlər, filosoflar və şairlər zülmün aradan qaldırılmasını istəyərək, belə bir əqidədə idilər ki, onu aradan qaldırmaq üçün zalıma moizə oxuyub nəsihət vermək lazımdır. Ona görə də bu uzun müddət ərzində onlardan hər biri öz bildikləri kimi, əqidələrini sözdən işə, əmələ keçirmişlər. Məsələn: peyğəmbərlər zülmü aradan qaldırmaq, zülmədən əl çəkmək müqabilində zalimə behişt və’dəsi vermiş və zülmü davam etdirən zalimləri cəhənnəmlə qorxutmuşlar. Filosoflar zülmü dövlətin zəvalının səbəbi bilərək, dövlətin davamı üçün ədalətli olmağı məsləhət görmüşlər. Bu barədə peyğəmbərlər bir çox kitablar və hədislər, filosoflar isə saysız-hesabsız əsərlər yazmışlar. Şairlər həm Asiyada, həm də Avropada, məsələn, Sə’di kimi, öz əsərlərində zülmü pisləmiş və ədaləti tərifləmişlər ki, zalim zülmədən əl çəkib ədalətli olsun. Lakin bir çox təcrübələrin nəticəsində tamamilə aydın olmuşdur ki, bəşəriyyətin ən şərəfli nümayəndələri olan bu adamların əsrlər boyu zülmü aradan qaldırmaq yolunda çəkdikləri zəhmətlər

bütünlüklə nəticəsiz və faydasız qalmışdır. Zülm isə dünyada əsla aradan qaldırılmamışdır. Zülmü aradan qaldırmaq üçün moizələr və nəsihətlər zalimin təbiətinə qətiyyəən tə'sir göstərməmişdir.

Nəhayət, hazırkı əsrin əvvəllərinə yaxın, Avropanın Volter, Russo, Monteskyö, Mirabo və başqa bu kimi Söhbən təbiətli filosofları, bələğətli və fəsaətli şairləri, natiqləri və həkimləri anlamışlar ki, zülmü aradan qaldırmaq üçün heç də zalimə müraciət etmək lazım deyildir, bəlkə əskinə, məzluma demək lazımdır ki: “Ey nadan, sən ki, qüdrət, say və bacarıq cəhətdən zalimdən qat-qat artıqsan; bəs nə üçün zülmə qatlaşırsan? Qəflət yuxusundan oyan və zalimin atasının goruna od vur!”.

Bu ikinci əqidə meydana gəldikdən sonra Avropanın filosofları öz yeni fikirlərini xalqa anladılar. Məzlumlar ağıllı adamların yeni fikirlərilə tanış olduqdan sonra birdəfəlik hümmət edərək, qeyrət göstərdilər. Zülmü ortalıqdan qaldıraraq, özlərinin vəziyyətini, əhvalatını və əşayişini yaxşılaşdırmaq üçün elə qanunlar yaratdılar ki, hər bir insan o qanunlara əsasən, öz əli altında çalışan insanlara zülm etməyə qadir olmayacaqdır. Hazırda Avropa ölkələrinin bir çoxunda mövcud olan konstitusiyalı dövlət quruluşu həmin filosofların fikirlərinin nəticəsidir...

Buradan şəüür və sağlam ağıl sahiblərinə tamamilə aydın olur ki, moizə və nəsihət çox mə'nasız işdir və insanların təbiətinə əsla tə'sir edə bilməz.

* * *

Xahiş edirəm ki, bu mətləbi də əziz qardaşım Mirzə Məhəmməd Cəfər üçün oxuyasınız:

Tənqidin gələcək nəslin təbiətinə kamil tə'sirinin səbəbi odur ki, bu nəsil üçün tənqidin müəllifi artıq keçmiş nəsllə mənsubdur. Beləliklə, gələcək nəslin tənqidin müəllifinə ədavət bəsləməsinə, inad və tərslik üzündən onun sözlərinə əməl etməməsinə heç bir səbəb yoxdur. Çünki müəllifin istehzası və eyib tutması onun öz müasirlərinə aiddir; gələcək nəsllə əsla daxli yoxdur. Buna görə də onlar təəssüf edəcək ki, müəllifin müasirləri və pis əməlləri və yaramaz hərəkətləri onun e'tirazına, irad tutmasına, istehzasına layiq olmuşlar. Bunun nəticəsində də onlar öz işlərində və əməllərində müəllifin müasirlərinin

pis əməlləri və yaramaz hərəkətlərini təqlid etməyib, müəllifin dediklərini hər cəhətdən haqlı bilərək, onları canla-başla qəbul edəcəklər.

Bu qeydin əlavəsini də Mirzə Yusif xana yazmaq lazımdır; bu qeydin əlavə əlaməti Xızrın nağılı zikr olunan qeydin sonundadır.

Əgər bizim alimlərin e'tiqadına görə bu Xızr həməən adamdır ki, Allah Qur'anda onun haqqında xəbər verir və həzrət Musa ilə yoldaş olmuşdur, həm də yoldaşlığı zamanı bir mə'sum uşağı günahsız yerə öldürərək, belə fitva vermişdir ki, guya uşağın ata və anası çox yaxşı adam olmuşlar, ancaq bu yazıq uşaq böyüdükcə üsyana və küfrə səbəb olacaqdır. Bununla da öz ata-anasının ruhunu incidəcəkdir... Ona görə də qətli vacibdir.

Belə isə Xızr nəinki səfehdir, bəlkə də onu divanə hesab etmək lazım gəlir. Ağıllı və rəhmli bir insan hansı əqli və nəqli dəlillərə əsasən, bu zalimin öldürdüyü kimi bir mə'sum uşağı bu cür mə'nasız fitva ilə öldürə bilər? Lakin mən bir şeyə təəccüb edirəm ki, bizim Allah bu əhvalatın yaramazlığından sərf-nəzər edib, həmin cinayəti bu qatilin vəsfində xəbər verir. Görünür ki, Allahın özü də elə zənn edir ki, onun bəndəsi olan bizlərin beynində zərrə qədər idrak qüvvəsi yoxdur... Haqqı vardır. Artıq nə deyim ki?

Bu mətləbi də Mirzə Yusif xana yazmaq lazımdır: Əziz qardaşım Mirzə Məhəmməd Cəfər Kəmalüddövlədən inciyir ki, öz fikirlərini acı dil ilə ifadə etmişdir.

Belə isə, bəs nə üçün Kəmalüddövlə ona çox acıqlı cavab yazan və onu gicbeyin hesab edən Cəlalüddövlədən incimir? Bəs nə üçün o, əsərlərinin üzünü köçürən və şəriətmədarlardan birinə yazdığı məktubunda Kəmalüddövləni “zındıqi-mülhid” və “Övrəng Zibin naxələf övladı” adlandıran, onun əsərlərini hərzə-hədyan hesab edən adamdan incimir?

Bu kimi istehzal və tə'nəli e'tirazları yad adamlardan eşitmək ağır və çətinidir. Lakin dostlardan eşitmək insanın qəlbini kədərləndirməməli, incitməməli və onda ədavət və bədxahlıq hissi oyatmamalıdır. Tənqidin qaydası budur. Tənqid islam xalqlarının yazılarında təzə-təzə tətbiq olunur. Qoy Kəmalüddövlənin fikirlərini rədd edən ağıllı və mə'rifətli adamlardan birisi, istər İran dövlətinin siyasi işlərinə dair və istərsə də dini məsələlərə dair, ona özünün işlətdiyi kimi acı və istehzal sözlərlə tənqid və cavab yazsın.

Kəmalüddövlə bu cəzanı qəbul edir. Lakin heç kəsin onun əsərlərinin fikrini dəyişməyə, onları duzsuz, məzsəz və quru bir şəkllə salmağa ixtiyarı yoxdur. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, bundan sonra onları dəyişdirməyin heç bir faydası yoxdur. Çünki əsərin bir çox nüsxələrdən ibarət üzü köçürülmüş və olduğu kimi hər yerdə yayılmışdır.

* * *

Bu mətləbi də Mirzə Yusif xana yazmaq lazımdır:

Əzəmətli ağam!

Filan ilin filan ayında mən öz böyüklərimin icazəsilə yüksək İran dövlətinin baş konsulu vasitəsilə özümün sabiq əlifba layihəmdən bir nüsxə və cənab Ruhül-qüdsün əlifba layihəsindən bir nüsxə nəvvab, əşrəf, əmcəd, yüksək nəşəbli şahzadə, maarif naziri Əliqulu Mirzəyə göndərərək, onun bu məsələni Maarif Nazirliyində nəzərdən keçirib, öz rə'yi və təsəvvürünün nəticəsini mənə yazmasını xahiş etmişdim. O vaxtdan indiyə kimi bu xüsusda Maarif Nazirliyindən cavab gəlmədiyi üçün bu qərara gəlmişəm ki, yazılarımı Maarif Nazirliyindən geri istəyim. Lakin bu işə iqdam etmədən əvvəl, sizə məsləhət üçün müraciət edib, soruşuram ki, nazir cənablarının xətrinə dəyməmək üçün mən bu tələbimi Maarif Nazirliyinə nə şəkildə yazmalıyam?!

Mirzə Yusif xana yazmaq lazımdır:

Əzəmətli ağam!

İranda bəzi məzhəbinin yolunu kəsmək üçün yeganə əlac, “Kəmalüddövlə məktubları”nın ideyalarını bütün xalq arasında yaymaqdan ibarətdir. Əks təqdirdə, bütün İran əhalisi bəzimi məzhəb olacaq, Qacar sülaləsinin səltənəti isə zəvala uğrayacaqdır.

“KƏMALÜDDÖVLƏ MƏKTUBLARI”NIN NƏŞRİ BARƏDƏ İSAKOVA YAZDIĞIM MƏKTUBUN SURƏTİ

Mərhəmətli cənab Yakov Alekseyeviç!

Sizin yaxşı sifətləriniz haqqında dəfələrlə tərif eşitmişəm. Odur ki, mən Peterburqda olan başqa nəşriyyatları nəzərə almadan, qeyd

edəcəyim bir məsələ barədə bilavasitə sizə müraciət edirəm. Məndə “Hindistan şahzadəsi Kəmalüddövlənin məktubları” adlı farsca bir əl-yazması vardır. Mən onu rus dilinə tərcümə edərək, indi öz tərcüməmi orijinala bərabər, sizin sərəncamınıza göndərirəm. Bu tərcüməni əvvəldən axıra qədər oxumağı sizdən acizənə xahiş edirəm. Əgər, sizin fikrinizcə, bu kitab rus oxucuları üçün maraqlı görünərsə, o zaman bu kitabı istər orijinal halda, istərsə də onun tərcüməsini, satışdakı müvəffəqiyyətlərinə görə, bir və ya bir neçə dəfə çap etmək ixtiyarını əldə etmək üçün mənimlə hansı şərtlər əsasında saziş bağlamaq istədiyinizi mənə bildirməyinizi xahiş edirəm.

Əgər sizdən mə'lumat aldıqdan sonra mən sizin şərtlərinizə razılıq versəm, o zaman xahiş edirəm ki, hörmətli Vartanovun adına “cavab-qəbul” teleqrafla mənimlə müqavilənamə bağlanması haqda e'tibarnamə göndərsiniz.

Onu da nəzərdə tutun ki, mən bu kitabın fransız, alman və ingilis dillərinə də tərcümə edilməsini arzu edirəm və müəyyən şərt əsasında bu dillərdə tərcümələri Peterburqda çap etmək ixtiyarını da sizə verməyə hazıram. Odur ki, həmin kitabı göstərdiyim dillərə tərcümə etdirmək və sonra bir və ya bir neçə dəfə çap etmək üçün hansı şərtlər əsasında, ixtiyar almaq arzusunda olduğunuzu mənə bildirməyi sizdən xahiş edirəm.

Əgər mən sizin göstərdiyiniz şərtlərə razılıq versəm, bu cavabı aldıqdan sonra xahiş edirəm ki, həmin kitabı ruscaya tərcüməsindən, dərhal göstərilən Avropa dillərinə tərcümə etmək üçün nəzərdə tutduğunuz mütərcimlərə sərəncam verəsiniz.

Farsca orijinal mütəlcə çap edilməlidir. Əks təqdirdə, mən əsərin tək-cə tərcümələrinin orijinalsız çap olunmasına icazə verə bilmərəm.

Əsərin farsca orijinalı Rusiyaya tabe olan bütün müsəlman ölkələrində, o cümlədən ədəbi dili əsasən fars dili olan və yenicə Rusiyaya ilhaq edilmiş Orta Asiyada, habelə ingilislərin təsəllütü altında olan Hindistanın hər yerində, xüsusilə Bombay quberniyasında zərrə qədər çətinlik və təzyiqə rast gəlmədən satıla bilər. Ancaq onun İranda və Türkiyədə aşkar satılmasına ümid bağlamaq olmaz. Bu ölkələrdə onu tam inanılmış xüsusi adamlar vasitəsilə yaymaq olar.

Müsəlmanların bu əsəri aşkar alıb oxumağa cəsarət etmədiklərini əvvəlcədən nəzərdə tutan müəllif bir növ hiylə işlədərək, öz kitabının başlanğıcında guya nəşir tərəfindən yazılmış çox gözəl və aydın bir

məktub yerləşdirmişdir. Bu məktubda başqa məsələlərlə yanaşı, müəllif “Kəmalüddövlə”yə qarşı onun müdafiəçisi olan dərin mə’lumətli üləmanı və müsəlman ruhanilərini bu kitabın onların əllərinə keçən nüsxələrini yandırıb məhv etməkdən çəkinməyə çağırır. Müəllif onları inandırmaq istəyir ki, bu cür tədbirlərlə, əsərin milyonlarla nüsxəsi müxtəlif əllərdə olan Kəmalüddövlənin fikirlərinin kütlələr arasında yayılması yolunu zərrə qədər də olsun, bağlamaq olmaz. O həmin üləma və ruhanilərə məsləhət görür ki, bu allahsızın fikirlərinin tə’sirini və gücünü ağıllı və əsaslı tənqid vasitəsilə azaldıb məhv etsinlər.

Nəşriyyatçı bu məktubunda yüksək məqam sahibi olan üləmanın belə bir tənqidi yazmağa böyük qabiliyyətləri olduğuna əmin olduğunu bildirir. O göstərir ki, müqəddəs imamlar dinin haqq olduğunu inkar edən dinsizlər və allahsızlarla apardıqları bir çox mübahisələrdə hərifin haqqında hər cür qəddarlıq etməyə qadir olmalarına baxmayaraq, özlərinin tam həlimliyi ilə yanaşı duran əsaslı təkziblərlə onların dəlillərini rədd edərək, dinsizləri və allahsızları tərksilah edib, yenidən müqəddəs dinin ağuşuna atmışlar. Əks təqdirdə, dəyərli tənqid olmadan, yalnız kobud söyüşlərlə Kəmalüddövlə əleyhinə başlanan tə’qib və ədavət, ancaq yüksək məqam sahibi olan üləmanın onun dəlilləri qarşısında acizliyini göstərir və nəzərdə tutulan məqsəd ələ gəlməz.

Avropalı oxucular üçün bu məktubun heç bir əhəmiyyəti olmadığına görə, mən onu hələ tərcümə etməmişəm. Siz əsərin rusca nəşrinə öz tərəfinizdən müqəddimə əlavə edə bilərsiniz və onda göstərə bilərsiniz ki, islam dini meydana çıxan gündən hazırkı əsrə qədər, Şərqdə elmlərin durğunluğunun, dəhşətli despotizmin əmələ gəlməsinin səbəblərini və ümumiyyətlə, asiyalıların mədəniyyət və tərəqqi işlərinə qarşı laqeydliyi və e’tinasızlığının səbəblərini heç kəs başa düşməmişdir. Bu cəhətdən təkcə Firdovsi müstəsnalıq təşkil edir və o öz dühası ilə, həqiqətən, kəşf edə bilmişdir ki, Şərq xalqlarının bu qədər böyük bədbəxtliyinin səbəbi ərəblər və onların insan həyatına uyğunlaşmayan mənfur dinidir. Firdovsi isə dövründə onu əhatə edən müasirlərin müdhiş fanatizmi vasitəsilə sıxışdırıldığına görə, öz fikrini ehtiyatla, guya öz əqidəsi kimi deyil, ərəb ordularına qarşı vuruşlarda sonuncu İran şahı Yəzdgürdün sərkərdəsi olan Hürmüz şah oğlu Rüstəmin əqidəsi kimi ifadə etmişdir. Məhz buna görə də, Firdovsinin əqidəsi bizim günlərə qədər mütəfəkkirlərin diqqətini özünə cəlb edə

bilməmişdir. Yalnız Kəmalüddövlə hazırkı əsrdə Firdovsinin fikrini başa düşərək, onu parlaq bir şəkildə inkişaf etdirmişdir.

Müqəddimədə habelə demək lazımdır ki, elə bir böyük siyasi və ya dini məsələ yoxdur ki, Kəmalüddövlə öz əsərində ona toxunmamış olsun. Tərcümədən aydın olduğu kimi, o, başqa məsələlərlə yanaşı, müsəlmanlara elə fikirlər aşılamağa çalışır ki, bu fikirlər avropalı oxuculara çoxdan mə'lumdur. Lakin avropalı oxucular bu fikirlərin əsərdə təkrarının yersiz olduğunu düşünməməlidirlər. Çünki bu kitab avropalılar üçün deyil, müsəlmanlar üçün yazılmışdır. Həmin fikirlər isə avropalılar üçün deyil, müsəlmanlar üçün tamamilə yenidir. Mütərcim isə onlar məhz ona görə tərcümədə saxlamağa məcbur idi ki, müəllifin öz xalqına nələri təbliğ etdiyinə avropalılar bilsinlər. Eyni zamanda, tərcümədən bunu da anlamaq olar ki, islamizmin bir çox sirləri bu günə qədər həm avropalıların, həm də müsəlmanların nəzərindən örtülü qalmışdır; yalnız bu kitabda oxuyarkən, həm müsəlmanlar islamizm haqqında tam aydın təsəvvür əldə edə bilirlər ki, indiyə qədər həm onlar və həm də bunlar üçün eyni dərəcədə mə'lum idi.

Ola bilsin ki, bu əsərin bə'zi yerləri, sizin fikrinizcə, zəif görünsün. Ancaq siz onlara toxunmamalısınız. Birinci – ona görə ki, müəllif həmin zəif nöqtələr vasitəsilə bu əsər haqqında tənqid yazılmasını tə'min etməyi ürəkdən arzulayır. Çünki ancaq tənqid bu əsərin bütün dünyaya yayılmasına kömək edə bilər. İkinci – ona görə ki, bu zəif nöqtələr müəllifin sadələşməyə ehtiyacını göstərə bilər ki, o, həmin vasitə ilə Avropanın dərin düşüncəli mütəfəkkir və filosoflarının hüsn-təvəccöhünü özünə cəlb etməyi nəzərdə tutur. Müəllif mütəfəkkir və filosof deyil, o, Avropa azadxahları (liberalları) ruhunda olan bir nəfər ziyalı müsəlmandır. Özü isə fars, ərəb və türk dilləri üzrə filoloqdur.

Əsərin orijinalını çap etmək üçün mümkün qədər ən gözəl, aydın oxunan və iri şriftlər seçmək lazımdır. Haşiyələr isə orijinaldan kiçik, lakin aydın oxunan şriftlərlə yığıla bilər. Əsərin təshihə çox diqqətlə icra edilməlidir. Bilmirəm, xristianlardan farsca bilən elə bir adam tapırmısınız ki, təshih işini orijinala uyğun apara bilsin.

Mən güman edirəm ki, bu kitabın və onun tərcümələrinin nəşrinə senzura ziddinə və habelə xristian dini əleyhinə bir kəlmə də yazılmamışdır. Bəlkə də, əksinə olaraq, mənim fikrimcə, bu əsər bizim hökumətimiz üçün eyni zamanda faydasız da deyildir. Çünki bu əsərin əvvəlindən sonuna qədər hər yerdə avropalıların yaşayış qaydaları,

əxlaqı, insanpərvərliyi, ədalətliliyi, qanunları və ən'ənələri tə'riflə-nib, müsəlmanlar, arasında hökm sürən kobudluq, rəhmsizlik, əxlaq-sıqlıq, vəhşilik pislənir. Bu o deməkdir ki, Rusiya torpaqlarında yaşa-yan müsəlmanlar, əgər “Kəmalüddövlə”nin ideyalarını mənimsəmiş olsalar, mütləq müsəlman despotlara qarşı nifrət edəcəklər... Bunu an-ladıqdan sonra rusların himayəsi altında canları, malları və namusları-nın toxunulmazlığı tamamilə tə'min olunmuş müsəlmanlar rusalardan ürküb qaçmaq və uzaqlaşmaq hallarına son qoymuş olarlar. Onlar başa düşərlər ki, özlərinin İrandakı və Türkiyədəki qardaşları acınacaqlı vəziyyətdə və dəhşətli ehtiyac içində yaşayırlar. Onlar rus xalqı ilə qaynayıb qovuşacaq və dini e'tiqaddan doğan fanatizm və müridizm əbədi olaraq onların arasından məhv olub gedəcəkdir.

Kor-koranə fanatizmin təlqininə uyaraq, öz ruhlarını müsəlman sultanının hakimiyyəti altında yaşamaqla “bağışlatmaq” təmənnası ilə müsəlmanların Türkiyəyə köçüb getmək əhval-ruhiyyəsinə son qoyu-lacaq. Eləcə də, təkcə Qafqaz ölkəsində hər il milyonlarca pulun heç bir faydası olmadan göyə sovrulmasına səbəb olan Məkkə ziyarətinə meyl aradan qalxacaqdır. Qafqaz müsəlmanlarında savadlanmaq həvəsi, elmləri öyrənmək cəhdləri əmələ gələcək, onların əxlaq və tərbiyəsi yaxşılaşacaq, onların arasında oğurluq və müxtəlif cinayətlər, xüsusilə, çox zaman ehtiyac üzündən deyil, savadsızlıq və mədə-niyyətsizlik üzündən “igidlilik əlaməti” sayılan soyğunçuluq hadisələri azalacaqdır. İndiyə qədər əhalinin əksəriyyətini rus dilini öyrənmək-dən çəkirdən ancaq dini əqidələrdir; ruhanilər xalqı inandırmaq is-təyirlər ki, rus dilini öyrənmək günahların bağışlanmasına mane olur.

Siz elə güman etməyin ki, müsəlmanların Kəmalüddövlənin ide-yalarını mənimsəməsi və onun nəzərdə tutduğu məqsədin əldə edil-məsi üçün əsrlər keçməlidir. Əksinə, əksəriyyətinin savadsız olmasına baxmayaraq, islamizmin yalan olmasına dair bu kimi ideyalar kütlə arasında çox sür'ətlə yayıla bilər. Çünki savadlı müsəlmanlardan bir nəfəri kitabı oxuyub mətləbi başa düşdükdən sonra, onun mündəricə-sini şifahi surətdə nağıl etmək yolu ilə onun fikirlərini yüzlərcə öz həmvətənlərinə aşılayacaqdır.

İndi hər hansı bir dinə, xüsusilə köhnəlmiş dinlərə qarşı dinsizcə-sinə mühakiməyə olan həvəs o qədər güclüdür ki, əsəri oxuyan şəxsin onun məzmununu başqalarına söyləməsinin qarşısını ancaq inkvizisiya yolu ilə almaq ola bilər. Tezliklə siz görəcəksiniz ki, bu kitabın şöhrəti

sür'ətlə İrana və Türkiyəyə yayılacaq, Qafqazdakı kitab satıcıları isə bu kitabın nüsxələrini göndərmək barədə həmin ölkələrdə yaşayan şəkkaklardan (dini şübhə ilə baxanlarda – *Mütərcim*) ardı-arası kəsilməz gizli sifarişlər alacaqdırlar. Mənim fikrimcə, təkcə Rusiya üçün deyil, başqa Avropa dövlətləri üçün də həm siyasi cəhətdən, həm də Şərqdəki insanlarla həmdərdlik nöqteyi-nəzərindən məktəblərdə oxuyan müsəlman yeniyetmələrini bu kitabın nüsxələri ilə təchiz etmək lazımdır və faydalı bir işdir ki, bu vasitə ilə onların şüurunda insanlıq vəzifələrinə və mədəniyyətə dair düşüncələri inkişaf etdirmək, onların avropalılarla, yə'ni xristianlarla yaxınlaşdırmaq mümkün olsun.

Müəllif axirət haqqında düşünənlərdən deyil; o, bu kimi şeylərə heç bir əhəmiyyət vermir. O, ancaq o dinə üstünlük verir ki, insanı bu dünyada xoşbəxt və azad edə bilsin. Əgər mənim arzularıma rəğmən, senzura orijinalda, ya da tərcümədə bu və ya başqa bir dəyişiklik əmələ gətirmək fikrində olarsa, o zaman əsəri məndən aldığınız vəziyyətdə mənə qaytarmağınızı xahiş edirəm. Çünki mən heç bir dəyişikliklə razılaşa bilməyəcəyəm.

Bir daha təkrar edirəm ki, mən bu kitabın müəllifi deyil, ancaq sahibiyəm. Ona görə də sizdən xahiş edirəm ki, istər orijinalda, istərsə də tərcümələrin hər hansında olursa olsun, mənim adımla çəkməyəsınız. Çünki mən hal-hazırda savadsızlığı üzündən onun faydası üçün çalışdığımı başa düşməyən xalqımın qəzəb və ədavət hissini özümə qarşı çevirmək istəmirəm. Orijinalın müəllifi Kəmalüddövlə adlanır. Tərcüməçi üçün də özünüz bir təxəllüs düşünüb yazınız.

Tərcümə çapdan çıxarkən, siz öz mülahizənizə görə onun mündəricəsinə uyğun sərlövhə tərtib edə bilərsiniz. Sizin sərlövhənizi fars dilini bilən bir adam özünüzün diktə etdiyiniz kimi, orijinal üçün də tərcümə edə bilər. Sonra həm orijinalın, həm də tərcümənin çapdan çıxmasına dair, oxucu kütlələrində əsərə maraq oyandıra bilən ifadələrlə bir neçə dəfə yazmağı, yə'ni, adətən sizdə mə'mul olduğu kimi, lazımi e'lanlar verməyi unutmayın.

Orijinalın və onun tərcüməsinin nəşrini Kəmalüddövlənin, Cəmalüddövlənin, Firdovsi və sairə bu kimi məşhur adamların şəkilləri ilə, habelə əsərin mündəricəsinə görə özünüzün düşündüyünüz başqa təsvirlərlə, məsələn, minbər, vaiz və camaatın olduğu məscid təsviri, xüsusilə, belə bir səhnənin təsviri ilə ki, Ələmut meydanında Əla-Zikri-hissəlam minbərin ətrafına müxtəlif rəngli dörd bayraq sancaraq, öz

islahatları haqqında xalqa mə'lumat vermək üçün təntənə ilə minbərin üstünə qalxır; habelə peyğəmbərin “müqəddəs” sayılan övladına yas tutaraq, fəzanı hay-havarla doldurduqları mərasimin təsviri və sairə ilə bəzəməyi lazım bilirsinizmi?

Məktubun sonunda hər cür təsadüfə qarşı sizə bunu da xatırlatmağı yersiz hesab etmirəm ki, əgər mənə mə'lum olmayan hər hansı bir səbəbə görə, bu kitabı və onun tərcüməsini nəşr etmək sizə mümkün olmazsa, bu xüsusda dərhal məni xəbərdar ediniz. O zaman mən onları Peterburqda göstərəcəyim şəxsə verməyinizi xahiş edərdəm ki, o da əsərin nəşr edilməsini Peterburqda olan başqa bir nəşriyyatçıya təklif edə bilər.

*Səmimi ehtiram və sonsuz sədaqətlə sizə
ixlası olan M.F.Axundzadə.
12 fevral 1875-ci il, Tiflis.*

NÜSXƏ FƏRQLƏRİ VƏ ŞƏRHLƏR

HİNDİSTAN ŞAHZADƏSİ KƏMALÜDDÖVLƏNİN ÖZ DOSTU İRAN ŞAHZADƏSİ CƏLALÜDDÖVLƏYƏ YAZDIĞI ÜÇ MƏKTUB VƏ CƏLALÜDDÖVLƏNİN ONA GÖNDƏRDİYİ CAVABI

Bu əsər ilk dəfə 1924-cü ildə “Yeni türk əlifba komitəsi” tərəfindən S.Ağamalıoğlunun giriş sözü ilə Bakıda nəşr edilmişdir. Ayrı-ayrı məktublar müxtəlif illərdə ədəbiyyat dərsliklərinə salınmışdır. Əsərin elmi nəşri ilk dəfə 1938-ci ildə hazırlanmış (tərtib edənləri: M.Rəfili, Ə.Ələsgərzadə, redaktoru M.Rəfili. Heydər Hüseynovun giriş məqaləsi ilə, Bakı, Azərnəşr), sonra 1951-ci ildə (çapa hazırlayanı və redaktoru Əziz Mirəhmədov, Bakı, Azərnəşr, müqəddimənin müəllifləri Fikrət Həsənov və Əziz Mirəhmədov) və 1961-ci ildə (H.Məmmədzadənin tərtibi, H.Araslının redaktəsi, F.Köçərlinin müqəddiməsi ilə, Bakı, Azərbaycan EA Nəşriyyatı) yenidən çap edilmişdir. Həmin əsərin rusca tərcüməsi 1940-cı ildə (redaktorları: H.Hüseynov və A.A.Klimov, H.Hüseynovun giriş məqaləsi ilə, Bakı, Azərnəşr), 1953-cü ildə (M.Qasimovun redaktəsi və giriş sözü ilə, Bakı, Azərbaycan EA Nəşriyyatı), 1962-ci ildə (çapa hazırlayanı H.Məmmədzadə, redaktoru Ş.Məmmədov), Moskvada, 1982-ci ildə həmin nəşrin təkrarı (Ə.Əhmədovun müqəddiməsi ilə, Bakı, Azərnəşr) çap edilmişdir.

Azərbaycan Əlyazmaları İnstitutunda M.F.Axundzadənin arxivində “Kəmalüddövlə məktubları”nın azərbaycanca 2, farsca 5, rusca 2 nüsxəsi vardır. Bunların hamısı üzərində müəllif özü işləmişdir. 178 nömrəli azərbaycanca nüsxə əvvəldən axıradək avtoqrafdır. “Kəmalüddövlə məktubları”nın ilk variantı, çox ehtimal ki, həmin nüsxə olsun. Bu nüsxəni müəllif katib vasitəsi ilə ağardılırkən daha da təkmilləşdirmişdir. Ona görə də ağardılmış nüsxə (№96) hazırkı nəşr üçün əsas götürülüb, Azərbaycan, fars və rus dillərində olan nüsxələrlə müqayisə edilmiş və ortalığa çıxan fərqlər göstərilmişdir. Fars və rus dillərində olan nüsxələrdəki bir sıra mühüm mətləblərin tərcüməsi, bundan əvvəlki üç nəşrdə olduğu kimi, böyük mötərizələr arasında mətnə daxil edilmişdir.

Mətnlərdə M.F.Axundzadənin tarixi əhəmiyyəti olan əsas imla xüsusiyyətləri mümkün qədər saxlanılmışdır. Orfoqrafiyada bəzən gözə çarpan ikilik mətnin özündən irəli gəlir.

M.F.Axundzadənin Əlyazmaları İnstitutunda mühafizə olunan şəxsi arxivindəki əlyazmaları aşağıdakı şərti əlamətlərlə göstərilmişdir:

1	A	Arxiv nömrəsi 98 farsca
2	B	Arxiv nömrəsi 99 farsca
3	S	Arxiv nömrəsi 97 farsca

4	D	Arxiv nömrəsi 493 farsca
5	E	Arxiv nömrəsi 607 farsca
6	F	Arxiv nömrəsi 178 azərbaycanca.
7	J	Arxiv nömrəsi 96 azərbaycanca (əsas nüsxə)
8	H	Arxiv nömrəsi 101 rusca
9	İ	Arxiv nömrəsi 792 rusca

Nüsxə fərqlərini vermək üçün aşağıdakı əlamətlərdən istifadə olunmuşdur:

1. Rəqəm – üzərində qoyulmuş sözə aiddir.
2. Rəqəm ulduz işarəsi ilə, məs.: 5* – mətndə qoyulmuş ulduz işarəsindən rəqəmə qədər olan sözlər və ya cümlələrə aiddir.
3. Rəqəm ulduz işarəsi ilə, üç nöqtədən sonra yenə də rəqəm ulduz işarəsi ilə (məs.: 8*...8*) – həmin rəqəmlər arasındakı sözlərə və ya cümlələrə aiddir. Bu işarədən nüsxə fərqlərinin özündə yeni fərq irəli gəldikdə istifadə olunmuşdur.

M.F.Axundzadənin fars dilində yazdığı bir sıra fəlsəfi, ədəbi-tənqidi və tarixi əsərləri və məqalələrinin mətnini hər bir əsərin tərcüməsi ilə yanaşı vermək, mətbəədə texniki çətinlik törətdiyinə görə, mümkün olmadı. Buna görə də fars dilində olan mətnlərin ayrıca kitabda nəşr olunması nəzərə alınmışdır. Bundan əvvəlki nəşrdə də məktubların rusca, farsca mətnləri ayrıca kitabda nəşr edilmişdir.

1. M.F.Axundzadə nəşirlərə yazdığı məktublarda döən-döənə təkid etmişdir ki, həmin məktub müqəddimə əvəzinə əsərin əvvəlində verilsin. Buna görə də müəllifin arzusunu nəzərə alaraq, həmin məktubun azərbaycanca tərcüməsi müəllifin müqəddiməsi kimi əvvəldə verildi. Bu məktub ASD nüsxələrinin əvvəlində, B nüsxəsinin axırındadır, başqa nüsxələrdə yoxdur.

2. Bu qeyd “Kəmalüddövlə məktubları”nın azərbaycanca nüsxələrində yoxdur. Görünür M.F.Axundzadə bu qeyri əsəri qurtardıqdan sonra əlavə etmişdir. ASD nüsxələrində həmin qeyd vardır, lakin sonradan bütün nüsxələrdə qara müəkkəblə və yaşıl karandaşla oxunması mümkün olan tərzdə pozulmuşdur. Bununla belə bu qeyd müəllifin fikir inkişafını düzgün təyin etmək üçün müəyyən əhəmiyyətə malik olduğuna görə əsas mətnə daxil edildi; B: həmin qeydin yerində M.F.Axundzadə yazmışdır:

(Məşhur fəzil, Şərq və Qərb dillərinin alimi və çoxlu faydalı əsərlərin müəllifi mərhum Mirzə Kazım bəy miladi 1870-ci ildə “Kəmalüddövlə məktubları”nı dostlarının birinin yanında (Parisdə olarkən Mirzə Yusif xan Müstəşarüddövlənin yanında oxumuşdur – *H.M.*) əvvəldən-axıra qədər oxumuş və həmin nüsxənin bir səhifəsində öz xəttilə bu sözləri yazmışdır: Bərəkallah Kəmalüddövlə, bərəkallah Kəmalüddövlə!)

BİRİNCİ MƏKTUB

3. Tərcüməsi: Ey zahid, rindlərin küçəsindən düz keç, qoy bir neçə bədnamın söhbəti səni xarab etməsin! (Şeir Hafızindir – *H.M.*).

4* Hİ: yox.

5* H: yox; D: M.F.Axundzadə qara mürəkkəb və yaşıl karandaşla pozmuşdur.

6. Hİ “Завет мудрости” – (qədim iranlıların hüquq məcəlləsi belə adlanırdı).

7* ... 7* Hİ: yox.

8. ABSDE: (müəllif).

9. ABSDE: (üzündən köçürməyə).

10, 11. ABSDE: İran.

12. Hİ nüsxələrindən.

13 * ... 13* F: yox.

14. H: (Daha qədim zamanlarda hətta heyvanları öldürmək də cəzasız qalmırdı).

15. İ: Haşiyədə: (Bütün bunlar “Peymani-Fərhang” qanunlarına uyğun olaraq İranın patriarxal dövrlərinə aiddir, yoxsa sonralar tarixdə vilayət hakimlərinin özbaşınalığına çoxlu misallar tapmaq olar – *Mütərcimin qeydi*).

16. * Hİ: yox.

17 * F: özünə və əyalına.

18. ABSD: dövlət; Hİ: qosudarstvo.

19 * Hİ: yox.

20. ABSDE: (Bunların ədaləti bir dərəcədə olmuşdur ki, bu günə qədər belə, yer üzünün bütün tayfalarının dillərində Fıridun və Nuşirəvanın ədaləti zərbi-məsəldir).

21 * ... 21* ABSD: yox.

22 F: yox.

23. ABSDE: (Bosforadək).

24. ABSDE-dən.

25* F: yox.

26* ASD-dən; yuxarıdakı beytin Fətəli şah yazıldığı qeyd olunur.

27. ABSDEHİ: (padşah).

28. ABSDE: (rəyasət).

29. ABSD-dən.

30. ABSD-dən

31. ABSDE-dən; həmin qeydin rus dilinə tərcüməsi Hİ nüsxələrində də vardır.

32. Tərcüməsi:

1) Elə ki, ərəblərin bəxti əcəmə üstün gəldi, sasanilərin bəxti qaralmağa üz qoydu.

2) Şahlardan dünyanın kasası doldu, qızıl yox oldu, qəlp pul meydana çıxdı.

3) Çirkin gözəl oldu, gözəl çirkin, cənnətdən cəhənnəmə yol açıldı.

4) Dolanan çərxin siması dəyişdi, ığidlərdən məhəbbətini tamamilə kəsdi.

5) İranlıların halına acı-acı ağladım. Sasanilər üçün də yanıb yaxıldım.

6) O başa, taca, təxtə hayıflar olsun. O böyüklüyə, bəxtə və şövkətə təəs-süflər olsun.

7) O başa, o taca, o məhəbbət, ədalət və insafa ki, şahlıq təxti ilə bada gedəcəkdir, hayıflar olsun.

8) Bundan sonra ərəblər qalib gələcək. Ulduzların gərdişi yalnız ziyan verəcəkdir.

9) Təxt ilə minbər bərabərləşdikdə hər yerdə Əbubəkr və Ömər adı ola-caqdır.

10) Bu uzun-uzadı zəhmətlər hədəyə gedər, yüksəlişin qarşısında uzun bir eniş başlanar.

11) Nə şəxt, nə tac, nə şəhər görərsən. Ulduzlar ərəblərin xeyrinə dolanar.

12) Əhdü-peyman və doğruluqdan üz döndərərlər. Əyrilik və əskiklik etibar qazanar.

13) Bu ondan, o bundan oğurlayar. Qarğımaqla xeyir-duaya fərq qoymazlar.

14) Gizləndəkilər aşkardakılardan da pis olar. Adamların ürəyi daşa dönər.

15) Hünərsiz qul hökmdar olar. İrq və böyüklər işə keçməz.

16) Dünyada heç kəsdə vəfa qalmaz. Könüllər və ruhlar cəfa saçar.

17) İran, türk və ərəblərdən bir irq əmələ gələr.

18) Ki o, əsil və nəcib olmaz, hamısı türk və ərəb olar. Sözlər oyuncağa bənzər.

19) Cəşn, ziyafət, ad-sandan əsər qalmaz. Söylə cürbəcür tələlər qurarlar.

20) Mal-dövlət üçün qanlar axıdarlar. Zəmanə dönüb xarablaşar.

21) Öz mənfəətləri üçün özgələrin ziyanını istərlər. Və dini əldə bəhanə edərlər.

22) Artıq-əskiyə fərq qoymazlar. Xörəkləri qurudlu çörək və geyimləri qezildən olar.

23) Bir çox zaman belə keçər. ığidlərə etina edən olmaz.

33. BE: qeyd burada qurtarır.

34. ABSDE-dən.

35. Tərcüməsi:

1) Qorxu və ümidlə ağ ipək üzərində bir məktub yazdılar.
2) Onun ünvanı: Cahanpəhləvan, intiqam alan Hürmüzd şah oğlundan.
3) Müharibə axtaran Sə'd-Vəqqasə idi. Məktub fikir, hövsələ və tədbirlə yazılmışdı:

4) Mənə de görüm sənın padşahın kimdir? Kimsən, yolun və məzhəbin nədir?

5) Çılpaq ordu başçısı! Çılpaq ordu ilə kimdən sən cahü-cəlal umursan?

6) Bir çörəklə həm toxsan, həm də ac. Nə filin, nə təxtin, nə də mal-dövlətin var.

7) Ərəblər dəvə südü və kərtənkələ yeməklə işi o yerə çatdırıblar.

8) Ki, Kəyan tacını ələ keçirmək arzusuna düşüblər. Tfu, belə zamanənin gərđişinə, tfu!

9) Sizin gözünüzdə həya yoxdur. Sizdə abırdan doğan həya yoxdur.

10) Bu sifətlə, bu həya, bu xasiyyət və yolla təxtü-tac arzusundasın?

11) Əgər həddini aşmasan, özündən böyük danışmazsan.

12) Bizim yanımıza dünyagörmüş, ağıllı, qoçaq və dilli-başlı bir kişı göndər.

13) Bizə söyləsin görək sənın məqsədin nədir, səni Kəyan təxtinə sövq edən kimdir?

36* ... 36* İ: yox.

37. Tərcüməsi:

1) Sə'd eşitcək, o möhtərəm kişini böyük bir ordu ilə qarşıladı.

2) Firuz məktubu verib Rüstəmin sözlərini ona söylədi.

3) O, oxuduqca Sə'd qulaq asdı. Pəhləvi dilində yazılmış məktub onu heyran etdi.

4) Ərəbcə bir cavab yazıb, onda yaxşı-yamanı bir-birinə bağladı.

5) Məktubun başında Allahın və onun haqqa yol göstərən peyğəmbəri Məhəmmədin adını yazdı.

6) Cindən, insandan və peyğəmbəri-Haşiminin sözlərindən danışdı.

7) Tövhiiddən, Qurandan, vəd olunanlardan, hədə-qorxu və təzə qaydalardan söz açdı.

8) Cəhənnəm odundan və qətranından, behiştədən, onun süd və mey arxından.

9) Kafur, müşk, içməli su, behişt ağacı və bal şərabından söhbət saldı.

10) Dedi ki, əgər bu doğru dini qəbul etsə, hər iki dünyada şadlıq və şahlıq onundur.

11) Həm tac, həm də sırğa tapar, hər ili ətirlə, rənglə, gözəl yarla keçər.

12) Onun günahlarının bağışlanması üçün Məhəmməd vasitəçilik edər, bədəni güləb kimi ətirli olar.

13) Bir işin ki, mükafatına behiştə ələ gətirirsən, daha bəla bağında tikan əkməyə dəyməz.

- 14) Yəzdgürdün vücudu, bu geniş dünya, bağ, meydan, eyvan, qəsr.
 15) Tacü xətt, şadlıq və işrət hurinin bir tükünü görməyə dəyməz.
 16) Beş-üç günlük dünyada sənin iki gözün tac və xəzinə üçün elə qamaşdır ki.
 17) Fil sümüyündən qayrılmış bu xəttə, taca və xəzinəyə çox arxayınsan.
 18) Dünya bir içim sərin suya dəyməz, ona ürək verməyə dəyməz.
 19) Hər kəs mənə qarşı müharibəyə əl atsa, dar qəbir və cəhənnəmdən başqa bir şey görməz.
 20) Əgər iman gətirsən, onun yeri behiştədir, indi gör onun rəyi hansındır.
 21) O, həmişə qalar, bu isə müvəqqətidir; ağılı olan adam bu fikirdədir.
 38* ... 38* ASDHİ: yox.
 39 J: dini-islam.
 40. ASD: (Mən bütün dinlərə qarşı etinasızam).
 41. ABSDE-dən.
 42. Hİ: (Bütün bu qarışıqlığın başlanğıcı ərəblər və onların tam despotizmə aparan dini ilə olmuşdur. Hərçənd ki, bu din müstəqim deyil, öz təlimatı ruhu vasitəsi ilə insanlığa münasibətdə mütləq amansızlığı və rəhmsizliyi vəd edir.
 İran xalqını tamamilə kütləşdirən despotizm və islam dininin bir para zahiri səmərəsi budur.
 43. ABSDE: (Əgər namaz rükətlərində bir ilə iki arasında şəkk etsən, binanı heç saymalı, əgər iki ilə üç arasında şəkk etsən, binanı dörd saymalı).
 44. ABSDE: (dolaşmaq ibarətlər).
 45. ABSDE-dən.
 46* ABSDE-dən.
 47* ABSDE: amma.
 48. ABSDE-dən.
 49* ASD: M.F.Axundzadə bu hissəni qara mürəkkəblə və göy karandaşla oxunması mümkün olan tərzdə pozmuşdur: FHİ: yox.
 50* FJ: yox; ABSDE-dən.
 51* F: yox.
 52. Tərcüməsi: camaatın (sunnülərin) qəbul etmədiyini götür! H: Bu sözlərin şiələrin altıncı imamı tərəfindən deyildiyi qeyd olunur.
 53* ... 53* F: yox.
 54. AS-dən. Bu sətirləri M.F.Axundzadə hər iki nüsxədə sonradan artırmışdır; BEFJ: yox.
 55. ABSDE: (veyil-veyil).
 56. ABSDE: tümən.
 57. ABSDE: tümən.
 58. ABSDE: baba.

59* F: yox.

60* ...60* F: yox.; Hİ: birinci abzas yox.

61* .. 61* ABSDE-dən.

62* E-dən.

63* F: yox.; J: Haşiyədə yazılmışdır.

64* ABSDE-dən

65. ABSDE: (əmirilər).

66. Tərcüməsi: Mənim yanımda alver siğəsi cari oldu.

67. Tərcüməsi: Burada icra olunan mənim yanımda icra olundu.

68. Tərcüməsi: Mürəfiə mənim yanımda vəqə oldu.

69. Tərcüməsi: Mürəfiələşmə mənim hüzurumda vəqə oldu.

70* ASD: (və heç bir yerdə yazıların surətinin qorunduğu arxiv...)

71* ABSDE: (on-on beş).

72. ABSDE: İran.

73. Tərcüməsi: Bütün müzəffər ordunu bir qol halına saldı və ildırım saçıq topxana ilə birlikdə piyada tufəngçiləri də onun ətrafına düzdü. Bunun mənası nədir; ASD: M.F.Axundzadə qara mürəkkəb və göy karandaşla oxunması mümkün olan tərzdə pozmuşdur; H: yox.

74. F: Əvvəl “əzəmətinə” yazıb, sonra pozmuşdur.

75. Tərcüməsi: Afərin o padşaha ki, müharibə meydanında onun iradə fərmanı dənizin sakit olmasına işarə edərsə, dalğa tufanın lövbəri olar. Qocaman bir dağa yeriməyi əmr etdiyi zaman, bərk qaya qum kimi axar, kin axşamı od yandırmağı qadağan edərsə, ildırımında çaxmaq vurmaq qüdrət və qüvvəti olmaz və səhər vaxtı sakitliyə əmr edərsə, sübhün nəfəs çəkməyə cürəti olmaz.

76* ...76* H: yox.

77* ABSDE:

کو حکیمی بهرا پرسد از او کای نادان
کیست آنکس که براو بسته‌ای این بهتار را

Bu beytin azərbaycancası Qasım bəy Zakirindir, M.F.Axundzadə onu fars dilinə tərcümə etmişdir.

78. Tərcüməsi: Əgər o, gündüzə gecə desə,

79. Tərcüməsi: Bəli, budur, Ay və Ülker görünür.

80. Tərcüməsi: gedin, gedin!

81. F: Əvvəlcə “nə səbəbə?” şəklində yazılmışdır, sonradan pozulmuşdur.

82* ABSDE-dən.

83* F: yox.

84. ABSDE-dən.

85. ASD-dən; BEFJ: yox.

86* F: Bu cümlə haşiyədə yazılıb sonra oxunması mümkün olan tərzdə pozulmuşdur; ABSDEJHİ: yox.

87. Tərcüməsi: Allah yolunda cəhad edib heç kəsin məzəmmətindən qorxmazlar. O bir nemətdir ki, Allah istədiyinə verir. Allah böyük, mərhəmətli və biləndir.

88, 89, 90. ABSDE-dən.

91. ABSDE: (on beş).

İKİNCİ MƏKTUB

1* ... 1* İ: yox.

2. Tərcüməsi: Üzümdən göz yaşını silməkdən nə çıxar? Bir əlac et ki, ürəyimdən qan axmasın.

3* Hİ: yox.

4. ASE: (Kəlmələrin tərkibində bitişik yazılan hərflər ayrı-ayrı yazılan hərflərlə əvəz olunsun və yazı avropalıların yazıları kimi soldan sağa yazılsın); BDFJ: yox.

5* ...5* F: yox.

6. İ: (Bunun üçün müdrik, xalq hakimləri lazımdır).

7* ... 7* ASDFJ: M.F. Axundzadə qara mürəkkəb və göy karandaşla pozmuşdur; Hİ: yox.

8. ASD: (on beş).

9. Hİ: “qəbih” yox.

10. İ: (Dövlət).

11* J: M.F.Axundzadə sonradan artırmışdır; İ: yox.

12* ASD: M.F.Axundzadə qara mürəkkəb və göy karandaşla pozmuşdur; FHİ: yox.

13* İ: yox.

14. F: “Mülkünün ədəmi-zəvalı üçün bəzl” sözləri yazılıb sonradan pozulmuşdur.

15* ... 15* F: yox:

16* ... 16* İ: yox.

17. Tərcüməsi: Gözətçi hamını qılıncla vurduğu üçün, bu hərəmin ətrafında heç kəs qalmayacaqdır.

18* ... 18* Hİ: yox.

19. F: Bu sözləri M.F.Axundzadə yazıb sonradan pozmuşdur.

20. ABSDE: (qırx).

21. ABSDE: (saxlayarlar).

22. Tərcüməsi: Bir ovuc xalvarın nümunəsidir.

23. ASD: M.F.Axundzadə haşiyədə əlavə etmişdir: (Onlar məxluqatın ən şərəfli olan bəşər övladıdır).

24. ASD: M.F.Axundzadə əlavə etmişdir.

25. Tərcüməsi: Ey üzüm tənəyinin qızı, gözəl gəlinisən, lakin hərdənbir boşanmağa layiqsən. H: (Şeir Hafizin divanındandır). ASD: Qeyd: (Quranda deyilmişdir ki, xudavəndi-ələm qiyamət günü günahkar bəndəsinin yalvarmasına və ağlamasına rəhm etməyib qəzəb mələklərinə buyurar: Onu tutun, onu zəncirləyin və sonra cəhənnəmə atın. Buna görə miada inanan bütün müsəlmanlar uşaqların tərbiyəsi xüsusunda öz aralarında danışarkən bir-birinə belə deyirlər: Uşaqları həzrəti-Allahın qorxusu və qəzəbi ilə tərbiyə etmək lazımdır, bu mülahizə ilə ki, guya həzrəti-Allah div xasiyyətli, qəzəbli, intiqamçı və rəhmsiz bir vücuddur və guya uşaqlar onun qorxusu və qəzəbi ilə tərbiyələnsələr, böyüklükdə onun qəzəbindən çəkinərək düz və məsum adamlardan ola bilərlər. Lakin bu cür tərbiyə olunan uşaqlar böyükdə mütəlq küt və buna əlavə olaraq çox zaman xatakar olurlar); BE FJİ: qeyd yoxdur.

26* .. 26* F: yox.

27. ASD: Axundzadə haşiyədə əlavə etmişdir: (Hətta nəql edirlər ki, – babalı rəvayət edəninin boynuna, – Məkkeyi-mükərrəmə ətrafındakı qəsəbələrədən birində qul satanlar bu günahsız uşaqlar üçün xüsusi cərrahları və dəl-ləkləri olan bir xəstəxana saxlayırlar ki, orada dəl-ləklər yüzrlə uşağın tənəsül alətini kəsirlər və ondan sonra cərrahlar tam səy ilə onların müalicəsinə məşğul olurlar); BEFJ: yox.; Hİ: mətndədir.

28. ASD: M.F.Axundzadə haşiyədə əlavə etmişdir: (Ki onların üçdə biri bu növ rəhmsizliyə tab gətirməyib həlak olurlar. Həlak olanların qiymətlərinin əvəzi qalanların qiymətinin üç-dörd dəfə bahalanmasına səbəb olur; BEFJ: yox.; Hİ: mətndədir.

29. Tərcüməsi: İsti məzəcin pozulmasının səbəbi səfra, soyuq məzəcin pozulmasının səbəbi bəlgəm, tünd məzəcin pozulmasının səbəbi qan və başqa məzəcin pozulmasının səbəbi sövdadır.

30. H: (Onların hər şeyə inanmasına görədir ki, bizim peyğəmbər demişdir).

31. Tərcüməsi: Əgər islamiyyət Ülkər ulduzundan asılmış olsaydı, fars tayfası oradan dərədi.

32. ASD-dən BE: M.F.Axundzadə əlavə edibdir; İ: yox.

33. ABSDE: (Rəvayət etmişlər).

34. ABSDE: (xəyalına düşmüşlər).

35. AS: (baldır). M.F.Axundzadə əlavə etmişdir; BDE: yox.

36. AD-dən; BE: yox.; S: M.F.Axundzadə əlavə etmişdir; İ: (İran xalqı ruhanilərin ikiüzlülüüyü nəticəsində əqli məsələlərdə gör nə kimi fəlakətə düşər olublar? Hərçənd ki, bu xalq zətin fitri istedad və əqli qabiliyyətdən məhrum deyil, fəqət bu istedadı dəhşətli xurafat tapdalayır).

37. F: “Cə’fəri-Kəzzab ki, imam Həsən Əsgərinin qardaşı idi”. Bu cümləni M.F.Axundzadə yazıb sonradan pozmuşdur.

38. Tərcüməsi: Ey iman gətirənlər, sonradan sizə peşmanlıq gətirəcək şeylərdən soruşmayın!

39. F: Qeyd əvvəldən axıradək yoxdur.

40. Tərcüməsi: Ənuşirəvanın ölümündən çox keçmişsə də, onun mübərək adı yaxşıqla yaşamaqdadır.

41. ABSDE: Qeydin davamı: (Əgər bizim alimlərin etiqadına görə, bu bizim Allahın Quranda xəbər verdiyi və: “Biz ona elmilədünnimizdən bir elm öyrətdik” sifəti ilə tərifişlədiyi Xızr isə, o, həzrəti-Musa ilə yoldaşlıq etmişdir və yoldaşlıq əsnasında bir məsum uşağı günahsız yerə bu fitva ilə öldürmüşdür ki, onun ata-anası düz adamlardandır, bu yazıq uşaq isə guya böyük-lükdə azğılaşıb kafər olacaqmış və öz ata-anasının ruhunu incidəcəkmış! Ona görə də öldürülməyə layiq görüşmüşdür! Bu Xızrı, alimlərdən deyil, bəlkə dəlillərdən saymaq lazımdır. Çünki şüurlu və mərhəmətli olan bir insan bu zalimin öldürdüyü kimi, hansı əqli və nəqli dəlil ilə günahsız uşağı mənasız fitva ilə öldürər? *Və heç rəvadır ki, belə rəhmsiz bir axmaq əbədi həyata layiq olsun?1 (1* BDE: yox.).

Belə bir səfəhin nəhaq yerə gəmini dəşməsi də uzaq deyil. Həqiqətdə əsrin padşahı xalqın gəmilərini zor ilə tutmurdu. Bu bir sübutsuz sözdür ki, o, Musaya demişdir. Hər halda gəmini dəşməsi də onun səfəhliyinə dəlalət edir. Məsələn, əgər gəmini elə dəşmişdir ki, qətiyyənlə istifadə oluna bilməz və su o dəşikdən gəminin içinə girə bilər, gəminin o saat suyun dibinə gedib qərqlə olacağı aşkardır. Belə olduqda, onun işindən gəmi sahiblərinə nə fayda gələ bilər? Əgər gəmini elə dəşmişdir ki, yenə də yarıyır və bu xırda və qorxusuz eyib ilə su o dəşikdən gəmiyə girə bilməz və gəmi də su üzündə qalar, o vaxt gəmiyə ehtiyacı olan əsrin padşahı, əlbəttə, onu tutacaq və Xızrın dəşməsindən irəli gələn bu xırda və qorxusuz eyb gəmini qəsb olunmaqdan qurtara bilməyəcəkdir. Bu halda onun işi yenə də mənasızdır. Biz nə qədər nadan olmalıyıq ki, onun bu kimi işlərini ağıla sübut sayaq?1 (1 AS: M.F.Axundzadə qara mürəkkəb və göy karandaşla pozmuşdur).

Təəccüb edirəm bizim Allah bu hadisənin qəribəliyinə baxmayaraq, onu bu qatilin mədhində bizə xəbər verir. Məlum olur ki, xudavəndi-ələm bəndələri olduğumuz halda bizim beynimizdə əsla dərrakə qüvvəsi olduğunu düşünmür... haqqı da var, nə deyim. (BE: qeyd burada bitir). Axund Molla Məhəmməd Baqir Məclisini görməyirmi? Zənn edir ki, biz hamımız onun tayıyıq. O bu halda bu kimi hekayələri nə üçün xəbər verməsin? Əgər Molla Məhəmməd Baqirin tayı deyiliksə, nə üçün hicri tarixi müddətində bu xəbərin mənasız olduğuna fikir verməmişik? Və özümüz də bu gün Xızr adlandırılan səfəh və dəlini tərif edib, onun əsli olmayan biliyindən zövq alırıq. Guya

Yer kürəsinin hərəkətini kəşf edən Kopernikin tayı imiş və yaxud göy kürə-lərinin cazibə qüvvəsini təyin edən Nyutonun tayı imiş. Hətta onun mənasız hərəkətlərindən heyrət məqamına gəlmiş biçarə Musanın nə qədər ürəyi sadə və uşaq təbiətli olduğuna gülürük. Halbuki biçarə Musa kişiciyəzin xalis dəli olduğunu görüb anlamışdır.

Ey Cəlalüddövlə, dərd burasındadır ki, bu hekayə başqa cür şərh edilə bilməz ki, heç olmasa bir növ ilə ört-basdır etmək mümkün olsun.

Cənab Əbdürrəhman ibn-Xəldun da öz tarixinin dördüncü cüzvündə “Xızrın hekayəsini, Mehдинin qeyb olmasına dəlil gətirdikdə yazır: “Doğrusu budur ki, Xızr ölmüşdür”. Bizim Allah Xızr kimi başqa bir alimi də Quranda bizə nişan verir ki, həzrət Süleymanın hüsurunda olmuşdur və guya bir göz qırpmında tez Bülqeysin təxtini Səba şəhərindən Beytül-müqəddəsə gətirmişdir”.

Quranda Yengi dünyanı, buxarın gücünü, elektrikin qüvvəsini bizə xəbər vermək əvəzinə bu kimi səfəhləri bizə tanıtdırır və Bülqeysin və Səba şəhə-rinin xəbərini də Süleymana Hüdhdü quşu gətirmişdir.

Pəh-pəh, gör bizim Allah nələr toxuyur: O dedi: Mən sənəin bələd ola bil-mədiyin bir şeyə hər cəhətdən bələd olmuşam və sənə Səba şəhərindən doğru bir xəbər gətirmişəm. Mən onlara padşahlıq edən bir qadın tapdım ki, ona böyük bir dövlət verilmiş və onun üçün böyük bir təxt vardır... Ayələrin axırınadək.

42. Tərcüməsi: Qüvvət və qüdrət ancaq Allaha məxsusdur.

43. FJ: (Həmdan).

44. ASD-dən; BEFJ: qeyd yoxdur.

45: ASDH: (Budda).

46. ASD: M.F.Axundzadə əlavə etmişdir: Cənab Əbdürrəhman Cami tövhid haqqında deyir:

د: کون و مکان نیست دلا جزیک نور
ظاهر شده آن نور بانواع ظهور

حق نور تنوع و ظهورش عالم
توحید همین است ذکر وهم وغرور

Tərcüməsi: Ey könül, bütün kainat və mövcudatda bir nurdan başqa heç nə yoxdur. O, cürbəcür şəkillərdə zahir olubdur. Haqq nurdur, onun növ-növ olması və zahir olması bu aləmdir. Tövhid ancaq budur; BEFK: qeyd yoxdur.

47. ABSDE: Ksenofan.

48* ABSDE: (Bir vahid, qadir, kamil və əhatəedici qüvvədir, yəni). Bu sözləri M.F.Axundzadə ABSDE-də qara mürəkkəb və göy karandaşla poz-muşdur; BE: “və qadir” yox.

49* ABSDE: (Vahid, qadir və kamil bir qüvvədir). M.F.Axundzadə qara mürəkkəb və göy karandaşla pozmuşdur.

50. A: Qeyddən sonra qara karandaşla yazılmışdır: “po teorii monoteizma”.

51* H: yox.

52* ABSDE: (Bu vahid, kamil... qüvvə); ABSD-də M.F.Axundzadə qara mürəkkəb və göy karandaşla pozmuşdur.

53. ASD: (və qadir).

54. F: Qeyd yoxdur.

55. Tərcüməsi: Civə və oddan yanmayan mädən ilə şimməyə oxşayan şeyi özərək bir-birinə qarışdırsan, Qərb və Şərqə malik olarsan.

56. J: Bu sözün üstünə işarə qoyulub haşiyədə “bədəl əqdəm” yazılmışdır.

57. Tərcüməsi: Yalançıların söylədiklərindən onun məqamı çox yüksəkdir.

58. AD: Qeydin ardı: (Və amma kimyanın varlığına gəlincə bu gün kimya elminin qanunu sayəsində aydınlaşıb sübuta çatmışdır ki, bəsit şeylərin mahiyyətinin dəyişilib başqa bəsitə çevrilməsi, yəni misin, dəmirin, qurğuşunun, qalayın və bunlar qəbiləndən olanların qızıla, ya gümüşə çevrilməsi mümkün deyildir.

59. ABSDE-dən.

60. BE: qeyd burada qurtarır.

61. Tərcüməsi: Sel öz coşqunluğunu yüksəyə qaldırmışdı, dənizə yetişincə sakit oldu. Bir qarışqa bir dənədən şad idi, xırmana çatınca xəcalət çəkdi. Beyt həkimi-Səbzbarinindir.

62. Tərcüməsi: Məzhəbi cəbri olmayan hər kəsə peyğəmbər demişdir ki, o, gəbr kimidir.

63. Tərcüməsi: Hanı o arif ki, süsənin dilini anlasın və soruşsun ki, nə üçün yenidən gəldin?! Şeir Hafizindir.

64. F: Qeyd yox.

65* ... 65* İ: yox.

66. ASD: Brəhmən və

67. ASD: (və yəhudi Spinoza).

68. ABSDE:

69. Tərcüməsi: Qulaq as, gör ney nə hekayət söyləyir; ayrılıqlardan şikayət söyləyir: – Qamışlıqdan məni kəsəndən bəri, fəryadımdan kişili-qadınlı nalə ediblər.

70* ABSE: “Bir vahid, qadir və kamil olan qüvvət”; D: M.F.Axundzadə mürəkkəb və yaşıl karandaşla pozmuşdur.

71* ABSDE: yox.

72. ASD: M.F.Axundzadə əlavə etmişdir: (Başqa sözlə, tək bir şey öz-özünə zərf ola bilməz).

73. Tərcüməsi: Biz ona boynunun şah damarından daha yaxınıq.

74. Hİ: (Şeir İran şairi Sədinindir).

75. Hİ: (Şeirlər Hafizin qəzəlindəndir).

76. Tərcüməsi: Dostum mənə məndən yaxındır, təəccüblü budur ki, mən ondan uzağam. Nə edim, kimə demək olar ki, o mənəmin yanımdadır, lakin mən ondan ayırıyam.

İllər uzunlu ürək Cəmşidin camını bizdən istəyirdi, özündə olanı başqasından xahiş edirdi. Varlıq və məkan dairəsindən xaricdə olan bir gövhəri dəniz kənarında itmişlərdən tələb edirdi. Allah hər bir halətdə o könülsüzlə idi. O görmürdü, lakin uzaqdan “ey Allah!” deyirdi.

76. ABSDE: (ayə).

77. Tərcüməsi: Sən sovrundunsa da, həqiqətdə sovruran Allah özü idi.

78* ... 78* F: yox.

79. Tərcüməsi: Sən olmasaydın, sən olmasaydın.

80. ASD: (Bu sözlərin təfsiri budur: hər kəs öz zatını tanıyarsa, həqiqətdə öz Allahını tanımış olur. Bu mənada ki, onun zati ilə Allahın arasında ayrılıq yoxdur. Əgər öz Allahını tanısa, öz zatını da tanımışdır); BE: M.F.Axundzadə əlavə etmişdir.

81. ABSDE: (Mənəm Allah).

82. Tərcüməsi: Nə üçün mən haqqam demək bir ağaca yaraşır, bir xoşbəxtə yaraşmır?!

83. Hİ: (Şeirlər Şeyx Mahmud Şəbüstərinin məsnəvisindəndir).

84. Tərcüməsi: Hülul və ittihad burada çətindir, vəhdətdə ikilik xalis zəlalətdir.

85* ... 85* AS: M.F.Axundzadə sonradan əlavə etmişdir.

86. Tərcüməsi: Rəngsizlik rəngin əsiri olan kimi Musa ümməti Musa ümməti ilə vuruşdu. Əvvəldə olan rəngsizliyə çatan kimi, Musa ilə Firon barışdılar.

87. F: özünü ədəm.

88. ABSD-dən.

89. Tərcüməsi: Peyğəmbərliyin sonu bayraq qaldırdıqda merac ətəyini ulduza çəkdi. Elə yerə getdi ki, orada yer (məkan) yox idi. O yolun gedilməsi bu ayaqla deyildi. Getməsi o idi ki, özündən getdi, qədəmsizlik qədəmi ilə irəli getdi. Bəlkə, orada irəli və geri yox idi. Məhəbbət sirri iki tərəfdən coşdu, bəlkə də özü dedi, özü eşitdi. Eşq ikiliyi aradan qaldırmışdı, pərdədə olan sirr deyildi.

90* ... 90* F: yox.

91. ABSDE-dən.

92. ABSD: M.F.Axundzadə əlavə etmişdir.

93. AS: M.F.Axundzadə əlavə etmişdir (Onun xəbəri olmadan bir yarpaq düşə bilməz).

94. Tərcüməsi: Gizli bir xəzinə idim, özümü tanıtdırmaq istədim və məxluqatı yaratdım.

95. Tərcüməsi: Cinni və insanı ancaq mənə ibadət etmək üçün yaratdım.

96. ABSDE: (və bizə huri bağışlayacaqdır).

97. ASD: (şəriətçilər cavab verirlər). M.F.Axundzadə əlavə etmişdir.

98. ABSDE: (bu idi ki, dedik).

99. Tərcüməsi: Xəyalınızda fikirləşib ayırdığınız hər bir şey sizin kimi yaranmış və sizə aiddir.

100. ASD: M.F.Axundzadə əlavə etmişdir: Ey Cəlalüddövlə, əgər sən bu üçüncü əqidədə olsan, sənə heç bir əlac yoxdur.

101. H: Əmr etdi üç günün içində 700-ə qədər adamın qolubağlı başını kəsdilər.

102. ASD-dən; B: M.F.Axundzadə sonradan əlavə etmişdir.

103* Bu mətləb yalnız F-da vardır.

104. F: qeyd yoxdur.

105. ASD: M.F.Axundzadə əlavə etmişdir.

106* ...106* F: yox.; J: nüsxənin axırında qeyd kimi verilmişdir.

107. Tərcüməsi: Sən, Allahın nemət verdiyi adama və sənin tərəfindən yaxşılıq görən şəxsə “arvadını boşa və Allahdan qorx” deyirdin və Allahın aşkar etdiyi şeyi öz nəfsində gizlədərək xalqdan qorxursan, halbuki qorxmağa layiq olan aciz Allahdır. Zeyd öz arvadını boşayanda, onu sənə nikah etdik, ta ki möminlər üçün özlərinə oğulluğa götürdükkləri şəxslərin boşanmış arvadlarını almaqda maneçilik olmasın. Bu barədə Allahın əmri vəqə olmuşdur.

Sadiq əleyhissəlam dedi: Allahın peyğəmbəri xüsusi bir işdən ötrü Zeyd bin-Harisə bin-Şərahilül-Kəlbinin evinə gələndə arvadının çimdiyini gördü və birdən: “Səni yaradan Allah nə qədər pak və yüksəkdir” dedi. Zeyd öz mənzilinə qayıdanda arvadı peyğəmbərin mənzilinə gəlib ona: “Səni yaradan nə qədər pak və yüksəkdir” dediyini xəbər verdi. Zeyd peyğəmbərin yanına gedəndə peyğəmbər ona: “Allahdan qorx, arvadını boşama” dedi... ayənin axırına qədər.

108. Tərcüməsi: Bizi müsəlmanlardan və Allahın yaratdığı xalqın ən yaxşısı olan Məhəmməd səlavatüllahi-əleyhin peyğəmbərliyinə və onun pak və təmiz olan övladları əleyhimüssəlamın imamətinə inananlardan yaratdığına görə Allaha şükür olsun.

109. Tərcüməsi: Beləliklə, Zeyd qəza ilə razılaşıb və onu (Zeynəbi) o, (peyğəmbər) alır.

111. ASD-dən.

112. Tərcüməsi: Ey peyğəmbər, öz arvadlarını razı salmaqdan ötrü Allahın sənə həlal etdiyi şeyi nə üçün özünə hərəm edirsən. Halbuki Allah rəhm edən və bağışlayandır.

113. Tərcüməsi: Səfəhlərin danışdıqlarından onun məqamı yüksəkdir.

114. Tərcüməsi: Ta ki möminləri öz oğulluğuna qəbul etmiş şəxslərə onların boşanmış arvadlarını almaqda maneçilik olmasın.

115. Tərcüməsi: Məhəmməd sizin adamlarınızın heç birinin atası olmamışdır.

116. Tərcüməsi: Məhəmməd sizin kişilərinizdən heç birinin atası olmamışdır.

117. Hİ: (O, cavan və gözəl idi, peyğəmbər onu ehtirasla sevərdi və bütün başqa arvadlarından üstün tutardı). Bu sözlər qeyd kimi verilmişdir.

118. ASD: (Məsələn 1. Böhtan deyənlər sizdən bir dəstədir, siz o böhtanı özünüə şəər sanmayınız, bəlkə o sizin üçün xeyirdir. 2. Pis sözlər pis adamlara məxsusdur. Pis şəxslər pis sözlər danışarlar. Yaxşı sözlər yaxşı şəxslərə məxsusdur. Necə ki, pak adamlar həmişə pak sözlər danışarlar. Onlar deyilən böhtandan uzaqdırlar. Onlar üçün bağışlanma və bərəkətli azuqə vardır. 3. Siz o böhtanı eşidəndə “Xalq arasında bunu bizə söyləmək layiq deyildir” və “Ey Allah, sən paksan! Bu böyük bir böhtandır”, – deməli idiniz. Və bundan başqaları); BE: M.F.Axundzadə əlavə etmişdir.

119. ASD-dən; BE: M.F.Axundzadə sonradan əlavə etmişdir.

120. ABSDE: (Kim nə bilir ki, Ayişə öz xeyməsinə axşamdan uzaqlaşmamış və Səfvanın yanında olmamışdır? Əgər Ayişə günahsız idi, nə üçün qeyrət, namus və şücaət sahibi olan Həzrət Əli peyğəmbərə: “Burax bu xəbisə öz eşqbazlığının dalınca getsin; sənin üçün başqa arvadlar az deyildir” deyirdi?).

121. Bİ: yox.

122. ABSDE-dən.

123* ... 123* İ: yox.

124. Tərcüməsi: Arvadını saxla!

125. Tərcüməsi: Ey peyğəmbər, öz arvadlarını razı salmaqdan ötrü, Allahın sənə həlal etdiyi şeyi nə üçün özünə hərəm edirsən? Halbuki Allah rəhm edən və bağışlayandır.

126. Tərcüməsi: İslamiyyətdə rahiblik ola bilməz.

127. Tərcüməsi: Allahın aşkar etdiyi şeyi sən öz nəfsində gizlədirsen.

128* BE: yox.

129. ASD-dən; BE: M.F.Axundzadə əlavə etmişdir.

130. ASD-dən.

131* F: yox; J: qeyd yerində yazılıdır.

132. D-dən; AS: M.F.Axundzadə əlavə etmişdir; BE: yox.

133. Tərcüməsi: Allahın köməyi ilə əsrin ağası Əla-Zikrihissəlam şəriət zəncirini qaldırdı. Hicab və örtü ayəsini puç etdi. Allahın məqbulu oldu, xas və ümumun tərəfini qazandı. Buyurdu ki, ey cəmaət, hər bir kişiye bir arvad

kifayətdir. Bu saydan artıq hərəm olur. Günəş dünyaya işıq saldıqca, Ay bu gömgöy səmanın bəzəyi olduqca, bu pak xasiyyətli padşahı bəşər növü səhər və axşam xeyir ilə xatırlayacaqdır.

134. ASD-dən.

135. D-dən; AS; M.F.Axundzadə əlavə etmişdir.

136. ASD-dən.

137. D-dən; AS: M.F.Axundzadə əlavə etmişdir.

138. Hİ: (Tarixdə Yengi müsəlman ləqəbi ilə məşhurdur).

139. SD-dən; AB: M.F.Axundzadə əlavə etmişdir.

140. ABSE: M.F.Axundzadə əlavə etmişdir: (Qeyd: Ey Cəlalüddövlə, bizim peyğəmbərin mənsəbpərəstliyi haqqında İbn-Xəldun tarixinin dördüncü fəslində bu əhvalatı yazmışdır: “Misir İsmailiyyə xəlifəsi Əl-Faiz Billahın müasiri olan Əmmarətül-Yəməni adlı ərəb şairlərindən biri Səlahəddinin qardaşı Şəmsüddövlə Turanşahın tərifində bir qəsidə demişdir. O qəsidədə Turanşahı bu üç beyt ilə Yəməninin tutulmasına və mütləq istibdada çağırır, təşviq edir.

Özün üçün elə bir güclü dövlət qur ki, özgəsinə qismət olmasın. Öz şöhrətini nizə üstündə parlayan məşəl kimi xalq arasında yay! Elə yay ki, xalq: “Bu Tümtərin oğludur və onun möhkəm hökmranlığı vardır. İnsanları dardan asdı” – desin. Və yanında saxla ki, bu dinin banisi adi bir adam idi ki, o öz söyi ilə “Seyyidül-üməm” (xalqların ağası) ləqəbini qazanmışdır).

Onun təfsiri budur: Özündən ötrü elə bir mülk yarat ki, onun sayəsində sən özündən başqasına istinad edən və bağlı olan olmayasan və aləmdə bir od, yəni şöhrət parlat ki, cəmətə desin: Bu, Tümtərin oğludur, onun hökmranlıq və ağalığı vardır. Deyildiyi kimi, əti çubuqdan asdı, yəni dünyanın millətlərini məğlub, zəlil və dərli etdi.

Bu yolun başlanğıcı elə bir kişidən olmuşdur ki, özünə millətlərin ağası deyilməsinə çalışmışdır.

Yəni rəyasəttələblik adətində, mənsəbpərəstlik və şöhrətpərəstlik aləmində sən tək deyilsən. Bu adətin başlanğıcını islam dininin müəssisi qoymuşdur. Ərəb kişilərindən birisinin bu adət üzərində çalışıb getdiyi üçün, nə mərtəbəyə çatdığını görmədinmi?

Həqiqətdə bu şair mətləbi yaxşı anlamışdır. Bizim peyğəmbər rəyasət tələb edən və həqiqətdə həddindən artıq mənsəb sevən və şöhrətpərəst idi. Ağıl və tədbirdə öz əsrində tayı yox idi. Fəsaht və bəlağətdə ərəblər arasında əvəzsiz idi. Özü də bu sifətlə fəxr edərək deyir ki:

“Mən Qureyş qəbiləsindən olmaqla “zad” hərfilə danışanların ən fəsahtəlisiyəm”. Quran tamamilə onun öz xəyallarından qurulmuşdur. Onun ümmi, yəni savadsız olduğu haqqındakı əqidə səhvdir. Xeyr, o ümmi deyildi. Bu qədər var ki, elmləri bilmirdi və tərbiyədən, yəni öz əsrinin başqa adam-

ları kimi bu əsrin sivilizasyonundan xəbəri yox idi. Ancaq savadı var idi. Oxumaq bilirdi. Qəsdən nə etsəydi, nə desəydi, mübahisəyə səbəb olmamaq üçün kainatı yaradana nisbət verirdi. Hətta öz işinin irəli getməsi üçün bir para alçaq işlərə də iqdam edib, onları yeri və göyü yaradanın iradəsinə nisbət vermişdir. Birisi budur ki, düşmənlər ilə meydan müharibəsi ilə kifayətlənmir; öz tərəfdarlarından olan ərəb oğrularını bir neçə dəfə gecə vaxtı, gizlində göndərir ki, fikirlərinə zidd olan bir neçə ərəb qəbiləsi başçılarını yatdıqları yerdə öldürsünlər.

Onun bu kimi yaman tədbirləri “Siyərün-Nəbi”də təfəsilatla rəvayət olunur. Şüurlu adam azacıq fikirlə bu əhvalın həqiqətini öyrənə bilər, Əmmarətü-Yəməninin öyrənə bildiyi kimi.

Peyğəmbərin savadlı olduğunu bu rəvayət də sübuta yetirir. Əbu-Cəfər Məhəmməd bin-Əliyyül-Hüseyn bin-Babveyh Əlquminin “Bəsairüd-dərəcat” adlı kitabında peyğəmbərin savadlı olması haqqında yazılmışdır: Peyğəmbərin ərəb dilində oxuyub-yazmaq bilməsi babı. Cəfər bin-Məhəmməd Sufi bizə xəbər verib dedi ki: “Mən Əbu-Cəfər Məhəmməd bin-Əliyyərri-zadan: “Ey peyğəmbər oğlu! Peyğəmbərin ümmi adlanmasının səbəbi nədir?” – deyə soruşdum. O mənə baxaraq: “Bu bərədə xalq nə deyir?” – sualını verdi. Mən ona: “Sənə qurban olum, savadsız olduğuna görə onlar bunu ümmi adlandırırlar” dedim.

O: “Yalan deyirlər, Allah onlara lənət eləsin. Necə olur ki, Allah-taala öz möhkəm kitabındakı bu ayədə deyir: O, (Allah) ümmilərin içindən bir peyğəmbər göndərdi ki, onlara onun böyüklüyünü tanıtdırsın, onları təmizliyə çıxartsın və onlara bilik və hikmət öyrətsin”.

O halda özü bilmədiyi bir şeyi xalqa necə öyrədə bilər? Allaha and olsun, peyğəmbər həm oxuyur, həm də yazırdı. Ümmi olmasının səbəbi də məkkəli olmasındadır. Çünki Məkkə şəhəri kəndlərin ümmi (anası) adlanırdı. Buna sübut olaraq, Allah öz kitabında Məkkə haqqında “Səni Ümmül-qura və onun ətrafında olanları yola gətirmək üçün göndərmişəm”.

141. F: nikukar.

142. F: nikukar.

143. E: Həşiyədə Məhəmməd Füzulinin qəzəlindən aşağıdakı beyti gətirir:

Vaiz övsafi-cəhənnəm oxur, ey əhli-vərə’,
Gəl onun məclisinə, gör ki, cəhənnəm nə imiş.

və belə şərh edir: (Yəni vaizin moizə məclisinin özü cəhənnəmdir).

144. Tərcüməsi: Geriyə qayıtmağın yoxdur, elə ki, getdin, getmisən.

145.* AS: M.F.Axundzadə qara mürəkkəb və göy karandaşla pozmuşdur.

146. Tərcüməsi: Hikmət fənninin ustadı Əbu-Əli ibn-Sina rəməzana mərəzan (xəstələr) adı qoydu.

147. D; ABS: M.F.Axundzadə əlavə etmişdir: (qeyd: Aya, səbəb nə idi ki, peyğəmbər gecə-gündüzdə beş vaxt namazı vacib etmiş və oruculuq ayını qərar qoymuşdur və bundan başqa az yatmağı və cürbəcür ibadətləri savablı iş bilmişdir?

Səbəb bu idi ki, ərəb qəbilələrinin bütperəstlik zamanında yol kəsmək və bir-birilə müharibə etməkdən başqa iş və peşələri yox idi. Yol kəsməkdən və müharibədən asudə olan vaxtlarında ya “on ox” oyunu və ya da başqa cür qumar ilə məşğul olurdular, ya öz vaxtlarını sərxoşluqla keçirirdilər, ya çox yatırdılar və ya da işsiz otururdular. Əsla ticarət, əkinçilik və sənət bilməzdilər; beləliklə, yol kəsmək, müharibə etmək, qumabazlıq, içkiyə qurşanmaq, çox yatmaq və işsizlik onların vəziyyətinin tələblərindən idi. Bütün vəhşi tayfalar və barbarlar bu xasiyyətlə məşhur olduqları kimi, müşriklərin yolunu kəsmək və kafirlər ilə müharibə etmək, peyğəmbərin arzularından idi. Buna görə də bu iş haqqında cürbəcür təhrik və təşviqlər lazım gördü. Lakin “on ox” oyununu və hər cür qumarı və içkini haram etdi, az yatmağı savab saydı. Onların işsizliyini rədd etmək üçün də bir çarə düşünmək lazım idi. Buna görə onları yol kəsmək və müharibədən asudə olduqları vaxt bir peşəylə məşğul etmək üçün beş vaxt namazı və orucu boyunlarına qoydu.

Bu gün insan növü tərəqqi aləmindədir. Adamın min cür işi var, onun heç firsəti var ki, öz vaxtını namaz və oruc kimi boş işlərə sərf etsin?

Əgər peyğəmbərin namazdan məqsədi təkcə Allahu yada salmaqdırsa, səhər iki rükət, günorta dörd rükət, ikinci vaxt yenə dörd rükət, axşam vaxtı üç rükət, yatarkən də dörd rükət namaz təyin etməkdənsə, hər gecə-gündüz bir dəfə namaz kifayət edərdi. Hər namaz dəstəmaz ilə birlikdə adamın ən azı bir saat vaxtını tələf edir, hər gecə-gündüzdə beş sat yalnız namaz qılmağa sərf olunur, yerdə qalan yeməyə və yatmağa... İş görmək üçün az vaxt qalır. Bu səbəbə görə də kəsbkarlıq, hünər və peşə sahibləri islam milləti arasında çox azdır və başqa millətlərə nisbətən sərvət də var son dərəcə azdır. Bu say-sız səbəblərə görə islam dinində protestantizm yalnız insanlığı sevmək xatirinə vacibdir.

148. Tərcüməsi: Əziyyət və zəhmət ilə dolu, cəhənnəm kimi bir səhradır. Onun torpağında heyvanlar və həşərat balıq kimi çapalamaqdadırlar.

149* H: yox.

150. ABSDE-dən.

151. Hİ: Qədim və ən yeni metafiziklərin hər cür cəfəng münafişəsini nəzərə almadan (bax: Ritter, Lems və b. tarix və fəlsəfə kursuna).

152. Tərcüməsi: Bu alət, düşüncə, can və bacarıqla yaradana necə mədh etmək olar?

153. F: Əlavə olaraq bu sözlər yazılmış və sonradan qaralanmışdır:

Bu beş həvass ancaq dünya həyatında təəyyüş etməyə kəmə biş kafidir, pəs beş həvassı dünya ümurunda məsrəf et və bifayda və bihudə xayalatın dalısınca düşmə, bil ki, dünya həyatındasan.

154. Fransızca dəyişmə mənasındadır.

155. ABSDE: mötərizədə: (yəni ruh).

156. D-dən; ABS: qeydi M.F.Axundzadə əlavə etmişdir.

157. AB: qeyd burada qurtarır.

158. D-dən; AS: M.F.Axundzadə əlavə etmişdir.

159. Tərcüməsi: Bizi gözəl hurilərlə evləndir.

160* F: yox.

161* ... 161* F: yox; AS: göy karandaşla pozulmuşdur.

162. Tərcüməsi: Bu dünyada kor olan, axirətdə də kor olar.

163. ASD: M.F.Axundzadə əlavə etmişdir: (Yuxulara və onların yozulmasına etiqad etməyin. Çünki yuxu görmək beynin yüngül yatmaq halətində olan fəaliyyətindən başqa bir şey deyildir).

164* ... 164* F: yox.

165* ... 165* ASD: M.F.Axundzadə göy karandaşla pozmuşdur; Hİ: yox.

166* İ: (qədim aysori, Finikiya, Misir və Hindistanda və s. büt-pərəstlərini peyğəmbərləri kimi).

167* ... 167* İ: yox.

ÜÇÜNCÜ MƏKTUB

1. Tərcüməsi: Birinin başına bəxt tacı qoyar, birini isə təxtdən torpağa salar...

2. Tərcüməsi: Bu uşaq çöl haman mənzildir ki, onda Səlmin və Turun qoşunu itdi.

3. Hİ: (şeyr Hafizin qəzəlinəndir).

4* İ: yox.

5. Tərcüməsi: Elə bir işə əl vur ki, qüssə başa çatsın.

6* ABSDE: (İranın uşaqları).

7. F: yox.; J: Həşiyədə yazılmışdır; B: M.F.Axundzadə əlavə etmişdir.

8. BEJ: Qeyd burada qurtarır.

9. İ: Qeyd buradan başlanır.

10. ASD-dən.

11* ASD: M.F.Axundzadə göy karandaş və qara mürekkəblə pozmuşdur; BE-dən.

12* AD: M.F.Axundzadə göy karandaş və mürekkəblə pozmuşdur.

13* ... 13* F: yox.

14. J: bu söz başqa cür ifadə olunmuşdur.
 15* ... 15* F: yox.
 16. ABSDE: yox.
 17. Tərcüməsi: Məhəmməd övladının nökrəri Allah.
 18. Tərcüməsi: Behiştə süddən bir çay vardır ki, Əli, Həsən və Hüseyn üçündür.
 19* İ: yox.
 20. İ: Qeyd: (hazırkı əsrin əvvəllərində məşhur şiə alimi Şeyx Əhməd Bəhreyinin təsis etdiyi təriqətdir. O, əslən ərəbdir və özünün təlif etdiyi çoxlu əsərlərdə çalışır göstərsin ki, Məhəmməd, Əli və onun imamlar adlanan 12 (?) övladı yarıdanla yaranmışlar arasında əsas vəsitədir).
 21. ASD: Göylərin ağaclarındakı quşları həyəcana gətirdi; BE: M.F.Axundzadə əlavə etmişdir.
 22. Tərcüməsi: İnsanları və cinləri ancaq mənə ibadət etmək üçün yaratdım.
 23. Tərcüməsi: Mənə ibadət etmək üçün.
 24. Tərcüməsi: Məni tanımaq üçün.
 25. Tərcüməsi: Bütün insanlar bir millət ikən, sonradan ayrıldılar.
 26* Hİ: (70 dəfə).
 27. Tərcüməsi: Mən sizin Allahınız deyiləmmi, Məhəmməd – peyğəmbəriniz, Əli-imamınız və onun nəslindən olanlar ağa və imamlarınız deyilmi?
 28* Hİ: Bəşəriyyət iki firqəyə ayrıldı.
 29* H: yox.
 30. Tərcüməsi: Bəli, çox gözəl, çox yaxşı.
 31* İ: yox.
 32. Tərcüməsi: İrəlidə və irəlidə gedənlər ən yaxın olanlardır. Onlar nemətli behiştədir.
 33. Tərcüməsi: Sağda duranlar və sağda duranlar kimlərdir? Onlar tikan-sız sidr və banan ağaclarının meyvəsi ilə bəslənərək, həmişə sərin və kölgəli yerdə yaşar və sülardan içərlər.
 34. Tərcüməsi: Solda duranlar və solda duranlar kimlərdir? Onlar isti sam yelinin və qaynar suyun tutqun tüstü kölgəsinin içində olacaqlar. Onlar nə sərinlik və nə də dinclik olacaqdır.
 35. Tərcüməsi: Qanacaq ilə deyil, bəlkə cəhəlat ilə.
 36. Tərcüməsi: Allah ürəklərinə, qulaqlarına və gözlərinə pərdə çəkərək möhürləmişdir.
 37. Tərcüməsi: Onların ürəkləri varsa da, o ürəklə bir şey anlamazlar. Qulaqları varsa da, eşitməzlər. Gözləri varsa da, görməzlər. Onlar heyvan sürüsü kimi olsalar da, heyvandan daha alçaqdadırlar.
 38. Tərcüməsi: Od ona dəyməmiş, yağı az qalır ki, şölələnsin.

39. Tərcüməsi: Allahın ən əvvəl yaratdığı şey mənim nurumdur. Allahın ən əvvəl yaratdığı şey mənim ağılımdır. Allahın ən əvvəl yaratdığı şey mənim ruhumdur.

40* F: yox.

41* F: Haşiyədə əlavə edilibdir; Hİ: yox.

42* ... 42* F: yox.

43* ... 43* Hİ: yox.

44. Tərcüməsi: Həmməclis olmaq təsirlidir.

45. Tərcüməsi: Hökm etmək, tək və qəhredici Allahındır.

46. ASD: M.F.Axundzadə ayrıca səhifədə əlavə etmişdir: (Çap edən əlavə etdiyi qeyd: “Kərim xan Qacar sülaləsinin əsilzadələrindən idi. Ona görə xanlıq ləqəbi var idi. Gəncliyində dünyəvi mənəbləri buraxmış, öz ömrünü ərəb dilinin və kəlam elminin öyrənilməsinə sərf etmişdir. Təhsilini bitirdikdən sonra din alimləri sırasına daxil olub, öz mənasız fikirləri ilə bir neçə kitab yazmağa başlamış, xalq arasında böyük şöhrət qazanaraq, ətrafına bir çox müridlər və inam bəsləyənlər toplamışdır. Nəhayət, 1289 hicri ilində Kərbəla ziyarətinə getdiyi zaman mədə xəstəliyindən ölmüşdür. Halbuki etiqadına görə, aləmin davam etməsinə bais idi. Ancaq öz həyatının davamına bais olmağı bacarmadı. O, öldükdən sonra Dördüncü rükn ləqəbinin kimə verildiyi hələ məlum deyil. Bəlkə də bu günə qədər Dördüncü rükn mənəbi boş qalmış və aləm hələ də üç ayağı üzərində titrəyir; Hİ: qeydin sonunda “Mütərcimin qeydi” sözləri yazılmışdır.

47* E: M.F.Axundzadə haşiyədə əlavə etmişdir; ABSD: yox.

48. ASD: M.F.Axundzadə əlavə etmişdir.

49* ASD: M.F.Axundzadə əlavə etmişdir.

50. Tərcüməsi: Ədalətsizlikdən qorxsanız, biri ilə kifayətlənin!

51. Tərcüməsi: Ərş sabit olandan sonra naxış da sabitləşir.

CƏLALÜDDÖVLƏNİN CAVABI

1* Hİ: yox.

2* Hİ: yox.

3. Tərcüməsi: Bu sürətlə dolanan günbəzə bax! Dərd də ondandır, dərman da. Başıucalıq da, fəlakət də ondandır. Bolluğu da ondan bil, ehtiyacı da ondan bil. Nə zamanın gərdişi onu azaldar, nə də bu əzab-əziyyəti onu ərider. Nə hərəkətdən qalıb aram olar, nə də bizim kimi çürüyüb puç olar.

4. Tərcüməsi: Ey ölkələr tutan sultan Mahmud, əgər məndən qorxmursansa, Allahdan qorx. Məni dinsiz və imansız adlandırırsan, mən erkək aslanam, məni dişi qoyun adlandırırsan!

5. ABSDHİE-dən: (Onun dəlili budur ki, kitabında söz bizim peyğəmbərə çatanda onun adını istehza ilə xatırlayır, cin adı ilə bir yerdə zikr edir və onun xəbərlərini puç şeylərdən sayır. Sə'd Vəqqasın dilindən dediyi kimi:

1) Cindən də danışdı, adamdan da. Haşimi peyğəmbərin sözləri ilə.
2) Allahın birliyindən, Quranda vəd edilmiş mükafatlardan, hədə-qorxu və yeni qaydalardan.

3) Qətrandan, oddan, behiştə, şərab və süd arxından.
4) Kafurdan, müşkdən və şəfalı sudan, behişt ağacından, şərab və baldan danışdı.

5) Bütün tac-təxt, bütün təntənə və şadlıqlar hurinin bir tükünün tamaşasına dəyməz.

6) Dünya hara, sərin su içmək hara, onun üçün qüssə eləyib ona ürək bağlamağa dəyməz.

Lakin söz Zərdüştə çatdığı zaman, onun adını böyük təzim və hörmətlə yad edir və onun zühurunu fars millətinin xoşbəxtlik əlamətlərindən bilir. Başqa adamın sözü ilə deyil, öz etiqadı ilə Zərdüştə işarə olaraq deyir:

1) Bu hadisədən bir neçə vaxt sonra yerdən bir ağac göyərdi.
2) Güştəsin eyvanından qəsrin qabağına qədər köklü-budaqlı bir ağac göyərdi.

3) Onun yarpaqları nəsihət və meyvəsi ağıl idi. Hər kəs belə meyvədən yesə, heç ölməmi?

4) Zəmanədə bir pak şəxs tapıldı, əlində od manqalı var idi. O mübarək qədəmlinin adı Zərdüşt idi ki, pis fikirli Əhriməni öldürdü.

6) Dünya şahına dedi: Mən peyğəmbərim, səni Allah yanına aparmaq üçün rəhbərim.

7) Bir od manqalı gətirdi və dedi ki, behiştədən gətirmişəm.
8) Dünyanı yaradan dedi ki, bunu qəbul et, bu yerə və göyə bax.
9) Məndən onun pak dinini qəbul et, onun yol və rəsmini öyrən.
10) Gör nə deyərsə ona əməl et, ağılı qəbul et və bu dünyanı xar tut.
11) Pak dinin ayinini öyrən, çünki dinsiz şahənşahlıq etmək yaxşı deyil.
12) Şah bu sözü ondan eşidən kimi onun pak dinini və pak ayinini qəbul etdi.

13) Bütün ölkələrdən böyükələr, həkimlər, alimlər və başçılar.
14) Hamısı yer üzünün şahının yanına gəldi, qurşaq bağlayıb dini qəbul etdilər.

15) Allahın ülviyyəti aşkara çıxdı, bədəməllərin könlündən pis niyyətlər silindi.

16) Büt-pərəstlik yolu bağlandı, allahpərəstlik binası qoyuldu.
17) Daxmalar Allahın nuru ilə doldu. Toxumlar təmizləndi.
18) Sonra azad Güştəb ayağa qalxıb, ölkənin hər yerinə qoşun göndərdi.

19) Dünyanın hər tərəfinə möbidlər göndərib odlar yandırmaq üçün atəş-gədələr bina etdi.

20) Zərdüşt azad bir sərv ağacını atəşgədənə qabağında əkdə.

21) Bu azad sərvə üstündə yazdı ki, Güştəsb nak dini qəbul etdi.

22) O azad sərvə buna şahid tutdu, ağıl ədaləti belə yayır.

23) Onun ətrafına dəmirdən məhəccər çəkdi, orada yer üzünün padşahı oturdu.

24) Ölkənin hər yerinə peyğam göndərdi, dünyanın harasında Kəşmir sərvə kimi ağac ola bilər?

25) İndi hamınız mənim nəsihətimə qulaq asın, Kəşmir sərvinə doğru pı-yada gedin!

26) Hamınız Zərdüştün yolunu tutun, Çin bütündən üz çevirin.

27) Sələflərinizin dininə baxmayın, bu sərvəni kölgəsinə tərəf gəlin!

28) Od günbəzinin tərəfinə üz döndərin, düz danışan peyğəmbərin əmrinə qulaq asın!

29) Allaha and olsun, hər kəsin Zərdüşt yolu olmasa, heç vaxt behişt üzü görməyəcək.

6* ADSDE-dən.

7. Tərcüməsi: Dəvə südü və kərtənkələ yeməklə ərəblərin işi elə bir yerə çatmışdır ki, Kəyan tacını arzulayırlar. Tfu, zamanənin gərdisinə, tfu!

8. Tərcüməsi: Varlanmaq üçün qan axıdılar, bir pis dövrəni başlanar. Öz mənfəətləri üçün başqalarının ziyanını istərlər və bunun üçün dini ortalığa atırlar.

9* Hİ: yox.

10. ASD-dən.

11. ABSDE: (şahid).

12* Hİ: yox.

13* Hİ: yox.

14. Tərcüməsi: Hikmət elmlərində ustad olan Əbu-Əli ibn Sina rəm-zəna mərzəni adı qoydu.

15. ASD: M.F.Axundzadə əlavə etmişdir.

16. H: kosmopolitizm.

17* ASB: M.F.Axundzadə göy karandaş və kara mürekkəblə pozmuşdur; Hİ: yox.

18. F: “Niyə onlara demədilər ki, Məhadiv firiştənin (xətri üçün) zövcəsi Bamaşkəti vücudi-mövhumdur”. Bu sözlər karandaşla sonradan pozulmuşdur; ABSDEJHİ: yox.

19. Hİ: qeyd: (İslamizmin yalançı əsasları üzərində əmələ gəlməsi haqqında Kəmalüddövlənin izahının hind büt-pərəstlərinin əqidələri ilə heç bir əlaqəsi və oxşarlığı yoxdur. Bu cəhətdən də Cəmalüddövlənin Kəmalüddövləni məzəmmət edib onun babalarının öz dövlətlərində hindlilərin vəhşi

adətləri və xurafatlarını ortalıqdan qaldırmağa cəhd etməmələrini irəli sürməsi müstəqim cavabdan boyun qaçırmaqdan başqa bir şey deyil. Bu, Böyük Monqol şahlarının öz büt-pərəst rəiyyətlərinin dini əqidələrinə qarşı etinasızlığını məzəmmət etməkdir, lakin bəşəriyyətin tərəqqisi və inkişafına islamın fəna təsir etməsi haqqında Kəmalüddövlənin gətirdiyi və şərh etdiyi faktları heç vəchlə rədd etmir.

20* JHİ: yox.; F: M.F.Axundzadə qara mürəkkəblə pozmuşdur.

21. ASDE: (Türklərin məsəlidir).

22* ... 22* F: yox.

23. Tərcüməsi: Bəla ümumi olanda təsiri azalır.

24. ABSDE-dən.

25* İ: yox.

26. ABSDE: (Övrəng-Zib); İ: Bu sözü silib, qeyd yerinə aşağıdakı şərh yazmışlar: (Məlumdur ki, Böyük Monqol sülaləsindən Hindistanda hökmranlıq edən sonuncu şahənşah II Şah Aləm idi (1806-cı ildə vəfat etmişdir). Onun nəsil kökü belədir: Topal Teymurun nəticəsi Məhəmməd Babur (1526-da taxta oturmuşdur), Hümayun-Şah, Böyük Əkbər, Cahangir, Şah-Cahan, Övrəng-Zib, I Şah Aləm, Əzimüşşən (şahlıq etməyibdir), onun oğlu Məhəmməd Fərruxsiyər – ondan sonra Övrəng-Zibin iki nəvəsi, sonra Rövşən-Əxtər (I Şah-Aləmin nəslı), onun adı Məhəmməd Şahdır, Əhməd-Şah, II Aləmgir və ya II Böyük Şah-Aləm. Onun oğlu İngiltərə kralı xeyrinə öz hüququndan keçmişdir.

27* ASDHİ: yox.

28. H: Sən islam dini əleyhinə mükəmməl bir təbliğatçısı.

29. ABSDE-dən.

“KƏMALÜDDÖVLƏ MƏKTUBLARI”NIN MÜLHƏQATI

“Kəmalüddövlə məktubları”nın mülhəqatının əsas hissəsi Mirzə Fətəli Axundzadənin 1869-cu ildə İranın London səfiri Hacı Şeyx Möhsün xana yazdığı məktublardır. M.F.Axundzadə bu məktubları Londona “Şəxsi-namə-lum” imzası ilə göndərmişdir. “Mülhəqat”ın rusca tərcüməsini də M.F.Axundzadə hazırlamış, “Kəmalüddövlə məktubları”nın ruscasına əlavə etmişdir; EFJ: nüsxələrində “Mülhəqat” yoxdur.

1* İ: yox.

2. B: Beşinci; İ: Bu maddə ikinci şərtlə birləşdirilmişdir.

3* B: yox.

4* H: (Kosmopolit bəşəriyyəti sevəndir). Burada kosmopolit sözü başqa xalqlara ədavət bəsləməmək və başqa ölkələri öz vətəninə qarşı qoymamaq mənasında işlənmişdir; İ: yox.

5. Hİ: (İrana ki, təqribən onun vətəni sayılır).

6. Hİ: (İran millətinə).

7. H: “Цивилизация в Англии”; İ: “История цивилизации в Англии”.

8. Hİ: (və Asiya öz həmdinləri arasında mədəniyyət tərəfdarıdır. Buna görə də qərara gəldi ki.); İ: (bu məktubları yazmaqla ümid edir ki, müsəlmanları içindən xurafat zülmətini müəyyən qədər dağıtsın, dini əqidələrin əsasını sarsıtsın).

İslamın meydana gəlməsindən bu günə qədər Əla-Zikrihüссəlamdan başqa heç kəs belə bir əzmdə ola bilməmişdir).

9. H: (Avropa əlifbalı tərzində latın hərflərini (İ: və rus) nümunə götürməklə bu layihədə öz qaragün millətinin (İ: bədbəxt müsəlmanların) xeyrinə böyük nəticələr nəzərdə tutulubdur.

10* ...10* Hİ: yox.

11. B: (Nüsxə çap olunmayıb və yayılmayıbdır, bundan sonra da heç kəs onu çap etmək xəyalında deyil). Bu sözlərin üstünə ağ kağız yapışdırılmışdır.

12* B: Bu sözlərin üstünə ağ kağız yapışdırılıbdır. Başqa nüsxələrdə yoxdur.

13* H: yox.

14* B: M.F.Axundzadə haşiyədə əlavə etmişdir.

15. B: (Lakin bu əsrdə həmin arzuya çatmaqdan naümidir. Onun mənə göndərdiyi bir məktub bu ümitsizliyi aydın göstərir. Müəllifin həmin məktubunun üzünü olduğu kimi sizə göndərirəm); B: Birinci məktub burada qurtarır.

16. Tərcüməsi: Şəhristaninin “Əlmiləl vənnihəl” adlı kitabında yenə də buna işarə olunmuşdur. Orada deyilir: Həsən bin-Məhəmməd Səbbah zühur edib ismaililərin əqidələrini aşkara çıxartdı və yalanlarının aşkara çıxması qorxusundan avam cəməətə elmi fikirlərlə məşğul olmağı və xass adamlarına da keçmiş alimlərin kitablarını oxumağı qadağan etdi.

17* B: yox; H: (həmin şəxsin o adama; İ: öz dostuna məktubu).

18. H: yox.

19. İ: Məktub buradan başlanır.

20. Tərcüməsi: Mədrəsənin qilü-qalından qəlbim sıxıldı, bir zaman da sevgiliyə və içkiyə qulluq edək.

21. Tərcüməsi: Ümumiliyi bildiren hər bir iş xüsusiyyəti istisna ilə bildirir.

22. İ: Peyğəmbərin təliminə əsasən: “Elmi, Çində olsa da, ələ gətirin”.

23. Hİ: (Yalnız Bağdad və Kordov mədrəsələrində toplanmışdır).

24. İ: (Buna görə də elm öyrənmək yalnız ruhanilərə mümkün idi. Onlar da yalnız özlərinə xeyirli olan sahələrə fikir verirdilər. Məsələn, fiqhi son dərəcə inkişaf etdirildilər. Hərçənd ki, bir para nöqsanlardan xali deyil. Ona görə nöqsanlıdır ki, elm öz xüsusiyyətlərinə görə zamanın tələbinə uyğun olaraq daima dəyişməlidir. İslam sxolastik məntiqi də onların diqqətini özünə cəlb etmişdir. Təbiiyyatın müxtəlif sahələrinə tibbdən başqa, ümumiyyətlə fikir

vermədilər. Lakin məsələnin əsaslı cəhəti bundadır ki, onlar tədqiqatın səmərəli metoduna, tənqidi ruha və təhlilə nail ola bilməmişlər. Fikir azadlığı və genişlik olmamışdır, hər şey qəti surətdə şəriətin bir dəfə həmişəlik üçün qoyduğu çərçivə daxilində olmalı idi. Nəticədə tərəqqi və inkişaf üçün əvvəldən sərhəd qoyulmuşdu; ərəblərin nail olduğundan irəli getmək olmazdı).

25* ... 25* ASD: M.F.Axundzadə haşiyədə əlavə etmişdir; B: yox.

26. İ: (Lakin onların əsasını qoyanlar qədim yunanlar idilər ki, onlar da öz növbəsində qədim misirlilərdən, hindlilərdən, iranlılardan və finikilərdən çox şeylər əxz etmişdilər. Ərəblər elmlərin başlanğıcları ilə ilk dəfə Ərəstun, Hippokrat, Hmen, Əflatun və başqalarının əsərləri vasitəsi ilə tanış oldular).

27* İ: yox.

28* ... 28* Hİ: yox.

29. Tərcüməsi: Şanlı Firidun mələk deyildi, müşk-ənbərdən də yağrılmamışdı. O, ədaləti və səxavəti ilə yaxşı ad qazandı. Sən də ədalət və səxavət göstərsən Firidun olarsan!

30. Hİ: yox.; yerində H: (Beləliklə, bundan sonra biz görək keçmişdəkilərin əksinə olaraq öz zərdüşti babalarımızın yadigarı olan övladlarını ki, İranın müxtəlif şəhərlərində – Kirman, Yəzd və Tehrandə dinc həyat keçirirlər, daha incitməyək. İndiyədək ərəblərin nəfinə, babalarımızın düşmənlərinin xeyrinə onları məcbur ediblər ki, ata-baba dinindən əl çəkib, öz yurdunu tərk edərək Hindistanın müxtəlif yerlərinə, xüsusən Gücəratə mühacirət etsinlər. Onları şiddətlə təqib etmişlər, indi hakimlərdən tutmuş ən alçaq avaraya qədər, heç bir məsuliyyət hiss etmədən onlara əzab-əziyyət verir. Heç olmasa biz görək onların haqqında bu kimi haqsızlıqlardan çəkinək.)

31. B: Məktub əvvəldən axıra qədər yoxdur.

32* ... 32* İ: yox.

33* H: yox.

34* H: yox.

35* H: (türklər və farslar).

36* ... 36* H: yox.

37* ASD: M.F.Axundzadə qara mürəkkəb və göy karandaşla pozmuşdur; Hİ: yox.

38* Hİ: yox.

39* ... 39* İ: yox. Yenidən aşağıdakı sətirlər yazılıbdır:

Zaman keçdikcə savadsız və alçaq ruhanilərin təsiri nəticəsində işlər tərsinə çevrildi; ibadət o qədər əhəmiyyət kəsb etdi ki, çox vaxt Allahı tanıyan, əhli-məscid və ibadət, xülasə, tamaməyar müsəlmanı görürsən ki, eyni zamanda ən əxlaqsız bir adamdır. Bir sözlə, əxlaqsızlıqların çoxu dindarlıq pərdəsi altında gizlənir. Gör məsələlər necə tərsinə çevrilib, gör indi islamın böyük banisinin əfkarı nə dərəcədə tərsinə başa düşülür. İkiüzlülük və riyakarlıq əxlaq sayılır.

40* Bu hissə müxtəsər fərqlə “Həkim-i-İngilis Yuma cavab” məqaləsində də vardır.

41. D: Əlavə olaraq bu sözlər vardır: (və din və iman sahibi olub axirət dünyası həyatı və xoşbəxtliyi ümidi ilə dünyada neçə gün yaşayaq); AS: M.F.Axundzadə əlavə etmiş; D: yox.

43* AS: M.F.Axundzadə qara mürekkəb və göy karandaşla pozmuşdur.

44* AS: M.F.Axundzadə qara mürekkəb və göy karandaşla pozmuşdur.

45* ... 45* S: M.F.Axundzadə əlavə etmişdir.

HƏKİMİ-İNGİLİS YUMA CAVAB

1. Əsərə verdiyimiz sərlövhə şərtidir.

2. M.F.Axundzadənin burada göstərdiyi tarix 1868-ci ildir. Filosof Yum 1711-ci ildə anadan olmuş və 1776-cı ildə vəfat etmişdir. Ehtimal ki, əlyazması katib tərəfindən köçürüldüyü zaman bu rəqəm yanlış yazılmışdır. Əsərin Yum adı ilə əlaqədar edilməsi M.F.Axundzadənin ədəbi priyomlarından da ola bilər.

3. “Səbəb”dən məqsəd burada hər bir şeyin və ümumiyyətlə varlığın yaranması məsələsi nəzərdə tutulur. Materialistlərlə idealistlər arasında olan mübahisənin əsasını təşkil edən bu məsələ hal-hazırda da öz aktuallığını itirməmişdir. M.F.Axundzadə materialist dünyagörüşünə əsasən səbəbiyyət məsələsini həll edir və göstərir ki, materiya öz varlığı üçün heç bir səbəbə möhtac deyil, o, bir haldan başqa hala keçməkdə və ya növləşmədə səbəbə möhtacdır.

Şəriətçilərə görə varlıq iki növdür: varlığı üçün səbəbə möhtac olanlar – mümkünvücut, varlığı üçün heç bir səbəbə möhtac olmayanlar – vacibül-vücut.

Şəriətçilərin bu bölgüsünə Axundzadə etiraz edir, onun elmi əsası olmadığını söyləyir, bütün varlığın, kainatın səbəbə möhtac olmadığını irəli sürür. Necə ki, vacibül-vücudun özünün olması üçün səbəbə lazım gəlmir, eləcə də kainat öz varlığında səbəbə möhtac deyil.

4. Üluhiyyət – yaradan, Tanrı nəzərdə tutulur. Şəriətçilər səbəbə möhtac olmayan varlıq – vacibül-vücut dedikdə yarananı, kainatı xəلق edənə nəzərdə tuturlar.

5. “Maddəyi-kəsərat”dan məqsəd saysız-hesabsız, müxtəlif növlərdə təzahür edən materiyadır. Maddə materiyadır, kəsərat isə maddənin təzahür formasıdır ki, nəhayətsiz dərəcədə müxtəlifdir və bu dəyişmə durmadan davam edir.

6. “Yoxluq nə sibqət etmişdir” – Yəni varlıqdan əvvəl yoxluq olmamış və yoxluqdan varlıq əmələ gələ bilməz. Deməli, heç bir şey mahiyyət etibə-

rilə yoxluqdan əmələ gəlmir və səbəbə ehtiyacı yoxdur, eləcə də əvvəli olmadığı kimi, sonu da olmayacaqdır.

7. “Əşya” dedikdə, M.F.Axundzadə materiyayı nəzərdə tutur.

MOLLA ƏLƏKBƏRLƏ MÜBAHİSƏ

1. Sərlövhə şərtidir. Əsər Azərbaycan EA Əlyazmaları İnstitutunda M.F.Axundzadənin arxivində olan 490 nömrəli sənədin 51-56 vərəqlərində yazılmışdır.

Ərəb dilini mükəmməl bilən M.F.Axundzadə bəzən məktublarını və bir para əsərlərini bu dildə yazmışdır. Həmin məktub da ərəb dilindədir. Məktubun əsas məzmununu təşkil edən məsələ – ibadət məsələsi “Kəmalüddövlə məktubları”nda daha geniş şərh edilmişdir. M.F.Axundzadə Molla Ələkbər Salyani ilə bir sıra dini məsələlər haqqında mübahisə etmiş, aralarında münaqişələrin baş verməsi də ehtimal olunur. Axundzadənin “Hekayəti-Seyid Ələm Salyani” ünvanlı satirik şerində də kinayəli eyham Molla Ələkbərə aid ola bilər.

2. “Fətihə” surəsinin sonuncu ayəsi nəzərdə tutulur.

3. Salehlər – dinc adamlar, günaha batmayanlar.

“YEK KƏLMƏ” HAQQINDA

Əslində sərlövhə yoxdur. Avtoqrafın əvvəlində farsca belə bir qeyd vardır: (Təbriz naibül-vüzərası sərrib Mirzə Yusifxan cənablarına 8 noyabr 1875-ci ildə yazdığı məktubun surətidir).

Mirzə Yusif xanla M.F.Axundzadənin dostluğu keçən əsrin 60-cı illərindən başlamış və ömrünün sonunadək davam etmişdir. “Kəmalüddövlə məktubları”nın fars dilinə tərcüməsində Mirzə Yusif xanın böyük əməyi olmuşdur. “Yek kəlmə”nin liberal ruhda yazılmasını tənqid edən mütəfəkkir tamamilə haqlı idi. Fəqət bunu da nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, o dövrdə İranda hökm sürən gərgin istibdad çox örtülü və yumşaq tənqiddə belə dözə bilmirdi. Həmin kitab üstündə, eləcə də Londonda nəşr edilən “Qanun” qəzeti ilə əlaqə saxlamaq təqsiri ilə Mirzə Yusif xan həbsə alınmış, uzun müddət Qəzvin zindanında saxlanılmış, dəhşətli işgəncələrə məruz qalmışdır. İran tarixçilərinin yazdıqlarına görə, “Yek kəlmə” kitabını Mirzə Yusif xanın başına o qədər vurmuşdular ki, gözlərinə qara su gəlmişdir.

Zindanda xəstələnən vətənpərvər yazıçını ölümçül halda buraxsalar da, az müddət sonra vəfat etmişdir.

M.F.Axundzadənin ömrünün sonunadək yazışdığı dostlarından biri də Mirzə Yusif xan Müstəşarüddövlə olmuşdur.

1. Tərcüməsi: Zina etmiş kişi və arvadın hərəsinə yüz şallaq vurun.
2. Tərcüməsi: Əgər onun (peyğəmbərin) bir arvada gözü düşsə, əri həmin arvadı boşamalıdır ki, o, nikah etsin.
3. Tərcüməsi: Oğurluq edən arvad və kişilərin əllərini kəsin.
4. Tərcüməsi: Öldürülməsi Allah tərəfindən haram edilən nəfsi (canı) öldürməyin.
5. Tərcüməsi: Ancaq haqlı olaraq.
6. Tərcüməsi: Müşrikləri (kafirləri) harada görsəniz öldürün.
7. Tərcüməsi: Nə bir dəvəyə minmişəm, nə də eşşək kimi yük altındayam. Nə rəiyyət ağası, nə də padşah quluyam. (Şər Sədinindir).
8. Tərcüməsi: Rəbbim olan Allahdan bağışlanmağımı istəyir və ona tövbə edirəm.

FEHRİSTİ-KİTAB

Avtoqrafdır. Bu məqalə M.F.Axundzadənin ilk dəfə 1859-cu ildə Tiflisdə çıxmış “Təmsilat”ında müqəddimə şəklində çap olunmuşdur. Respublika Əli-yazmaları İnstitutunda bunun iki əlyazması nüsxəsi vardır. Bunlardan 91 nömrəli əlyazmasına (izahlarda birinci nüsxə) M.F.Axundzadənin aşağıdakı əsərləri daxildir: 1. “Fehristi-kitab”; 2. “Hekayəti-Molla İbrahim Xəlil kim-yagər”; 3. “Hekayəti-Müsyö Jordan və Dərviş Məstəlişah”; 4. “Xırs quldurbasan”; 5. “Vəziri-xani-Lənkəran”; 6. “Sərgüzəşti-mərdi-xəsis”. Əlyazmasında əsərin çapa buraxılmasına icazə verən sensorun rusca bir qeydi vardır. Bu cildin üç yerində farsca yazılmış qeydlərdən aydın olur ki, bu nüsxə Şuşada hicri 1268-ci ildə (1852) Əbdüllətif Molla Kəlbəli oğlu adlı bir xəttat tərəfindən ağardılmışdır.

“Fehristi-kitab”ın ikinci nüsxəsi yenə həmin əlyazmaları sırasında 364 nömrəli sənəddən ibarətdir.

1. İkinci nüsxədə “müsənnifinə” yoxdur.
2. İkinci nüsxədə: vəzi.
3. İkinci nüsxədə bu sözdən sonra: xass.
4. Birinci nüsxədə əvvəlcə: “Sərkari-şərafətmədar əşrəf və əmcəd” yazılmış, sonradan “şərafətmədar” sözü pozulmuşdur.
5. Birinci nüsxədə əvvəlcə “beş” qeyd olunmuş, sonradan pozulub “altı” sözü yazılmışdır. İkinci nüsxədə: beş.
6. Birinci nüsxədə: “və hamısının dibaçəsini o müəzzəmileyhin ismi-şərifini ilə müzəyyən edib basdırdım və cənabın vəfatından sonra dəxi bir-iki təmsil və bir hekayət inşa edib” sözləri əvvəlcə yazılmış, sonradan pozulmuşdur. İkinci nüsxədə “bir hekayət” yoxdur.

NƏZM VƏ NƏSR HAQQINDA

Avtoqrafı Azərbaycan Əlyazmaları İnstitutunda M.F.Axundzadə arxivində saxlanılan bu əsərin yazılma tarixi məlum deyildir. Əsər müəllifin “Məcmueyi-Vaqif və sair müasirin” adlandırdığı kitabın sonunda yazılmışdır. Buradan məlum olur ki, müəllif həmin məqaləni müqəddimə şəklində çap etmək niyyətində imiş.

1. Bu cümləni bir qədər sadələşdirsək belə olar: “Dildə danışmaq və yazı nəsr ilə olur, ancaq bəzən bir para mətləbin dərkindən daha çox mənəvi ləzzət almaq və təsirlənmək üçün danışmaq və yazı şeir ilə olur”.

2. “Laməhalə...” – Heç olmasa, yəni ona qarşı ən kiçik tələb budur ki, nəsrə görə daha çox mənəvi ləzzətə, kədər və sevincdə daha artıq emosionallığa malik olsun.

3. Yəni əgər şeirdə yuxarıda göstərilən şərtlər olmasa, o, şeir deyil, sadəcə olaraq nəzmdir, vəznə və qafiyyəyə malik sözdür, ancaq şeir deyil.

4. “...istilaha qərib...” – Yəni şeir insanların təbiətinə, psixologiyasına, dəbdə olan adətlərə və işlənməkdə olan termin və sözlərə uyğun deyilsə, ləzzətli olur.

5. Hüsni-əlfaz – Sözlərin gözəlliyi, gözəl sözlərin və ifadələrin işlənməsi.

6. Təşbihat – Bədi’ elminə məxsus istilahdır, oxşatma mənasında olan “təşbih”in cəmidir.

7. Təmsilat – Məsəllər mənasındadır, burada canlandırmaq, şərti olaraq cansızları və heyvanları, nağıllarda olduğu kimi, canlandırmaq və danışdırmaq mənasında işlədilmişdir.

8. Tövzihi – Bir fikri başqa ifadə ilə açmaq, şərh etmək.

9. Təsrif – Sözü pərdəsiz, eyhamsız və kinayəsiz söyləmək, açıq danışmaq.

10. Mühəssənət – Sözlərin gözəlliyi və ifadələrin səlisliyi.

11. Məzaci-müstəme’ – Eşidənin məzaci, təbi.

12. Qəzəllərin əksəriyyətinin insan məzəcində təsir yarada bilməməsi fikri ilə razılaşmaq olmaz. Bu hökmü konkret şairin müəyyən qəzəlləri haqqında vermək olar, lakin ümumi şəkildə onu məqbul hesab etmək çətindir.

13. Hüsni-təbyin – İfadənin gözəlliyi.

14. Bəxşi-ilahi – Allah vergisi, Allahın bağışladığı.

15. Xudadadə – Allah vergisi.

16. O maddənin inbisatına – O verginin (istedadın) inkişafına, artıb genişlənməsinə.

17. Şeir dərəcəsiindən əfsəl – Şeir səviyyəsiindən aşağıda, bunlardan savay başqalarının heç vaxt şairlik istedadı yoxdur...

Əlbəttə, M.F.Axundzadə burada da mübalığəyə yol vermiş, öz hökmündə yanılmışdır.

18. Füzuli haqqında da M.F.Axundzadə yanılmışdır. Bu haqda alimlərimiz geniş izahat vermiş, böyük ədibin böyük səhvini açıb göstərmişlər.

19. Tarixi-hicridən Axundzadənin dövründək türk arasında bir çox şairlər meydana gəlmişdir. Nəsimi, Nəvai, Füzuli, Saib və onlarla başqa türkdilli şairləri unutmaq olmaz.

20. Lihaza – buna görə də.

21. Dəstgir oldu – ələ keçdi.

22. Müştəbeh olan – şübhəyə düşən, bədgüman olan.

MOLLAYİ-RUMİNİN VƏ ONUN TƏSNİFİNİN BABINDA

Respublika Əlyazmaları İnstitutundakı M.F.Axundzadə arxivində bu məqalənin iki əlyazması vardır: № 490 və 251-1. Bunlardan 490 nömrəli nüsxə M.F.Axundzadənin öz xətti ilə yazılmışdır (izahlarda: Birinci nüsxə). Yenə müəllifin öz xətti ilə karandaşla yazılmış 254-1 nömrəli nüsxə (izahlarda: İkinci nüsxə) natamamdır. Bu kitabda çap edilən mətn 490 nömrəli əlyazmasından alınmış, 254-1 nömrəli nüsxə ilə müqayisə edilmişdir.

1. İkinci nüsxədə:ərbabi-qələmin.

2. İkinci nüsxədə: xandə.

3. İkinci nüsxədə: bir sahib-zövq adam tanımıram.

4. İkinci nüsxədə: “guya” yoxdur.

5. İkinci nüsxədə: bir cüzdür ki.

6. İkinci nüsxədə: dəryaya övd edəcək və küllə vasil olacaq.

7. Tərcüməsi: hər bir yarpağın ağacdən düşməsinə bilir.

8. İkinci nüsxədə: “ilə” yoxdur.

9. İkinci nüsxədə: və nə halətdir.

10. Tərcüməsi: ölməmişdən qabaq ölün (nəfsinizi öldürün).

11. İkinci nüsxədə: “baqi” yoxdur.

12. İkinci nüsxədə: hesab edir.

13. Tərcüməsi: Səba əhlinin onlara məbus olan peyğəmbərə cavabı. Xalq dedi: “Ey iddiada olan camaat! Faydalı tibb elminin şahidi hanı? Siz belə yeyib-yatmaqda olduğunuz üçün, bizim kimi kənddə otlayın! Siz bu suya və palçığa bağlandığınız halda, könül simurğunun ovçusu necə ola bilərsiniz? Hər kəs ki, özünü peyğəmbərlərdən sayır, onun cəlal və ağalığı sahibi olduğunu bil⁺. Biz belə yalan-palanı, qurut düzəltmək tamahı ilə ayrına düşməyi qəbul edə bilmərik. Yenə dedilər: Bu hiylə və aldadıcılıqdır ki, Allah Bəkr-

dən və Zeyddən özünə elçi təyin edir. Şahın hər elçisi onun cinsindən olmalıdır, su və palçıq hara, göylərin xalığı hara? Biz məgər eşşək beyni yemişik ki, sizin kimi ağcaqanadı hüma quşunun sirdaşı hesab edək? Hüma hara, ağcaqanad hara, palçıq hanı, Allah hanı? Zərrənin göylərin Günəşi ilə nə nisbəti ola bilər? Ağılı-başı yerində olan üçün bunlar arasında nə kimi bağlılıq və əlaqə yaradıla bilər? Bu nə kələk, hiylə və yalandır, biz hara, bu boş danışığ hara? Axı, asıman hara, risıman hara? Bu dastan bizim beynimizə girməz. Bizim də bu qədər aqlımız var ki, kəvəri kökdən seçə bilək. Bu ona oxşayır ki, bir dovşan deyirdi: mən Ayın elçisiyəm, Ayın da tayıyam və ilax...

Əlbəttə, hər kəsə məlumdur ki, Səba Yəməndə elə bir şəhərdir ki, onun camaatı bu günə qədər nadanlıq və vəhşilik aləmindədir. Onlar bu filosofanə sözləri haradan tapıb, bu əqidəni öz peyğəmbərlərinə izhar ediblər? Əgər Mollayi-Rumidən, – sən də peyğəmbərlər haqqında bu əqidədəsən? – deyə soruşsan, inkar edib deyəcəkdir: “Allah eləməsin! Səba əhlinin etiqadı belə idi”. Ancaq ağıllı adam anlar ki, o, öz əqidəsini Səba əhlinin dilində bəyan edir. Aydındır ki, adamların çoxu, hətta ona şərh yazan da onun bu hiyləsini başa düşməmişdir. Xüsusən ona görə ki, Mollayi-Rumi öz ürəyindən keçənləri söylədikdən sonra Səba əhlini min top-tüfəng ilə qarşılayır, peyğəmbərləri doğrultmaq üçün min cür cəfəngiyat oxuyur və Səba əhlini münkirlərdən hesab edir.

Onun dəlilləri Səba əhlinin sözlərinə nisbətən çox zəif olsa da, ancaq avam və qafillərin gözündə çox taraq-turuqu vardır. Bu, Mollayi-Ruminin özü üçün də məqsəduyğundur. Onun məqsədi budur ki, peyğəmbərlərin yaramazlığını açsın və bununla bərabər öz təhlükəli əsrindəki cahillərin zərər və əziyyətindən səlamət qalsın.

14. İkinci nüsxədə mətn burada qırılır. “Mollayi-Ruminin ağına və şüuruna...” sözləri ilə yenə həmin məktubun davamı gəlir.

15. İkinci nüsxədə: “və cılırlıqda” yoxdur.

16. Misal rəkakətinə görə verilmədi.

17. İkinci nüsxədə: xandə.

18. İkinci nüsxədə: “və biləzzət” yoxdur.

19. İkinci nüsxədə: “dəxi” yoxdur.

20. Həmin şeirlər arxivdə qalır, yalnız “Hekayəti-Seyid Ələm Səlyani” I cildə daxil edilmişdir.

21. İkinci nüsxədə: cavabımı göndərin.

⁺ İbn-Xəldun tarixində Əmmarətül-Yəməninin şe’ri:

Bu dinin başçısı adı bir adam idi ki, çalışmaq sayəsində onu xalqlar ağası adlandırdılar.

KRİTİKA

“YÜKSƏK İRAN MİLLƏTİ” QƏZETİ MÜNŞİSİNƏ

Azərbaycan Əlyazmaları İnstitutunda M.F.Axundzadə arxivində 87 nömrəli sənədin üzündən tərcümə edilmişdir.

Əlyazmalarının cildinin iç tərəfindən M.F.Axundzadənin xətti ilə bu sözlər qeyd olunmuşdur: “İrədi-Mirzə Fətəli bəruznaməyi-İran” (“İran” qəzeti haqqında Mirzə Fətəlinin tənqidi).

Əsər hicri 1283-cü (miladi 1866-cı) ildə yazılmışdır. 38 səhifədən ibarət olan bu sənədin 15 səhifəsi ağıdır. M.F.Axundzadə axırda 2 səhifə 3 xətdə “Fəna” sözünün rusca şərhini yazmışdır.

1. Tərcüməsi: Əruz kimi, bəhri varsa da, suyu yoxdur (“bəhr” – dəniz, həm də əruz elmində bir termin kimi, vəzn, ölçü mənasında işlənir).

2. Tərcüməsi: Sizi qıranları siz də Allah yolunda qırın və həddini aşmayın, Allah həddini aşanları sevmir.

3. Tərcüməsi: Afərin sənin görkəminə ki, atların üstündə göydə axan ulduz kimi parlayırsan.

M.F.Axundzadə Vəqifin şeirlər kitabçasının son səhifələrində karandaşla məzmun və forma haqqında həmin məqalədə “İki şey şerin əsas şərtlərindəndir...” sözlərindən başlayaraq burayadək yazmış və aşağıdakı mətləbi də əlavə etmişdir:

حسن مضمون عبارت است از حکایت با از حکایت و حکایت و شکایت
نیز باید موافق واقع باشد و در مضمون امری بیان نگردد که وجود خارجی
نداشته باشد بلکه جمیع بیانات باید مطابق احوال و طبایع و اطوار و خیالات
جنس بشر یا جنس حیوان و یا مطابق اوضاع نباتات یا جمادات یا اقالیم بوده
باشد پس هر شعریکه مضمونش مخالف این شروط است یعنی مضمونش برخلاف
واقع است و وجود خارجی ندارد شعر نیست و این را پایزه نتوان نامید شعرای
عرب و ایران ازین شروط غافلند همین شروط تنها در شاهنامه فردوسی و مخزن
الاسرار و هفت گنبد نظامی مشاهده می‌شود.

اگر چه فردوسی رستم را با دیو سفید بمیدان می‌آورد و سیمرغ را نقل
میکند و نظامی نقل سیاه پوشانرا میکند اما بمطلب خلل نمی‌رساند حالات
ایشانرا نیز مثل حالات و اطوار جنس بشر ذکر میکند چنانکه شکسپیر شاعر
بی‌نظیر انگلیسان اطوار و اخلاق مردم را در موجودات خیالی مثل جن و شیاطین
و دیو و امثال ذلک بیان میکند.

Tərcüməsi: Məzmun gözəlliyi hekayət və ya şikayətdən ibarətdir. Hekayət və şikayət də görək həqiqətə uyğun ola və məzmununda həqiqətdən vücudu olmayan bir iş deyilməyə. Bəlkə bütün deyilənlər görək bəşər cinsi və ya heyvan cinsinin adətinə, təbiətinə, davranış və xəyalatına və ya bitkilərin, cansızların və ya ölkələrin vəziyyətinə müvafiq ola. Beləliklə, hər bir şerin ki məzmunu bu şərtlərin xilafına olsa, yəni məzmunu həqiqətin ziddinə olub, həqiqi mövcudiyyəti olmasa, şeir deyil və onu poeziya adlandırmaq olmaz. Ərəb və İran şairləri bu şərtlərdən qafildirlər. Bu şərtlər yalnız Firdövsinin “Şahnamə”sində, Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” və “Yeddi gözəl”ində görünür.

Hərçənd ki, Firdövs Rüstəmi Ağ Divlə meydana gətirir. Simurğdan danışır və Nizami qarageyənlərdən nəql edir; ancaq [bunlar] mətləbə xələl yetirmir, [çünki] onların halətini də bəşər cinsinin halət və davranışı kimi zikr edirlər. Necə ki, İngiltərənin misilsiz şairi Şekspir insanların davranış və əxlaqını cin, şeyatin və div kimi xəyali vücudlarda zikr edir.

4. Tərcüməsi: İlahiyyət aləmində sıralar düzülərkən qabaqda peyğəmbərlər, arxada isə şairlər durmuşdur.

5. Tərcüməsi: İbadətə layiq birinci bəndə hər bir varlığın əsasıdır. Düzgün ağıl onun qarşısında mat qalar.

6. Tərcüməsi: Onun təbiətini Allah öz aynası etdi, çünki gözəlin aynaya ehtiyacı var.

7. Tərcüməsi: Onun zatında öz camalını gördükdə onu öz dostu və öyələrinin (nişanələrinin) timsalı adlandırdı.

8. Tərcüməsi: Mübarək adını göyə və yerə oxudular, göy hərəkətə gəldi və yer səbat tutdu.

9. Tərcüməsi: Mələklərin və peyğəmbərlərin elmi onun elminin qarşısında, Günəş qarşısında toz, Fərat qarşısında qətrə kimidir.

10. Tərcüməsi: Dünya dörd tərəfdən dalğalı dənizə bənzəyir. Peyğəmbər və onun övladı bu dənizdə nicat gəmisidir.

11. Tərcüməsi: Tuba ağacından bu on iki budaq etiraf üçün eyvanlara kölgə salmışdır.

12. Tərcüməsi: Onun şəriətinin köməyi olmadan çətin ki, öz ağılla Allahı tanıyasan.

13. Tərcüməsi: Bizim səma öz hərəkətində ondan kömək alır, başqa göylər də hərəkət üçün ondan qüvvət alır.

14. Tərcüməsi: Hələ doqquz fələk və [dörd] cəhət zahir olmamışkən, Allah özünə pərəstiş etmək üçün onu zahir etdi.

15. Tərcüməsi: Onun mübarək mövlud bayramı mübarək olsun. Onun dövləti həmişə bələlərdən qorunsun.

16. Tərcüməsi: Könül, bu mədhiyyəni onun taxtına hədiyyə et ki, bəlkə o, səndən bu həqir töhfəni qəbul edə.

17. Tərcüməsi: Sürüş, peyğəmbərə və onun övladına tərif de ki, bu savaqlar sənin günahlarını yusun.

18. Tərcüməsi: Müsəlman o şəxsdir ki, müsəlmanlar onun əlindən və dilindən səlamət qalsınlar.

19. Tərcüməsi: Həşərat yer altında yaşayan ilan, siçan, çöl siçanı böcək və sairə kimi xırda heyvanlardır.

20. Tərcüməsi: Biz insan nəslini hörmətlə saxlayıb, onları quru və dənizdə daşıdıq, onlara ən yaxşı azuqələr bağışladıq və onları yaratdığımız bütün məxluqatdan çox yüksək tutduq.

21. Tərcüməsi: Ona tabe olanların və əyalının ardınca gedənlər həqiqətən adamlardır, başqaları həşəratdır.

22. Tərcüməsi: Mənim bu iti qələmindən, bu qantökən kəskin qılıncımdan qorxsun.

MİRZƏ AĞANIN PYESLƏRİ HAQQINDA KRİTİKA

Son illərdə bu pyeslərin Mirzə Melkum xan tərəfindən yazıldığı zənn edilmiş, hətta 1922-ci ildə Berlində onun adı altında pyeslərin üçü nəşr edilmişdir. Onların başqa dillərə tərcümələri də olmuşdur.

İndi bir sıra sənədlərə əsasən sübut edilmişdir ki, pyeslərin əsil müəllifi təbrizli Mirzə Ağadır. M.F.Axundzadə həmin şəxslə məktub vasitəsi ilə tanış olmuş və Mirzə Ağanın M.F.Axundzadəyə yazdığı məktubundan məlum olur ki, öz pyeslərini “Təmsilat”ın bilavasitə təsiri altında yazmışdır. (Bu haqda ətraflı məlumat almaq üçün bax: A.İbrahimov və H.Məmmədzadə. “Mirzə Melkum xana aid edilən pyeslərin əsil müəllifi haqqında”. Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, 1956, IX c., s. 161-169; Həmid Məmmədzadə. “Mirzə Fətəli Axundzadə və Şərq”, “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1971, s. 173-182; yenə onun. “Bir daha Mirzə Melkum xana aid edilmiş pyeslərin əsil müəllifi haqqında”, Azərbaycan EA “Xəbərləri” № 4, 1985, s. 55-61).

M.F.Axundzadə bu əsərini pyeslərin əlyazmasının (Azərbaycan EA Respublika Əlyazmaları İnstitutu, M.F.Axundzadə arxivi, sənəd № 992-11) əvvəlində və sonunda olan ağ vərəqlərdə yazmışdır. Pyeslərin adı belədir: 1. “Sərgüzəşti-Əşrəf xan”, 2. “Sərgüzəşti-Şahqulu Mirzə dər Kırmanşahan”, 3. “Təriqeyi-hökuməti-Zaman xan dər Brucird”, 4. “Qisseyi-əşqbaziyi-Ağa Həşim Xalqali”.

1. Məktubun başında olduğu kimi, müəllifin ünvanında da bu ad təkrar olunur. Eləcə də pyeslərin müəllifi M.F.Axundzadəyə göndərdiyi məktubunda da adının Mirzə Ağ olduğunu yazıb göstərmişdir.

2. Əgər pyeslərin müəllifi Mirzə Melkum xan olsaydı, M.F.Axundzadə onunla yaxından tanış idi və bilirdi ki, ibtidai, orta və ali təhsilini Parisdə başa çatdırmış bir şəxs üçün teatrın nə olduğunu, aktyorun kimə deyildiyini şərh etmək tamamilə yersizdir. Lakin Mirzə Ağə üçün bu izah lazım idi.

3. Mirzə İbrahim xan Şirazi, Mirzə Əbülqasım Fərahani, Mirzə Tağı xan Əmir-kəbir, Mirzə Ağaxan – bunların hamısı Qacar şahlarının sədr-əzəmləri olmuş və hər biri müəyyən saray intriqası nəticəsində despotun qəzəbinə rast gəlmişdir.

4. Pyeslərin sonunda Mirzə Ağə öz dostu ilə mükəliməsini verir, Sədidən dostu bir hekayəni misal gətirir: “Tülkü təlaşla qaçırdı. Soruşdular nə üçün belə iztirab çəkirsən? Deyir: Şiri tutub biyara aparmaq istəyirlər. Dedilər: Sən ki şir deyilsən. Dedi: Tülkülümü sübuta yetirincə dərimi boğazımdan çıxararlar”. Dostu Mirzə Ağaya demək istəyirmiş ki, sən öz xeyirxahlığını sübuta çatdırınca başına min bəla gələr.

5. Şah Sultan Hüseyn Səfəvi dövründə İranda hərc-mərclik hökm sürmüş, ölkə dərin iqtisadi-siyasi böhrana düşər olmuşdur. Bundan istifadə edən əyalət və vilayət hakimləri özbaşınalığı və zülmü daha da şiddətləndirmiş, iğtişaşlar və çıxışlar baş vermişdir. Nəhayət, Mahmud Əfğan baş qaldırıb İsfahani almış və səfəvilər sülaləsini devirmişdir.

6. Səfəvilər dövründə İranın paytaxtı İsfahan idi. Pyeslərin yazıldığı dövrdə isə paytaxt Tehran idi. Hadisələrin baş verdiyi dövrü Mirzə Ağə səfəvilər dövrünə keçirseydi, təbii, paytaxtı da İsfahan yazmalı idi.

7. Suzmanı – əxlaqsız qadına deyilir.

8. Bununla belə, pyeslərin Berlin nəşri onu olduğu kimi nəşr etmişdir. Görünür, M.F.Axundzadənin tənqidi Mirzə Ağaya çatmamış, ya da nəşirin əlində olan nüsxə müəllifin islah etdiyi nüsxə olmamışdır. Həm də Berlin nəşrində dördüncü pyes – “Qisseyi-eşqbaziyi-Ağa Haşım Xalxali” yoxdur.

9. Məlum olur ki, Mirzə Ağə həqiqətən Fransanın Tehrandakı səfirliyində katib vəzifəsində çalışmış və Mirzə Ağə öz məktubunda, bəzilərinin şübhəsinin əksinə olaraq, özünü gizlətmək üçün iş yeri və vəzifəsini uydurmaq istəməmişdir.

10. Bundan sonra Mirzə Ağanın məktubunu görmürük. Bu da Axundzadənin məktubunun Mirzə Ağaya çatmaması ehtimalını gücləndirir. Lakin Mirzə Melkum xanla bundan əvvəl də, bundan sonra da M.F.Axundzadə məktublaşmış və bunların hamısı yazıcının arxivində saxlanılır. Bu məktubların əsli və tərcüməsi nəşr edilmişdir: (Bax: M.F.Axundzadə. Əsərləri, III c., Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Nəşriyyatı, Bakı, 1862; M.F.Axundzadə. Məktubat (fars və rus dillərində), Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Nəşriyyatı, Bakı, 1963).

1872-ci İL MART AYININ SONLARINDA TEHRANA
GEDƏRKƏN TİFLİSƏ GƏLMİŞ RUHÜL-QÜDSDƏN
NEÇƏ MƏCLİSDƏ EŞİTDİKLƏRİM

1. Mirzə Melkum xanla M.F.Axundzadə qiyabi tanışlıqdan sonra 1863-cü ilin may-iyun aylarında İstanbulda olduğu vaxt onunla dostlaşmış, hətta evində qonaq olduğu İran səfiri Mirzə Hüseyn xanla aralarında törənmiş küdurətdən sonra bir neçə gün Mirzə Melkum xanın qonağı olmuşdur. Mirzə Hüseyn xan Tehrana çağırılıb ədliyyə naziri, qoşun başçısı və nəhayət, sədr-əzəm olduğdan sonra Mirzə Melkum xanı İstanbuldan çağırıb özünün məşvərətçisi etmiş, daha sonra rütbəsini qaldırmışdır. Mirzə Melkum xan Tehrana Batumi-Tiflis yolu ilə qayıdarkən Axundzadənin dəvəti ilə onun qonağı olmuşdur.

2. M.F.Axundzadə o vaxtkı qayda üzrə Amerikanı Yengi Dünya adlandırır.

3. Çox ehtimal ki, “başqası”ndan məqsəd M.F.Axundzadənin özü olsun; çünki Melkum xana yazdığı məktublarında belə bir mətbəenin açılması lüzumundan söhbət gedir.

4. Vəsilər dedikdə, burada peyğəmbərin xəlifələri nəzərdə tutulur.

5. Hədislər – Peyğəmbərin söhbətinə çatmış şəxslərin nəql etdikləri hadisə və əhvalata deyilir.

6. Həvvarilər – İsanın yanında olan ilk məsihilər.

7. Bu mətləbi M.F.Axundzadə “Kəmalüddövlə məktubları”nda daha geniş və elmi şəkildə qoymuşdur. Burada Melkum xan həmin əsəri oxuduqdan sonra Axundzadəyə nəyi başa salırmış?!

8. Orta əsrlərdə Avropa inkvizitorlarına işarə edilir.

9. Melkum xan “Kəmalüddövlə məktubları”nda M.F.Axundzadənin dinlərin, xüsusilə islam dininin əleyhinə açıq hücumunu nəzərdə tutur və onun təhlükəli olduğunu dolayısi ilə qeyd edir.

10. Bu mətləbdən və həmin mükəllimin başqa hissələrindən sonralar M.F.Axundzadə “Kəmalüddövlə məktubları”nın Mülhəqatında istifadə etmiş və Melkum xana yazdığı məktubunda onu bildirmişdir.

11. Bu mətləbi də Axundzadə hələ 1850-ci ildə yazdığı “Molla İbrahim Xəlil kimyagər” komediyasında və “Kəmalüddövlə məktubları”nda təfəsilatı ilə açıb göstərmişdir.

12. Mirzə Melkum xanın “Üsuli-adəmiyyə” kitabı nəzərdə tutulur. Bu kitabda o, “Fəramuşxanə”dən sonra təşkil etdiyi “Adəmiyyə” cəmiyyətinin təxmini proqram və nizamnaməsini yazmışdır.

13. Fəramuşxanə – Melkum xan Fransada təhsilini başa çatdırıb İrana qayıtdıqdan sonra yenidən açılmış Tehran Darülfünununda avropalı müəllimlərin mütercimi vəzifəsində işlədiyi illərdə bir sıra tələbələrini və dostlarını ətrafına

toplayıb 1860-cı ildə “Fəramuşxanə” adı altında Avropa masonlarına oxşar bir siyasi cəmiyyət təşkil edir. Cəmiyyətin təşkilindən tezliklə xəbər tutan Nəsirəddin şah onun dağıdılması əmrini verir, zahirən cəmiyyətin başında Melkum xanın atası Mirzə Yaqub durduğuna görə, ölkədən sürgün edilir.

14. M.F.Axundzadə bu ləqəbi Melkum xana vermiş və məktublarında onu belə xitab etmişdir.

TƏNQİD RİSALƏSİ

Fars dilində olan əlyazmasının birinci səhifəsinin başında M.F.Axundzadə öz xətti ilə “Risaleyi-irad” yazmışdır.

1. Tərcüməsi: Müəllifdən: Sanki hər an Mərrix ulduzu torpaqdan göylərə uçar.

2. Tərcüməsi: Əgər o müxənnəsi tatar öldürsə, tatarı öldürmək lazım gəlməz. Nə vaxtadək Bağdad körpüsü kimi, onun da altında su, belində adam olacaq? (Şeir Sədinindir).

3. Tərcüməsi: Bu alçaq adamları təmizləmək.

4. “Rövzətüssəfa” kitabından aldığı bu parçanı M.F.Axundzadə mənasız söz yığınınan ibarət qafiyəsi nəsrə misal gətirir.

Tərcüməsi: “Hüseynquluxan böyük bir cəlal və şövkət ilə Fars əyalətinə və Cəmsid mülkinə getdi və əmirilər, ərkan və əyanın hamısı ona itaət etdilər. Get-gedə o məmləkəti özünə tabe etdi. İpək geyimlər, dadlı yeməklər, ərəb atları, Şiraz gözəlləri, boyunbağlı gənclər, saf içkilər, top oynadan cavanlar, at çapan nöqərlər, rəqs edən gözəllər, hər gecə xüsusi xəlvət məclisində cahıllıq etmək, kam almaq və ləzzət çəkmək mövsümü, dolu badələr-dən başı hərlənən canavar yumruqlu, pələng kürəkli həmnəşinlərlə o heganə, igid, nəcib, fərzanə əmir nəfsani uydurmalar və şeytani aldatmalarla, müşavirə və söhbət məclislərində sədaqətdən xali təsdiqlər və həqiqətdən uzaq istəklər...”

5. Tərcüməsi: Bir müqəssir başqasının günahının ağrısını çəkməz!

BABİLİK ƏQİDƏLƏRİ

Bu əsər Azərbaycan Respublika Əlyazmaları İnstitutunda M.F.Axundzadə arxivində saxlanılan 152 nömrəli yeganə avtoqrafa əsasən çap edilmişdir. Əsli fars dilindədir.

1. M.F.Axundzadənin yaşadığı dövrdə İranda Seyid Əliməhəmməd Babın (1819-1850) başçılığı ilə şiələr arasında dini bir cərəyan yaranmış,

aristokrat ruhanilər və dövlət əleyhinə ölkənin müxtəlif vilayətlərində bir sıra çıxışlar və qanlı döyüşlər olmuşdur. Bu çıxışlarda feodal zülmündün və soyğunçu dövlət məmurlarının özbaşınalığından tənqəd gəlmiş kəndlilər və şəhər sənətkarları iştirak etmişlər. Hərəkət orta əsrlərdə olan bir çox üsyanlar kimi dini pərdə altında olsa da, istismar olunanların istismarçılara qarşı mübarizəsi xarakteri daşmışdır. Hərəkət başçılarına və iştirakçılara qanlı divan tutulmuşdur. Babilər öz fəaliyyətlərini sonralar gizli şəkildə davam etdirmiş, əzəlilər, bəhailər kimi qollara parçalanmış, başçıları imperialistlərin əlaltılarına çevrilmişlər.

2. Vacibülvücud dedikdə, yaradan nəzərdə tutulur. Şəriətçilərə görə, varlıq iki yerə ayrılır – yaranmasında səbəb möhtac olan varlıqlar, bunlara mümkünülvücud deyilir; olması üçün səbəbə ehtiyacı olmayan, bu da vacibülvücuddur ki, yaradan adlanır. M.F.Axundzadə bu haqda “Hökimi-ingilis Yuma cavab” əsərində geniş bəhs etmişdir.

3. Bab – Haman Seyid Əliməhəmməddir ki, özünə Bab (ərəbcə qapı deməkdir) ləqəbi vermiş, ona tabe olanlar da bəbi adlanmışlar.

4. Molla Hüseyn Büşrəvi – Mazandaranın Təbərsi qalasında babilərin çıxışına başçılıq etmiş və orada uzun sürən mühasirədən sonra öldürülmüşdür.

5. Molla Məhəmməd Zəncani – Zəncanda babilərin qanlı vuruşlarına başçılıq etmiş, dövlət qoşunları ilə neçə ay vuruşmuş və orada həlak olmuşdur.

6. Seyid Yəhya – Mazandaranın Nur şəhərindəndir. Bab tərəfindən ona “Sübhi-əzəl” (İlk səhər) ləqəbi verilmiş, sonralar babilərin bir dəstəsinə başçılıq etmiş və bunlara əzəli adı verilmişdir.

7. Qürrətül-eyn – bu ləqəbi də Seyid Əliməhəmməd vermişdir. Adı Tahirədir, Qəzvin müctehidi Bərgəninin qızıdır. Babın təlimini təbliğ etmiş, nəhayət, tutulub gizlicə öldürülmüşdür.

8. Mirzə Hüseynəli – Seyid Yəhyanın (bax) böyük qardaşıdır. O da babilərin bir dəstəsinə başçılıq etmiş və Bəhaullah ləqəbi olduğuna görə, müridlərini bəhai adlandırmışlar.

9. Ərz kürəsi – Yer kürəsi.

10. Yəni müsahibə edən şəxs Babın dinini islam dinindən üstün tuturmuş.

11. İslam şəriətində kişi dörd arvad ala bilər.

12. İslam şəriətində bunlar məhrəm hesab edilir və onlarla evlənmək caiz deyil.

13. Məcus dini haman zərdüşti dinidir ki, bu dində kişi öz ana və bacısı ilə evlənmə bilərdi.

14. Hicab ayəsi Qurandadır. Bu ayəyə görə qadın naməhrəmlər qarşısında örtülü olmalıdır.

15. Siğeyi-müt’ə – müvəqqəti nikah duası.

16. Hüccəti-həyy – babilərin yaşamaqda olan ruhani başçısına verilən ləqəb.

17. Təddid – yeniləşmə, təkmil – kamilləşmə, tənsix – batil etmək, lüzumsuz görünən hökmləri ləğv etmək.

18. Əliməhəmməd Bab nəzərdə tutulur.

19. İslam şəriətində ümumiyyətlə faizlə pul borc vermək – sələmçilik hərəmdir.

HEKAYƏT

Bu əsərin avtoqrafı Azərbaycan Respublikası Əlyazmaları İnstitutunda M.F.Axundzadənin arxivindədir. Arxiv nömrəsi 1-dir.

1. İnkişafı-əsrəri-xilqət – yaranmışların sirlərini kəşf etmək, açıb bilmək.

2. Əhəmmi-zəruriyyət – yaşamaq üçün zəruri olan başlıca vəsait.

3. Miqdari-kəfəfdən – kifayətləndirici miqdardan.

4. Həkim dedikdə, burada filosof nəzərdə tutulur.

5. Günbədi-dəvvar – fırlanan günbəz. Rəvayətə görə, bu fırlanan günbəzin üstündə bir çox sehr və möcüzələrin sirləri yazılmışdır ki, hər kəs onu oxuya bilsəydi, xariqüladə işlər görə bilərdi.

CON STÜART MİLL AZADLIQ HAQQINDA

Əslə Azərbaycan Respublika Əlyazmaları İnstitutunda M.F.Axundzadə arxivindədir. Sənəd № 490 (səh. 23-45). Farsca avtoqrafdır.

1618-ci İLDƏ BAĞDAD YAXINLIĞINDA TÜRKİYƏ ORDUSUNUN VƏZİYYƏTİ

M.F.Axundzadənin rusca yazdığı bu məqalə ilk dəfə Tiflisdə “Kavkaz” qəzetində (25 və 29 iyul, 1853, № 54 və 55) dərc edilmişdir.

YENGİ DÜNYANI FƏTH EDƏN XRİSTOFOR KOLUMBUN TARİXİ

Avtoqraf nüsxəsində (№168) M.F.Axundzadənin bir sıra düzəlişləri vardır. Yazılma tarixi məlum deyildir. Əsərin başlığında bu sözlər yazılmışdır: (Yengi Dünyanı fəth edən Xristofor Kolumbun tarixidir ki, kapitan Mirzə

Fətəli Axundzadənin səy və hümməti ilə firəng tarix kitablarından fars dilinə tərcümə edilmişdir). Əsər yarımçıq qalmışdır.

SÜAVİ ƏFƏNDİNİN ƏQİDƏSİNƏ QARŞI YAZILMIŞ TƏNQİDİN SURƏTİ

RƏİ, arxiv № 2, Q-13/287 nömrəli sənəddən tərcümə edilmişdir. Cildlənmiş dəftərlərdə (səh.23-52) qara mürekkəblə nəstəliq xəttində farsca avtoqrafdır.

1. Süavi əfəndinin “Müxbir” qəzetində dərc etdirdiyi məqaləsi III cildin əlavələrində verilmişdir.

2. Bu vaxt Parisdə İran səfirini əvəz edən Mirzə Yusif xan Müstəşarüddövlə “Müxbir” qəzetini öz məktubu ilə birlikdə M.F.Axundzadəyə göndərmişdir.

3* Qara karandaşla dairə içərisinə alınıbdir.

4* Müəllif sonradan şeirlərin misraları arasında və haşiyədə qara karandaşla əlavə etmişdir.

5. Misra Cəlaləddin Mövləvinin “Məsnəvi”sindəndir.

6. Bu sözlün üstündə “İslamiyan bədəli-İraniyan” yazılıbdir.

7* Bu sözləri qara karandaşla dairə içərisinə alınıbdir.

8* Bu sözlər qara karandaşla pozubdur.

9* İxtisar məqsədi ilə bu sözləri qara karandaşla dairə içərisinə alınıbdir.

10* İxtisar məqsədi ilə qara karandaşla dairə içərisinə alınıbdir.

11* Bu sözlərin üstündə qara karandaşla “Maarif naziri cənablarından” yazılıbdir.

MEHRİBAN VƏ ƏZƏMƏTLİ HACI ŞEYX MÖHSÜN XAN

RƏİ, arxiv № 2, Q-12/287 nömrəli sənəddən tərcümə edilmişdir. Tikilmiş vərəqlərdə qara karandaşla (səh. 6-12) nəstəliq xəttində farsca avtoqrafdır. Həmin məktubun üzü katib tərəfindən “Kəmalüddövlə məktubları”nın farsca nüsxələrindən birinə (sənəd № 607-1) köçürülmüşdür.

Hacı Şeyx Möhsün xan XIX əsrin ikinci yarısında İran Xarici İşlər Nazirliyinin tərəqqixah nümayəndələrindən olmuş, bir neçə ölkədə, o cümlədən İngiltərədə və Türkiyədə İran səfiri vəzifəsini yerinə yetirmiş, qabaqcıl fikirli ziyalılarla dostluq etmişdir.

1. Səhifənin başında yazılıbdir: “Farsca kitaba (“Kəmalüddövlə məktubları”nın farsca nüsxəsinə işarə olunur) yazmaq lazımdır”.

2* Bu sətirləri sonradan yazıb və pozmuşdur.

KÖHNƏ İSLAM ƏLİFBASINI DƏYİŞDİRMƏK BARƏDƏ
KOLONEL MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏNİN KEÇƏN İL
ƏLAHƏZRƏT İRAN ŞAHƏNŞAHININ MAARİF
NAZİRLİYİNƏ GÖNDƏRDİYİ İZAHATIN SURƏTİ

RƏİ, arxiv № 2, Q-8/112 nömrəli sənəddən tərcümə edilmişdir. Cildə tutulmuş dəftərdə (səh. 9-38) qara mürəkkəblə nəstəlik xəttində farsca avtoqrafdır.

1. Qeydi sonradan 31-ci səhifənin haşiyəsində yazmışdır.

MİRZƏ YUSİF XANA

RƏİ, arxiv № № 2, Q-8/112 nömrəli sənəddən tərcümə edilmişdir. Cildlənmiş dəftərdə (səh. 35-42) qara mürəkkəblə nəstəlik xəttində farsca avtoqrafdır.

1. Cəlaləddin Mirzəyə işarə olunur.

2. M.F.Axundzadə bir neçə məktubunda bu rəqəmləri işlətməş və “Kəmalüddövlə məktubları”na işarə etmişdir.

3. Yenə də Cəlaləddin Mirzəyə işarə olunur. Maarifçi şahzadə Cəlaləddin Mirzə despotizm tərəfindən şübhə altına alınıb nəzarət və təqib edildiyinə görə, M.F.Axundzadə onun adını çəkmək istəməmiş, düşmənlər tərəfindən təhmətləndirilməsindən ehtiyat etmişdir.

İRAN DÖVLƏTİNİN TİFLİSDƏKİ SABİQ KONSULU
MİRZƏ YUSİF XAN CƏNABLARINA

RƏİ, arxiv № 2, Q-2/13 nömrəli sənəddən tərcümə edilmişdi. Cildlənmiş dəftərdə (səh. 17-23) qara mürəkkəblə nəstəlik xəttində farsca avtoqrafdır.

1. Bizim ehtimalımıza görə, bu risalə haman “Risaleyi-qeybiyyə”dir ki, yanlış olaraq Mirzə Melkum xanın 1907-ci ildə Tehranda nəşr olunmuş əsərlərinin birinci cildinə salınmış və Mirzə Melkum xanın Şəvtsariyadan tərtibçiyə yazdığı məktubunda ciddi etirazına səbəb olmuşdur. Bu məktubu Məhəmməd Mühit Təbatəbai 1947-ci ildə tərtib etdiyi Mirzə Melkum xanın əsərlərinin birinci cildində vermiş və əlavə etmişdir ki, bu risalə ehtimala görə, Qafqazda yazılmışdır.

TÜRKÇƏ “TƏMSİLAT”I TƏRCÜMƏ EDƏN TEHRAN SAKİNİ MİRZƏ MƏHƏMMƏD CƏFƏRƏ

RƏİ, arxiv № 2, Q-2/13 nömrəli sənəddən tərcümə edilmişdir. Cildlənmiş dəftərdə (səh. 3-16) qara mürexkəblə nəstəlik xəttində farsca avtoqrafdır.

1. Fətəli şahın oğlu Abbas Mirzə nəzərdə tutulur.
- 2* Bu cümlələri məktubun haşiyəsində yazmış, sonradan pozmuşdur.
3. Bu rəqəm yanlışdır, 1288-ci il olmalıdır.

1871-ci İL MARTIN 29-da MİRZƏ YUSİF XANA YAZILMIŞ ÜÇÜNCÜ MƏKTUB

RƏİ, arxiv № 2, Q-2/13 nömrəli sənəddən tərcümə edilmişdi. Cildlənmiş dəftərdə (səh. 25-32) qara mürexkəblə nəstəlik xəttində farsca avtoqrafdır.

1* Bu cümlələri müəllif haşiyədə yazıb, sonradan pozmuşdur.

2* Səhifənin başında sonradan yazmışdır.

3* Haşiyədə yazıbdır, həm də aşağıdakı sətirləri sonradan əlavə edib pozmuşdur: “Bu ona oxşar ki, bir nəfər Bokl və Renana desin ki, ey filosoflar, siz gərək öz əsərlərinizi yumşaqlyq, pərdələmək, moizə və nəsihət təriqi ilə, müşfiqanə və atalıq qayğısı ilə yazasınız”.

Qeydlər və “İkinci ayrıca məktub” həmin məktubla birlikdə göndərilmişdir.

“KƏMALÜDDÖVLƏ MƏKTUBLARI”NIN NƏŞRİ BARƏDƏ İSAKOVA YAZDIĞIM MƏKTUBUN SURƏTİ

RƏİ, arxiv № 2, Q-4/101 nömrəli sənəddən tərcümə edilmişdir. Rus dilində yazılmış bu məktub “Kəmalüddövlə məktubları”nın rusca tərcüməsi ilə bir yerdədir. Məktubun əvvəlində M.F.Axundzadə yaşıl karandaşla yazmışdır: “Прошу прежде это письмо, потом начать рукопись”.

Həmin məktubun arxivdə başqa bir nüsxəsi də vardır (№ 361). Bu, yuxarıdakı məktubun ilk variantıdır. Qara karandaşla avtoqrafdır.

TARİXİ, COĞRAFİ ADLAR HAQQINDA MƏLUMAT

Abbasilər (Xüləfayi-Abbasiyyə) – Əbül Abbas Əbdüllah Səffah ibn-Məhəmməd ilə başlanan xəlifələr sülaləsidir. Abbasilərin hökmranlığı Əməvilərin xilafəti devrildikdən sonra, 749-cu ildə təsis edilmiş və 1258-ci ildə sonuncu xəlifə Müstəsəmə Billahın Hülakuxan tərəfindən Bağdadda öldürülməsi ilə sona çatmışdır. Bu məğlubiyyətdən sonra Abbasilərin bir qolu 1260-cı ildə Misirdə hakimiyyət başına gəlmiş və xilafəti 1518-ci ilədək davam etdirmişlər.

Ağqoyunlular – əvvəlcə Cənubi Azərbaycanda, sonralar Diyarbəkr və Musil vilayətlərində hökm sürən bir sülalə olmuş. Hakimiyyətləri 1502-ci ildə devrilmişdir.

Ağpolad sultan – XVI əsrin birinci yarısında yaşamış, Həzar qalasını mühafizə edən özbək sərkərdəsi.

Azər Lütfulibəy (1722–1780) – ədəbiyyatşünaslıq alim, şair, məşhur “Atəşgədə” təzkirəsinin müəllifi.

Ayişə (hicrətdən əvvəl 8–57 h.) – Əbubəkrin qızı, Məhəmmədin arvadı.

Ali-Kurəkan – Orta Asiya, İran və sonra Hindistanda hökmranlıq edən Teymurilər sülaləsi.

Ali-Müzəffər – Fars və İraq əyalətlərində hökuməti ələ keçirmiş sülalə. Əmir Mübarizəddin Məhəmməd tərəfindən təsis edilmiş bu dövlət 1318-ci ildən 1392-ci ilədək davam etmişdir. Ali-Müzəffərin paytaxtı Şiraz şəhəri olmuşdur.

Aristotel (Ərəstu) (eramızdan əvvəl 384–322) – qədim yunan filosofu.

Atabəylər – Səlcuq türkləri hakimiyyəti zamanında hökmdarların uşaqlarına təlim və tərbiyə verən şəxslərə məxsus rütbədir. Atabəylərin bəziləri ayrı-ayrı vilayətlərə hakim təyin olunurdu. Bunların bir qismi öz idarə etdiyi yerlərdə hökuməti ələ alaraq, ayrı-ayrı müstəqil dövlətlər qurmuşlar ki, bu dövlətlərə də Atabəylər dövləti adı vermişlər.

Bab (Seyid Əli Məhəmməd) (1819–1850) – Şirazda tacir ailəsində doğulub, Nəcəfdə Hacı Seyid Kazım Rəştinin dini dərslər məclislərində iki ilə yaxın iştirak etmiş, sonra “imami-zaman” olduğunu iddia edərək babilik təriqətini yaratmış və çoxlu iğtişaşlara və qan axıdılmasına bəis olmuşdur. İki ilə yaxın Makunun Çəhriq qalasında dustaq olduqdan sonra, ruhanilərin fitvası və Nasirəddin şahın hökmü ilə Təbrizdə güllələnmişdir.

Babur şah Əhməd Zəhirəddin (1483–1530) – Teymurləngin nəvələrinəndir. Atası Ömər Şeyxin ölümündən sonra hökmranlığa başlamışdır. Bir neçə müharibə etmiş və bu müharibələrdə Əfqanıstanı və Şimali Hindistanı zəbt etmişdir. Hakimiyyəti 38 il davam etmişdir. Babur şah eyni zamanda

cığatay ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olmuşdur. Şeirlər divanı və “Baburnamə” əsərlərinin müəllifidir. Əruza aid “Mizanül-övian” əsəri vardır.

Bayron Corc Noel Qordon (1788–1824) – ingilis şairi, inqilabi romantizmin görkəmli nümayəndəsi.

Bəlqis (Bilqeys) – Yəmənün Səba şəhərində hökmranlıq edən Himyəri sülaləsinin qadın hökmdarlarından olmuşdur. Rəvayətə görə, ağıllı və gözəl bir qadın imiş. Onun obrazı Şərq poeziyasında müəyyən bir yer tutur.

Bəni-Ziyar (Ziyar övladı) – 931-ci ildən 1022-ci ilədək İranın şimalında yerləşən Gilan vilayətində hökmranlıq edən sülalənin adıdır.

Bəni-Haşim – Məhəmməd peyğəmbərin mənsub olduğu qəbilənin adıdır. Məhəmmədin üçüncü babası olan Haşimin adı ilə əlaqədardır.

Bəni-Üməyyə, Əməvilər – Abbasilərdən əvvəl hökmranlıq edən ərəb xəlifələridir.

Bəni-Rüstəm – Cəzairdə hökumət qurmuş kiçik bir sülalədir. Bəni-Rüstəm dövləti 755-ci ildə Abbasilərin valisi olan Rüstəm tərəfindən təsis edilmiş və 909-cu ilədək davam etmişdir.

Bəhreyni Şeyx Əhməd (1753–1826) – Şiələrin şeyxi təriqətinin əsasını qoyan ruhani.

Bilal (VII əsr) – Ömərün xəlifə olduğu vaxt elçisi.

Bokl Henri Tomas (1821–1862) – ingilis sosioloqu və tarixçisi, “İngiltərədə sivilizasiya tarixi” adlı əsərin müəllifi.

Bokrat (Hippokrat) – Qədim Yunanıstanın məşhur həkimlərindəndir (e.ə. 460–377). Tibb elminin banilərindən sayılır. “Hippokrat andı” məşhurdur.

Budda – Ən qədim dinlərdən sayılan buddizmin banisi.

Vaqif Molla Pənah (1717–1797) – XVIII əsr klassik Azərbaycan şairidir. Sadə, səmimi və rəvan bir dildə, realist üslubda yaratdığı qoşmalarla Azərbaycan poeziyasında yeni məktəb banisidir. Vaqif bir dövlət xadimi olaraq Ağa Məhəmməd Qacarın işğalına qarşı azərbaycanlıların müqavimətinə başçılıq etmişdir.

Volney Konstantin Fransua (1757–1829) – Fransanın burjua maarifçisi və şərqşünası.

Volter (1694–1778) – Fransanın böyük ədibi və mütəfəkkiri.

Vorontsov Mixail Semyonoviç – 1844–1865-ci illərdə Qafqaz canişini, knyaz.

Qaani Mirzə Həbib Şirazi – XIX əsr İran şairi. Fransa şeirlər divanı və “Pərişan” adlı mənsur əsəri vardır.

Qaraqoyunlu dövləti – 1406–1468-ci illərdə Azərbaycanda, İraqda və Şərqi Anadoluda hökmranlıq etmiş sülalə. Qara Məhəmməd oğlu Qara Yusif tərəfindən təsis edilmiş bu dövlətin bayrağı üzərində qara qoyun embleması olduğu üçün Qaraqoyunlu adı almışdır.

Qacarlar – İranda hökmranlıq sürmüş sülalə. Qacar dövləti Ağ Məhəmməd Şah Qacar tərəfindən 1795-ci ildə təsis edilmiş və 1925-ci ilə qədər davam etmişdir. Həmin ildə Rza xan Qacar sülaləsini devirib Pəhləvi sülaləsinin əsasını qoymuşdur.

Qacar (Qocori) – Gürcüstanda, Tbilisi yaxınlığında yaylaq. M.F.Axundzadənin burada kiçik bir bağı və tikilisi olmuş, yay mövsümündə ailəsi ilə burada istirahət etmişdir.

Qürrətül-eyn (1817–1852) – adı Fatimədir. Qürrətül-eyn ləqəbini ona Şeyx Əhməd Bəhreynidən sonra şeyxlərin başçısı olan Seyid Kazım Rəşti və Tahirə ləqəbini Seyid Əli Məhəmməd Bab vermişdir. Qəzvinli Molla Saleh Bərgəninin qızıdır. Babın əqidəsini təbliğ etdiyinə görə tutulub Nasirəddin şahın göstərişi ilə öldürülmüşdür. M.F.Axundzadə Qürrətül-eynin Bab ilə görüşdüyünü yazırsa da, yanlışdır. Bundan əlavə, Qürrətül-eynin müxtəlif qalalarda şah qoşunları əleyhinə babilərin vuruşmalarına başçılıq etməsi qeyd olunmuşdur ki, bu da doğru deyil. Lakin Qürrətül-eyn savadlı, iradəli, cəsarətli, natiq bir qadın olmuşdur. Onun bir para şeirləri də vardır ki, ölümünün 100 illiyi münasibətilə bəhailər tərəfindən nəşr edilmişdir.

Ğəzali Əbu-Hamid ibn-Məhəmməd (1059–1111) – mistik ərəb filosofu və şairi. Sufizm əqidələrini tədris və təbliğ etmişdir.

Ğəznəvilər (Ali-Səbuktəkin) – X–XIV əsrlər arasında bir sıra Şərqi ölkələrində hökmranlıq etmiş sülalə.

Ğəcdivan qalası – Orta Asiyada qədim bir qala.

Gür – Əfqanıstan əyalətlərindən biri.

Ğuriyan – 1150–1212-ci illərdə Əfqanıstanın Ğur əyalətində hökmranlıq etmiş sülalə. Bunlar müxtəlif zamanlarda Əfqanıstan, İran və Hindistanın müəyyən hissələrini özlərinə tabe etmişlər.

Dəşti-Qıpçaq (Qıpçaq çölü) – Ural dağları ilə Volqa çayı arasındakı vadinin qədim adıdır.

Düma Aleksandr (ata, 1803–1870) – məşhur fransız yazıçısı.

E'tizadəüssəltənə Əliqulu mirzə – Qacar şahzadəsi, Nasirəddin şah dövründə İranın maarif naziri, bir neçə elmi-tədris kitabının müəllifi.

Əbubəkr – Məhəmmədin yaxın dostu, qayınatası və peyğəmbərin vəfatından sonra birinci xəlifə (632–634).

Əbu-Əli ibn-Sina (980–1038) – Şərqi ən böyük alimlərindəndir. Buxara vilayətinin Əfşana kəndində anadan olmuşdur. Təhsilini Buxara şəhərində almışdır. Məktəbi bitirdikdən sonra gənc İbn-Sina riyaziyyat, həndəsə, astronomiya, məntiq, fəlsəfə, tibb və başqa elmlərlə artıq dərəcədə maraqlanmış və bu sahələrdə parlaq nailiyyətlər əldə etmişdir. Samani hökmdarlarından Nuh İbn-Nəsr zamanında saraya çağırılmışdır. Xarəzm şahları zamanı da sarayda qalib həkim sifətilə çalışmışdır. Sonralar İbn-Sina Həmədan hökmdarlarından

Şəmsüddövlə və Əlaüddövlənin vəziri olmuşdur. Tibb, əczaçılıq və fəlsəfəyə aid olduqca mühüm əsərləri vardır. Əbu-Əli İbn-Sinanın əsərləri yalnız Şərq ölkələrində deyil, Avropada da bir neçə əsr müddətində şöhrət qazanmış və dərs vəsaiti olmuşdur. Fars və ərəb dillərində İbn-Sinanın bir sıra şeirləri də vardır.

Əbu-Əyyub Ənsari – Məhəmmədin yaxın dostlarından və güdrətli sərkərdələrindən olub, Xəndək, Öhüd və başqa müharibələrdə iştirak edib, geniş şöhrət qazanmışdır.

Əbu-Həsən Əli ibn-Hüseyn Babüveyh – İranın məşhur din alimlərindən, şiəliyin görkəmli təbliğatçılarından olmuşdur.

Əbu-Səidxan (?-1539) – Mavəraünnəhrdə hökmranlıq edən özbəklər şüaləsinin üçüncü hökmdarıdır.

Əbu-Süfyan (?-651) – Qureys tayfası başçılarından olub, Məhəmmədin əleyhinə Bədr müharibəsini təşkil edənlərdən biri idi. Sonralar islamiyyəti qəbul edib, bir sıra mühüm mənəblərdə olmuşdur.

Əbu-Übeyd ibn-Cərrah (VII əsr) – Ömərın xilafəti zamanında məşhur ərəb sərkərdəsi.

Əla Zikrihissəlam Həsən ibn-Büzürgümmid – İran ismaililərinin başçılarından. 1161-1165-ci illərdə Qəzvin ətrafında və Ələmut qalasında hökmranlıq etmiş, dini islahata əl atdığına görə ruhanilər tərəfindən təkfil edilmişdir.

Ələmut qalası – Qəzvinlə Rəşt arasında vəqə olan Rudbar qəsəbəsində bir qalanın adı olmuş. İran ismaililərinin başçısı Həsən Səbbah bu qalanı ələ keçirdikdən sonra mövqeyini bərkıtmışdi.

Əliallahilik – şiə təriqətlərindən biridir, onlar Əlini Allah hesab edirlər.

Əlişir Nəvai (1441-1501) – dahi özbək şairi və mütəfəkkiri. Sultan Hüseyn Bayqaranın vəziri olmuşdur. Nəvai öz qiymətli və çox zəngin kitabxanasını xalqın istifadəsinə vermiş və bir sıra məktəblər təsis etmişdir. Özbək dilində “Xəmsə”si, dörd divanı və başqa əsərləri vardır. Zəmanəsinin görkəmli bir alimi olaraq dil, ədəbiyyat və tarixə dair elmi əsərlər yazmışdır: (“Mühakimətül-lüğəteyn”, “Münşəat”, “Məcalisün-nəfais” və s.).

Əliyyənnəqi (212-254 h.) – Şiələrin onuncu imamı.

Əli ibn-Əbutalib (hicrindən əvvəl 23-41 h.) – Osmandan sonra xəlifə olmuş, şiələrin birinci imamı hesab edilir.

Əlhakim Billah Ələvi (?-101 h.) – Misir ismaililərinin hökmdarı olmuşdur.

Əmmarətül-Yəməni Əbu-Məhəmməd Nəcməddin – məşhur şair və fıqh alimi olmuş, Yəmənın Mərtan qəsəbəsində doğulub, 549 hicridə Misirə getmiş, Misir sultanı Fayız ibn-Zafir Fatimini mədh etmişdir. Fatimilərin hökmranlığı devrildikdən sonra Səlahəddin Əyyubi Misirdə hökm sürməyə başlayınca onu da mədh etmişdir. Şeir divanı, “Kitabi-Əxbarül-Yəmən” və sair əsərləri vardır.

Əfqanilər – 1709-cu ildə Ğəlicayi Mir Veysin başçılığı ilə təşkil olunmuş müstəqil Əfqan hökumətidir. Həmin sülalədən Mahmud Əfqan 1722-ci ildə İran əleyhinə müharibə edib, Səfəvi sülaləsini devirmişdir. Nadir şah 1738-ci ildə Hindistana hücum edərkən bütün Əfqanıstanı almış və bu sülaləni devirmişdir.

Əfşar – Azərbaycanda və İranda yaşayan bir qəbilədir. Əfşarlar Nadir şahla şöhrətlənmişlər. Səfəvi şahlarından sonra İranda hakimiyyəti ələ alan əfşarlar XVIII əsrin sonlarınaqədər hökmranlıq etmişdir.

Əş'əs ibn-Qeys – üçüncü xəlifə Osmanlı zamanında Azərbaycan valisi olmuşdur.

Zakir Qasımbəy (1784–1857) – görkəmli Azərbaycan şairidir. M.F.Axundzadənin müasiri və dostu idi. Dövrünün ictimai haqsızlıqlarını, xan, bəy, mülkədar və ruhaniləri tənqid edən satirik şeirləri, habelə qəzəlləri, qoşmaları, gəraylıları və təmsilləri vardır.

Zəndilər – XVIII əsrin ikinci yarısında Əfşarilərdən sonra mərkəzi Şiraz olmaqla İranda hökmranlıq etmiş sülalə.

Zərdüşt – Azərbaycandan çıxıb Şərqin bir sıra ölkələrində atəspərəstlik dinini yayan peyğəmbər. Zərdüştün təliminə görə, kainatı yaradan Ahuramazda xeyir, bərəkət və nürdə təzahür edir. Qaranlıq, xəstəlik, zülm və yalanı Əhrimən doğurur. İnsanlar maddi nemətləri artırıb abadlıq işləri gördükcə Əhrimən zəifləyir. “Yaxşı düşüncə, yaxşı söz, yaxşı iş!” – Zərdüştün öz ümməti üçün tövsiyə etdiyi əsas şüardır.

Zici-Uluğbəy – özbək alimi və hökmdarı Uluğbəyin astronomik cədvəli. Bu cədvəldə Uluğbəy dünya şöhrəti qazanmışdır.

İbn-Müqlə (272–328 h.) – Abbasi xəlifələrindən əl-Müqtədirin vəziri olmuşdur (316–318 h.) Gözəl xəttat olub, süls, tövqi, reyhan, rüqə və nəsx xətlərini icad etmişdir.

İbn-Xəldun Əbdürrəhman (1332–1406) – məşhur ərəb tarixçisi və sosio-loqu, “Tarixə müqəddimə” əsəri məşhurdur.

İmam-İzzəm Əbu-Hənifə Ne'man ibn-Sabit (699–767) – Hənəfi məzhəbinin banisidir. İslam dini, fiqh və dini təlimat haqqında bir çox əsərləri var.

İsakov Y.A. (1811–1881) – Peterburq nəşiri və kitab ticarətçisi. M.F.Axundzadə “Kəmalüddövlə məktubları” əsərini onun nəşriyyatında çap etdirmək istəmişdir.

İskəndərbəy Münşi (1560–1634) – I Şah Abbasın tarixçisidir, “Tarixi-aləmarayı-Abbasi” əsəri məşhurdur.

İskəndər (Makedoniyalı İskəndər) (e.ə. 366–323) – Makedoniya padşahı II Filippin oğludur. Bir sıra ölkələri fəth etmiş, haqqında Şərqdə və Qərbdə çoxlu tarixi və bədii əsərlər yazılmışdır.

Yəzdgüird III – Sasani sülaləsinin sonuncu padşahı (632–651). Ərəblərlə müharibədə məğlub olduqdan sonra qaçmış və Mərvdə bir dəyirmançı tərəfindən öldürülmüşdür.

Yum David (1711–1776) – idealist ingilis filosofudur. Dinin elm ilə bağlı olduğunu inkar edən Lokkun relyativizm fəlsəfəsini dərinləşdirmişdir. “İnsan ağılı haqqında tədqiqat” əsərinin müəllifidir. Yum bir tarixçi olaraq siyasi, iqtisadi və tarixi əsərlər də yazmışdır. (“İngiltərə tarixi”, “Siyasi tədqiqlər” və s.).

Katib Çələbi Mustafa (1609–1657) – məşhur türk tarixçisi və bibliografı.

Kəyumərs – mifologiyaya görə, İranın ilk padşahları olan Pişdadilər sülaləsinin əsasını qoyan hökmdardır.

Kolumb Xristofor – Amerikanı kəşf edən məşhur səyyah və coğrafiyaşünas.

Kopernik Nikolay (1473–1543) – böyük polyak astronomu.

Güştasb – İran padşahlarından Kəyanilər sülaləsinin beşinci hökmdarıdır. Oğlu İsfəndiyar məşhur sərkərdə və pəhləvan idi. Firdovsinin “Şahnamə”sinə Güştasb və İsfəndiyardan geniş bəhs olunur.

Ksenofont (e.ə. VI–V əsrlər) – qədim yunan alim və yazıçısı.

Küleyni (IX əsr) – şiə ruhanisi.

Linney Karl (1707–1778) – məşhur Şved təbiətşünas alimi.

Mariyeyi-Qibtıyyə – İsgəndəriyyə hakimi Müqəvqəs tərəfindən Məhəmmədə hədiyyə göndərilmiş qızın adıdır. Mariya ilə bərabər onun bacısı da göndərilmişdi. Məhəmməd onu məşhur ərəb şairi Həssan ibn-Sabitə bağışlamışdı.

Məsih (Məsiha, Ağa Məsih Şirvani) – XVIII əsrin birinci yarısında yaşamış Azərbaycan şairidir. Qoşmaları, qəzəlləri, tərcibəndləri və Şirvan ətrafındakı bir müharibəni təsvir edən poeması vardır. Qubalı Fətəli xana həsr edilmiş “Şahnamə” adlı məsnəvi də yazmışdır.

Məhəmməd Hənəfiyyə (21–71 h.) – Əli ibn-Əbutalibin oğludur. Keysaniyyə təriqətinə mənsub olanlar onu imam bilir və ölmədiyini iddia edirlər.

Məhəmməd Baqir Məclisi (1628–1698) – İranın şiə ruhanilərindən olub, Şah Süleyman Səfəvi zamanında İsfahanda şeyxül-islam idi. Fiqhə dair “Əlhəqqül-yəqin” və hədisə aid “Bəhrül-ənvər” əsərlərinin müəllifidir.

Mə'mun (170–218 h.) – Harunərrəşidin oğludur. Abbasilərin VII xəlifəsi olub, 198-ci ildə xilafətə çatmışdır.

Məhəmməd ibn-Əbdullah (570–632) – islam dininin banisi olub, ərəb tayfalarını həmin din ətrafında birləşdirmişdir.

Mənsur ibn-Həllac (?–922) – İranın Fars əyalətinin Beyza şəhərində doğulmuşdur. Sufilik təriqətində “ənəlhəqq” (“mənəm Allah) şüarına ön artıq rəvac verən bir panteist olmuşdur. İdeyası islam dini döqmatlarına zidd

olduğu üçün Abbasi xəlifələrindən Müqtədir-Billahın əmri və qazilərin fitvası ilə Bağdadda dara çekilmişdir.

Mirabo Onore Qabriel Riketti (1749-1791) – Fransa burjua inqilabının məşhur başçılarından və nətiqlərindən biri.

Mirzə Yusif xan Müstəşarüddövlə (?-1890) – XIX əsr Azərbaycan mütəfəkkiridir. M.F.Axundzadəylə Tiflisdə yaxından dost olmuş, onun “Kəmalüddövlə məktubları”nı fars dilinə tərcümə etmişdir. İran dövlət xadimlərindən olub, İranın Paris səfiri və Cənubi Azərbaycanda vəzir müavini vəzifələrində çalışmışdır. İdeya cəhətdən mütləqiyyət üsul-idarəsinə zidd olub, konstitusiyalı monarxiya uğrunda İran məşrutəçiləri ilə əməkdaşlıq etmişdir. Mirzə Yusif xan konstitusiyaya aid bir əsər də yazmışdır. “Yek kəlmə”, “Rəmzi-Yusif”, “Risaleyi-bənəfş” və s. əsərlərin müəllifidir. İran despotizmi əleyhinə dönmədən mübarizə aparan Mirzə Yusif xan mütləqiyyət tərəfindən tutulub Qəzvin zindanında ağır işgəncəyə məruz qalmış, xəstələnib, zindandan azad edildikdən az sonra vəfat etmişdir.

Mənsur (95-158 h.) – Abbasilərin ikinci xəlifəsidir. Hicri 136-cı ildə xilafətə çatıb, 145-ci ildə Bağdadı xilafətin mərkəzi etmişdir.

Məhəmməd şah Qacar – 1834-1848-ci illərdə İranda hökmranlıq etmiş Qacar şahı.

Mö'təzid Əhməd ibn-Əlmüvəffəq (242-289 h.) – Abbasi xəlifələrinin on altıncısı olmuşdur.

Müluki-Kərt – XIII-XIV əsərlərdə Herat və Ğur əyalətlərində hökmranlıq etmiş sülalə.

Mirzə Hüseynəli Mazəndərani (1817-1894) – Bəhailik təriqətinin banisidir. Babın ölümündən sonra İran hökumətinin təqibindən qaçaraq Türkiyəyə getmişdir. Türkiyədə də öz fəaliyyətindən əl çəkmədiyinə görə hökumət tərəfindən tutulub Kipr adasına sürgün edilmiş və orada ölmüşdür.

Mirzə Hüseynxan Sipəhsalar (1838-1881) – İranın tərəqqixah dövlət xadimlərindən olmuş, Mirzə Təqixan Əmir Kəbirin islahat tədbirlərini davam etdirmişdir. Tiflisdə İran konsulu olduğu vaxt (1855-1859) M.F.Axundzadəylə dost olmuş, lakin İstanbulda səfir olduğu vaxt (1859-1863) Axundzadə onun qonağı olsa da, aralarında fikir ixtilafı əmələ gəlmiş, dostluq əlaqələri pozulmuşdur. Mirzə Hüseynxan İranın Ədliyyə naziri və nəhayət, Nasirəddin şahın sədr-əzəmi (1871) olmuşdur. Axırda o da despotun qəzəbinə rast gələrək (1880) Məşhəd şəhərinə sürgün edilmiş və orada vəfat etmişdir. Bəzi mənbələrə görə, onu zəhərləmişlər.

Molla Ələkbər (XIX əsr) – Qafqaz şiələri ruhani idarəsinin üzvü. M.F.Axundzadə dini məsələlərdə, xüsusilə ibadətin zəruri olmaması haqqında onunla mübahisə etmişdir.

Molla Hüseyn Büşrəvi (1813-1848) – Bəhi hərəkatının görkəmli başçılarından olub, Təbərsi qalasında mühasirədə olduğu vaxt öldürülmüşdür.

Molla Məhəmmədəli Zəncani (?-1848) – Babilərin Zəncan qiyamının başçısı. Qiyam vaxtı dövlət qoşunları tərəfindən başqa qiyamçılarla birlikdə öldürülmüşdür.

Mirzə Ağa Təbrizi (XIX əsr) – Əvvəlcə M.F.Axundzadənin komediyalarını fars dilində dörd pyes yazmış və M.F.Axundzadənin rəyini bilmək üçün Tehrandan Tiflisə göndərmişdir. M.F.Axundzadənin rəyini bilmək üçün Tehrandan Tiflisə göndərmişdir. M.F.Axundzadə Mirzə Ağanın bu təşəbbüsünü bəyənmiş, ona yazdığı cavab məktubunda bir sıra məsləhətlər vermişdir. Son vaxtlaradək dünya şərqşünaslığında bu pyeslər Mirzə Melkum xana aid edilmişdir. Biz öz tədqiqatımızda Mirzə Ağanın müəlliflik hüququnu bərpa etmiş və onun İranda dramaturgiyanın banisi olduğunu göstərmişik.

Mirzə Ağaxan (XIX əsr) – Nasirəddin şahın baş vəziri.

Mirzə Əbülqasım Fərahani (1779-1836) – Fətəli şah Qacarın vəziri, görkəmli ədib və şair. Fars nəsrində sadələşmə və yeniləşmənin banisi sayılır. Sadə üslubda yazdığı bədii məktubları (“Münşəat”) dəfələrlə nəşr edilmişdir. Düşmənlərinin fitnəsi və şahın əmri ilə Tehranın Nigaristan bağında öldürülmüşdür.

Mirzə Əbdüllətif Təsuci (XIX əsr) – “Min bir gecə” əsərininərəbəcədən fars dilinə tərcümə edənə. Təsuc Təbrizin yaxınlığında olan bir qəsəbədir.

Mirzə Melkum xan (1833-1908) – İsfahan yaxınlığındakı Culfada anadan olmuş, orta və ali təhsilini Fransada başa vurmuşdur. Əvvəlcə Tehran Darülfünununda mütərcim işləmiş, sonralar Xarici İşlər Nazirliyində çalışıb İranın bir neçə Qərbi Avropa ölkələrində səfiri və səlahiyyətli naziri olmuşdur. Londonda səfir olarkən lotereya patentı məsələsində öz dövlətinə xəyanət etdiyinə görə Nasirəddin şah tərəfindən işdən kənar edilmiş və bütün imtiyazları əlindən alınmışdır. Bundan sonra Mirzə Melkum xan 1891-ci ildən başlayaraq Londonda “Qanun” adlı qəzet nəşr etmiş və despotizmə qarşı açıq mübarizəyə başlamışdır. İranda məşrutə inqilabı qələbə çalan kimi Mirzə Melkum xan İranın İtaliya və Şvetsariya səfiri təyin edilmişdir. M.F.Axundzadə Mirzə Melkum xanla ömrünün sonunadək dostluq etmiş, ona “Ruhül-qüds” ləqəbi vermiş, yeni əlifba məsələsində onunla əməkdaşlıq etmiş, despotizmə qarşı mübarizədə onunla həmfikir olmuşdur. Mirzə Melkum xanın “Üsuli-təməddün”, “Politikəhayi-dövləti”, “Şeyx və vəzir”, “Fırqeyi-kəcəbinan” və s. əsərləri vardır. Bunlar dəfələrlə çap edilmiş, bəzisi Azərbaycan dilinə tərcümə edilib, Cəlil Məmmədquluzadənin Tiflisdəki “Qeyrət” mətbəəsində əsrimizin ilk illərində nəşr edilmişdir. Ümumiyyətlə, Cəlil Məmmədquluzadə Mirzə Melkum xanın publisist fəaliyyətinə yüksək qiymət vermiş, Azərbaycan maarifpərvərləri onun əsərlərindən faydalanmışlar.

Molyer (*Jan-Batist Poklen de Sekonda*) (1622-1673) – Fransanın məşhur dramaturqu.

Moryer Cems (1780-1849) – ingilis yazıçısı və səyyahı, məşhur “Hacı-baba İsfəhaninin sərgüzəştləri” və “Hacıbaba Londonda” romanlarının müəllifi.

Monteskyö Şarl Lui (1689-1755) – məşhur fransız mütəfəkkiri, “İran məktubları”, “Qanunların ruhu” əsərlərinin müəllifi.

Mö'təzid Billah (892-902) – Abbasi xəlifələrinin on altıncısı.

Müaviyə ibn-Ənüsüfyan (?-679) – Xəlifə Osman zamanında Şamın hakimi olmuşdur. Osmanın ölümündən sonra Əlinin xilafətə çatdığı vaxt onunla düşmənlik edib, Səffeyn müharibəsini qızışdırmışdır. Bu müharibədə qalib çıxan Müaviyə Ərəbistanın Hicaz, Şam və Misir ölkələrini ələ keçirib Bəni-Üməyyə (Əməvilər) dövlətinin əsasını qoymuşdur.

Müğeyrə ibn-Şübbə – ərəb sərkərdəsi olmuş.

Müsləmlül-Kəzzab – Məhəmmədin zamanında xüroc edib, özünü peyğəmbər adlandırmışdır. O, ətrafına yığıdığı tərəfdarlarının yardımı ilə Yəməmə ölkəsində özünü müstəqil hökmdar elan etmiş, Məhəmmədə yazdığı məktubunda “dünyanın yarısı sənin, yarısı mənim” – deyərək, barışmaq istəmişdirsə də, müsəlman başçıları razılaşmayıb, onun üzərinə qoşun göndərərək məğlub etmişlər.

Nadir şah (1687-1747) – 1735-ci ildə İranda şahlıq taxtını zəbt edib Nadir şah adı ilə şöhrətlənmişdir. Əfqanları İrandan qovub çıxardıqdan sonra Hindistana hücum etmiş, İrana soxulmuş qonşu ölkələrin qoşunlarını ölkədən çıxarmışdır. Çoxlu qanlar axıdıb dəhşətlər yaratmış və nəhayət, öz sərkərdələrinin əli ilə öldürülmüşdür.

Napoleon I Bonapart (1769-1821) – Fransanın 1804-1814 və 1815-ci illərdə imperatoru.

Nəcmi-Əvvəl (Əli Nəcmi-Zərgər) – Şah İsmayıl Xətəinin sərkərdələrindən olmuşdur.

Nəcmi-Sani (Mirzə Yarəhməd) – Şah İsmayıl Xətəinin vəziri olmuşdur. 1512-ci ildə özbək Übeydullah xan tərəfindən əsir tutulub öldürülmüşdür.

Nizami Gəncəvi İlyas Yusif oğlu (1141-1209) – dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiridir. “Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl”, “İskəndərnamə” poemalarından ibarət olan “Xəmsə”si (beşlik) bütün dünyaya məşhurdur. Əsərlərində çox yüksək ictimai-fəlsəfi ideyalar tərənnüm etmişdir. Qəsidə, qəzəl, qitə və rübailərdən ibarət divanı olmuş, lakin sonralar itmişdir. Müxtəlif mənbələrdən bir sıra lirik şeirləri tapılıb bir yerə toplanılmışdır.

Nizamülmülk Əbu-Əli Həsən (1017-1092) – Səlcuq hökmdarlarından Alp Arslan və Məlikşahın vəziri olmuşdur. “Siyasətnamə” adlı məşhur əsərin müəllifidir.

Nuşirəvan (Ənuşirəvan) (531-579) – Sasanilər sülaləsinin padşahlarından. Ona Kəsra da deyirlər. Məzdək və məzdəkilərə qanlı divan tutmuş və “adil” ləqəbi qazanmışdır.

Nyuton İsaq (1642-1727) – məşhur ingilis riyaziyyatçısı, fiziki və astro-nomudur.

Osman (hicrətdən əvvəl 53-35 h.) – Ömərdən sonra 12 il xəlifə olmuşdur.

Övrəng Zib (1618-1707) – Hindistanda Böyük Monqol sülaləsi padşahı, 1659-1707-ci illərdə Dehlidə hökmranlıq etmişdir.

Ömər ibn-Əlxəttab (hicrindən əvvəl 40-23 h.) – ikinci xəlifə olub, onun xilafəti dövründə bir çox ölkələr, o cümlədən İran ərəb qoşunları tərəfindən işğal edilmişdir.

Petrarka Françesko (1304-1374) – İtaliyanın böyük humanist şairi, renessansın görkəmli nümayəndəsi.

Pyotr I (1672-1725) – İlk Rusiya imperatorudur. Bir çox islahat işləri icra etməklə Rusiyanın vahid, güclü, müstəqil dövlət olmasında tarixi rol oynamışdır.

Reno Jozef Tussen (1795-1867) – fransız şərqşünası.

Rumi Cəlaləddin Məhəmməd (1207-1263) – “Məsnəvi” adlı iri həcmli poetik əsərin və şeir divanlarının müəllifidir. Əsərlərində panteizmi təbliğ etmişdir.

Russo Jan Jak (1712-1778) – məşhur fransız ədibi, maarifçi mütəfəkkiri və pedaqoqdur.

Rükni-rəbə’ Kərimxan (XIX əsr) – şiə ruhanisi, Kərimxani təriqətinin banisi.

Seyid Yəhya Sübhü-əzəl (XIX əsr) – Əliməhəmməd Babın ölümündən sonra babilərin başçısı.

Sə’d Vəqqas – İrana hücum edən və III Yəzdgüird üzərində qələbə çalan ərəb sərkərdəsi.

Samanilər – 875-999-cu illər arasında İran və Orta Asiyada hökmranlıq edən, ərəb nüfuzuna qarşı mübarizə aparan sülalə.

Sə’di Şeyx Müslihəddin Şirazi (1203-1292) – İran ədəbiyyatının görkəmli simalarından olmuş, məşhur lirik-didaktik şairdir, “Bustan”, “Gülüstan” əsərləri məşhurdur.

Sə’d ibn-Əbdullah Əş’əri (?-913) – şiə ruhanisi olmuş, “Ehtiyacüşşiə” adlı dini əsəri vardır.

Sədr Yəzdi (XIX əsr) – Yəzddə yaşamış şiə ruhanisi.

Səlahəddin Əyyubi (532-589 h.) – kürdlərin Rəvvadiyyə qəbiləsinə mənsubdur. Əyyubi sülaləsinin banisi olub, xaç yürüşçüləri ilə müharibələr edərək, onları məğlub etmişdir. Hökmranlığının müddəti 22 il olmuşdur.

Səlcuqilər – XI-XIII əsrlərdə bir çox Şərq ölkələrində (İran, Kiçik Asiya və s.) hökmranlıq edən sülalə.

Səccah – Ömərin xəlifə olduğu dövrün son illərində peyğəmbərlik iddiası etmiş, Bəni Təmmim qəbiləsinə mənsub olan bir qadındır. Səccah xəlifənin

əleyhinə Müseylimə ilə birləşib müharibə etmiş, Müseylimənin öldürülməsindən sonra islamiyyəti qəbul etməyə məcbur olmuşdur.

Səfəvilər – 1501-ci ildə Şah İsmayıl Xətai tərəfindən Təbrizdə təsis edilərək, 1722-ci ilə qədər davam edən sülalə.

Səffarilər (XI əsr) – Yəqub ibn-Leys Səffar tərəfindən təsis olunmuş sülalədir. Bu sülalə əvvəllər Xorasanda, sonra isə Sistan, Gəznə, Kirman, Mazəndəran və İraqda hökm sürmüşdür.

Sismondi Jan Şarl (1773–1842) – ingilis iqtisadçısıdır.

Söhbən ibn-Vail (IX əsr) – Harunərrəşidin xilafəti dövründə məşhur ərəb natiqi.

Spinoza (1632–1677) – Amsterdamda doğulmuş, dinə zidd görüşlərinə görə sürgün edilib, bir müddət Amsterdam yaxınlığında inzivayə çəkildikdən sonra, Lahe şəhərinə gedib orada vəfat etmişdir.

Sultan Mahmud Qəznəvi – Qəznəvilər sülaləsinin əsasını qoymuş Səbük-təkinin oğludur. 997-ci ildə taxta çıxaraq, uzun sürən müharibələrdən sonra bir çox yerləri, o cümlədən Əfqanıstanı, İranın şimal və orta hissələrini, şimal-qərbi Hindistanı tutmuş və böyük bir dövlət yaratmışdır.

Sultan Hüseyn Bayqara (?–1506) – Teymur nəslindən olan hökmdar və şair.

Sürüş Mirzə Məhəmmədli – XIX əsr İran şairlərindəndir. Nasirəddin şahın sarayına toplanmış şairlərin başçısı olub, “Şəmsüşşüəra” ləqəbi almışdı. Yaradıcılığının əsas hissəsini təmtəraqlı qəsidələrdən ibarət mədhlər təşkil edir.

Tahir (VII əsr) – məşhur ərəb sərkərdəsi.

Teymurləng (1336–1406) – Hindistandan tutmuş Volqaboyu, Qara dəniz və Aralıq dənizi sahillərində olan geniş bir ərazidə dövlət qurmuş hökmdar. Paytaxtı Səmərqənd olmuş, məzarı da həmin şəhərdədir.

Tüleyhə ibn-Xuveylid – Məhəmmədin zamanında özünü peyğəmbər elan edən məşhur ərəb siyasətçilərindəndir. Əbubəkr və Ömərlə etdiyi müharibələrdə Tüleyhə məğlub olduğdan sonra islam dinini qəbul etmiş və ərəb sərkərdələrindən olmuşdur.

Übeydullah xan – 1533–1539-cu illərdə Mavəraünnəhrdə hökmranlıq edən özbək xanı.

Fenelon Fransua de-Salinyak de-la-Mot (1651–1715) – fransız yazıçısı.

Fətəli şah – Qacar sülaləsinin ikinci şahı, 1797–1834-cü illərdə hökmranlıq etmişdir.

Fəxrəddin Razi (1149–1209) – məşhur alimlərdəndir. Əsərlərində islam dini ehkamını təftiş etmək təşəbbüsü göstərdiyinə görə Xarəzmdən sürgün edilmişdir. Ərəb və fars dillərində mənzum əsərləri vardır.

Fəxrüddövləyi-Deyləmi (341–384 h.) – Əbülhəsən Əli ibn-Rüknüddövlə Ali-Buveyh sülaləsinin VII hökmdarı. Qardaşlarının müxalifəti və vuruşması nəticəsində məğlub olub Nişapura qaçmış və orada vəfat etmişdir.

Firdövsi Əbülqasim Həsən (934-1020) – klassik fars-tacik ədəbiyyatının böyük şairi, məşhur “Şahnamə” əsərinin müəllifi.

Fişer Kuno (1824-1907) – idealist alman alimidir. Heydelberqdə fəlsəfə tarixi professoru olmuşdur.

Fridrix II (1712-1786) – Prussiya kralı, 1740-1786-cı illərdə hökmranlıq etmiş, ölkənin tərəqqisi üçün bir sıra təsirli tədbirlər həyata keçirmişdir.

Füzuli Məhəmməd (1494-1556) – Azərbaycanın klassik lirik şairidir. Azərbaycan, fars və ərəb dillərində yüksək sənət əsərləri yaratmışdır.

Xarəzmşahlar – XI-XIII əsrlərdə Xarəzm, Xorasan və İranda hökmranlıq edən sülalə.

Xacə Nəsirəddin Tusi (1200-1277) – böyük alim, astronom, riyaziyyatçı və sosioloq, Marağa observatoriyasının əsas banisi.

Xosrov Pərviz (590-628) – İranda hökm sürmüş Sasani sülaləsinin iyirmi ikinci padşahı olmuş.

Xızr – dini rəvayətə görə, peyğəmbərlərdən biri olub, haqqında xalq arasında çox əfsanələr yaranmışdır. Guya İskəndərlə birlikdə zülmətə getmiş və dirilik suyundan içdiyinə görə əbədi həyat qazanmışdır. Nizami “İskəndərnamə” poemasında həmin rəvayətə müəyyən yer vermişdir.

Hafiz Şəmsəddin Məhəmməd Şirazi (1317-1390) – İranın böyük lirik şairi, əsasən, qəzəllərindən ibarət olan divani geniş şöhrət qazanmışdır.

Həsən ibn-Məhəmməd Büzürg Ümmid – Həsən Səbbahın nəticəsidir. Hicri 557-ci ildə hakimiyyətə çatıb, 561-ci ildə qayını Həsən Namvər tərəfindən öldürülmüşdür. Dini islahatına görə, fanatik ruhanilər tərəfindən təkfir edilmişdir.

Həsən bəy Zərdabi (1837-1907) – Azərbaycanın görkəmli maarifpərvəri və ictimai xadimi, 1875-ci ildə “Əkinçi” qəzetini təsis edib, onun redaktoru olmuşdur.

Həsən Səbbah – Şərqi ismailiyyə hökumətinin müəssisəsi olub, Nizamülmülk vasitəsi ilə Alp Arslanın sarayına yaxınlaşmış, sonra Nizamülmülk ilə arası pozulmuş, hicri 472-də Misirə qaçmış, oranın hakimi Müstənsir Fatimi tərəfindən hörmətlə qarşılanmış, imam Cəfər Sadiqin oğlu İsmailin nəslindən biri ilə görüşüb ismaili məzhəbini qəbul etmiş, 473-cü ildə Qəzvin yaxınlığındakı Ələmut qalasına gələrək öz mövqeyini möhkəmləndirmişdir. Həsən Səbbah 45 il hökmranlıqdan sonra hicri 518-ci (1114-cü) ildə vəfat etmişdir. Hökmranlığını terror vasitəsi ilə qorumağa çalışmış və bir çox görkəmli adamları bu vasitə ilə öldürmüşdür. Bu qurbanlıqlardan biri də Nizamülmülk idi.

Həsən Əsgəri (132-161 h.) – şiələrin on birinci imamı.

Həsən ibn-Əli (3-49 h.) – şiələrin ikinci imamı olub; Mədinədə doğulmuş, orada da vəfat etmişdir.

Hidayət Rzaquluxan (XIX əsr) – İranın XIX əsr görkəmli maarif xadimi, ədəbiyyatşünası və tarixçisi, Xəndəmirin “Rövzətüssəfa” adlı tarixi əsərinin

davamını yazıb, öz yaşadığı dövrə qədər çatdırmış, “Rövzətüsşəfayi-Nasiriyyə” adlandırmışdır. “Məcməül-füsəha”, “Riyazül-arifin” təzkirələri, “İcmaləttə-varix” və s. əsərlərin müəllifidir.

Homer – Qədim Yunan ədəbiyyatının əfsanəvi nümayəndəsi, “İlliada” və “Odiseya” epopeyalarının müəllifidir. Eramızdan əvvəl XII–VII əsrlər arasında yaşaması haqqında müxtəlif fikirlər var.

Humbolt Aleksandr Fridrix Vilhelm (1769–1859) – alman alimi və səyyahı.

Hülakuxan (1217–1265) – Çingizxanın nəvəsidir. 1258-ci ildə Bağdadı fəth etməklə Abbasilər xilafətinin (750–1258) süqutuna səbəb olmuş, sonuncu xəlifə Əlmütsəsem Billahı öldürmüşdür.

Hümayun şah Teymuri (1507–1555) – Mirzə Nəsrəddin Məhəmməd Hindistanda Kürəkən sülaləsinin ikinci hökmdarı olub, hicri 937-ci ildə atası Mirzə Baburdan sonra taxta oturmuşdur. Hicri 947-ci ildə Əfqanıstanda baş qaldırmış Şirxan ilə etdiyi müharibələrdə məğlub olub, İranda şah Təhmasibə sığınmış və onun köməyi ilə yenidən hicri 962-ci ildə Hindistana qayıdaraq hakimiyyəti ələ keçirmişdir.

Hürmüzd şah (IV *Hürmüzd*) – Sasanilər sülaləsinə mənsub olub, 579–590-cı illərdə hakimiyyət başında olmuşdur. Bəhram Çubinin üsyanı zamanı taxt-tacdan əl çəkməli olmuşdur.

Hüseyn ibn-Əli (6–61 h.) – şiələrin üçüncü imamı.

Hüseyn ibn-Mənsur Həllac – Bax. Mənsur-ibn Həllac.

Çingiz xan (1155–1227) – geniş ərazini tutmuş monqol dövlətinin və bir sıra ölkələrdə Çingizilər sülaləsinin əsasını qoyan hökmdar; əsl adı Timuçindir.

Çingizilər (Ali-Çingiz) – Çingiz xan tərəfindən təsis edilmiş sülalə.

Çobanlar – Əmir Çoban nəslinin Azərbaycan və Diyarbəkir ərazisində qurduqları dövlətin adıdır. Hökmlərlikləri 1256-cı ilədək davam etmişdir.

Cami Nurəddin Əbdürrəhman (1414–1292) – klassik fars-tacik şairi, məşhur “Həft övrəng”, “Nəfəxatül-üns”, “Baharistan” və s. əsərlərin müəllifidir.

Cəmşid (*Cəm*) – əsatirə görə, İranın ən qədim əfsanəvi padşahıdır. Cəmşid surəti Şərq poeziyasında şadlıq və xoşgüzeranlıq rəmzi kimi işlənmişdir.

Cəlaləddin Mirzə (?–1871) – Fətəli şah Qacarın oğludur. Tərəqqixah olduğu üçün təqib edilmiş, öz evində inzivaya çəkilməli olmuşdur. “Nameyi-xosrovan” adlı üçcildlik tarix əsərinin müəllifidir. M.F.Axundzadəylə yazmış, mütəfəkkirin cəhəlat və despotizm əleyhinə mübarizəsini, məddah şairləri tənqid atəşinə tutmasını alqışlamışdır.

Cəfər-Sadiq (83–148 h.) – şiələrin altıncı imamıdır, Mədinədə anadan olub, orada da vəfat etmişdir.

Cəlaləddin Həsən (551–618 h.) – Məhəmməd ibn-Həsən Əlazikrihissəlamın oğludur. Ələmüt İsmailiyyə sülaləsinin altıncı hökmdarı olub, 607-ci ildə hakimiyyətə çatmışdır.

Con Stüart Mill (1806–1873) – ingilis filosofu və iqtisadçısıdır; məntiq, əxlaq və siyasətə dair bir sıra əsərlər yazmışdır.

Şah Abbas I (1570–1628) – Səfəvi padşahlarının beşincisidir. 1587-ci ildə atasının hakimiyyətdən kənar edilməsi ilə hökmranlığa başlamış, yolların çəkilməsi, karvansaraların tikilməsi və xarici ticarətə xüsusi əhəmiyyət vermişdir.

Şah İsmayıl Xətai (1486–1524) – 1501-ci ildə Təbrizdə özünü şah elan etmiş, Səfəvilər dövlətini təsis etmiş, bir sıra müharibələrdə qələbə qazanmış, yalnız Çaldıran çölündə osmanlı türkləri ilə etdiyi müharibədə məğlub olmuşdur. Xətai təxəllüsü ilə lirik-mistik şeirlər yazmış, sadə Azərbaycan dilində yazdığı “Dəhnamə”si və mənqəbəvi-əşiqanə şeirləri məşhurdur.

Şah Sultan Hüseyn – Səfəvi sülaləsinin doqquzuncu və sonuncu hökmdarı olub, 1106 hicri ilində İsfahanda taxta çıxıb, 1135-ci ildə Mahmud Əfqana təslim olmuş, 1142-ci ildə vəfat etmişdir.

Şəmsüddövlə Deyləmi – Deyləm və Həmədanda hökmranlıq etmiş Deyləmi sülaləsi padşahlarındanıdır.

Şəms Təbrizi (XIII əsr) – Şəmsəddin Məhəmməd ibn-Əli məşhur sufi olub, Mövlana Cəlaləddin Ruminin mürididir. Qonyədə ruhanilərin müxalifəti nəticəsində Şama getməyə məcbur olmuş, sonra Cəlaləddinin oğlu Soltan Vələdin vasitəsi ilə yenidən Qonyəyə qayıtmış və orada fanatik ruhanilər tərəfindən, rəvayətə görə, öldürülmüşdür.

Şəhristanı Əbülfəth Məhəmməd ibn-Əbülqasim (1086–1143) – İslam ruhaniləri arasında şöhrət qazanmış din xadimlərindəndir. Əşəri məzhəbinin tərəfdarı olmuş, bu məzhəbi təbliğ edən əsərlər yazmışdır: “Kitabül-miləl və-nihəl”, “Təlxisül-əqşam liməzhəbi-ənəm”, “Əlmənahic”, “Əlbəyan” və s. kitablarını göstərmək olar. Bu kitablar bir sıra Şərq və Qərb dillərinə tərcümə edilmişdir.

Şeyx Bəhaəddin (?–1630) – Şah Abbasın hökmranlığı dövründə ruhani başçılarından olmuş, şəriətə dair “Camei-Abbasi” adlı kitabı məşhurdur.

Şeyx əbu-Səid ibn-Əbülkeyr (?–1048) – Sufi başçılarından olub, panteizm ruhunda yazdığı rübailəri ilə geniş şöhrət qazanmışdır.

Şeyx Əhməd Bəhreyni – bax: Bəhreyni Şeyx Əhməd.

Şeyx Mahmud Şəbüstəri (1252–1320) – Məşhur Azərbaycan alimi, filosofu və şairidir, “Gülşəni-raz” məsnəvisi məşhurdur, “Səadətnamə”, “Həqqül-yəqin” və başqa əsərləri vardır.

Şeyxül-islam Molla Əhməd Hüseynzadə – Qafqaz şiələrinin şeyxül-islamı olub, M.F.Axundzadəylə dostluq etmişdir.

Şekspir Vilyam (1564–1616) – dahi ingilis dramaturqu.

Şirazi Hafiz – bax: Hafiz Şirazi.

LÜĞƏT

A

Afaq – üfüqlər
Afəridə – yaranmış
Afərinəndə – yaradan
Afəriniş – yaradılmış xilqət
Aqibət – son, axır
Aqil – ağıllı
Alam – alətlər
Alam və əsqam – qəmlər və sıxıntılar
Aləmi-fəna – fani dünya
Aləmi-kəsərat – çoxluq aləmi, saysız varlıqlar
Aləmi-mütəbəhhir – dərin bilikli alim
Aləmi-zərr – zərrələr aləmi. Təsəvvüf etiqladına görə: kainat cüzlərinin hələ
əmələ gəlmədiyi dövr; atomlar dövrü
Alimül-qeyb – gizli sirləri bilən alim
Ali-Osman – birinci Osmanlı padşahı, Osmanın nəslı
Ali-rəsul – peyğəmbər övladı
Aludə – bulaşık, vurğun
Ami – ümumi, kütləvi
Amil – səbəb, amil
Ammeyi-sükəna – bütün yaşayanlar, ölkənin bütün əhalisi
Anbəan – hər dəqiqə, vaxtbavaxt
Anən – o saat, o dəqiqə, birdən-birə
Anən-fəanən – tədricən, hər an
Asari-xeyr – yaxşılıq əsərləri, yaxşılıq nişanələri
Asayış – asudəlik, rahatlıq
Asi – üsyankar, üzə qabaran
Aşub – qarışıqlıq, həyəcan, şuluqluq
Aşura – onuncu, məhərrəm ayının 10-cu günü
Ayat – ayələr
Ayati-məzkurə – söylənilmiş ayələr
Ayendeyi-islam – islamın gələcəyi

B

Bab – qapı, xüsüs, maddə
Babi-feyz – feyz, bərəkət qapısı
Babül-əbvab – qapılar qapısı; köhnə tarixlərdə Dərbəndə verilən addır.

Baftə – bafta; güləbətirlə toxunmuş ipək parça
Bahəm – birlikdə
Baimi əmn – əmniyyətə səbəb olan
Baqi – qalan, daimi
Bala – yüksək, uca
Balatər vətən – yüksək vətən, axirət, o dünya
Balı pər – qol-qanad
Banu – xanım
Banuyi-banüvan – xanımlar xanımı; padşah sarayında baş hərəm
Bar vermək – qəbul etmək
Bari – müxtəsər, birdəfəlik, heç olmazsa
Bari – yaradan
Bari-taala – böyük yaradan, Allah
Barik – nazik, incə
Basmaxana – çapxana
Bavər – inam, etimad
Bavücudi ki – bir halda ki, bununla belə
Baye' – satan
Baxast – sorğu, tələb etmə
Behişt-i-bərin – əla behişt
Bey'ət – təbə olmaq
Bədgü – pisləyən, qeybət edən
Bədtər – daha pis
Bədürüsti ki – doğrusu budur ki
Bədv – başlamaq, əvvəl, baş
Bədvdən-xətmədək – əvvəldən axıradək
Bəxiləfi-qanuni-mə'lul – məlum qanunun ziddinə olaraq
Bəxtiləfi-qanuni-mə'mul – işlənən qanunun ziddinə olaraq
Bəid – uzaq
Bəqa – baqi qalmaq, daimi olmaq
Bəqayi-cavidan – həmişəlik qalmaq və ya yaşamaq
Bəqədri-məqdur – mümkün qədər
Bələdiyyə – şəhər idarəsi
Bəliğ – qüvvətli və gözəl ifadə
Bəm – musiqidə pərdə, ahəstə səs
Bəmərətib – dəfələrlə, qat-qat
Bəndeyi-nar – od bəndəsi
Bəndeyi-zəlil – zəlil qul
Bəni növ'i-bəşər – bəşər növünün övladı
Bərahini qatə – qəti dəlillər, qəti sübutlar
Bərat – fərman, qəbz, tapşırıq kağızı

Bərbəriyyət – barbarlıq, vəhşilik
Bərdəst – götürmə, öhdəyə alma
Bərdəm – bir-birinə dəymiş, qarışmış, dağınıq
Bərdhin – sübutlar, dəlillər
Bərfərz – tutaq ki
Bərgüzidə – seçilmiş, gözəl, bəyənilmiş
Bərhəqq – doğruluğu təsdiq olunmuş
Bərxurdar – xoşbəxt olma, həyatdan ləzzət alma
Bərq – ildırım
Bərqərar – yerləşmiş, qərar tutmuş, davamlı
Bərqi-dirəxşəndə – parlayan ildırım
Bərr – quru yer, torpaq
Bərsəbil – yol ilə, yol üzrə
Bəsirət – gözüaçıqlıq; fərasət, sayıqlıq
Bəst – yaymaq, döşəmək; sözü aydınlaşdırmaq
Bəstə – bağlama, sarıq
Bəvasitəyi-namə – məktub vasitəsi ilə
Bəyan – bildirmək, göstərmək
Bəylərbəyi – XVI-XIX əsrlərdə İranda vilayət və şəhər hakimlərinə verilən ad
Bəzat – zəti pis, şuluq adam
Bihəddü-həsər – hədsiz-hesabsız
Bihəmdullah – Allaha şükür
Bihudə – əbəs yerə, boş yerə
Bilarəbt – rabitəsiz, əlaqəsiz
Bilasəbəb – səbəbsiz
Biləsalə – əslində
Biləzzət – ləzzətsiz, dadsız
Bilixtiyar – bilə-bilə
Bilküllüyyə – tamamilə, bütünlüklə
Billərurə – zəruriyyətlə, çarəsizliklə
Bimaristan – xəstəxana
Bimayə – mayəsiz, sərmayəsiz, kasıb
Bimə'rifət – mərifətsiz, anlamaz
Biməsrəf – işə yaramayan, vecsiz
Bimisl – əvəzsiz, misilsiz
Binəyi-cənsuzluq – can yandırmaq
Binəyi-vücut – varlığın binası, vücudun təməli
Binəmək – duzsuz, şit
Binəzir – misilsiz, əvəzsiz, taysız
Birövnəq – rəvnəqsiz, sönlük, sadə
Bisəmə – faydasız, bəhərsiz

Bist-yekküm – iyirmi birinci, ramazan ayının iyirmi birinci günündə Əlinin ölümünə işarədir.

Biş – artıq

Bitəmə – tamahsız

Bittəbəiyyət – tabeliklə, ardınca

Brəhmən – Hindistanda ən qədim və əsas dinə mənsub olan brəhmənizmin tərəfdarlarına verilən ad

Bu gunə – bu cür

Butə – içərisində qızıl əridilən qab, ocaq

Büka – ağlamaq

Bülənd – uca, yüksək

Bürhani-vəzeh – aydın dəlil, açıq sübut

Bürərran – kəsici, kəskin

Bürüz – aşkar olmaq, üzə çıxmaq

Bütlan – batil olmaq, heç olmaq

C

Cagir – yer tutan, mövqeyi olan

Cah – rütbə, mənşəb

Cahduet – cəlal və mənşəb verən

Cail – təqəllüb edən

Caiz – izacə verilmiş

Calis – oturmuş, əyləşən, taxta çıxan

Canib – tərəf, yan

Cannisar – canından keçən, fədakar, igid

Cari – axan, keçən

Cariyə – kəməz, qulluqçu arvad

Cəbərut – əzəmət, cəlal; “Aləmi-cəbərut” – cəbərut aləmi, mələklər (dini)

Cəbhəsa – təzim üçün səcdə edən, alnını yerə sürtən

Cədidd – yeni, təzə

Cəfəngiyati-baftə – uydurma sözlər

Cəfr – hərflərlə və rəqəmlərlə fala baxmaq, kabalistika

Cəhaniyan – dünya əhli

Cəhim – cəhənnəm

Cəhrən – aydın, ucadan

Cəlal və cəbərut – böyüklük və əzəmət

Cəlalüddövlə – dövlətin cəlalı. İran aristokratlarına verilən ləqəblərdəndir.

Cəlilüşşən – şəni uca olan

Cəm'i-kəsir – çoxlu adam

Cəm'i-ülum – bütün elmlər

Cəmad – cansız şey, daş
Cəmadasa – daş kimi
Cəmadat – cansız şeylər
Cənəb – yan, tərəf
Cənbə – vücut, yan
Cənin – ana qarnında olan uşaq
Cəraim – günahlar, cinayətlər
Cəzbə – vəcdə gəlmək
Cida – ayrı
Cidaganə – ayrılıqda
Cidal – vuruşma, çəkişmə
Cila – parıltı
Cilvə – naz-qəməzə
Cima – cinsi əlaqə
Cinsi-bəşər – bəşər cinsi
Cirmi-Şəms – Günəşin şəkli
Cismi-tərkibi – mürəkkəb cisimlər
Cisr – körpü
Cisri-cəhənnəm – cəhənnəm körpüsü
Cövhər – qiymətli şey, öz-özünə olan şey, bir şeyin əsası
Cövhəri-həyat – həyatın cövhəri
Cövr – zülm, əziyyət
Cövşən – zirehli geyim
Cüzv – hissə, parça
Cüzvi – müxtəsər, azacıq

Ç

Çarü-çəng – əli-qolu bağlı; çarəsizlik, çıxılmaz vəziyyət
Çifaidə – nə fayda, nə xeyir
Çub – çubuq
Çubkarlıq – çubuqla döymək
Çünü-çəra – necə və nə üçün, sual-cavab
Çüst – qıvraq, məharətli, zirək

D

Dai – çağırən, dəvət edən
Danatər – çox bilən adam
Dari-dünya – dünya evi
Daruğə – darğa, xəzinəyə vergi yığan məmur, şəhər hakimi; XIX əsrdə Azərbaycan bazar baxıcılarına da “darğa” deyirdilər.

Darül-xilafə – xəlifəliyin mərkəzi
Dehqan – kəndli. Sasanilər dövründə isə (III–VII əsrlər) İranda hakim olan
 feodal zadəganlara verilən ad.
Də'viyə-imamət – imamlıq iddiası
Dəf'i şəhvəti-nəfsaniyyə – nəfs şəhvətini dəf etmək
Dəğdəğə – izzirab, rahatsızlıq, həyəcan
Dəhri – Allahın varlığını inkar edən, bir növ materialist
Dəxl – qazanc, gəlir
Dəlail – dəlillər
Dəlalət – yol göstərmək
Dəlili-əqli – əqli dəlil
Dənaəti-təb – xasiyyətin alçaqlığı
Dənanir – dinarlar; (dinar – Şərqdə pul vahididir)
Dəni – alçaq
Dərəcə – dərəcələr, rütbələr
Dərəcəyi-kamal – kamillik dərəcəsi
Dərəcəyi-kəlbiyyə – it olmaq dərəcəsi
Dəryaft – əldə etmək
Dəstəviz – qayda, qanun, bəhanə, sübut
Dəstgir – əl tutan, kömək edən; əsir
Diba – ipək parça
Difa – müdafiə etmək, qorumaq
Dilnişin – ürəyə yatan, xoş
Diltəng – məyus, ürəyi sıxılan
Dirəşəndə – parlaq
Dirhəm – gümüş pul
Divan – hökumət məclisi, məhkəmə; şeir məcmuəsi
Divanəvar – dəli kimi
Durbin – uzaq görün; uzağı göstərən alət, binokl
Dustdar – dost tutan, sevən
Duzəx – cəhənnəm
Dühur – əsrlər, qərinələr
Dürdanə – mirvari dənəsi
Dürüğ – yalan
Dürüğku – yalançı, yalan danışan
Düvəl – dövlətlər
Düvəli-qadırə – qüvvətli dövlətlər
Düvəli-müəzzəmə – böyük dövlətlər
Düvəli-münəzzəmə – nizamlı dövlətlər

E

E'lam – bildirmək
E'tidal – orta halda olmaq, mülayimlik
E'tiqadi-puç – puç etiqadlar
Ehmal – yavaş
Ehtimam – bir şeyin qayğısını çəkmək, diqqət etmək
Ehtiraz – çəkinmə, ehtiyat
Ehtizar – can çəkişmə
Ehya – diriltmək, yaşatmaq
Ehyana – bəzən, arabir, təsadüfən, əgər
Ehzar – hazır etmək
Elmi-əhadis – hədislər elmi
Elmi-kəlam – ilahiyyat, teologiya
Elmi-nücum – astrologiya
Elmi-təbiət – təbiət elmi
Elmi-təfsir – təfsir elmi
Eydgah – bayram yeri

Ə

Ə'qəl – ən ağıllı
Ə'lailliyin – uca məqamlar
Ə'ləmi-ətibba – həkimlərin ən bilicisi
Ə'mal – əməllər
Ə'mali-bifridə – faydasız işlər
Ə'mali-xəfifə – yüngül işlər
Ə'mali-şəqqə – əziyyətli işlər
Ə'mali-şər'iyyə – şəriət işləri
Ə'mani-əhli-asiman – göy əhlinin köməyi
Ə'van – köməkçilər
Ə'za – üzvlər
Ə'zayi-sülbə – qatı üzvlər, bərk üzvlər
Əb – ata
Əb və ibn və ruhülqüds – ata və oğul və müqəddəs ruh
Əbd – qul, kölə
Əbdi-rəzil – alçaq qul
Əbna – oğullar
Əbniyə – binalar
Əbus – qəşqabaqlı, acıqlı

Əcaib – qəribəliklər
Əcəbtər – daha maraqlı, daha təəccüblü
Əcəm – ərəblərin ərəb olmayan xalqlara verdikləri ad
Əcram – göy cisimləri, planetlər
Əcsam – cisimlər
Əcsami-mürəkkəbeyi-zihəyat – canlı mürəkkəb cisimlər
Əczayi-mədəniyyə – mədəniyyətin hissələri
Əczayi-səyyalə – axan maddələr
Əda – yerinə yetirmək, qaytarmaq
Ədəm – yoxluq
Ədəmi-inhidam – yıxılmaq
Ədəmi-südur – meydana çıxmaq
Ədəmi-təvəccöh – etinasızlıq
Ədimül-imkan – mümkün olmayan
Ədna – alçaq
Ədnatərin – ən alçaq
Ədyan – dinlər
Əflak – fələklər, göylər
Əfrad – fərdlər, şəxslər
Əfsüirdə – solğun
Əfzəl – daha fəzilətli, daha üstün
Əfzəliyyət – fəzilətlilik, üstünlük
Əğraz – qərəzlər
Əğrazi-nəfsaniyyə – şəxsi qərəzlər, nəfsani qərəzlər
Əhadisi-mütəvatirə – məşhur hədislər
Əhadisi-sərihə – aydın hədislər
Əhd – zaman, dövr
Əhəd – tək, bir
Əhkam – hökmlər
Əhli-zahir – şəriətin zahiri mənasına inananlar
Əxbar – xəbərlər
Əxbəri-mə'lum – məlum xəbərlər
Əxlaqi-cəmilə – gözəl əxlaq
Əxlaqi-həmidə – yaxşı əxlaq
Əxlaqi-zəminə – pis əxlaq
Əxlat – qarışıq şeylər
Əimmə – imamlar
Əkabiri-Bəsrə – Bəsrənin böyükləri
Əksəri-övqat – çox vaxtlar
Əqaid – əqidələr
Əqaidi-diniyyə – dini əqidələr

Əqaidi-əbləhanə – sarsaq əqidələr
Əqaidi-həkimanə – fəlsəfi əqidələr
Əqd – bağlamaq, düyünləmək
Əqdəm – qabaqca, irəli
Əqəlli-nas – alçaq adam
Əqideyi-batıl – batıl əqidə
Əqideyi-fasidə – pozuq əqidə
Əqideyi-saniyə – ikinci əqidə
Əqideyi-ülvi – yüksək əqidə
Əqiq – qiymətli daş
Əqli-tüfuliyyət – uşaqlıq ağı
Əqsam – qisimlər
Əqval – sözlər
Əlaim – əlamətlər
Əlaimi-xassə – xüsusi nişanələr, əlamətlər
Əla-rüüsül-əşhad – hər kəsin gözü qabağında
Ələssəviyyə – bərabərcəsinə
Ələtəş – susuzluq
Ələzzahir – zahirdə
Əlfaz – ləfzlər, sözlər
Əlfazi-cədidə – yeni sözlər
Əlhəd – qəbirlər, qəbirlərin içi
Əlhəq – doğrudan da
Əlqab – ləqəblər
Əlzəm – ən lazımlı
Əlzəm vəsail – vasitələrin ən lazımlısı
Əmani-əhli-zəmin – yer əhlinin köməyi
Əmdən – bilə-bilə, qəsdən
Əməleyi-mövta – ölünün dəfni ilə əlaqədar işləri görənlər (ölüyuyan, qəbir-qazan və s.).
Əməli-Həsən – bəyənilmiş iş, yaxşı iş
Əməli-xeyr – xeyr iş
Əməli-qəbih – pis iş, çirkin iş
Əməli-məzmum – pis iş
Əməli-naməşru – nalayiq iş
Əməli-səbük – yüngül iş
Əməli-səyyiə – günah iş
Əməli-şərr – pis iş
Əmkinə – məkanlar, yerlər
Əmmamə – sarıq, baş sarığı, əmmamə
Əmr – iş, hökm

Əmrəz – xəstəliklər
Əmrəzi şədiddə – şiddətli xəstəliklər
Əmrəzi-müxtəlifə – müxtəlif xəstəliklər
Əmri-əzim – böyük iş
Əmri-məznun və mövhum – şübhəli və mövhum iş
Əmri-mühdəs – meydana çıxmış iş, yeni iş
Əmri-nəvahi – qadağan edilmiş işlər
Əmri-zeyd – filan adamın işi
Əmsali-zalik – bunun kimilər
Əmsalü-əqran – tay-tuşlar
Əndişə – fikir, qayğı
Ənəlhəqq – sufilərin şüarı; mən həqqəm, mən Allaham
Ənküştər – üzük
Ənqa – əfsanəvi bir quş, Simürğ
Ənsar – yaxın adamlar, kömək edənlər
Ənva və əqsam – növlər və qisimlər
Ənvai-kəşfi-kəramət – cürbəcür möcüzə göstərmə
Ənzəl – ən aşağı
Əraiz – ərizələr, şikayətlər
Ərbab – ağa, sahib
Ərbabi-qələm – qələm sahibləri, yazıçılar
Ərbabi-mənasib – mənəbəb sahibləri
Ərbabi-üquli-səlimə – sağlam ağıl sahibləri
Ərseyi-mülk – məmləkətin sahəsi
Ərseyi-zühur – zahir olmaq meydanı
Ərş – göy
Ərşi-ə'la – uca göy
Ərşi-ilahi – Allahın göyü
Ərzi-qədim – qədim yer
Əsami – adlar
Əsbabi-fərah və sürur – şadlıq və sevinc səbəbləri
Əsbəndaz – at çapan
Əsfəl – səfil, ən alçaq
Əsfəlüssafilin – alçaqdan da alçaq
Əshab – yaxın adamlar
Əsqam – xəstəliklər
Əşər – on
Əşxasi-fürutən – təvazökar şəxslər
Əşxasi-məzkurə – zikr olunan şəxslər
Əşxasi-nikuxisal – yaxşı xasiyyətli adamlar
Əşiə – şüalar, parıltılar

Əsirə – tayfa
Əskal – şəkillər
Əsrar – iğtişaşçı adamlar
Ətfal – uşaqlar
Ətfali-mə'sumə – günahsız uşaqlar
Əttar – ətriyyat və davacat satan
Ətvar – tövrlər, əda və hərəkətlər
Ətvəri-həmidə – gözəl qaydalar
Ətvəri-pəsəndidə – bəyənilmiş qaydalar
Əvamfirib – avam aldadan
Əvamir və nəvahi – buyruqlar və qadağan edilən şeylər
Əyal – ailə, külfət
Əyyami-vəzarət – vəzirlik günləri
Əyyar – hiyləgər, fırıldaqçı
Əyyari-əbləhfirib – axmaq aldadan hiyləgər
Əzabi-əlim – şiddətli əzab
Əzhər-minəşşəms – gündən aydın, apaydın
Əzim – böyük
Əzqəbili-əğrazi nəfsaniyyə – şəxsi qərəzlər qismindən

F

Faidətələb – fayda axtaran
Fani – puç olan
Fariğ – ayıran
Fariğbal – əl-qolu açıq, azad
Fariq – arxayın
Fazil – ağıl-kamal sahibi
Fazili-sərməd – ölməz
Fəhm – anlaq
Fələqqə – keçmişdə divanxana və mollaxanada işlənən taxtadan qayrılmış cəza aləti
Fənni-maji – magiya elmi
Fər' – budaq, şax
Fəramuş – unudulmuş
Fəramuşxana – İran və Cənubi Azərbaycanda cəmiyyət
Fərdən-fərədən – təkbətək
Fərəc – qurtuluş, yaxşı gün
Fərəhza – fərəh artıran
Fərhəng – elm, mərifət, lüğət
Fəridi-əsr – əsrinin yeganə adamı
Fərmanbərdar – əmrə tabe olan

Fərmanrəv – hökm işləyən sahə
Fərmanrəva – əmrə keçən, hökmü işləyən adam
Fərmayış – buyuruq
Fərraş – saray qulluqçusu
Fərsəx – məsafə ölçüsü, ağac
Fərti-ixlasi – səmimiyyət, səmimilik çoxluğu
Fərzəndi-girami – əziz oğul
Fəsad – fitnə, şuluqluq
Fəsd – qan almaq
Fəsih – aydın və düzgün
Fətanət – zehni açıqlıq
Fəvaidi-kəsirə – çoxlu faydalar
Fəvaidi-layühsə – saysız-hesabsız faydalar
Fəzilət – hünər, dəyər, mərifət
Fəzleyi-heyvanati-tahirə – pak heyvanların zili
Fiqh – din və şəriət elmi
Filfövr – təcili, o saat
Filhəqiqə – həqiqətdə
Filizzati-kəsifə – kobud mədənlər
Filizzati-nəfisə – incə mədənlər
Filvaqe – həqiqətdə olduğu kimi
Firaş – yatacaq şeyləri
Firənglər – fransızlar. Yaxın Şərqdə çox zaman avropalılara “firəng” deyilir.
Firib – aldatmaq
Firiftə – aldanmış
Firiştə – mələk
Firuzə – qiymətli daş adıdır
Fisq – günah
Fisqü-fücur – pozğunluq və günah işlər
Fitra – pay, sədəqə
Fitratən – təbiətə
Fitva – din məsələləri haqqında müsəlman ruhanilərinin çıxardığı qərar
Fövqi-əflak – göylərin üzərində
Fövqi-fələki-ə'la – uca göyün üzərində
Fövqi-məqam – məqamın üzərində
Fürs – farslar

G

Gəhvarə – beşik
Gərdənbənd – boyunbağı
Gərdişi-dövrən – dünyanın işləri

Giranbəha – qiymətli
Giravidə – həvəslənmiş, vurulmuş
Giriftar – tutulmuş
Gunə – cür
Gümaştə – işə qoyulmuş olan, vəkil
Günnam – adsız, məchul, tanınmayan
Günnamtər – daha məchul, daha naməlum
Güruh – dəstə, camaat
Güşvarə – sırğa
Güzər – keçmək
Güzərgah – keçid, yol üstü, keçilən yer
Güzidə – seçilmiş, gözəl

H

Hacətmənd – ehtiyacı olan
Hadis – baş verən, əmələ gələn
Hagəza – habelə, bunun kimi
Hakimani-şər' – şəriət hakimləri
Hakimi-mütləq – mütləq hakim
Hakimi-şər' – şəriət hakimi
Hakimi-vilayət – vilayət hakimi
Haləti-fərəhəfza – şadlıq artıran hal
Hami – himayə edən, qoruyan
Haşa və kəlla – sizdən uzaq olsun, inkar etmək
Havi – əhatə edən
Heybət – qorxu
Heysiyyət – cəhət, səbəb; şərəf, namus
Həbbə – dənə, qara pul
Həbsi-nəfəs – nəfəsi boğmaq
Hədd – qorxutmaq
Hədd vurdurmaq – cəza verdirmək
Hədəqə – dairə, hədd, göz bəbəyi
Hədis – xəbər, hekayə; Məhəmməd peyğəmbərin sözləri
Həqqaniyyət – doğruluq
Həqqünnas – insanların hüququ
Həmaqət – axmaqlıq
Həmidə – tərifi layiq, bəyənilmiş
Həml – ikicanlı olmaq
Həgiz – heç
Həris – ehtiraslı

Həsəd – paxıllıq
Həşəm – yaxın adamlar
Hətəmə – şiddətli od
Həvaic – lazım olan şeylər, ehtiyac
Həvalətcət – həvalələr, tapşırıqlar
Həvasi-işrət – kef hissləri
Həvasi-pəncganə – beş hiss, beş duyğu
Həzar günə – min cür
Həzar qism – min cür
Həzərat – hazır olanlar
Həzliyyat – ədəbsiz sözlər, həcvlər
Hicrət – köçmək
Hidayət – yol göstərmək
Hikmət – fəlsəfə
Hini-cəng – vuruşma zamanı
Hirman – məhrumiyyət, naümidlik
Hövzeyi-zəmanət – zəminlik dairəsi
Hübb – sevgi, istək
Hübbi-cah – şöhrətpərəstlik, mənsəbpərəstlik
Hüccət – dəlil, sübut
Hükəma – həkimlər, filosoflar
Hükkam – həkimlər
Hülul – haldan-hala keçmək
Hümq – axmaqlıq
Hümümü-ğümum – qəmlər və kədərlər
Hüruf – hərflər
Hüsni-hal – halın yaxşılığı
Hüsni-xətt – xətt gözəlliyi
Hüsni-övza – vəziyyətin yaxşılığı
Hüznəngiz – qəm gətirən, kədərləndirici

X

Xacə – axta
Xahan – istəyən
Xahnaxah – istər-istəməz
Xaksar – zəlil, alçalan
Xanə-xərab – evi dağılmış
Xanor – qorxaq
Xar – zəlil
Xatimə – son, axır
Xazin – xəzinədar

Xeymə – çadır
Xeyrxah – yaxşılıq istəyən
Xəbasət – xəbislik, pislik
Xəbti-dimağ – beynin xarab olması
Xəfa – gizli
Xələyiq – xələq olunmuşlar, yaranmışlar
Xələf – övlad
Xəlic – körfəz
Xəmr – çaxır, şərab
Xərid – almaq
Xəsais – xasiyyətlər
Xəsarət – ziyan
Xəsarəti-kəsirə – çoxlu ziyan
Xətərnək – qorxulu
Xətti-şərif – əziz xətt, şərəfli xətt
Xəvariqi-adat – xariqüladə, adətdən kənar şeylər və işlər
Xəvassi-həsənə – gözəl xasiyyətlər
Xəyalati-fasidə – pis fikirlər
Xəzan – payız
Xiffət – qüسسə, alçalmaq
Xilafi-məzaq – zövqün əksinə
Xilafi-riza – razılıq olmadan
Xilqət – yaradılış
Xinzir – donuz
Xisal – xasiyyət, əxlaq
Xişmənak – acıqlı
Xitab – müraciət
Xoşayənd – xoşa gələn
Xoşnəfs – nəfsi təmiz
Xoşnud – xoşhal, şad, sevincli
Xudrə'y – öz rəyini bəyənen; özbaşına
Xugər – əhliləşən, asanlıqla adət edən
Xun – qan
Xunrizlik – qan tökmək
Xurd – xırda, əhəmiyyətsiz
Xurd-sal – kiçik yaşlı
Xuşəçin – sünbül toplayan
Xüdə – aldatmaq, hiylə
Xürsənd – şad
Xüruc – çıxmaq, zühur etmək
Xütbə – xitabə, nitq

İbarət – ibarələr, cümlələr
İbarəti-mərqumeyi-qəşəng – qəşəng məktubun ibarəsi
İbn, bin – oğul
İbrətən-linnazirin – baxanlara ibrət
İcabət – qəbul olmaq
İcazati-bar – hüsurə getmək icazəsi
İcma – yığıncaq, birlik
İctinab – uzaq durmaq, çiyrənmək
İcz – acizlik
İfaqə – sağalma
İfk – yalan, böhtan
İfna – yox etmə
İfsad – fəsad törətmək
İftar – orucu sındırma, axşam yeməyi
İftiraq – ayrı düşmək
İğraqat – həqiqətə uyğun olmayan mübaliğələr
İhsa – hesaba almaq
İxbarat – xəbərlər
İxfa – gizlətmək
İxlas – səmimi olmaq
İxlaskar – sadıq, hörmət edən
İxlilac – çırpınmaq, səyirmək
İxtilal – qarışıqlıq, şuluqluq
İxtilat – qatışmaq; söz-söhbət
İiiəti-qeybət – gizlənməyin səbəbi
İktifa – kifayətlənmək
İqamə – bir yerdə sakin olmaq
İqbal – bəxt, səadət
İqdam – başlamaq
İlhad – dinsizlik, etiqadsızlıq
İllət – səbəb
İlliayin – göyün ən yüksək təbəqəsi
İltizam – lazım görmək, öhdəyə götürmək
İma – işarə etmək, göstərmək
İmami-qaib – gizlənmiş imam
İmtiyaz – xüsusi ixtiyar, fərq
İnhidam – məhv olmaq, yıxılmaq
İnhizam – pozulmaq, dağılmaq
İnkar-bəliğ – qəti olaraq inkar etmək, danmaq

İnqirazi-aləm – dünyanın dağılması
İnqizayi-iddə – iddənin bitməsi, iddənin başa gəlməsi
İntifa' – qazanca çatmaq, qazanmaq
İntiha – son, nəhayət
İntiqal – bir yerdən başqaçına köçmək
İnzali-kütüb – kitabların göydən endirilməsi
İradət – iradə, möhkəmlik
İrad-i-bəhs – bəhsə irad tutmaq, mübahisə aparmaq
İrəm-misal – behişt kimi
İrsali-rüsul – peyğəmbərlərin göndərilməsi
İrşadül-əvam – camaata yol göstərən
İrtibat – rabitə, əlaqələndirmək
İrtihal – keçmək, ölmək
İsal – yerinə yetişdirmə
İsbati-müddə – iddianın sübutu, fikri sübut etmək
İslah – düzəltmək, doğrultmaq
İsnadi-ictihad – ictihadın nisbəti
İsnadi-vəhşiyyə – vəhşi adlandırmaq
İsticabət – arzunu qəbul etmək
İstid'a – xahiş, rica
İstidlal – dəlil gətirmək
İstifsar – soruşmaq
İstiğasə – xahiş etmək, yalvarıb istəmək
İstihalə – bir haldan başqa hala keçmək
İstimdad – kömək istəmək
İstinadgah – istinad yeri, dayanacaq
İstirza – razı salmaq
İstisqa – su gəlmə xəstəliyi
İstişfa – şəfa istəmə
İstitaət – varlılıq, qüvvət
İştibah – səhv etmək
İştira – satın almaq
İtlaq – açmaq, azad etmək
İtmam – sona çatdırmaq, qurtarmaq, son
İttila – xəbər tutmaq, tanış olmaq
İzdiyad – artırmaq, çoxaltmaq
İzlal – azdırmaq
İzmihlal – aradan çıxma, itib getmə, məhv olma
İzzət – qiymət, əzizlik, şərəf, cəlal
İzzətməab – hörmətli, şərəfli

Kax – qəsər
Kakül – kəkil
Kami-dil – könün istəyi
Kamiran – kama çatan, məqsədə yetişən
Kamiyab – arzusuna çatan
Karagah – işdən xəbərdar
Kəcavə – kəcavə, səyahət üçün yük heyvanlarının üzərində hazırlanmış örtülü yer
Kəf – ovuc
Kəlam – cümlə, söz
Kəlam-i-məcid – Quran
Kəlb – it
Kəlbi-asitan – qapı iti
Kəl-ədəm – yox kimi
Kəlmeyi-məchul – məchul söz
Kəmal-i-hüsni-cəmal – kamala çatmış gözəllik
Kəmal-i-rəzalət – çox pislik, alçaqlıq, çox cinayətlər
Kəmi biş – artıq-əskik, az-çox
Kənarəcu – kənara çəkilən, işə qarışmayan
Kəramət – möcüzə
Kərəm – baxış
Kərənay – musiqi aləti
Kərhən – istəməyəmək
Kərih – iyrənc
Kərrat – dəfələr
Kərrəti-saniyə – ikinci dəfə
Kəsəfat – çirkinliklər, zibillər
Kəsəlat – tənbellik, kefsizlik
Kəsəb – əldə etmək, qazanmaq
Kəsbi-məişət – dolanacaq
Kəsbi-savad – savad əldə etmək
Kəsəbə – kasıblar, xırda sənətkarlar
Kəsərat – çoxlar
Kəsərat-i-latühsa – ən xırda parçalar, saysız-hesabsız parçalar
Kəsir – çox, bol
Kəsirül-fikr – dərin fikirli
Kəsri-şə'n – şenin alçaqlığı
Kəşfü-kəramət – möcüzə göstərmək
Kəşti – gəmi

Kəzzab – yalançı
Kizb – yalan
Kizbi-məhz – tamam yalan
Kövdəni-nas – insanların fərasətsizliyi
Kövkəb – ulduz
Kuh – dağ
Kutəh-nəzər – dar görüşlü
Kübra – daha böyük
Küffar – kafirlər
Küfr – kafirlik, imansızlıq
Küllən – ümumən, tamamilə
Küllü-afəq – bütün dünya, bütün üfüqlər
Küllü-aləm – bütün dünya
Küllü-əbyan – bütün dinlər
Küllü-əsyə – bütün günahlar
Küllü-xəvariq-adət – bütün adətdən xaric işlər
Küllü-miləli-cahan – dünyanın bütün millətləri
Küllü-müddəyan – bütün düşmənlər, bütün iddia edənlər
Küllü-nüca – bütün nəciblər, zadəganlar
Küllü-ruyi-zəmin – bütün yer üzü
Küllü-təvəifi-dünya – dünyanın bütün tayfaları
Künd – kütləşmə, aciz
Künh – əsil, əsas, kök
Kürati-səməviyyə – fəzadakı kürələr
Küreyi-ərziyyə – Yer kürəsi
Kürur-kürur – beş yüz minlərcə
Kütüb – kitablar

Q

Qafıl – qəflətdə olan, xəbərsiz
Qaideyi-müqərrərə – qərarlaşdırılmış qayda
Qail – eiraf edən, razılaşan
Qaim binəfsihi – öz nəfəsi ilə var olan
Qaimməqam – keçmişdə bir qəzanı idarə edən şəxs; vəkil, naib
Qate – kəsən, möhkəm
Qazi – keçmişdə qəzanın şəriət hakimi, xalqı mühakimə edən ruhani
Qeybat – gizlənmə
Qeyri-zati-bari – Allahdan başqa
Qeysər – qədim Roma və Bizans imperatoru
Qə'r – dib

Qəbaləcat – sənədlər, öhdəyə almaq sənədi
Qəbih –pis, çirkin
Qəbzi-ruh – can almaq
Qəmər – Ay
Qərain – qərinələr, əsrlər
Qərib – yaxın
Qərn – əsr
Qərri – parlaq
Qəryə – kənd
Qəsaidi-qərri – parlaq qəsidələr
Qəsavəti-qəlb – bərk ürəklik, rəhmsizlik
Qəsir – alçaq boy
Qət'i-ə'za – bədən üzvlərini kəsmək
Qət'i-nəzər – üz çevirmək, nəzərə almamaq
Qətarat – qətrələr, damcılar
Qətli-nüfus – insan öldürmək
Qəvaidati-təvəccüd – vəcdə gəlmə qaydaları
Qəvanini-tibb – tibb qanunları
Qəzavü-qədar – dini etiqada görə: taleyin əvvəldən təyin edilməsi, insanın başına gələn hadisələrin qabaqcadan müəyyən edilməsi; tale
Qəzayi-hacət – ehtiyacı rəf etmək, bayıra getmək
Qəzayiyi-mütənəvviz – cürbəcür hadisələr
Qəziyyə – hadisə, iş, təsadüf
Qist – hissə, faiz
Qışr – qabıq
Qital – vuruşma, bir-birini öldürmə
Qivam – duruş, ayaq üstə durmaq, mövcud olmaq
Qiyas – ölçü, tutuşdurmaq, müqayisə
Qülub – qəlblər, ürəklər
Qümum – qəmlər
Qürub – batmaq, günəşin batması
Qüsl – cimmək, yuyunmaq
Qüva – qüvvələr
Qüvveyi-cazibiyə – cəzbedici qüvvə
Qüvveyi-miqnatisiyə – maqnit qüvvəsi

L

Labüddən – əlacsız, mütləq
Laəqəll – ən azı, heç olmasa
Laməhalə – heç olmazsa

Laməkan – yeri olmayan, yersiz
Latühsə – saysız-hesabsız
Lavüsul – ələgəlməz
Laziməyi-bəyan – deyilməsi lazım olan
Leyl – gecə
Ləb – dodaq
Ləffazlıq – sözbazlıq, boşboğazlıq
Ləfz – söz
Ləğviyyat – boş sözlər
Ləşgər – qoşun
Ləşgərkəşlik – qoşun çəkmək
Lətafət – lətiflik, incəlik
Ləza – cəhənnəmin təbəqələrindən
Ləzaiz – ləzzətlər
Ləzazti-dünyəvi – dünya ləzzətləri
Lifadə – paket, zərf
Lihaza – bunun üçün
Livatə – uşaqbazlıq
Lütfi-xas – xüsusi iltifat

M

Mabeyn – aralıq; köhnə Şərq saraylarında hərəmxana ilə qəbul otağının arası
Mabəqi – yerdə qalan
Maliyyati-divaniyyə – dövlət maliyyəti, dövlət mədaxili
Manənd – kimi
Masədəqi-kəlam – sözün doğrusu
Masəva – ondan başqa
Mayeyi-iftixar – iftixar etməyin səbəbi
Mehmandust – qonaqcıl
Mehr – məhəbbət; Günəş
Mə'bud – ibadət olunan, Allah
Mə'dud – sayılmış
Mə'dum – yoxa çıxmış
Mə'kus – tərsinə, əksinə
Mə'mul – işlənən
Mə'ruf – tanınmış
Mə'siyət – günah
Mə'zul – vəzifədən çıxarılmış
Mə'zun – izn verilmiş
Məabid və səvami – məbədlər və soməələr

Məadi-ünsür – ünsürlərin dirilməsi
Məasi – günahlar
Məazallah – pənah Allaha
Məbadiyi-rüşd – boyatmanın başlanğıcı; doğruluğun başlanması
Məbaliği-küllü – çoxlu pul
Məbni – bina edilmiş, əsas
Mədaxili-divaniyyə – dövlət gəliri
Mədarisi-aliyə – ali məktəblər
Mədd və cəzr – dənizin yüksəlməsi və çökilməsi
Mədədkar – köməkçi
Mədfun – dəfn olunmuş, basdırılmış
Mədrəsə – dərs oxunan yer; məktəb, Şərqdə ruhani məktəbləri
Məəhaza – buna görə, bununla
Məən – bununla, birlikdə
Məfasidi-əzimə – böyük fitnələr
Məfqud – itmiş
Məğşuş – qarışdırılmış
Məğz – mətləb, məsələnin məğzi, mətləbin əsli
Məhbub – sevgili
Məhbudi-küllü-nas – bütün insanların sevimlisi
Məhəlli-isticabət – qəbul olunmaq yeri
Məhəlli-kitabət – yazı yazmaq yeri
Məhəlli-səng – vuruşma yeri
Məhəlli-vüqu – vəqə olan yer
Məhkumi-hökmi-səlatin – padşahların hökmünə məhkum
Məhlul – həll olunmuş, ərinmiş
Məhsus – hiss edilən, duyulan
Məhzuz – həzz alınmış
Məxarici-səltənət – səltənət xərcləri
Məxarici-zəruriyyə – zəruri xərclər, vacib xərclər
Məxdum – ağa, xidmətə layiq
Məxlut – qarışıq
Məxlutən – qarışıq olaraq
Məxuf – qorxulu
Məknun – gizlənmiş
Məkr – hiylə
Məkrüh – sevilməyən, xoşlanılmayan
Məqam – söyləmək, danışmaq
Məqam – yer, mövqe
Məqami-ə'lailliyin – ən yüksək məqam
Məqami-istişfa – şəfa tapılan yer

Məqami-təqərrübi-həzrəti-bari – Allaha yaxın olmaq yeri
Məqbul – xoşa gələn, bəyənilmiş
Məqdur – bacarıq, imkan
Məqtul – öldürülmüş
Məlaik – mələklər
Məlain – məlunlar
Məlamət – danlamaq, töhmətləndirmək
Məmduhi-küllü-əfaq – bütün dünyanın təriflədiyi
Məmərr – keçəcək yer, yol
Məmərr-i-mədaxil – gəlir mənbəyi, qazanc yolu
Məmlüv – dolu
Mənzuc – qarışdırılmış
Mənabir – minbərlər
Mənafe-i-kəsirə – çoxlu qazanc
Mənfəz – bir şeyin nüfuz edəcək yeri, dəlik, ağız
Mənkub – bədbəxt olan, etibardan düşən, məğlub
Mənkuhə – kəbinli arvad
Mənqul – nəql olunmuş, köçürülmüş
Mənut – bağlı, asılı
Mənzur – nəzərdə tutulmuş
Mənzur – nəzərə alınmış
Mər'i – görünən
Mərarət – acılıq
Məratibi-insaniyyə – insanlıq rütbələri, dərəcələri
Mərazi-lailac – ələcsiz xəstəlik
Mərg – ölüm
Mərgubi-təb' – təbiətə xoş gələn
Məriz – xəstə
Mərixana – xəstəxana
Mərqəd – qəbir
Mərqum – yazılmış, göstərilmiş
Mərrix – Mars planeti
Mərzuq – ruzi alan, təmin olunan
Məsaib – müsibətlər
Məsaibül-əbrar – Yaxşılardan müsibətləri (kitab adıdır)
Məsail – məsələlər
Məsnədi-səltənət – padşahlıq taxtı
Məstur – örtülü, pərdəli
Məsun – saxlanılan, qorunan
Məşəqqət – əziyyət
Məşəqqəti-şədid – şiddətli əziyyət

Məşğuli-kitabət – yazmaqla məşğul
Məşiiyyət – arzu, istək
Məşiiyyətullah – Allahın arzusu, istəyi
Məşruhən – şərh olunmuş halda
Mətalibi-aliyyəi-politika – siyasətin ali məsələləri
Mətbu – çap edilmiş
Mətbui-təb'i-hümayun – padşaha xoş gələn
Mətlub – arzu olunan, istənilən
Mətrud – rədd edilmiş, qovulmuş
Məunət – kömək
Məvadd – maddələr
Məvaddi-heyvaniyyət – heyvani maddələr
Məvaddi-nəbatiiyyət – bitki maddələri
Məvaqiyi-şərifə – müqəddəs yerlər
Məvalidi-səlasə – Şərq alimlərinə görə mədəniyyət, nəbatat və heyvanat
Məvəddət – mehribanlıq
Məzahirat – zahir olunmuşlar
Məzaq – zövq, ləzzət
Məzamin – məzmunlar
Məzbələ – zibillik
Məzbur – qeyd edilmiş
Məzhəbi-batıl – yanlış məzhəb, doğru olmayan yol
Məzhər – zahir olunmuş, çıxan yer
Məznun – zənn olunan, şübhəli
Məzrub – vurulmuş
Miknət – qüvvət, qüdrət, iqtidar
Miqnatis – maqnit
Milad – doğulan gün
Miləl – millətlər
Misaq – əhd, and, vədə
Mö'bid – Zərdüşt məzhəbində ruhani başçısı
Mö'tid – adət edilmiş
Möhnətabad – qəm-qüssəli yer
Möhrə – kağıza parlaqlıq vermək üçün işlənən yumru şüşə; iri muncuq
Mövc – dalğa, ləpə
Mövquf – vəqf edilmiş, tutulmuş, dayandırılmış
Mövqufat – vəqf edilmiş mal və əmlak, kilisə və məscidlərin mülkiyyəti
Mövsuf – sifətlənmiş, təriflənmiş
Mövta – ölümlər
Mövze – yer, məkan
Mucid – icad edən, yaradan

Murad – məqsəd, arzu
Muridi-baxxast – məsuliyyətə cəlb olunan
Muris – irs buraxan, vərəsə qoyan; gətirən, qazandıran
Müaxizə – çəkişmə; məzəmmət etmə
Müaqəb – təqib edilən
Müaqib – təqib edən
Mübah – dini etiqada görə: nə halal, nə də haram olan şeylər
Mübarəkbad – təbrik etmək
Mübaşir – hökumətin tapşırığını yerinə yetirən adam (tarixi); işə başlayan
Mübaşirət – məşğul olmaq, işə başlamaq
Mübtəla – düçar olmuş, tutulmuş
Mücahidə – cəhd etmək, çalışmaq
Mücərrəd – təcrid olunmuş, ayrılmış
Mücri – icra edən
Mücrim – günahkar, müqəssir
Müctəhid – baş ruhani rütbə
Müdavim – davam edən
Müddəi – iddia edən, tələb edən
Müddəti-mədid – uzun vaxt
Müəllil-bəğərəz – bəhanə ilə
Müəmma – anlaşılmaz sirr
Müəssir – təsir edən
Müəssis – bina qoyan, təsis edən, yaradan
Müəvvəq – gecikdirilmiş
Müəyyəd – qüvvət verilmiş, kömək edilmiş
Müəzzəb – əzab çəkən
Müfəriqət – ayrılıq
Müfid – faydalı
Mühazirə – danışmaq
Mühəssil – vergi yığan, hasil edən
Mühəvvəl – tapşırılmış, üzərində qoyulmuş, həvalə edilmiş
Mühəyyic – həyəcana gətirən, ruhlandıran
Mühəbb – sevən, istəyən
Mühyi və mümit – dirildən və öldürən
Müxatəb – xitab olunan, qulaq asan, ikinci şəxs
Müxəlləd – daimiləşmiş, əbədiləşmiş
Müxəmmir – yoğrulmuş, mayalanmış
Müxəyyər – istədiyini seçməkdə sərbəst olan
Mükəddər – kədərli
Mükəlləf – məcbur olan, öhdəsində vəzifə olan
Mükərrəm – hörmətli, əziz

Mükərrər – təkrar olunan
Müqarınət – yaxınlaşmaq
Müqərrəb – yaxın adam
Müqərrər – qərara alınmış, qərarlaşdırılmış
Müqəvvi – güc verən, qüvvətləndirən
Müqəyyəd – asılı olan, bağlanmış
Müqim – yerləşən, bir yerdə yaşayan
Müqtəza – tələb, istək, zəruri şərt
Müləhidə – dinsizlər, imansızlar
Mülaqat – görüş
Mümtənəəl-mövət – ölməsi mümkün olmayan
Mümtəni – mümkün olmayan, yol verilməz
Mün'əqid – bağlı, düşünülmüş, iki tərəf arasında rəsmən qəbul olunmuş
Mün'im – bağışlayan, ənam edən, nemət verən
Münafət – ziddiyyətlər
Münafi – zidd olan
Münafiq – zidd olan, ayrılıq salan
Münaziə – çəkişmə
Mündəric – dərc olunmuş
Mündəris – çürümüş, yırtılmış
Münəzzəh – pak, təmiz
Münfəkk – ayrılmış
Münhərif – təhrif edilmiş, öyilmiş, yoldan çıxmış
Münkir – inkar edən, danan
Münqəlib – çevrilən
Münqəriz – dağılmış, puç olmuş, devrilmiş
Münqəzi – sona çatan, qurtaran
Müntəqil – nəql edilən, yerini dəyişən
Müntəqim – intiqamçı, qisas alan
Münzəcir – incimış, əziyyət çəkmiş
Mürasilə – məktublaşma, yazışma
Mürdə – ölü
Mürəccəh – tərcih edilən, üstün tutulan
Mürəvvəq – təmizlənmiş, şəffaf
Mürtəkib – pis və yaramaz bir iş görəni
Mürur – keçmək
Müruri-dühur – əsrlərin keçməsi
Müruri-əyyam – günlərin keçməsi
Müsafirən – yolçular, səfər edənlər
Müsəbbibül-əsbab – səbəblərin səbəbi
Müsəllət – hakim olan, rahat qoymayan, təcavüz edən

Müsəmma – adlanan
Müsənnif – təsnif edən, yazan, müəllif
Müskirat – nəşə gətirən içkilər
Müstə'məl – işlənən
Müstəhəbb – savab iş
Müstəhaqq – haqq qazanmış, vacib, ləyaqətli
Müstəhaqqi-qətl – ölümə layiq
Müstəhfiz – qoruyan, hifz edən
Müstəhzər – hüzurə gətirilmiş, xəbərdar olunmuş, hazırlanmış
Müstəme' – dinləyən, qulaq asan
Müşəxxəs – məlum olan, seçilən, görünən
Müşərrəf – şərəfətli, şərəfə çatmaq
Müşguyi-zərrin – qızıl ilə bəzənmiş hərəmxana
Müşrik – şərik tutan, kafir
Müştəhiyat – arzu olunan şeylər, iştaha gətirən
Mütəarif – adət halına keçən, hamı tərəfindən tanınan
Mütəbəhhir – dərin bilikli
Mütədavil – işlənən, qəbul edilən, xalq arasında yayılan
Mütəəffin – üfunətli, iy verən
Mütəəxxir – ən son, sonuncu
Mütəəssif – heyifsilənən
Mütəfavüt – təfavütlü, fərqli
Mütəhəmmil – dözən, ağırlığı çəkən
Mütəhəyyir – heyrətə düşmüş, təəccüb edən
Mütəkəllim – danışan, natiq
Mütəkəvvin – yaranan, hasil olan
Mütəlaşi – sınmaq, dağılmaq
Mütəlləqə – boşanılmış arvad
Mütəməssik – istinad edən
Mütəməvvil – varlı, zəngin
Mütənəbbih – oyanan, ibrət alan
Mütənəffir – nifrətlənən
Mütənəvvə – cürbəcür
Mütəradif – bir mənaya gələn, rədiflənən
Mütəsəvvir – təsəvvür edilən
Mütəşəxxis – görkəmli, tanınan
Mütəşərre – şəriətçi
Mütəvatir – rəvayət olunan, ağızdan-ağıza gəzən
Mütəvəccəh – diqqət verən, rəğbət və mehribanlıq göstərən
Mütəvvəq – həlqələnmiş, boynuna həlqə salınmış
Mütəzəkkir – xatirə gətirilən, yada salan

Mütməin – arxayın
Müttəle – xəbərdar, məlumatlı, işə tanış olan
Müttəsil – bitişik, ardı kəsilməz
Müvəkkil – vəkalət verilmiş, vəkil
Müvəllidi-kibriti – kükürd oksigeni
Müvəllidülma – hidrogen
Müvərrix – tarixçi
Müyəssər – ələ çatan, asan olan, baş tutan
Müzəccir – sıxıntı çəkdirən, incidən
Müzəvvir – yalançı, saxtakar
Müzməhil – aradan çıxan, itib-gedən, dağılıb-gedən
Müzrib – günahkar

N

Nab – xalis, saf, duru
Nabəkar – yaramaz
Nabud – yox olmuş
Nadir – az təsadüf edilən, az tapılan
Nafe – faydalı
Nafilə – artıq, faydasız, boş
Naib – əvəz, vəkil
Namdar – adlı-sanlı
Namə – məktub
Naməşhum – başa düşülməyən
Naməhbub – sevilməyən
Naməhsur – mühasirə olunmamış, hədsiz-hesabsız, əhatə olunmamış
Napeyda – aşkar olmayan
Nar – od
Nas – insanlar, xalq
Nasihənə – nəsihətçi kimi, nəsihət yolu ilə
Nasix – ləğv edən, batil edən
Naşi – meydana gələn, nəticəsində
Natəvanlıq – acizlik, gücsüzlük
Navidati-biəsl – yalan vədələr
Nazir – baxan, idarə edən
Nazü niəm – naz və nemətlər
Ne'mətullah – Allahın neməti
Nədamət – peşmanlıq
Nədim – həmsöhbət, yaxın adam; keçmişdə hökmdarları öyləndirən şəxs

Nəfiri-am – şeypur; camaatı toplamaq üçün çalınan zurna (tarixi)
Nəfspərəst – nəfsini sevən, özünü bəyənən
Nəfsül-əmr – işin əsli
Nəfy – rədd etmək, inkar etmək, yerindən ayrılmaq
Nəğmət – nəğmələr
Nəqisül-əql – ağılı, naqis, ağılca nöqsanlı
Nəng – ar, eyib
Nəsayic – toxunmuş şeylər
Nəsb – yapışdırmaq, qurmaq
Nəsəq – tərz, tərtib
Nəsib – pay, qismət
Nəsnə – şey
Nəss – aşkar etmək, qəti sübut və dəlil
Nəsyən-mənsiyyən – tamamilə unudulmuş
Nəşat – şadlıq
Nəşvü-nüma – göyərrib boy atmaq, böyüyüb artmaq
Nəvid – muştuluq
Nəviştəcat – yazılar, yazı-pozu
Nəvvab – naiblər, vəkillər
Nəzafət – təmizlik, paklıq
Nəzir – misl, bərabər, tay
Nəzmi-vilayət – ölkənin intizamı
Nidayi-rəhil – keçmək səsi
Nəmat – nemətlər
Nifaq – təfriqə, ayrılıq
Nigah – baxış, baxmaq
Nigariş – yazı, rəsm və təsvir yazmaq
Nikukar – yaxşı iş görən
Nikumənzər – görünüşü xoş
Nikunam – yaxşılıqda adı çıxmış adam
Niş – tikan, əqrəbin tikəni
Niza – dolaşma, toqquşma
Nübüvvət – peyğəmbərlik
Nücəba – zadəgan, nəciblər
Nüfus – əhali
Nüktəsənc – zərif söz danışan, zərifliyi seçən
Nüqat – nöqtələr
Nümayan – görünən
Nüzəra – qorxudanlar
Nüzul – enmək

Ö

Ömri-tulani – uzun ömür
Övliya – vəlilər, müqəddəs adamlar
Övsaf – təriflər
Övsə' – daha geniş
Övza – vəziyyətlər
Övzai-əyalət – əyalətin vəziyyəti

P

Pahnigah – qəlbipak
Pakdamən – təmiz adam
Payəndaz – ayaq altına döşənən xalça
Peyman – əhd, and
Peyrəvi – ardınca gedən, tabe olan
Pəhlu – yan, böyür
Pərdəkeş – pərdə çəkən, örtən
Pərdəkeşlik – pərdə çəkmək
Pərdə-nişin – pərdədə oturan, gizlənən
Pərvəstar – xəstəyə qulluq edən, bəsləyən, xidmət edən
Pərpuşat – boş sözlər
Pərvaz – uçuş
Pərvəriş – tərbiyə etmək, bəsləmək
Pəs – geri, sonra
Pəsəndidə – bəyənilmiş
Pəstahı – oyun, hiylə
Pişkəşi-hüzur – hüzura peşkəş etmək
Pür – dolu
Pürfütuh – tam qabiliyyətli
Pürvazeh – açıq-aydın
Pürzur – güclü

R

Rabə' – dördüncü
Raqim – yazan
Rasix – möhkəm, dərin bilikli
Ravi – rəvayət edən
Rə'yi-fasid – pozğun fikir
Rəaya – rəiyyətlər

Rəf'i-hacət – ehtiyacı rəf etmək
Rəftə-rəftə – get-gedə
Rəhnüma – yol göstərən
Rəhzən – yol uəsən
Rəxnə – pozğunluq, zədələnmə, yarıq
Rəml – falçılıq aləti
Rəsail – risalələr, məcmuələr, məktublar
Rəsmi-şəni – ən murdar, pis qayda
Rətl – ərəb ölçüsü
Rəvac – geniş surətdə yayılan
Rəvanə – yollanma, göndərmə
Rəviş – tərz, şəkil, gediş
Ricali-dövlət – dövlət adamları
Ricalül-qeyb – əsatirə görə; gözə görünməyən adamlar
Rikab – üzəngi
Risman – ip, kəndir
Riştə – iplik, vasitə
Riyazət – əziyyət çəkmək, nəfsi öldürmək
Riyazi-behişt – behiştin bağı
Rövnəq – bəzək, gözəllik
Rubəqiblə – üzü qibləyə
Rud – çay
Rugərdan – üz döndərmək
Ruhül-qüds – Cəbrailin ləqəbidir. M.F.Axundzadə məktublarında Mirzə Melkum xana bu ləqəb ilə xitab edir.
Ruzixah – ruzi istəyən
Ruznamə – qəzet
Rücu – qayıtmaq, müraciət etmək
Rüfəqa – yoldaşlar, dostlar
Rükn – əsas
Rüku – namazda baş əymək
Rüsum – üsullar, qaydalar
Rüşd – böyüyüb artmaq, yetişmək; doğru yola getmək

S

Sadat – seydilər
Sadir – əmələ gəlmiş
Sahibi-fətanət – ağıllı, fərasətli
Saiqə – ildırım
Sail-bəkəf – əl açan dilənçi

Saqə – ağacın gövdəsi
Saqit – düşün; etibardan düşün
Salihə – yaxşı qadın
Salisən – üçüncüsü
Samit – səssiz, susan
Sane – sənətkar, yaradan
Sani – ikinci
Sanihə – xəyaldan keçən, gözəl fikirlər
Sayəban – kölgə salan
Səadəti-üzma – böyük səadət
Səbati-tərkibi-cəsəd – vücud tərkibinin davamlılığı
Səbb – söymək, söyüş
Səbətəl-mətlub – mətlub (arzu olunan, istənilən) sabit oldu
Səbt – qeyd etmək
Səbu – bardaq, saxsı qab
Səbük – yüngül
Səfahəti-məhz – mütləq səfehlik
Səfəhat – səhifələr, səthlər, üzlər
Səfhə – üz, səhifə
Səhabə – yaxın adamlar
Səhafət – cildçilik
Səhhafliq – kitabçılıq, cildçilik
Səhm – ox; pay
Səqər – dini etiqada görə cəhənnəmin təbəqələrindən biri
Səlah – yaxşılaşdırmaq
Səlatin – padşahlar
Səlb – kəsmək, qapmaq
Sələf – keçmişlər, babalar, özəndən əvvəlki
Səlim – sağlam, salamat
Səlimün-nəfs – təmiz adam
Sənədat – sənədlər
Səngəndaz – daş atan
Səngin – ağır
Sərahət – aydınlıq, aşkarlıq
Səramədan – qabaqda gedənlər, başçılar
Sərəncami-ümuri-vəzarət – nazirlik işlərinin yerinə yetirilməsi
Sərfi-maliyyat – mədaxilin xərclənməsi
Sərir – taxt
Sərkərdəgani-mə'ruf – görkəmli sərkərdələr
Sərməşq – nümunə olmaq
Sərzəniş – danlamaq, məzəmmət etmək

Səvarə – süvari, atlı
Səyyad – ovçu
Səyyi – pis
Səzavar – layiq
Sibqət – qabaqlamaq
Sibt – nəvə
Siccin – dini etiqada görə: cəhənnəmin bir təbəqəsi
Sima' – qulaq asmaq
Sipahi – cəngavər, əsgər
Sipəhsalar – baş sərkərdə
Sirac – çıraq
Siraci-nar – odlu çıraq
Siraci-vəhhac – parlayan çıraq
Sirat – yol; körpü
Sirri-xəfi – gizli sirr
Sitəm – zülm
Siyanət – mühafizə etmək, himayə etmək
Siyrat – xasiyyət; tərcümeyi-hal
Sugüvarlıq – ağlamaq, təziyə saxlamaq
Sui-zənn – pis fikirdə olmaq
Suri – zahiri, zahirdə olan
Süfati-mə'dudə – sayılmış sifətlər
Süfəra – səfirlər
Süfla – alçaq
Sühulət – asanlıq
Sükna – sakin olmaq
Sülb – qatı, bərk
Süüd – yüksəlmək
Süvər – surətlər

Ş

Şafe – şəfaət edən, birinin bağışlanması üçün araya girən, vasitəçi
Şafei-məzhəb – Şafei məzhəbinə mənsub olan
Şafi – şəfa verən
Şaibə – bəla, müsibət, yaramazlıq
Şaki – şikayətçi, narazı
Şaqq – əziyyət verən
Şamil – çatan, yetişən, aid olan
Şaye – yayılan
Şayistə – yararlı

Şayistə-əməl – işə layiq, yaraşan
Şəbanə-ruz – gecə-gündüz
Şəbih – oxşatmaq; misteriya, dini tamaşa
Şəfaxana – xəstəxana
Şəqavət – qəddarlıq, zalımlıq
Şəqq – parçalamaq, ikiye ayırmaq
Şəmmə – bir az
Şəms – Günəş
Şəndəf – qaval
Şəni' – pis, xoşa gəlməyən
Şərarət – yaramazlıq
Şərarəti-əsrar – pis adamların cinayəti
Şərmsar – başı aşağı, xəcalətli
Şətrənc – şahmat
Şiəyan – şiələr
Şikəm – qarın
Şimi – kimyəvi, kimya
Şö'bədə – oyun, fokus
Şö'dədəbaz – oyunbaz, hoqqabaz
Şövhər – ər, kişi
Şüğl – iş, peşə, məşğuliyyət
Şühudi-fəzilət – fəzilət şahidləri
Şümşi tila – tökmə qızıl
Şünaxtə – tanınmış
Şürb – içmək
Şürbi – içkiçi, əyyaş
Şürbi-müskirat – içki içmək
Şürbi-şərab-nab – xalis şərab içmək
Şürut – şərtlər
Şüruti-fəsaḥət – aydın danışma şərtləri
Şüruti-xilqət – yaradılış şərtləri

T

Taat – itaətlər, tapşırıqları yerinə yetirmək
Tarixi-mahü sal – ay və ilin tarixi
Taziyanə – qamçı
Te'dad – say
Tə'dib – tərbiyələndirmək
Tə'miri-türüq – yolların təmiri
Tə'nə – rixşənd, məsxərə

Tə'yid – qüvvətləndirmək, kömək etmək
Tə'zir – yalandan üzr düzəltmək
Təcarüb – təcrübələr
Tədabir – tədbirlər
Təddi – təcavüz, sataşmaq
Təəffün – iylənmək
Təəqqül – düşünmək, fikirləşmək
Təəllümi-ülum və əqavili hükəma – elmləri və filosofların sözlərini öyrənmək
Təərrüz – hücum etmək, etiraz etmək
Təəssüb – tərəfdarlıq, dargözlülük, cəhalət
Təəyyüş – yaşamaq, dolanmaq
Təfəvvüq – üstünlük
Təfhim – anlatmaq
Təfsilən – təfsil ilə, müfəssəl, ətraflı
Təfsir-şərh
Təfviz – feyzləndirmək, bağışlamaq
Təğyir – dəyişmək
Təhavün – əhəmiyyət verməmək
Təhəkküm – hakim olmaq
Təhəqqüq – bir şeyin doğru olmasının meydana çıxması
Təhəyyür – heyrət etmək, çaşmaq
Təhri-cəng – müharibə tərtibi
Təhrifati-bimə'ni – mənasız təhriflər
Təhrir – yazmaq
Təhsili-maliyyat – vergi yığmaq
Təhsili-mədaxil – gəlir yığmaq
Təhti-qəvanin – qanun altında
Təhti-şürrut – şərtlər altında
Təhzib – düzəltmə, təmizləmə, islah etmə
Təxəllüf – ziddinə getmək
Təxfif – yüngünləşdirmək
Təxrib – dağıtmaq
Təkalifi-şəqqə – əziyyətli təkliflər
Təkəllüm – danışmaq
Təkəvvün – var olmaq, vücuda gəlmək, yaranmaq
TəkHzib – yalana çıxarmaq, yalan satmaq
Təqaza – tələb, istəmək
Təqəllüb – dönmə, çevrilmə, dəyişmə, başqa şəkllə girmə
Təqərrüb – yaxınlaşmaq
Təqiyyə – pərdələnmək, məzhəbini gizlətmək
Təqrir – söyləmək, aydınlaşdırmaq

Təqviyə – qüvvətləndirmək
Təlaq – boşama
Təlatüm – coşma, dalğalanma
Təlx – acı
Təməddün – mədəniləşmək, mədəniyyət
Təməllük – malik olmaq, sahiblənmək
Təməllüq – yaltaqlanmaq
Təməttö – faydalanmaq
Təməvvüc – dalğalanmaq
Tənaküh – nikahlanma, kəbin kəsdirmə
Tənasüxi-məzhəb – Tənasüx məzhəbinə mənsub olan
Tənavül – yemək
Tənəzzül – enmək, aşağı düşmək
Tənqih – artıq-əskiyyə düzəltmək
Tənsix – rədd etmək, dəyişdirmək, üzündən köçürmək
Tərgib – həvəsləndirmək
Tərhəndazlıq – cizgi çəkmək, nəqşə çəkmək
Təriq – yol
Təriqi-müstəqim – düz yol
Tərkibi-əcsam – cisimlərin tərkibi
Tərkibi-məvalidi-ənasir – ünsürlərin doğuluş tərkibi
Təsəddüq – sədəqə, qurban
Təsəllüt – hakim olmaq, qalib gəlmək
Təsərrüfi-ixtiyar – ixtiyar sahibi olmaq
Təsfiyə – saflaşdırmaq, təmizləmək
Təsxir – zəbt etmək, tutmaq
Təsmiyə – ad qoymaq, adlandırmaq
Təşxis – ayırmaq, seçmək
Təşxisi-əmrəz – xəstəlikləri təyin etmək, diaqnostika
Təşrihi-əmvat – meyitlərin yarılib yoxlanması
Tətabbəat – tədqiqat, öyrənmə
Tətabbəati-kəsirə – çoxlu tədqiqatlar
Tətvil – uzatmaq
Təvabe – tabelər, itaət edənlər
Təvaif – tayfalar
Təvəhhüm – vasitəçilik
Təvəssüt – qorxuya düşmək
Təzəlzül – titrəmək, sarsılmaq
Təzvir – hiylə
Təzyi – tələf etmək, itirmək
Təzyid – artırmaq

Tila – qızıl
Tinət – yaradılmış, xilqət
Tinəti-məxzunə – gizli xasiyyət
Tinəti-məknun – gizli xilqət
Tirəbəxt – baxtı qara
Toən və kərhan – istər-istəmər
Tö'mə – yeməli
Töhfə – hədiyyə
Tövcih – üz çevirmə, üz döndərmə
Tövfiq – uyğunluq, müvafiqlik
Tövhid – vəhdət, birlik
Tövqiat – padşahın imzaladığı fərmanlar
Tövsif – tərifləmək
Tövzih – aydınlaşdırmaq
Tul – uzun
Tüfuliyyət – uşaqlıq
Tüllab – tələbələr
Tülü' – çıxmaq (Günəşin, Ayın çıxması)

Ü

Übudiyyət – bəndəçilik, qulluq
Übur – keçmək
Üqubət – əzab, ingəncə
Ülumi-nafiə – faydalı elmlər
Ümdə – əsas, dayaq
Ümərə – əmirlər
Ümmət – tabe olan, sevən
Ümumi-nas – bütün insanlar
Ümur – əmrlər, işlər
Ümuri-əzimə – böyük işlər
Ümuri-müşkülə – çətin işlər
Ümuri-üxrəvi – axirət işləri
Üruc – qalxmaq, uçub yüksəlmək
Üyub – eyiblər
Üzrxah – üzr istəyən

V

Vabəstə – asılı
Vacibül-vücut – varlığı vacib olan; dini etiqada görə: Allah

Vadi – dərə
Vafir – bol
Vaiz – moizə edən
Vaqeən – həqiqətdə
Vaqif – bilən adam, xəbərdar
Varid – çatan
Vazeh – aşkar, aydın
Vəcd – şadlıq
Vəchullah – Allahın üzü
Vədaye – əmanətlər
Vəhdəti-vücut – panteizm
Vəhy – ilham
Vəqayi-nigar – hadisələri yazan
Vəli – sahib, müqəddəs
Vəsaili-fərəhü-sürur – şənlik və şadlıq vasitələri
Vəsaili-ittifaq – birləşmək vasitələri
Vəsf – tərif
Vəsi – qəyyum
Vəsileyi-ruzi – ruzi vasitəsi
Vəsiyyəi-canişin – canişinin qəyyumu
Vəz' – qoymaq
Vücudi-axir – sonuncu varlıq
Vücudi-küll – bütün varlıq
Vücuhi-mətlubə – istənilən məbləğ
Vücuhi-vəzaif – vəzifələrin cəhətləri
Vüfur – bol
Vüqu – meydana gəlmək
Vüs'ət – genişlik
Vüsuh – aydın, izah etmək
Vüsul – almaq, ələ gətirmək
Vüzarə – vəzirlər

Y

Yek qövl – birsözlü, sözbir
Yekcəhət – birtərəfli, bir meyilli
Yekdil – bir fikirli, bir ürəkli
Yəbnərəsulilah – ey Allahın peyğəmbərinin oğlu
Yəhtəmil – ehtimal ki
Yəmin – and, sağ tərəf
Yəvaqiti-qəvanin – qanunların yaqutları; ən yaxşı qanunlar

Z

Zahir – aşkar
Zaviyə – bucaq, guşə
*Zevciyyə*t – ər-arvadlıq
Zə'f – zəiflik
Zəbh – kəsmək
*Zəbti-ü*mur – işləri ələ almaq
Zəcr – incitmək, məcbur etmək
Zəhr – arxa, bel
Zəhrdar – zəhərli
Zəxirə – azuqə
Zəlalət – azğınlıq
Zələmə – zalimlər
Zəməir – qəlblər
Zəmani-namütənahi – sonsuz zaman
Zəmm – məzəmmət, təqsir
Zənadiq – zındıqlar, “Zəndavəsta”ya sitayiş edənlər, burada: dinsizlər
Zənni-xəta – səhv güman
Zənpərəst – qadın düşkünü
Zərf – qab, paket
Zərrin – zərli
Ziba – bəzəkli, gözəl
Zifəzl – fəzilətli, bilikli, hünərli, istedadlı
Zihəyat – yaşayan, canlı
Zilal – duru, saf
Zill – kölgə
Zimn – müqabil, qarşı
Zinhar – çəkin, ayıq ol
Zir – aşağı, musiqidə dərəcə
Zirdəstan – əlaltılar
Zivər – bəzək
Zöhd və təqva – zahidlik və pəhrizkarlıq
Zükür – kişi, erkək
Zülam – qaranlıqlar, zülmətlər
Züllam – zalimlər
Zümrə – tayfa
Zünub – günahlar

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	4

“Kəmalüddövlə məktubları”nın üzünü köçürən şəxsin islam xalqlarının şəriət xadimlərindən birinə göndərdiyi məktubun surəti	14

HİNDİSTAN ŞAHZADƏSİ KƏMALÜDDÖVLƏNİN
ÖZ DOSTU İRAN ŞAHZADƏSİ CƏMALÜDDÖVLƏYƏ
FARSI DİLİNDƏ YAZDIĞI ÜÇ MƏKTUBUN VƏ
CƏMALÜDDÖVLƏNİN ONA GÖNDƏRDİYİ CAVABIN
TÜRKİ DİLİNDƏ TƏRCÜMƏSİDİR

Kəmalüddövlənin əvvəlinci məktubu	20
İkinci məktub	46
Kəmalüddövlənin üçüncü məktubu	97
İran şahzadəsi Cəmalüddövlənin Hindistan şahzadəsi Kəmalüddövləyə yazdığı cavabdır	112
“Kəmalüddövlə məktubları”nın mühləqatı	122
Birinci məktub	122
İkinci məktub	126
Üçüncü məktub	129

FƏLSƏFİ, ƏDƏBİ-TƏNQİDİ VƏ TARİXİ MƏQALƏLƏR

[Həkim-i ingilis Yuma cavab]	139
[Molla Ələkbərlə mübahisə]	141
“Yek kəlmə” haqqında	144
Fehristi-kitab	148
Xitab bər katib	150
Xitab bər naqil	150
[Nəzm və nəsr haqqında]	151
Mollayi-Ruminin və onun təsnifinin babında	153
Kritika	158
Mirzə Ağanın pyesləri haqqında kritika	177
1872-ci il mart ayının sonlarında Tehrana gedərkən Tiflisə gəlmiş Ruhül-qüdsdən neçə məclisdə eşitdiklərim	185

TƏNQİD RİSALƏSİ

Mərhum xaqan Məhəmməd şah Qacarın Herat səfərində Quriyanın mühasirəsinin zikri	193

Babilik əqidələri	200
Hekayət	203
Məsəli-həkim Sismond	204
Con Stüart Mill azadlıq haqqında	206
1618-ci ildə Bağdad yaxınlığında Türkiyə ordusunun vəziyyəti	208
Yengi dünyanı fəth edən Xristofor Kolumbun tarixi	217
<i>Birinci fəsil.</i> Xristofor Kolumbun doğulması	217
<i>İkinci fəsil.</i> Xristofor Kolumbun gəncliyi	219
<i>Üçüncü fəsil.</i> Portuqaliya şahzadəsi Henrixin məlum olmayan torpaqları kəşf etmək sahəsində nailiyyətləri haqqında	220
<i>Dördüncü fəsil.</i> Kolumbun Lissabonda sakin olması və mühit dənizinin o tərəfindəki bəzi adalar haqqında müxtəlif xəbərlər	222
<i>Beşinci fəsil.</i> Qərbin o tərəfində naməlum torpaqların olması haqqında Xristofor Kolumbda təsəvvür yaradan səbəblər	223
<i>Altıncı fəsil.</i> Kolumbun Portuqaliya padşahına təklifi	224
Süavi əfəndinin əqidəsinə qarşı yazılmış tənqidin surəti	225
Mehriban və əzəmətli Hacı Şeyx Möhsün xan, səadətiniz daimi olsun!	236
Köhnə islam əlifbasını dəyişdirmək barədə kolonel Mirzə Fətəli Axundzadənin keçən il əlahəzrət İran şahənşahının maarif nazirliyinə göndərdiyi izahatın surəti	239
Mirzə Yusif xana	250
İran dövlətinin Tiflisdəki sabiq konsulu Mirzə Yusif xan cənablarına	254
İkinci ayrıca məktub	257
Türkcə "Təmsilat"ı tərcümə edən Tehran sakini Mirzə Məhəmməd Cəfərə	257
1871-ci il martın 29-da Mirzə Yusif xana yazılmış üçüncü məktub	263
1280-ci (1863-cü) ildə cənab Ruhül-qüdsün öz dilindən eşidib yazdığım ali bir mətləbin mətni	267
"Kəmalüddövlə məktubları"nın nəşri barədə İsakova yazdığım məktubun surəti	270
<i>Nüsxə fərqləri və şərhlər</i>	277
<i>Tarixi, coğrafi adlar haqqında məlumat</i>	320
<i>Lügət</i>	334

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏ

ƏSƏRLƏRİ

ÜÇ CİLDDƏ

II CİLD

“ŞƏRQ-QƏRB”

BAKİ-2005

Buraxılışa məsul:	<i>Əziz Güləliyev</i>
Texniki redaktor:	<i>Rövşən Ağayev</i>
Tərtibatçı-rəssam:	<i>Nərgiz Əliyeva</i>
Kompyuter səhifələyicisi:	<i>Rəşad Həmidov</i>
Korrektor:	<i>Pərinaz Səmədova</i>

Yığılmağa verilmişdir 01.10.2004. Çapa imzalanmışdır 30.03.2005.

Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 23,5. Ofset çap üsulu.

Tirajı 25000. Sifariş 65.

Kitab “PROMAT” mətbəəsində çap olunmuşdur.